

**TANZİMAT'TAN CUMHURİYET'E
AFYONKARAHİSAR'DA ERMENİLER
(1839-1923)**

Zelkif POLAT

Doktora Tezi

Danışman: Prof. Dr. Sadık SARISAMAN

Ekim 2011

Afyonkarahisar

T.C.
AFYON KOCATEPE ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI
DOKTORA TEZİ

TANZİMAT'TAN CUMHURİYET'E
AFYONKARAHİSAR'DA ERMENİLER
(1839-1923)

Hazırlayan
Zelkif POLAT

Danışman
Prof. Dr. Sadık SARISAMAN

AFYONKARAHİSAR 2011

YEMİN METNİ

Doktora tezi olarak sunduğum **“Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Afyonkarahisar’da Ermeniler (1839-1923)”** adlı çalışmanın, tarafımdan bilimsel ahlak ve geleneklere aykırı dűşecek bir yardıma başvurmaksızın yazıldığını ve yararlandığım eserlerin Kaynakça’da gűsterilen eserlerden olduğunu, bunlara atıf yapılarak yararlanmış olduğumu belirtir ve bunu onurumla doğrularım.

../.../2011

Zelkif POLAT

TEZ JÜRİSİ KARARI VE ENSTİTÜ ONAYI

JÜRİ ÜYELERİ

Tez Danışmanı : Prof.Dr. Sadık SARISAMAN

Jüri Üyeleri : Prof.Dr. Kemal ÇİÇEK

: Doç.Dr. Hasan BABACAN

: Doç.Dr. Ahmet ALTINTAŞ

: Yrd.Doç.Dr. Şaban ORTAK

İmza

.....
.....
.....
.....
.....

Tarih Anabilim Dalı Doktora öğrencisi Zelkif POLAT'ın "Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Afyonkarahisar'da Ermeniler (1839-1923)" başlıklı tezi 16.09.2011 tarihinde, saat 14:00'da Lisansüstü Eğitim ve Öğretim Sınav Yönetmeliğinin ilgili maddeleri uyarınca yukarıda isim ve imzaları bulunan jüri üyeleri tarafından değerlendirilerek kabul edilmiştir

Prof.Dr.Mehmet KARAKAŞ
MÜDÜR

ÖZET

TANZİMAT'TAN CUMHURİYET'E AFYONKARAHİSAR'DA ERMENİLER (1839-1923)

Zelkif POLAT

AFYON KOCATEPE ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI

Ekim 2011

Danışman: Prof. Dr. Sadık SARISAMAN

Osmanlı Devleti'nde Tanzimat Fermanı ile başlayan dönemde önemli yenilikler başlatılmıştır. Bu yenilikler gayrimüslim nüfus üzerinde de kapsamlı düzenlemeler içermektedir. Söz konusu gayrimüslimler arasında Ermeniler önemli bir nüfusa sahiptirler. 1839-1923 arası süreçte Ermenilerin sosyal, kültürel, ekonomik ve hukuki hayatları Afyonkarahisar kent modeli üzerinden incelenmiştir. Ayrıca çok milletli ve çok kültürlü bir imparatorluk yapısı içinde Ermeni uluslaşması ele alınmıştır. Güncelliğini kaybetmeyen tehcir konusu ise yine Afyonkarahisar örneği üzerinden daha çok insani boyutuyla değerlendirilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Afyonkarahisar, Ermeni, Azınlık, Tehcir, Uluslaşma, Türk-Ermeni İlişkisi

ABSTRACT

ARMENIANS in AFYONKARAHISAR from TANZIMAT to REPUBLIC PERIOD (1839-1923)

Zelkif POLAT

**AFYON KOCATEPE UNIVERSITY
THE INSTITUTE of SOCIAL SCIENCES
DEPARTMENT of HISTORY**

October 2011

ADVISOR: Prof.Dr. Sadık SARISAMAN

Many fundamental reforms were launched in the Ottoman Empire around the era initiated by the “Tanzimat Fermanı” (The Rescript of Gulhane). These reforms included comprehensive regulations mainly for the non-Muslim population too. Among the non-Muslims, Armenians had a crucial position. In this study, the social, cultural, economic and legal characteristics of Armenians between 1839 and 1923 are examined through the model of Afyonkarahisar city. Moreover, the process of Armenian nationalisation is tackled in the context of a multi-national and multi-cultural empire. Furthermore, the fact of “deportation”, that is still vividly discussed, is evaluated in the case of Afyonkarahisar in a humanitarian manner.

Key-Words: Afyonkarahisar, Armenians, Minority, Deportation, Nationalization, Turkish-Armenian relations

ÖNSÖZ

Türkiye Cumhuriyeti'nin temelini Tanzimat'la başlan ve anayasal düzenlemelerle devlet yapısını dönüştüren meşrutiyetle devam eden süreç içinde atıldığını ileri süren görüşler vardır. Osmanlı Devleti'nden Cumhuriyet Türkiye'sine miras kalan idari organlara bakıldığında, kurumsal tarih açısından bu düşünceyi yabana atmamak gerekir. Nitekim mahalli idareler, eğitim, askeriye, yargı ve hatta söz konusu bu alanlardaki sekülerleşme arzusunun Tanzimat ile başlayan sürecin uzantıları olduğunu, bu süreç içinde bu yeni yapı ve kavramların tartışma ve yorumlama aşamasının gerçekleştiğini ve Cumhuriyetle birlikte biraz da şartların getirdiği bir keskinlikle daha somut dönüşümlerin yaşandığını gösteren pek çok tarihsel veriler mevcuttur.

Cumhuriyet'in kurucu kadroları, uzun süren ve sarsıntılı olan bir çöküş sürecinin ardından Osmanlı mirası olarak intikal eden Anadolu merkezli bir coğrafyada ve eskisine nazaran daha homojenleşmiş bir nüfus üzerinde yeni ve modern bir devlet inşa etmek gayesiyle siyasi rejimden kültürel sahaya kadar kapsamlı ve köklü değişimler yapmışlardır. Dönemsel olarak "radikal" olarak nitelendirilecek bu değişimlerin, Osmanlı Devleti'nin Tanzimat'tan itibaren artarak devam eden, kimi zaman tartışma boyutunda kalan kimi zaman da uygulanma sahaları bulan yenileşme çabalarının bir uzantısı olduğu aşikardır.

Bahsi geçen değişim ve dönüşüm üzerinde yapılan akademik çalışmaların ağırlıklı olarak devlet ve onu meydana getiren idari organlar gibi somut alanlarda yoğunlaşması, söz konusu dönüşümün sosyal ve toplumsal boyutunda bazı boşluklar oluşmasına sebep olmuştur. Dolayısıyla çok uluslu bir devlet yapısından üniterleşmiş bir ulus-devlet anlayışına geçişin ve bu geçiş sürecindeki sancıların daha iyi algılanabilmesi için mahalli düzeyden başlayan, toplumsal yapının dönüşümünü, bu dönüşümdeki etkenleri detaylarıyla ortaya koyacak araştırmalara ihtiyaç vardır.

Bu sebepledir ki, spesifik olması gereken bir akademik çalışma için belki geniş bir zaman dilimi olarak görülebilecek olan Tanzimat'tan Cumhuriyet'e kadar bir dönemin kentsel bir dilimini bu sürecin tartışılır bir ortama taşınmasında oldukça etken bir unsur olduğunu düşündüğümüz Ermeniler üzerinden incelemeye çalıştık.

Çalışmanın bütünlüğü içinde konular, birbirini tamamlayan dört farklı bölüm başlığı altında tasnif edilmiştir. Bu başlıklardan birincisi olan nüfus ve yerleşim bölümünde Afyonkarahisar sancağının dönemlere göre nüfusu incelenip, belirlenen genel nüfus içinde Ermeni nüfusun oran ve durumu değerlendirilmiştir. Nüfusla paralel olarak da söz konusu nüfusun şehir kapsamındaki yerleşim alanları ele alınmıştır.

Belki de çalışmanın en fazla yoğunluk taşıyan bölümü diyebileceğimiz ikinci bölümde ise Ermenilerin sosyal ve kültürel yapısı bölüm başlığı altında; sırasıyla şehirdeki Ermeni nüfusun nitelikleri olarak Ermeni bürokrat ve seçkinler, meslekler, doğum ve ölüm oranları, ortalama hayat süreleri, aile hayatıyla ilgili olarak evlenme, çocuk sayıları, ev hayatı ve giyim-kuşam şekilleri ve ayrıca mahalle hayatı incelenmiştir. Aynı bölümün devamında ise eğitim ve din ile bu alanlarla ilgili okul, kilise, meslek örgütleri ve vakıflar ele alınmıştır.

Ekonomik ve hukuki yapı ismini taşıyan üçüncü bölümde ise şehirdeki Ermeni nüfusun çalışma hayatı, ticaret, zanaatkârlık, sanayi, tarım ve hayvancılık gibi alanlardaki mevcudiyet oranları, ekonomik ve ticari potansiyelleri, söz konusu dönemlerde Batı Anadolu’da önemli bir işleve sahip olan kapitalist sermaye içindeki aracı rolleri, şehir merkezi ve dışındaki gayrimenkulleri değerlendirilmiştir. Yine bu bölümün devamında Ermenilerin sistem bünyesindeki hukuki durumları ele alınarak miras, veraset, nafaka gibi daha çok medeni hukuka dair konular yer almıştır.

Savaşlar dönemi olarak isimlendirdiğimiz ve I. Dünya Savaşı ile Kurtuluş Savaşı yıllarını kapsayan son bölümde ise Ermeni tedhiş hareketleri ve buna karşı devletin aldığı tedbirler, tehcir dönemi ve Anadolu işgalleri karşısında Ermenilerin tutumu değerlendirilmiştir.

Afyonkarahisar’da yaşamış olan Ermenilerin sosyal, kültürel ve ekonomik yapılarını içeren bu çalışma, özelde şehir tarihine katkıda bulunabileceği gibi, genelde de bir şehir kesiti üzerinden de olsa Osmanlı idari mekanizmasının çözümlenmesine ve nihayet suçlu aramak için kullanılan çarpıtılmış rakamların kalabalıklığından gerçek zeminde ele alınamayan 1915 tehcir uygulamasını getiren sebepler ve bu sebeplerin oluşumunda Ermenilerin sosyal, kültürel ve ekonomik güç olarak Müslüman nüfusun ilerisine geçip toplumdaki ayrılmaya başlamasının ve bu ayrılmada dış etkenlerden başka iç bünyedeki yapısal sorunların etkisinin mümkün olduğunca anlaşılmasına küçük de olsa bir katkı sağlayacaktır.

Uzun ve yoğun geçen çalışma sürecinde Osmanlıca belgelerin okunmasında zaman zaman karşılaştığımız sıkıntıları aşmamızda yardımlarını esirgemeyen Sayın Okt. Dr. Mustafa KARAZAYBEK ve Uzman Yusuf İLGAR’a, yabancı dildeki kaynakların çevirisinde katkılarını asla unutamayacağım Sayın Yard. Doç. Dr. Ahmet Kemal BAYRAM’a, çalışmanın sosyolojik boyutunu önerileriyle şekillendirmeme büyük katkı sağlayan Sayın Doç. Dr. Osman KONUK’a, bu yoğun süreci birlikte yaşadığımız ve sıkıntılarını paylaştığımız kederdaşım Sayın Öğr. Görv. Burak ÇALIŞKAN’a ve nihayet çalışmanın her aşamasında tecrübe ve önerilerinden çok şey kazandığım danışman hocam Sayın Prof. Dr. Sadık SARISAMAN’a teşekkürü bir borç bilirim.

Zelkif POLAT

Afyonkarahisar, 2011

İÇİNDEKİLER

YEMİN METNİ	ii
TEZ JÜRİSİ KARARI VE ENSTİTÜ MÜDÜRLÜĞÜ ONAYI... Hata! Yer işareti tanımlanmamış.	
ÖZET	iv
ABSTRACT	v
ÖNSÖZ.....	vi
İÇİNDEKİLER	viii
TABLolar LİSTESİ	xi
KISALTMALAR DİZİNİ	xiii
GİRİŞ	1

BİRİNCİ BÖLÜM AFYONKARAHİSAR'DA NÜFUS VE YERLEŞİM

1. NÜFUS.....	22
1.1. DÖNEMLERE GÖRE AFYONKARAHİSAR'IN GENEL NÜFUSU.....	25
1.2. NÜFUSUN CEMAATLERE GÖRE DAĞILIMI.....	30
2. ERMENİLERİN KENT İÇİNDEKİ İSKÂN ALANLARI.....	43

İKİNCİ BÖLÜM AFYONKARAHİSAR ERMENİLERİNİN SOSYAL VE KÜLTÜREL YAPISI

1. SOSYAL YAPI	59
1.1. ERMENİ NÜFUSUN NİTELİKLERİ	59
1.1.1. Nüfusun Artış Hızı, Ortalama Hayat Süresi ve Bebek Ölüm Oranı	59
1.1.2. Ermeni Bürokratik ve Elit Zümre	62
1.1.3. Meslekler	69
1.2. AİLE	76
1.2.1. Sülale İsimleri, Şahıs İsimleri ve Ünvanlar	77

1.2.1.1. Sülale İsimleri	78
1.2.1.2. Şahıs İsimleri ve Unvanlar	82
1.2.1.2.1. Ermeni Erkek İsimleri	83
1.2.1.2.2. Kadın İsimleri	85
1.2.1.2.3. Unvanlar	87
1.2.2. Evlilik.....	87
1.2.3. Doğum ve Vaftiz	93
1.2.4. Ailelerin Çocuk Sayıları.....	95
1.3. EV HAYATI	96
1.3.1. Ermeni Evlerinin Genel Özellikleri.....	96
1.3.2. Ev Eşyaları.....	99
1.3.3. Mutfak Eşyaları ve Yemek Kültürü	101
1.3.4. Kadın ve Erkek Kıyafetleri	103
1.4. EĞLENCE HAYATI.....	106
1.5. ERMENİLERİN MAHALLE HAYATI VE MAHALLELERİN GENEL ÖZELLİKLERİ	109
1.5.1. Ermenilerin Yoğun Olarak Oturdıkları Mahalleler.....	113
1.5.1.1. Ardıç Mahallesi.....	113
1.5.1.2. Cami-i Kebir Mahallesi.....	117
1.5.1.3. Doğancı Mahallesi	120
1.5.1.4. Hisarönü Mahallesi	122
1.5.1.5. Kara Kâtip Mahallesi	124
1.5.1.6. Molla Bahşi Mahallesi	127
1.5.1.7. Nasara Mahallesi.....	129
1.5.1.8. Tac Ahmet.....	132
1.5.1.9. Yukarı Pazar Mahallesi	134
1.5.1.10. Zaviye Sultan Mahallesi.....	136
1.5.2. Asayiş.....	138
1.5.3. Yangınlar.....	140
2. KÜLTÜREL YAPI	143
2.1. EĞİTİM	144
2.1.1. Ermeni Okulları	150
2.1.1.1. İptidai Okulları	151
2.1.1.2. Ermeni Rüştüyerleri	154
2.1.1.3. Protestan Okulu.....	155
2.2. DİN	156
2.2.1. İbadethaneler	158

2.2.1.1. Aziz Mary Kilisesi (Meryem Ana Kilisesi-Yukarı Kilise)	162
2.2.1.2. Aziz Toros Kilisesi (Surp Toros Kilisesi-Aşağı Kilise).....	163
2.2.1.3. Protestan Kilisesi.....	165
2.2.2. Misyonerlik	166
2.2.3. İhtida (Din Değişirme).....	168
2.2.4. Cenaze Törenleri ve Mezarlıklar	172
2.3. SİVİL TOPLUM ÖRGÜTLENMESİ	174
2.3.1. Meslek Örgütleri	175
2.3.2. Vakıflar	176
2.3.2.1. Dini Vakıflar	179
2.3.2.2. Eğitim Vakıfları	181

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM EKONOMİK VE HUKUKİ YAPI

1. EKONOMİK YAPI	183
1.1. ÇALIŞMA HAYATI.....	184
1.2. SANAYİ, TİCARET, TARIM VE HAYVANCILIK.....	188
1.3. SAĞLIK	197
1.4. VERGİLER	198
1.5. ERMENİ GAYRİMENKULLERİ.....	204
2. HUKUKİ YAPI	213
3. TOPLUMSAL İLİŞKİLER	223

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM I.DÜNYA SAVAŞI VE MİLLİ MÜCADELE DÖNEMLERİNDE AFYONKARAHİSAR ERMENİLERİNİN DURUMU

1. I.DÜNYA SAVAŞI DÖNEMİ	234
1.1. I. DÜNYA SAVAŞI'NA KADAR ERMENİ MESELESİ	235
1.2. I.DÜNYA SAVAŞI VE TEHCİR	238
1.3. AFYONKARAHİSAR'DA TEHCİRİN UYGULANIŞI	252
2. MİLLİ MÜCADELE DÖNEMİ	260
SONUÇ.....	270
KAYNAKÇA.....	275
ÖZGEÇMİŞ	314

TABLÖLAR LİSTESİ

	Sayfa
Tablo 1. :1870/H.1287-1884/H.1301 dönemi salnamelere göre Afyonkarahisar sancak merkezi nüfusu	27
Tablo 2. :1889/H.1307-1906/H.1324 yılları arası Salnamelere göre Afyonkarahisar'ın nüfusu	28
Tablo 3. :Yıllara göre Afyonkarahisar'daki cizye mükellef sayısı ve tahmini nüfus.	35
Tablo 4. :1870-1884 dönemi Afyonkarahisar nüfusunun cemaatlere göre dağılımı.	36
Tablo 5. :1889-1906 dönemleri Afyonkarahisar nüfusunun cemaatlere göre dağılımı.	37
Tablo 6. :1881-1893 genel sayıma göre Afyonkarahisar kaza ve sancak nüfusu	38
Tablo 7. :1914 yılı sayımına göre Afyonkarahisar sancak nüfusu	40
Tablo 8. :1528-1572 dönemi Afyonkarahisar'daki Mahalleler	45
Tablo 9. :XVIII. Yüzyılın ikinci yarısında Afyonkarahisar'da bulunan mahalleler	46
Tablo 10. :1850-1851 dönemi Nüfus Vukuat Defterlerine göre Afyonkarahisar'daki mahalleler	48
Tablo 11. :1850-1851 dönemi Nüfus Vukuat Defterine göre Afyonkarahisar'da Ermenilerin yaşadığı mahalleler	49
Tablo 12. :1851-1853 dönemi cizye kayıtlarına göre Ermenilerin oturduğu mahalleler	49
Tablo 13. :XIX. Yüzyılın son çeyreğinde Afyonkarahisar'daki mahalleler	51

Tablo 14.	:1853 yılı cizye vergisine göre mahallelerin tahmini Ermeni nüfusu	52
Tablo 15.	:Mahkeme Sicil kayıtlarına göre Ermenilerin oturduğu mahalleler	53
Tablo 16.	:Sevk ve İskân Kanunu sonrası Afyonkarahisar’da Ermenilerin yaşadığı mahalleler	57
Tablo 17.	:Cizye defterlerine göre Ermenilerin meslekleri	70
Tablo 18.	:Cizye kayıtlarına göre Ermeni erkek isimleri	83
Tablo 19.	:Mahkeme sicil kayıtlarına göre Ermeni kadın isimleri	86
Tablo 20.	:1851-52 yılı cizye vergisinin mahallelere göre dağılımı	112
Tablo 21.	:1907/H.1325 tarihli salnameye göre Hüdavendigâr Vilayeti genelindeki Medreseler	147
Tablo 22.	:Yıllara göre Afyonkarahisar’da Ermenilerin cizye mükellef sayıları.	201
Tablo 23.	:Ermeni evlerinin mahallelere göre değerleri	208
Tablo 24.	:Emlak alım-satım tablosu	210

KISALTMALAR DİZİNİ

AŞS	: Afyonkarahisar Şeri'yye Sicili
BOA	: Başbakanlık Osmanlı Arşivi
C.	:Cilt
Çev.	:Çeviren
DH.EUM	:Dahiliye Nezareti Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti Belgeleri
DH.İD	:Dahiliye Nezareti İdare Evrakı
DH.KMS	:Dahiliye Nezareti Dahiliye Kalem-i Mahsus Evrakı
DH.MB.HPS	:Dahiliye Nezareti Mebani-i Emiriye-Hapishaneler Müdüriyeti Evrakı
DH.MB.HPS.M	:Dahiliye Nezareti Mebani-i Emiriye-Hapishaneler Müdüriyeti Mütferrik Evrakı
DH.ŞFR	:Dahiliye Nezareti Şifre Evrakı
Ef.	:Efendi
H.	:Hicrî
Haz.	:Hazırlayan
HR.MKT	:Hariciye Nezareti Mektubi Kalemi
HVS	:Hüdavendigâr Vilâyeti Salnâmesi
İ.AZN	:İrade Adliye ve Mezahib
İ.HUS	:İrade Hususi
kr	:Kuruş
M	:Miladî
MAD	:Maliye'den Müdevver Defterler Kataloğu
ML.CRD	:Maliye Ceride Defterleri
ML.VRD.CMH	:Maliye Varidat Muhasebesi Cizye Defterleri
MUNM	: Maarif-i Umumiye Nezareti Mecmuası
nr.	:Numara
R.	:Rumî

S.	:Sayı
SNMU	:Salnâme-i Nezaret-i Maarif-i Umumiyye
ŞD	:Şura-yı Devlet Evrakı
TTK	:Türk Tarih Kurumu
Ünv.	:Üniversitesi
VGMA	:Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi
Y..MTV	:Yıldız Tasnifi Mütenevvi Maruzat Evrakı
Y.PRK.AZJ	:Yıldız Perakende Evrakı Arzuhal Jurnal
Yay.	:Yayını

GİRİŞ

Devlet kavramı her ne kadar farklı sınırlar içinde, farklı isim ve siyasi sistemlerle neşvünema bulsa da aslında devletlerin sürekliliği ve devreden gelenekler zincirinin halkaları olduğu gerçeğini de göz ardı etmemek gerekir. Bu açıdan Cumhuriyet Türkiyesini kurucu kadroları da dâhil olmak üzere Osmanlı'dan miras kalan unsurlar üzerinde yapılan bir mücadele ve devamında yenileşme çabalarının ortaya çıkardığı bir yapı olarak değerlendirmek gerekir. Nitekim Osmanlı'nın büyük umutlarla demokrasi limanına demir atmak üzere yola çıkardığı "meşrutiyet gemisi", Avrupa'daki örnekleri gibi bu yolculuğu tamamlayamadan, çok uzun süreden beri ufuklarda biriken kara bulutların sebep olduğu ve adına "dünya savaşı" denilen fırtına da batmıştır. Bu batış esnasında can derdine düşen geminin yolcuları büyük bir ayrışma yaşayarak farklı yerlerden farklı beklentilerle kendilerine uzatılan can simitlerine tutunmuşlardır. Söz konusu yolcular arasındaki bir takım gayrimüslim unsurlar kendilerinin kurtarıcısı olarak gördükleri ya da kendilerine böyle gösterilen bazı büyük devletlerin çizdiği fakat arkasında daha farklı stratejik hesaplar da olan bir tarihin figüranı olmak zorunda kalmışlardır.

Bahsi geçen Osmanlı bakiyesi gayrimüslim unsurlardan birisi de söz konusu milletler arasında Türklerle birlikteliği en eski olan ve belki de bu tarih ortaklığından dolayı Türklerle en fazla kaynaşan unsur olmanın bir nişanesi olarak "milleti sâdika" ünvanıyla taltif edilen Ermenilerdi. Ermenilerin Türk tarihi içindeki varlıkları "sadık tebaa"dan özellikle XIX. Yüzyıl sonlarından itibaren devleti tehdit eden bir güce dönüşmesi boyutuyla çok farklı ve keskin tonlarla birbirinden ayrılan bir karakter taşımaktadır. Diğer taraftan bu toplumsal dönüşüm ve ayrışmanın yaşandığı dönemle sınırlı kalmayıp çeşitli şekillerde bugüne taşınmış olması ise konuya güncel bir boyut da katmaktadır.

Bu açıdan çalışmamızın konusu olarak bir devletin müşterek vatandaşları olan Türklerle Ermeniler arasında yaşanan söz konusu ayrışmanın Tanzimat'tan Cumhuriyete kadar olan en keskin ve dalgalı dilimini bir şehir kesiti olarak

Afyonkarahisar Ermenileri üzerinden incelemeye çalıştık. Konu toplumsal yapı üzerine yoğunlaşınca ister istemez çalışmanın boyutu sosyolojik, antropolojik ve iktisadi yönleriyle interdisipliner bir mahiyet kazanmıştır.

Farklı disiplinlerin verilerini tarihi bir yaklaşımla bir arada sunmanın zorlukları bu çalışmada da kendini göstermiştir. Buna rağmen, incelenen döneme ve unsurlara dair elde edilen ve orijinal olduğunu düşündüğümüz bazı bulgular, ilgili disiplinlerin söylemleri de dikkate alınarak tarihsel bir çerçeve içinde aktarılmaya çalışılmıştır.

1. KAYNAK TAHLİLİ

Tez çalışmasında kullanılan temel kaynaklar çeşitli arşivlere ait belgeler, vilayet ve maarif salnameleri, şer'yye sicil defterleri, bazı yabancı seyyahların seyahatnameleri ve konu ile bağlantılı telif eserlerden oluşmaktadır.

ARŞİV BELGELERİ

Başbakanlı Osmanlı Arşivi

Maliye'den Müdevver Defterler Kataloğu'nda tespit edilen bazı belgeler Afyonkarahisar'ın nüfusunun tespitinde kullanılmıştır.

Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti tasnifinde bulunan bir takım belgeler özellikle Sevk ve İskân Kanunu ve kanunun uygulanma sürecine dair bilgiler içermesi hasebiyle önemlidir. Ermeni göç güzergâhında bulunduğu için Afyonkarahisar söz konusu dönemdeki yazışmalarda ismine sıklıkla rastlanabilecek şehirlerden birisidir.

Dâhiliye Nezareti kapsamında Dâhiliye Kalem-i Mahsus Evrakı, Mebani-i Emiriye-Hapishaneler Müdüriyeti Evrakı, Şifre Evrakı ve İdare Evrakı arasında bulunan çalışılan döneme ait belgeler incelenmiştir. Belgeler arasında bulunan şifre yazışmalarında tehcir dönemine dair bazı bilgiler bulunmakla beraber, hapishane

yoklama cetvellerinde hapisane ve tevkifhanede bulunan tutuklu ve hükümlülerin sadece cinsiyet ve suç türlerine göre sayıları verildiği için söz konusu tutuklu ve hükümlülerin etnik ve dinsel dağılımıyla ilgili bilgiler tespit edilememektedir.

Bir şehir çalışması için en kıymetli veriler Maliye Varidat Muhasebesi Cizye Defterleri tasnifindeki cizye defterleri ile Maliye Ceride Defterleri tasnifindeki Nüfus vukuat defterlerinde bulunmaktadır. 1845/H.1261 ile 1853/H.1269 yılları arasında Afyonkarahisar'a ait dört adet cizye defteri ile 1850/H.1266-1851/H.1267 yıllarını kapsayan yine Afyonkarahisar'a ait nüfus vukuat defterleri bu açıdan oldukça işlevsel bilgiler içermektedir. Zira söz konusu defterlerdeki bilgiler ışığında ekonomik durumdan, nüfusun nitelikleri gibi sosyal konulara kadar zengin verilere ulaşmak mümkündür.

Söz konusu arşiv tasnifleri dışında Şura-yı Devlet Evrakı ile Yıldız Perakende Evrakı'ndan da bazı belgeler kullanılmıştır.

Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi

Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi'nde bulunan vakıf defterlerinde Ermeniler hakkında doğrudan kayıtlar tespit edilemese de Müslüman vakıf kayıtları arasında dolaylı olarak Ermenilerle ve Ermeni vakıflarıyla ilgili bazı bilgilere ulaşmak mümkündür.

SALNAMELER

Hüdavendigâr Vilayeti Salnameleri

Vilayet salnameleri nüfus, eğitim, memuriyet, çeşitli komisyon ve meclisler, idari taksimat, ekonomik açıdan zengin veriler içeren kaynaklardır. Bu açıdan Hüdavendigâr Vilayeti Salnamelerinde Afyonkarahisar'la ilgili önemli bilgiler yer almaktadır. Salnamelerle ilgili en büyük sıkıntı ise bir birini takip eden yıllara ait istatistikî verilerin bazen güncellenmeden aynı şekilde verilmesidir.

Maarif Salnameleri

Maarif salnameleri eğitim hayatıyla ilgili bol miktarda bilgi içermesine rağmen kayıtlar, okul tür ve derecelerini ayırt edici bir şekilde tutulmadığı için sağlıklı verilere ulaşmak güçleşmektedir. Diğer taraftan farklı okulların farklı merkezlere bağlı oluşu da salnamelerde bütün eğitim kurumları hakkında yeterli bilgiye ulaşmayı mümkün kılmamaktadır.

ŞER'İYYE SİCİL DEFTERLERİ

Şer'yye sicilleri toplumsal hayata dair oldukça zengin bilgiler içeren önemli kaynaklardan birisidir. Sicil defterlerinin içeriği Şer'i mahkemelerin görev ve yetkilerine göre değişebilmektedir. Nitekim Tanzimat dönemine kadar söz konusu mahkemelerin görev alanı çok geniş olduğu için bu döneme kadar olan mahkeme kayıtları oldukça kapsamlıdır. Tanzimat'tan sonra ise yapılan hukuki düzenlemelerle mahkemelerin yetki alanı daraldığı için kayıtlar daha çok miras, veraset, evlenme, boşanma, alım ve satım gibi konular üzerinde yoğunlaşmıştır.

Osmanlı kentleri üzerinde kapsamlı araştırmaları bulunan Suraiya Faroqhi'nin ifadesiyle “kent yaşamının dinamik öğeleri en iyi biçimde kadı sicillerinin çözümlenmesiyle” açıklanabilecektir¹. Afyonkarahisar, şer'yye sicil defterleri açısından zengin şehirlerdendir. Şehre ait 173 defterin kopya nüshaları Afyon Kocatepe Üniversitesi Merkez Kütüphanesinde mevcuttur.

YAYINLANMIŞ BELGELER

Türkiye'de özellikle son yirmi yıl içinde arşiv hizmetleri kapsamında toplu belge yayınları araştırmacılar için büyük kolaylıklar sağlamaktadır. Özellikle Ermeni Meselesi ile ilgili olarak çok sayıda yayın yapılmıştır. Bu çalışmada da söz konusu

¹ Suraiya Faroqhi, *Osmanlı'da Kentler ve Kentliler* (Kent Mekânında Ticaret Zanaat ve Gıda Üretimi 1550-1650), Çev. Neyyir Kalaycıoğlu, Tarih Vakfı Yurt Yay., İstanbul-2000, s. 19.

yayınların önemli bir kısmı incelenmiş ve konuyla bağlantılı görülenler kullanılmıştır. Bu yayınlardan bazıları şunlardır:

“*Ermeni Meselesinin Siyasî Tarihçesi (1877–1914)*”²: Tiflis Başşehbenderi Münir Süreyya Bey bu eserinde, Ermeni Meselesini belgeler ışığında safha safha ele almaktadır. Ayrıca Eserde Ermeni meselesinin ortaya çıkışı ve gelişmesinde Büyük Devletlerin rolleri ile siyasî ve diplomatik girişimler ele alınmaktadır. Doğrudan yerel çalışmalara katkı sunmasa da Ermeni meselesinin tarihsel boyutu ve gelişim süreci açısından oldukça faydalı bir kaynaktır.

“*Ermeni Olayları Tarihi*”³: Zaptiye Nazırı Hüseyin Nazım Paşa, kendi devrindeki olayları derleyerek iki ciltlik bir rapor hâlinde 3 Ocak 1897 tarihinde “*Ermeni Târih-i Vukûâtı*” adıyla Sultan II. Abdülhamit’e sunmuştur. Söz konusu rapor, “*Ermeni Olayları Tarihi*” adıyla iki cilt hâlinde yayınlanmıştır. Belgeler paralelinde hazırlanmış eser dönem için kıymetli kaynaklardan birisidir.

“*Osmanlı Belgelerinde Ermeni-İngiliz İlişkileri*”⁴: Dört cilt hâlinde yayınlanan eserin birinci cildinde (1845–1890), ikinci cildinde (1891–1893), üçüncü cildinde (1894–1895) ve dördüncü cildinde 1896–1922) yılları arasındaki Ermeni-İngiliz ilişkileri konu alınmaktadır.

Genelkurmay Denetleme Başkanlığı tarafından yayınlanan *Arşiv Belgeleriyle Ermeni Faaliyetleri 1914-1918* adlı eserde oldukça zengin belge sunumu mevcuttur. Bu eserin araştırma konusuyla bağlantılı olarak I-II ve VII. Ciltlerinden istifade edilmiştir.

Yine Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı tarafından muhtelif zamanlarda yayınlanan bir kısmı aynı belgelerin farklı konulara göre tasnifini içeren Ermeni Meselesiyle ilgili önemli yayınlar yapılmıştır. Bu yayınlardan; *Osmanlı Belgelerinde Ermenilerin Sevk ve İskânı (1878-1920)*, (Ankara-2007), *Osmanlı Belgelerinde Ermeniler (1915-1920)*, (Ankara-1995), *Osmanlı Belgelerinde Ermeni İsyanları* (dört cilt), (Ankara-2009). *Ermeni*

² Münir Süreyya Bey, *Ermeni meselesinin Siyasî Tarihçesi (1877-1914)*, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yay., Ankara-2001.

³ Hüseyin Nazım Paşa, *Ermeni Olayları Tarihi C. I-II*, Haz. Necati Aktaş-vd., diğ. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yay., Ankara-1998.

Komiteleri (1891-1895), (Ankara-2001) gibi eserler çalışmada kullanılan bir çok arşiv belgesini içermektedir.

SEYAHATNAMELER

Seyahatnameler tek başına çok güvenilir kaynaklar olmasa da kıyas ve tamamlayıcı bilgiler içermeleri açısından önemlidir. Resmi belgelerde sosyal ve kültürel hayata dair bilgilerin sınırlılığı, bu konuda zengin bilgiler içeren seyahatnamelerin değerini daha da arttırmaktadır. Bu sebeple kent ve bölgelere göre toplumsal ve kültürel farklılıkları içermesi açısından seyahatnameler şehir tarihi çalışmalarında vazgeçilmez kaynaklar arasındaki yerlerini korumaktadır. Bu açıdan çalışılan dönem ve konuyla bağlantılı olarak bazı yerli ve yabancı seyyahların eserlerinden de faydalanılmıştır. Bahsi geçen kaynaklar arasında Fred Burnaby⁴, Miss Julia Pardoe⁵, Helmuth Von Moltke⁶, Olivier⁷, Charles Texier⁸, Bela Horvath⁹, Simeon¹⁰, M.A. Ubcini¹¹, M. Clement Huart¹², La Baronne Durand de Fontmagne¹³, Dorina L. Neave¹⁴, Rafael de Nogales¹⁵, Evliya Çelebi¹⁶ ve Mehmed Ziya¹⁷ gibi yabancı ve yerli seyyahların eserleri incelenerek çalışmada kullanılmıştır.

⁴ Fred Burnaby, *At Sirtında Anadolu*, Çev. Fatma Taşkent, İletişim Yay., İstanbul-2005.

⁵ Miss Julia Pardoe, *Yabancı Gözüyle 125 Yıl Önce İstanbul (Sultanın Şehri ve Türklerin Aile Hayatındaki Gelenekleri)*, Çev. Bedriye Şanda, İstanbul-1967.

⁶ Helmuth Von Moltke, *Moltke'nin Türkiye mektupları*, Çev. Hayrullah Örs, Remzi Kitabevi, İstanbul-1999.

⁷ Olivier, *Türkiye Seyahatnamesi (1790 Yılında Türkiye ve İstanbul)*, Çev. Oğuz Gökmen, Ayyıldız Matbaası, Ankara-1977.

⁸ Charles Texier, *Küçük Asya (Coğrafyası, Tarihi ve Arkeolojisi)*, C. II, Çev., Ali Suat, Enformasyon ve Dokümantasyon Vakfı Yay., Ankara-2002.

⁹ Bela Horvath, *Anadolu 1913*, Çev. Tarık Demirkan, Tarih Vakfı Yurt Yay. İstanbul-1996.

¹⁰ Simeon, *Tarihte Ermeniler*, Ermeniceden çev. Hrand D. Andreasyan, İstanbul-1999.

¹¹ M.A. Ubcini, *Türkiye 1850*, C. II, Çev. Cemal Karaağaçlı, Tercüman 1001 Temel Eser, ty.

¹² M. Clement Huart, *Mevleviler Beldesi Konya*, Çev. Nezih Uzel, İstanbul-1978.

¹³ La Baronne Durand de Fontmagne, *İstanbul Günleri (İkinci İmparatorluk Döneminde İstanbul'da Fransız Konsolosluğunda Geçen Günler)*, Çev. İsmail Yerguz, Yayına Haz. Erkan Serçe, İstiklal Kitabevi, İstanbul-2007.

¹⁴ Dorina L. Neave, *Eski İstanbul'da Hayat*, Çev. Osman Öndeş, Tercüman 1001 Temel Eser, İstanbul-1978.

¹⁵ Rafael de Nogales, *Osmanlı Ordusunda Dört Yıl (1915-1919)*, Çev. Vedii İlmen, İstanbul-2008.

¹⁶ Evliya Çelebi *Seyahatnamesi*, (Anadolu, Suriye, Hicaz 1671-1672), C. IX, İstanbul-1935.

¹⁷ Mehmed Ziya, *Bursa'dan Konya'ya Seyahat*, Haz. Mehmet Fatih Birgül-Levent Ali Çanaklı, Ankara-2008.

DİĞER KAYNAKLAR

Türkiye’de yerel tarih çalışmaları henüz istenilen düzeyde değildir. Kentlerin tarihi üzerinde yapılacak akademik çalışmalar, yerel düzeyden başka sosyal tarihi de zenginleştiricek veriler ortaya çıkaracak olması açısından önemlidir. Bu çalışma sürecinde de görülmüştür ki, kentler ve bölgeler arasında kıyaslama yapabilecek kadar zengin bir yerel araştırma birikimine maalesef sahip değiliz. Bu açıdan çalışmamızda karşılaştırmak amacıyla kullanılabilcek sınırlı sayıda yayına ulaşabildik.

Suraiya Faroqi’nin, XVI. Yüzyıl ortalarından itibaren Osmanlı kentlerini tahlil eden *Osmanlı’da Kentler ve Kentliler* ile sosyal ve kültürel hayatı tahlil ettiği *Osmanlı Kültürü ve Gündelik Yaşam* adlı eserleri kent tarihi araştırmacıları için oldukça faydalı kaynaklar olup sonraki dönemlere ait çalışmaları temellendirecek işlevselliğe sahiptirler. Fakat bu eserlerden Osmanlı Kültürü ve Gündelik Yaşam adını taşıyan çalışma, yazarın da belirttiği gibi ağırlıklı olarak Müslüman nüfusu ele aldığından gayrimüslimlerin kültürel yapısı hakkında doyurucu bilgi içermemektedir.

Taha Niyazi Karaca’nın *Ermeni Sorununun Gelişim Sürecinde Yozgat’ta Türk Ermeni İlişkileri* adlı çalışması¹⁸ ağırlıklı olarak Ermeni tedhiş hareketleri dönemini içermekte olup, bu eserde nüfusun nitelikleri, gelenekler, aile, kültürel yapı ve toplumsal ilişkiler kısmı oldukça yüzeysel olarak sunulmuştur. Buna rağmen bu alanda yapılmış olan ender araştırmalardan birisidir.

Ermenilerle ilgili olarak yapılacak mahalli çalışmalar için klavuzluk edecek araştırmalardan birisi de İbrahim Ethem Atnur’un *Türkiye’de Ermeni Kadınları ve Çocukları Meselesi* adlı eseridir¹⁹. Bu çalışma da tehcir dönemi ve sonrası Ermeni kadın ve çocukların durumlarıyla ilgili oldukça zengin verilere ulaşmak mümkündür. Konuya yabancı devletlerin ve misyonerlerin müdahil olma boyutunun da esere katılmış olması çalışmayı daha da değerli kılmaktadır.

¹⁸ Taha Niyazi Karaca, *Ermeni Sorununun Gelişim Sürecinde Yozgat’ta Türk Ermeni İlişkileri*, TTK Yay., Ankara-2005.

¹⁹ İbrahim Ethem Atnur, *Türkiye’de Ermeni Kadınları ve Çocukları Meselesi (1915-1923)*, Babil Yayıncılık, Ankara-2005.

Kemal Çiçek'in Ermeniler Sürgün ve Göç adlı eseri de süreci belgeler ışığında ve objektif olarak ele alması bakımında son derece faydalı bilgiler içermektedir.

Ermeni nüfusun daha yoğun yaşadığı özellikle doğu şehirleriyle ilgili olarak yapılan sınırlı sayıda da olsa bazı akademik çalışmalar bulunmaktadır. Fakat muhtemelen bölgede yaşanan siyasi yoğunluğun belgelere yansımalarının bir sonucu olarak, bu çalışmalarda zengin materyallere rağmen buralardaki sosyal ve kültürel hayat, toplumsal ilişkiler ve etkileşimlerden ziyade Ermeni tedhiş hareketleri üzerinde bir yoğunlaşma dikkat çekmektedir. Oysaki Ermeni ayaklanmaları bir sürecin sonucudur. Dolayısıyla öncelikli olarak Ermenilerin dış ve iç dinamiklerin etkisiyle geçirdikleri toplumsal ve kültürel değişimin bilinmesine ihtiyaç vardır.

Bunun dışında çeşitli dergi, mecmua ve gazeteler de çalışmada kullanılmıştır. Söz konusu yayınlar; *Hüdavendigâr gazetesi*, *Haber Gazetesi*, *Özden Gazetesi*, *Sebat Gazetesi*, *Maarif-i Umumiye Nezareti Mecmuası (MUNM)*, *Askeri tarih Belgeleri Dergisi'den* oluşmaktadır.

2. ŞEHRİN ADI VE TARİHİ GELİŞİMİ

Şehir dönem dönem farklı adlarla anılmakla beraber bu isimlerde genellikle şehre damgasını vuran hisar ile bölgede çokça yetişen haşhaş ön plana çıkmaktadır. Bölgeye has bu iki temel özelliğin şehrin ismine yansımaları farklı uygarlıklar ve dillerde kendini göstermektedir. Roma dönemine ait bir mezar taşında “Afion” adında bir kadın isminin geçmesi²⁰, bu gün şehri tanımlayan Afyon kelimesinin çok eski çağlardan beri kullanıldığını göstermektedir. Muhtemeldir ki, Latince öz su anlamına gelen “opium” kültürler arası geçişle değişime uğrayarak ofium, afiom, afion ve nihayetinde afyon şeklinde dönüşmüştür²¹.

Şehrin ismindeki diğer vurgu ise kalesiyle alakalıdır. Söz konusu kale eteklerindeki yerleşimle birlikte oluşan, Yunan metinlerinde geçen ismiyle

²⁰Ahmet İlaslı, “İlk Yerleşimden Türk Egemenliğine Kadar Afyon'da Sanat”, *Anadolu'nun Kilidi Afyon*, Afyon Valiliği Yay., Afyon-2004, s. 367-368.

²¹ İbrahim Yüksel, “Şehrin Adı (Afyon Değil, Afyonkarahisar)”, *Anadolu'nun Kilidi Afyon*, Afyon Valiliği Yay., Afyon-2004, s. 45.

“Akronio” köyünün bu günkü Afyonkarahisar olduğu kuvvetle muhtemeldir. Roma dönemine ait kayıtlardan ise köyün isminin Akroenos/Akroinos olduğu anlaşılmaktadır. Roma döneme ait bulgularda ve Latince kitabelerde Akronio isminin Akronium şeklinde yazıldığı, Bizans döneminde ise Akroenes, Akroenos şeklinde kullanıldığı anlaşılmaktadır²².

Kâmûsu'l A'lâm'da bu günkü bulgulara göre yanlış olarak, Afyonkarahisar'ın Yunanlılara karşı Turuvalıların imdadına gelmiş olan bir takım Makedonyalılar tarafından Synada (Synnada) ismiyle tesis edilmiş olduğu ifade edilmektedir²³. Söz konusu Synada Şuhut şehrinin bulunduğu yerde kurulmuş mermeriyle ünlü önemli bir kenttir.

Geç Antik dönemde Afyonkarahisar için “Salutaris” isminin de kullanıldığı anlaşılmaktadır²⁴. Anadolu'da başlayan Türk egemenliği ile beraber Sultan I. Mesut döneminde Akronium'a Karaşar Türklerinin yerleştirildiği ve kalenin de bu dönemden itibaren Karahisar olarak adlandırıldığı görülmektedir²⁵. Karahisar kelimesi bir görüşe göre üzerine kalenin inşa edildiği volkanik kalıntı olan kayaların renginden, başka bir görüşe göre ise buraya ilk yerleştirilen Karaşar Türklerinin adından gelmektedir.

Selçuklu hükümdarı Alaedin Keykubad, devletin hazinesini muhtemelen buradaki kalenin korunaklı bir yapı olmasından dolayı bu şehirde saklanmasını uygun gördüğü için buraya bu dönemde “Karahisar-ı Devle” ismi verilmiştir. Karahisar Kalesinin tımarı ve idaresi Selçuklu vezirlerinden Sahipataoğullarına verilmiş, Moğol istilası döneminde Sahipataoğulları Afyonkarahisar merkezli bir beylik olmuş ve böylece uzun süre şehrin adı “Karahisar-ı Sahip” olarak isimlendirilmiştir²⁶. Selçuklu dönemi sonunda bölgeye hâkim olan Germiyanogulları ve akabinde Osmanlı döneminde de şehrin ismi genellikle Karahisar-ı Sahip olarak kullanılmıştır. Bölgede yetişen iyi cins afyondan dolayı çok yaygın olmamakla

²² *Afyon İl Yıllığı* 1967, İstanbul-1968, s. 87.

²³ Şemseddin Sami, *Kâmûsu'l A'lâm*, C. V, Mihran Matbaası, İstanbul 1314, s. 3627.

²⁴ C. S. Lightfoot, “III. Bizans Döneminde Afyonkarahisar”, *Afyonkarahisar Kültürü*, C. I, Afyon Kocatepe Üniversitesi (AKÜ) Yay., Ankara-2001, s. 114.

²⁵ Süleyman Gönçer, *Afyon İli Tarihi*, C. I, İzmir-1971, s. 255.

²⁶ Feridun Emecen, “Afyonkarahisar”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. I, İstanbul-1998, s. 443.

beraber “Afyonkarahisar” isminin de kullanıldığı görülmektedir²⁷. Şehirden Afyonkarahisar ismiyle bahseden tespit edilmiş en eski belge İstanbul’dan buradaki kadıya gönderilmiş olan 1636 tarihli bir emirdir²⁸.

Şehir, Osmanlı idaresine girip bir sancak statüsü kazandıktan sonra bazı kayıtlarda sadece Karahisar olarak nitelenmiştir. Nitekim II. Bayezid döneminde tutulduğu anlaşılan bir tahrir defterinde şehirden sadece Karahisar olarak bahsedilmekteyse de Kanuni dönemi kayıtlarında şehrin Karahisar-ı Sahip olarak kaydedildiği görülmektedir²⁹. *Kâmûsu’l A’lâm*’da ise kasabanın diğer Karahisarlardan tefriki için “Afyon Karahisarı” olarak adlandırıldığı ifade edilmektedir³⁰.

Çok yaygın olmamakla beraber bazı Osmanlı kaynaklarında şehrin ismi Sahüb’ün Karahisar olarak geçmektedir. Seyyah C.Zeno şehirden Saibcarascar, seyyah Tavernier Aphiom Carassar, diğer bazı seyyahlar ise Afiun isimlerini kullanarak bahsetmişlerdir³¹.

İncelediğimiz döneme ait belgelerde şehrin ismi istisnaları olmakla beraber daha çok “Karahisar-ı Sahip” olarak geçmektedir. Görüldüğü gibi şehir geçirdiği uzun tarihi süreçte farklı isimlerle anılmıştır. Araştırılan döneme ait belgelerde de şehirden farklı isimlerle bahsedilse de ifade bütünlüğü açısından biz “Afyonkarahisar” ismini kullanmayı tercih ettik. Sadece doğrudan alıntılarda orijinal isimlendirmeye sadık kaldık.

Afyonkarahisar hem coğrafi hem de kültürel açıdan Anadolu’nun yerel kültürleri arasında bir geçiş bölgesidir. Bu özellik şehrin yüzey şekillerine bile aksetmiştir. Dolayısıyla Afyonkarahisar’ın yüzey şekilleri şehri çevredeki pek çok yerleşim yerinden ayırt edici özellikler taşır. Clement Huart 1891 yılında Konya’ya giderken uğradığı Afyonkarahisar hakkında bilgi verirken; volkanik kalıntılar olarak nitelediği coğrafyanın yüzey şekillerinden etkileyici olarak bahsedip, burada

²⁷ *İnönü Ansiklopedisi*, C.I, Ankara-1946, s. 197.

²⁸ Mustafa Karazeybek, *XVII. Yüzyılın İkinci Yarısında Afyonkarahisar Şehri: Fiziki, Sosyal ve Ekonomik Yapı*, AKÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, Basılmamış Doktora Tezi, Afyonkarahisar-2011, s. 17.

²⁹ Mustafa Karazeybek, “Osmanlılar Döneminde Afyonkarahisar”, *Anadolu’nun Kilidi Afyon*, Afyon Valiliği Yay., Afyon-2004, s. 76-77.

³⁰ Ş. Sami, *a.g.e.*, s. 3627.

³¹ F. Emecen, *a.g.m.*, s. 443.

çekilecek bir resmin yıllar sonra bile rahatlıkla tanınabilecek kadar özellikler içerdiğini ifade etmektedir³².

Hititlerin Arzava Seferi'nde, Friglerin yerleşim coğrafyasında, Perslerin Anadolu hâkimiyetleri döneminde, Roma döneminde Anadolu ticaret güzergâhları arasında, Bizanslıların Anadolu güvenliği için üslendiği bölgeler arasında Afyonkarahisar ve çevresi önemli bir merkez işlevi görmüştür. Haçlı seferleri buradan geçirilmek istenmiş, Selçuklular üs olarak kullanmışlar; Osmanlılar, Anadolu'daki en büyük rakipleri olan Karamanoğullarıyla mücadelelerinde ve asırlar sonra yine Anadolu'ya egemen olmak isteyen Yunanlılar, bu bölgede üslenmişlerdir³³. Görüldüğü gibi Afyonkarahisar tarih boyunca stratejik özellikleriyle ön plana çıkan bir yer olmuştur.

Afyonkarahisar söz konusu özellikleriyle farklı medeniyetlerin egemenliği altında yaşadığı uzun tarihi sürecin çeşitli kalıntılarını hala bünyesinde taşıyan bir coğrafyaya sahiptir. Bunlardan ilki Eski Tunç Çağı özelliklerini yansıtan ve Kusura'da bulunan Kusura tipi kaplardır. Sonraki evrelere ait Hitit dönemi kapları, ana tanrıça Kibele için yapılmış Frig dönemine ait kaya tapınakları, Roma dönemine ait küçük heykelcikler bölgede dönemlere göre hâkim olan uygarlıkların izleri olarak muhafaza edilmektedir³⁴.

Afyonkarahisar çevresinde tespit edilebilen ilk yerleşimler Neolitik Çağda başlamıştır. Bölgedeki en eski yerleşim alanı olarak bilinen Kusura kalıntıları Truva (Troia) ile çağdaş yerleşimler olarak değerlendirilmektedir³⁵. Hatta ikinci Kusura'da bolca bulunan ağırşak ve dokuma araçları buranın ikinci Truva'dan daha ileri bir seviyede olduğunu göstermektedir. Dokumacılığın çağdaşlarına göre gelişmiş olması aynı zamanda hayvancılığın da yaygınlığına işaret etmektedir³⁶. Diğer taraftan Truva 5'te sıkça rastlanılan içi kızıl haçlı kaplardan Anadolu'nun bazı yerleşim alanlarında olduğu gibi Kusura B evresinde de görülmektedir³⁷.

³² M. Clement Huart, *Mevleviler Beldesi Konya*, Çev. Nezih Uzel, İstanbul-1978, s. 63.

³³ Ahmet İlaşlı, "İlk Yerleşimden Roma Dönemine Kadar Afyonkarahisar", *Afyonkarahisar Kütüğü* C. I, AKÜ Yay., Ankara-2001, s. 83.

³⁴ Aynı yer.

³⁵ *İnönü Ansiklopedisi*, C. I, s. 197.

³⁶ Haydar Özdemir, *Afyon Vilâyeti Tarihçesi*, Afyon-1961, s. 4.

³⁷ Fûruzan Kınal, *Eski Anadolu Tarihi*, TTK Yay., Ankara-1987, s. 39.

MÖ 2000'den itibaren bölgedeki Hitit hâkimiyeti, Beyköy yazıtı, Bolvadin çanak-çömleği ve üçüncü Kusura'daki Hitit duvar kalıntılarında anlaşılmaktadır³⁸. Şehrin kuruluşunda önemli bir etken olan ve ismine de tesir eden kalenin, Hititlerin Arzava seferi sırasında İmparator Mürşil tarafından MÖ 1344'te askerlerine sığınak olarak Hapanova Kalesi (Yüksek Tepe Şehri) adıyla inşa ettirdiği sanılmaktadır³⁹.

Hititlerden sonra bölgede Frig izlerine rastlanmaktadır. Trakya üzerinden Anadolu'ya girerek MÖ 1200'lü yıllarda Hitit devletini yıkıp bölgeye hâkim olan Frigler, Sakarya vadisi merkezli bir yerleşim alanı oluşturmuş ve zamanla Afyonkarahisar ve çevresi de söz konusu yerleşimin önemli merkezlerinden birisi olmuştur. Böylece Afyonkarahisar'ın da içinde bulunduğu bu bölgeye uzun bir dönem Frigya adı verilmiştir⁴⁰. Friglere ait kayalara oyulmuş tapınaklar, mezarlar ve sfenks kabartmalarından oluşan yapı kalıntıları Afyonkarahisar sınırları dâhilindedir. En eskilerinin MÖ 800'lü yıllara ait olduğu sanılan söz konusu kaya anıtlarının Roma İmparatorluğu dönemi sonuna kadar yapıla geldiği anlaşılmaktadır⁴¹.

MÖ VII. Yüzyılda Frig egemenliğine son vererek Afyonkarahisar'ın da içinde bulunduğu bölgeye hâkim olan Lidyalılar bu egemenliklerini Perslerin Anadolu'yu istilasına kadar devam ettirmişlerdir⁴².

MÖ VI. Yüzyılın ortalarında Persler Anadolu'yu istila ederek Lidya krallığını yıkmışlardır. Anadolu'nun pek çok yeri gibi Afyonkarahisar da yaklaşık iki yüz yıl süren Pers egemenliğini geçirmiş olmasına rağmen, bölgede bu döneme ait Pers menşeli kalıntılara rastlanmamıştır⁴³.

Roma döneminde Akroenos/Akroinos adında küçük bir köy olan Afyonkarahisar, köyün eteklerine kurulduğu kaya kütesinin savunmaya elverişli konumundan dolayı, Orta çağ boyunca önemli bir üs işlevi görmüştür⁴⁴.

Bizans tarihi açısından kıymetli verileri hala topraklarında saklayan Afyonkarahisar, Yunan Ortodoks dininin gelişmesinde de önemli bir role sahip

³⁸ H. Özdemir, *a.g.e.*, s. 4; *İnönü Ansiklopedisi*, C. I, s. 197.

³⁹ S. Gönçer, C. I, *a.g.e.*, s. 52; Mithat Artun-vd., *Türkiye Kılavuzu*, C. I, Ankara-1946, s. 40.

⁴⁰ H. Özdemir, *a.g.e.*, s. 4.

⁴¹ Thomas Drew-Bea, "Grek ve Roma Dönemlerinde Afyonkarahisar", *Afyonkarahisar Kültürü*, C. I, AKÜ Yay., Ankara-2001, s. 100; *İnönü Ansiklopedisi*, C. I, s. 197.

⁴² H. Özdemir, *a.g.e.*, s. 4.

⁴³ H. Özdemir, *a.g.e.*, s. 7.

⁴⁴ T. Drew-Bea, *a.g.m.*, s. 100.

olmuştur. Diğer taraftan Arap saldırılarıyla birlikte 838 yılından itibaren bölgenin demografik yapısı da değişmeye başlamıştır. Arap saldırılarında halife ordularını yöneten komutanların önemli bir kısmının Türk olması bölgedeki Türk varlığını bu tarihlere kadar götürmektedir⁴⁵.

Şehir civarında bulunan tarihi yapılardan birisi olan Altıgöz köprüsünün kitabesine dayanarak bölgenin XII. Yüzyıl başlarında muhtemelen 1210 yılında Türk egemenliğine girdiğini söylemek mümkündür⁴⁶.

Selçuklu hükümdarı Alaeddin Keykubad, devletin hazinesini buradaki kalenin korunaklı bir yapı olması dolayısıyla burada saklamıştır. Karahisar Kalesinin tımarı ve idaresi Selçuklu vezirlerinden Sahipataoğullarına⁴⁷ verilmiş ve böylece uzun bir süre şehrin idaresinde bu aile söz sahibi olmuştur.

Sahipataoğullarından Nusretüddin Ahmet Bey'in Afyonkarahisar'da yaptırdığı Kubbeli Camii'nin 1331 tarihli kitabesinden bu dönemde şehrin idaresinin İlhanlı Hükümdarı Ebü said Bahadır Han'a tâbi olduğu anlaşılmaktadır⁴⁸. İlhanlıların Anadolu valisi Timurtaş/Demirtaş Anadolu beyliklerini ortadan kaldırmaya giriştiğinde maiyetindeki emirlerden Erdana'yı Afyonkarahisar üzerine gönderince burada bulunan Sahipataoğullarından Nusretüddin Ahmet şehri terk ederek Germiyan hükümdarı I.Yakub Bey'e sığınmıştır (1327)⁴⁹. Aynı zamanda Germiyan Bey'i I.Yakub Bey'e damat olan Nusretüddin Ahmet Bey'in 1342'de vefatıyla merkezi Afyonkarahisar olan Sahipataoğulları'na ait topraklar Germiyanogulları egemenliği altına girmiştir⁵⁰.

I.Murat, oğlu Beyazid'i Germiyanoglu Ali Bey'in kızı ile evlendirerek (1381) Kütahya, Simav, Eğrigöz ve Tavşanlı'nın çeyiz olarak Osmanlı topraklarına

⁴⁵ C. S. Lightfoot *a.g.m.*, s. 122.

⁴⁶ F. Emecen, *a.g.m.*, s. 444.

⁴⁷ Sahib Ata (Ebu'l Hayrat-Hayrat babası) ismi bir çok Selçuklu hükümdarına vezirlik yapmış olan Fahreddin Ali'nin özellikle orta Anadolu'da yaptırdığı hayır kurumlarının halk arasında tezahürüyle ortaya çıkmış bir terimdir. Moğol saldırıları döneminde Afyonkarahisar'da hüküm süren bu ailenin varlık içinde debdebeli bir hayat sürdürdüğü ifade edilir. Fahreddin Ali'den sonra evlatları ve torunları da sonradan Germiyanogullarına tabi olarak Afyonkarahisar'da hüküm sürmüşlerdir. Bkz. Osman Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, İstanbul-1993, s. 534-535.

⁴⁸ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Anadolu Beylikleri ve Akkoyunlu, Karakoyunlu Devletleri*, TTK Yay., Ankara-1988, s. 151; Çetin Varlık, "Anadolu Beylikleri", *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, C. VIII, Çağ Yay., İstanbul-1992, s. 590.

⁴⁹ İ. H. Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, C. I, s. 63.

⁵⁰ Necib Asım-Mehmed Arif, *Osmanlı Tarihi*, Tarihi Osmani Encümeni Neşriyatı, İstanbul 1335, s. 495; Ç. Varlık, *a.g.m.*, s. 591; Fuad Köprülü, *Osmanlı Devleti'nin Kuruluşu*, TTK Yay., Ankara-1988, s. 37, 105.

katılmasını sağlamıştır⁵¹. Böylece Afyonkarahisar'ın çevre bölgeleri Osmanlı idaresine girmiştir. Fakat Afyonkarahisar'ın kesin olarak ne zaman Osmanlı idaresine geçtiği konusunda ihtilaf vardır. Yıldırım Beyazid'in tahta geçer geçmez Anadolu beylikleri üzerine düzenlediği sefer sırasında Germiyanolu II. Yakub Çelebi'yi tutuklatıp İpsala kalesine hapsedtiği⁵² bilgisinden hareketle 1390 yılında Germiyanogulları'nın tüm arazisinin Osmanlı idaresine geçtiği sonucuna ulaşılabilir.

Oruç Beğ tarihinde ise Afyonkarahisar'ın Yıldırım Beyazid'in Karaman seferi sırasında 1388-89 tarihinde alındığı belirtilmektedir⁵³. Fakat Ankara Savaşından sonra Timur Anadolu'daki bazı toprakları eski sahiplerine iade ederek beylikleri yeniden canlandırınca Afyonkarahisar ve çevresi de yeniden Germiyanogulları'nın idaresine girmiştir.

Germiyan Beyi II. Yakub Bey, yaşlılık döneminde Edirne'ye Sultan II. Murat'ı ziyarete giderek bağlılığını bildirip, kendinden sonra Germiyanolu topraklarının Osmanlı ülkesine katılmasını vasiyet etmiştir. Bu vasiyetten bir yıl kadar sonra II. Yakub Bey'in ölümü üzerine aralarında Afyonkarahisar'ın da bulunduğu Germiyan toprakları 1429 yılında yeniden ve kesin olarak Osmanlı idaresine girmiştir⁵⁴.

Şehir uzun tarihi içinde önemli yıkım ve yağmalar da yaşamıştır. Ankara Savaşı sonrası Timur kuvvetleri tarafından tahrip edilmiş⁵⁵, Osmanlı Devleti'nin otoritesini kaybetmeye başladığı dönemlerde ise eşkıya yağmalarına maruz kalmıştır. XVII. Yüzyılın ortalarında Anadolu'da türeyen eşkıyalardan birisi olan Haydaroglu 1645 yılında Afyonkarahisar üzerine yürüyüp şehri basıp, yağmalamıştır⁵⁶.

⁵¹ Müneccimbaşı Ahmet Dede, *Müneccimbaşı Tarihi*, C. I., Sadeleştiren: İsmail Erünsal, Tercüman 1001 Temel Eser, ty., s. 114; *Aşıkpaşaoğlu Tarihi*, Haz. Atsız, MEB Devlet Kitapları, İstanbul-1970, s. 62; *Hüdavendigâr Vilayeti Salnamesi (HVS)*, Tarih 1324, defa 34, s. 137.

⁵² HVS, Tarih 1324, defa 34, s. 137.

⁵³ Edimli Oruç Beğ, *Oruç Beğ Tarihi*, Haz. Atsız, Tercüman 1001 Temel Eser, ty., s. 49.

⁵⁴ *Müneccimbaşı Tarihi*, C. I, s. 215; *Aşıkpaşaoğlu Tarihi*, s. 123-124; HVS, sene 1324, defa 34, s. 137.

⁵⁵ F. Emecen, *a.g.m.*, s. 444; Cumhuriyet'in 15. Yılı İçinde Afyon, s. 180-181.

⁵⁶ Naimâ Mustafa Efendi, *Naimâ Târîhi*, C. IV, Çev. Zuhuri Danışman, Bahar Matbaası, İstanbul-1968, s. 1902; İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, C. III, TTK Yay., ty., s. 311.

Celali isyanlarından ve aynı dönemlerde baş gösteren öğrenci hareketlerinden Afyonkarahisar'ın da oldukça etkilendiği ve hatta şehrin eylemci medrese öğrencilerinin siyasi merkezi haline geldiği anlaşılmaktadır⁵⁷.

Osmanlı orduları için önemli intikal merkezleri arasında yer almasından dolayı Afyonkarahisar, Osmanlı redif kuvvetlerinin, merkezi İzmit olan I. Redif bölgesinin depo merkezi olarak kullanılmıştır⁵⁸.

İdari taksimat açısından incelendiğinde şehrin XIX. Yüzyılın ortalarına kadar merkezi Kütahya olan Anadolu Eyaleti'ne bağlı bir sancak, 1839 yılından itibaren ise aynı yıl tesis edilen Hüdavendigâr Eyaleti'ne bağlı bir sancak olduğu görülmektedir. 1839 yılına kadar merkezden atanan sancak beyleri tarafından idare edilirken, bu tarihten 1867'ye kadar kaymakamlık, 1867'den itibaren de mutasarrıflık olarak idare olunmuştur. 1914 yılında ise Hüdavendigâr Eyaleti'nden ayrılarak müstakil liva haline getirilmiştir⁵⁹.

3. TANZİMAT DÖNEMİNE KADAR ERMENİLER

Ermenilerin menşei ile ilgili pek çok mitolojik yorumlar yapılmıştır. Bu yorumlar arasında Ermeniler arasında en fazla benimsenenlerinden birisi; atalarının Nuh Peygamber'in oğullarından Hapet'in (Yafes) soyundan geldiklerini öngören ve Kitab-ı Mukades'teki ifadelerle de desteklenmeye çalışılan görüştür⁶⁰. Bunun dışında Ermenilerin, Nordik ve Alpin ırkları karışımı, yani Hind-Avrupalı unsurların karışımından meydana gelmiş bir halk topluluğu olduğunu ileri sürenler de vardır. Bazı kaynaklara göre Ermeniler, İran ile Türkiye arasındaki yüksek platoda yaşamış

⁵⁷ Özer Küpeli, "Osmanlılar Döneminde Afyonkarahisar", *Afyonkarahisar Kütüğü*, C. I, AKÜ Yay., Ankara-2001, s. 134-137.

⁵⁸ Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi*, C. II, TTK Yay., ty., s. 163; Musa Çadırcı, *Tanzimat Döneminde Anadolu Kentleri'nin Sosyal ve Ekonomik Yapısı*, TTK Yay., Ankara-1997, s. 316-317.

⁵⁹ BOA. DH.İD. 204/26.

⁶⁰ Günay Göksu Özdoğan-Fusun Üstel-Karin Karakaşlı-Ferhat Kentel, *Türkiye'de Ermeniler (Cemaat-Birey-Yurttaş)*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yay., İstanbul Haziran 2009, s.37. Söz konusu mitolojik görüşlerden birine göre, Nuh Tufanı'ndan sonra Nuh'un Yafes kolundan torunu Gomer'in torunu Hayk, çocukları ve torunlarıyla beraber Ağrı dağı (Ararat-Masis) bölgesine gelmişler ve bölgeye yerleşen diğer unsurları da egemenlikleri altına alarak İskender'in doğu seferine kadar İran'ın Kiyaniyan sülalesi tarafından idare edilen küçük bir devlettir. Bir başka görüş ise Ermenileri MÖ VII. Yüzyılda bölgeye gelip yerleşmiş olan Frikyalıların bir kolu olarak değerlendirmektedir. Bkz. M. Sadi Koçaş, *Tarihte Ermeniler ve Türk Ermeni İlişkileri*, Kastaş Yay., İstanbul-1990, s. 24-25.

olan Urartularla akraba bir kavimdir. Fakat sonradan yapılan araştırmalardan anlaşılmıştır ki, aralarında bağ kurulmak istenen bu iki unsur arasında ırk ve dil bakımından hiçbir benzerlik yoktur⁶¹. Ermenilerin Traklardan olduğunu ve Anadolu'ya gelerek özellikle doğu ve güney bölgelerine yerleştiklerini ifade eden görüşler de bulunmaktadır. Kökenleri hakkında birbirinden çok farklı iddia ve söylemlerin olduğu Ermeniler, Anadolu'da hiçbir zaman siyasi birlik altında egemen bir güç olamamıřlardır⁶².

Diğer taraftan Ermenileri Hititlerin doğu yörelerine yerleşmiş bir kolu olarak niteleyenler olduğu gibi, Ermenileri Urartu bölgesine yerleşmiş olan Haylarla (Hayk) Balkanlar üzerinden Anadolu'ya gelip yerleşmiş olan Armenlerin karışımından ortaya çıkmış olan Hay-Armen topluluğu olduğunu savunanlar da vardır⁶³. Nitekim başkaları tarafından Ermeni ismiyle tesmiye edilseler de, Ermenilerin tarihsel süreç içinde kendilerine topluluk ismi olarak "Hay" dedikleri bilinmektedir⁶⁴.

Ermenilerin menşei ile ilgili olarak ortaya atılan görüşler arasında bilim dünyasında en çok itibar göreni H. Pasdermadjian (Pastırmacıyan)'a ait olanıdır. Pastırmacıyan; *"Hind-Avrupa topluluklarına dahil Ermenilerin, doğuda ortaya çıkışları, Urartu'ya yani ilkel Ermenistan'a, diğer bir Hind-Avrupalı topluluk olan Kimerlerle birlikte Kafkasya'dan, yahut kendileriyle akrabalıkları bulunan Frikyalılarla birlikte, Balkanları ve Küçük Asya'yı aşarak batıdan geldiklerini"* ifade eder. Özellikle ikinci görüş yani Ermenilerin, Balkanlar üzerinden geldiği tezi daha yaygın kabul görmüřtür⁶⁵.

Ermenilerin coğrafyasına gelince; M.Ö. 188 yılında kurulan Artaksias Krallığı zamanında, Arami dilinde "Yüksek Ülke" anlamına gelen Armenian adı, Muş ve Ahlât bölgeleri için kullanılan coğrafi bir terimdir. Armenia adı tarihte ilk kez M.Ö. 518 yılından kalmış olan Pers Kralı I.Darius dönemine ait "Bahistun Yazıtı"nda geçmektedir. Söz konusu yazıtta, Ergani ve Elazığ kesimlerinde ayaklanan bir kavim olarak "Armina" ve "Arminia'dan" söz edilmektedir. Jean

⁶¹ Mehmet Saray, "Ermenistan Yol Ayrımında," *Kafkas Araştırmaları II*, İstanbul-1996, s. 3.

⁶² Çağatay Uluçay, *İlk Müslüman Türk Devletleri*, İstanbul-1965, s. 83

⁶³ İhsan Sakarya, *Belgelerle Ermeni Sorunu*, Genelkurmay, Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Askeri Tarih Yay., Ankara-1984, s. 4.

⁶⁴ G. G. Özdoğan-vd., *a.g.e.*, s.37.

⁶⁵ Kamuran Gürün, *Ermeni Dosyası*, (Mart 2001), s. 23.

Laurent, Ermeni Etüdüleri Dergisi'nde; Ermenistan ile ilgili olarak: “Gerçekten yazılı tarihin başlangıcından beri Armenia adı verilen bir bölge vardır. Fakat yüzyıllardır bu şekilde sınırlanan ülke bir devlet adı değil, coğrafi bir terimdir. Şüphesiz ne Ermenilerin mukadderatı, ne de Ermenistan Devleti adını taşıyan bir devletin varlığı, bu bilgilere dayanarak açıklanamaz” demektedir⁶⁶.

Daha çok coğrafi nitelemelerle ortaya çıkan Ermeni kelimesi Hıristiyanlığın yayılmaya başlamasıyla daha çok bölgede bu dini benimseyenlere verilen bir isim olmuştur. Diğer dinlere mensub olanlar, aynı ırktan olsalar dahi bu isimle tanımlanmamıştır. Buradan hareketle Ermeni adının öncelikle yaşanılan bölgenin coğrafi isminden türemiş, ırk birliğine dayanmayıp, bölgesel din birliğini içeren bir topluluk ismi olarak kullanıldığını ve bu günkü Ermeni milletinin temelini de buradan geldiğini söylemek mümkündür⁶⁷.

Ermenilerin ilk yurtları stratejik konumundan dolayı sürekli büyük devletlerin akınlarına maruz kalmıştır. Kafkasya ve Doğu Anadolu merkezli bu bölge ticari güzergâhlarla bağlantısı, yer altı ve yer üstü kaynaklarının cazibesinden dolayı batıdan Helen, Roma ve Bizans, doğudan Pers, Moğol ve Türk, güneyden ise Arap ve Memluk ordularının akınlarına uğramıştır⁶⁸.

Tarihlerinin önemli bir dönemi içeren Bizans hâkimiyetinde Ermeniler, büyük zorluklar yaşamışlardır. Ortodoks Bizanslılar, Gregoryan olan Ermenilere karşı mezhepleri sebebiyle antipati beslemekteydiler. Diğer taraftan ise İran kendi egemenliği altındaki Ermenileri Hıristiyanlıktan döndürme mücadelesine girişmiştir⁶⁹. Arapların Sasani İmparatorluğunu yenmelerine kadar Ermenilerle İranlılar arasındaki dini mücadele devam etmiştir. Arapların Ermeni topraklarını ele geçirmeleriyle binlerce Ermeni Nahçıvan, Muş ve Tevin'den Arabistan ve Suriye'ye gönderilmiştir. Sadece Tevin'den gönderilen Ermeni sayısının 35 bin olduğu belirtilmektedir⁷⁰.

⁶⁶ Cemal Anadol, *Ermeni Dosyası (Tarih Boyunca Türk-Ermeni Meselesi)*, İstanbul-2007, s. 44.

⁶⁷ M. S. Koçaş, *a.g.e.*, s. 35.

⁶⁸ G. G. Özdoğan-vd., *a.g.e.*, s. 40.

⁶⁹ M. S. Koçaş, *a.g.e.*, s. 38-39.

⁷⁰ Esat Uras, *Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi*, Belge Yay., İstanbul-1987, s. 622; C. Anadol, *a.g.e.*, s. 46.

Hakkında çok fazla bilgiye sahip olunmayan Proto Türk realitesi göz önüne alınmazsa, Türk-Ermeni ilişkilerinin XI. Yüzyılın ilk çeyreğinde başladığı söylenebilir⁷¹. Selçuklularla Ermenilerin ilk münasebetlerinin Çağrı Bey'in Doğu Anadolu'ya yaptığı keşif seferi sırasında başladığını görmekteyiz. Selçuklulardan önce Ermeniler, Bizans'a tâbi olarak Doğu Karadeniz kıyıları, Gürcistan ve Armenia ile Van Gölü havzasında (Vaspurakan) küçük siyasi teşekküller halinde yaşamaktaydılar.

Dini ve kültürel dayatmaları ve katı yönetiminden dolayı Bizans'a karşı düşmanca bir tavır takınan Ermeniler⁷², Türklerin Anadolu kapılarını zorladığı dönemde yine Bizans tarafından iç bölgelere göç ettirilmiştir. Dolayısıyla Türkler Anadolu'yu fethetmeye başladığında Doğu Anadolu'da herhangi bir Ermeni siyasi teşekkülü yoktu.

Ermeni prenslik ve krallıkları hem Büyük Selçuklular döneminde hem de Anadolu Selçukluları döneminde Selçuklulara tâbi fakat iç işlerinde bağımsız olarak varlıklarını sürdürmüşlerdir. Bu prenslikler Anadolu'da otorite boşluğu yaşandığı dönemlerde kimi zaman Haçlılarla, kimi zaman da Bizans'la işbirliği yaparak çoğu kez başarısızlıkla sonuçlanan isyan teşebbüslerinde bulunmuşlardır.

Türk-Ermeni ilişkileri Büyük Selçuklu Devleti'nin oluşturduğu temel üzerinden Anadolu Selçuklu Devleti zamanında daha da yoğunlaşarak devam etmiştir. Bu ilişkiler Anadolu'daki Türk ilerleyiş ve iskânına göre ve bölgedeki siyasi gelişmelere göre bir seyir takip etmiştir.

I. Kılıçarslan dönemi Haçlı seferlerinin başlangıcını içermesi açısından ayrı bir özellik taşır. Dolayısıyla bu özellik Türk-Ermeni ilişkilerine de yansımıştır. Bu dönemde Ermeniler Selçuklulara tâbi küçük prenslikler halinde yaşıyorlardı ve idari ve dini yönden oldukça geniş haklara sahiptiler. Türk idaresinde oldukça rahat bir

⁷¹ Türk-Ermeni ilişkilerinin başlangıcını çok daha önceki devirlere götüren görüşler de vardır. Bu görüş sahiplerine göre İslamiyet öncesi batıya gelen Türkler dönemin tek tanrılı dinleri olan Museviliğe ve İsevilige girmişler, giderek Ermeni adını alan Gregoryan inançlı Hayk kavmi ile Kıpçak Türklerinin teması bu dönemde Kafkasya'da gerçekleşmiştir. Şenol Kantarcı, "Tarih Boyunca Ermeni Sorunu", *Ermeni Sorunu El Kitabı*, Ankara-2002, s. 4; Ayrıca Kıpçak yerleşimi ve Ermenilerle münasebet için bkz. Fahrettin Kırzioğlu, *Kıpçaklar*, Ankara-1992, s. 16 vd.

⁷² Ali Sevim, *Genel Çizgileriyle Selçuklu-Ermeni İlişkileri*, TTK Yay., Ankara-1983, s. 11.

hayat yaşamalarına rağmen Haçlı seferleri başlayınca bir kısım Ermeniler tavır değiştirmişler ve Haçlılarla yardım etmişlerdir.

Haçlı Seferleri sonucu Selçuklu Devleti'nin otoritesinin sarsılmasıyla Anadolu'da etkin bir güç olan Danişmendlilerin daha çok Ermenilerin yaşadıkları coğrafyada faaliyetleri olmuştur⁷³.

1183 tarihi itibarıyla Selçuklu toprakları batıda Adalar Denizi'ne kadar uzanırken güneyde ise Suriye ve Elcezire'ye kadar ulaşmıştı⁷⁴. Dolayısıyla Anadolu'da Ermeni nüfusun yaşadığı bölgelerin önemli bir kısmı artık Selçuklu hâkimiyetindeydi.

Uzun bir zaman dilimini kapsayan Türk-Ermeni ilişkilerinin başlangıç dönemi olan bu devrede, Ön Asya Türklüğü ile Ermeniler arasında kaynaşma ve karışma olduğuna dair bir kayda rastlanamamıştır. Buna rağmen aynı coğrafyada yaşayan ve belirli düzeyde ilişkileri olan iki toplum arasında bazı etkileşimler de olmamış değildir: Ermeniler dinlerine sadık kaldıkları halde, kültürel tesirin etkisiyle Hacip, Emir gibi rütbe isimlendirmelerini kullanmışlardır. Selçuklu Türkleri ağacın az olduğu yerleşim yerlerinde evlerini Ermeniler gibi yontma taştan inşa etmeyi tercih etmişlerdir⁷⁵.

Türk hakimiyet bölgesinde yaşayan Ermeniler ve Gürcüler üzerindeki kültürel etkiyi bu konuda inceleme yapan bir kısım araştırmacıların İran tesiri ile Türk tesirini ayırtıramayıp bunu İran'a isnad etseler de, Büyük Selçukluların kuruluşundan başlayarak yakın zamanlara kadar Ermeniler üzerinde dil, edebiyat, güzel sanatlar ve devlet teşkilatı gibi sahalarda bariz bir Türk tesirinden bahsedilebilir⁷⁶.

⁷³ Mehmet Ergan, "Kilikya Ermeni Krallığı," *Adana Köprü Başı*, Haz. Erman Artun-M. Sabri Koz, Yapı Kredi Yay., İstanbul, ty. s. 327-329; Kilikya Ermeni Krallığı'nın tabi olduğu devlet konusunda muhtelif görüşler vardır. Bu hususta kaynaklarda çok farklı devlet isimlerinden bahsedilmekle beraber, Kilikya Ermeni Krallığı'nda bastırılan iki dilli (Arapça-Ermenice) sikkelerden yola çıkılarak bu devletin Selçuklu Devleti'ne tabiyetini savunan ağırlıklı bir görüş de mevcuttur. Mehmet Ergan, "Kilikya Ermeni Krallığı'nın Türkiye Selçukluları'na Tabiyeti Meselesi," *Prof.Dr. İsmail Aka Armağanı*, İzmir-1999, s. 302 vd.

⁷⁴ İbrahim Kafesoğlu, *Selçuklu Tarihi*, Başbakanlık Kültür Müsteşarlığı Kültür Yay., 1.Baskı, İstanbul-1972, s. 96.

⁷⁵ Zeki Velidi Togan, *Umumi Türk Tarihine Giriş*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yay., 3. Baskı, İstanbul-1981, s. 210,218.

⁷⁶ W. Barthold, *İslâm Medeniyeti Tarihi*, Haz. M. Fuad Köprülü, Diyanet İşleri Başkanlığı Yay., 3. Baskı, Ankara-1973, s. 102.

Ermenilerin Osmanlılarla ilk ilişkileri, nüfus olarak en az oldukları yer olan Anadolu'nun batı bölgesinde başlamıştır. 1324 yılında Bursa devlet merkezi yapıldıktan sonra, Ermeni ruhani reisliği ile birlikte Kütahya'daki Ermeni nüfusun da önemli bir kısmı Bursa'ya nakledilmiştir⁷⁷.

Osmanlı topraklarının genişlemesi özellikle de Yavuz Sultan Selim'in 1514-1516'da Güney Kafkasya ve Doğu Anadolu'yu fethetmesiyle, buradaki Ermeniler de millet sistemine dâhil olup, İstanbul Patrikliği'ne bağlanmıştır. Bu hoşgörü ortamı Kafkasya, Doğu ve Orta Anadolu, Balkanlar ve Kırım'dan İstanbul'a yeni Ermeni göçlerini getirmiş ve dolayısıyla Ermeni nüfusunda belirgin bir artış olmuştur.

Osmanlı Devleti'nin uyguladığı ve genel olarak Ortodoks Rumlar, Ermeniler ve Yahudiler üzerinden şekillenen, sonradan artan sayılarıyla Katolik ve Protestanları da bünyesine alan "millet sistemi" dinsel cemaat olgusuna göre düzenlenmiş bir yapıydı. Bu yapı her cemaate oldukça geniş ve özgür bir hayat sahası tanımaktaydı Hatta J. H. A. Ubucini Osmanlı izlenimlerini anlatırken XIX. Yüzyıl ortalarında bile söz konusu özgürlüklerden bahisle; "Katoliklik, İstanbul ve İzmir'de Paris ve Lyon'dakinden daha hürdür"⁷⁸ demektedir.

Devlet, sistem içindeki her cemaate vergi toplamaktan, cemaat hukukunu uygulamaya kadar oldukça geniş haklar tanımıştı. Her cemaatin ruhani lideri dinsel otoritesinin yanında devlete karşı temsil ettiği sivil kitlenin de sözcüsüydü⁷⁹. Cemaat liderlerinin, cemaatlerinin dünyevi işlerini de düzenleyen konumundan dolayı Osmanlı padişahları bu liderlerin seçim ve atamasına sürekli müdahil olmayı tercih etmişlerdir⁸⁰.

Özellikle misyonerlerin etkisiyle dini birlikleri bozulmaya başlayan Ermenilerin Mezhep kavgaları birbirlerine düşmesine sebep olmuştur. Dış müdahaleler sonucu Ermeniler arasında Katoliklik ve Protestanlığın yayılmasını hiç de hoş karşılamayan Gregoryen Ermeniler, Osmanlı yönetimine başvurarak bu durumun önlenmesini istemişlerdir.

⁷⁷ Nurşen Mazıcı, *Belgelerle Uluslararası Rekabette Ermeni Sorunu'nun Kökeni 1878-1918*, İstanbul-1987, s. 3.

⁷⁸ J. H. A. Ubucini, *1855'de Türkiye*, C. II, Çev. Ayda Düz, Tercüman 1001 Temel Eser, İstanbul-1977, s. 88.

⁷⁹ G. G. Özdoğan-vd., *a.g.e.*, s. 113.

⁸⁰ Engelhardt, *Tanzimat ve Türkiye*, Çev. Ali Reşad, Kaknüs Yay., İstanbul-1999, s. 284.

Devlet, gayrimüslimleri her türlü dinî ve dâhilî işlerini düzenlemede serbest bırakmış, evlenme boşanma ve vasiyet gibi medenî haklarını kendi dinî ve hukukî sistemlerine göre tanzim ve idare yetkisine sahip olmuşlar, Müslümanlar'la “mufavaza akdi” (ortakların tüm mallarını şirkete vererek yaptıkları kâr-zarar ortaklığı) hariç ticarî şirketler kurabilmişler⁸¹, XIX. Yüzyıl başlarından itibaren Osmanlı bürokrasisinde de önemli görevler üstlenmeye başlamışlardır⁸².

Ermenilerin Bizans idaresindeki durumlarıyla Türk idaresindeki durumları kıyas kabul etmeyecek kadar farklıdır. Hem Selçuklu hem de Osmanlı idaresinde Ermeniler Bizans idaresinde olmayan pek çok hakkı elde etmişlerdir. Türk idaresinin tanımış olduğu ve esas olarak insani ve dini değerlere saygıyı içeren söz konusu haklar Ermenilere güven içinde yaşayacakları bir alan sunmuştur⁸³.

⁸¹ Gülnihâl Bozkurt; *Alman-İngiliz Belgelerinin ve Siyasî Gelişmelerin Işığı Altında Gayrimüslim Osmanlı Vatandaşlarının Hukukî Durumu (1839-1914)*, Ankara-1996, s. 17.

⁸² Ermenilerin Osmanlı idaresi altında geniş hak ve özgürlükler içinde yaşadığını Mıgırdıç Dadian ve M. Varandian gibi Ermeni yazarlar ile Türklere çok da hoş bakmadığı bilinen İstanbul'daki Rus Büyükelçiliği'nde baş çevirmen Andre Mandelstam da teyit etmektedir. Aktaran; Salâhi R. Sonyel, “Tanzimat ve Osmanlı İmparatorluğu'nun Gayri-Müslim Uyrıkları Üzerindeki Etkileri”, *Tanzimat'ın 150. Yıldönümü Uluslararası Sempozyumu*, Ankara 31 Ekim – 3 Kasım 1989, TTK Yay., Ankara-1994, s. 347.

⁸³ Bilal Eryılmaz, *Osmanlı Devletinde Gayrimüslim Teb'anın Yönetimi*, Risale Yay., İstanbul-1990, s. 31.

BİRİNCİ BÖLÜM

AFYONKARAHİSAR'DA NÜFUS VE YERLEŞİM

1. NÜFUS

Osmanlı Devleti'nde bir yerleşim biriminin nüfusunun tespitinde kullanılabilecek başlıca kaynaklar; tahrir, avarız ve cizye defterleri, vilayet salnameleri ve yerli ve yabancı bazı seyyahların tuttuğu kayıtlar olarak sıralanabilir. Fakat salnamelerde geçen bilgiler hariç diğer kayıtlar genellikle vergi ve askeri amaçlar öne çıkarılarak tutulduğu için söz konusu kaynaklardan bir yerleşim yerinin doğrudan nüfusunu tespit etmekte güçlükler yaşanması sıkça karşılaşılan bir durumdur.

Buradan hareketle hem Afyonkarahisar kaza merkezinin hem de sancak genelinin nüfusuyla ilgili eski dönemlere ait bazı verilerin, tahrir ve vergi kayıtlarından dolaylı olarak elde edilmiş, kesinlik göstermeyen tahminlere dayandığını dikkate almak gerekir.

Osmanlı Devleti'nde rutin bir uygulama olarak, devlet idaresine giren topraklarda ilk etapta kapsamlı tahrirler yapılırdı. Dolayısıyla Afyonkarahisar'ın Osmanlı idaresine girişiyle burada da sayımlar yapılmış olması gerekir. Bu konuda kesin bilgilere ulaşamamakla beraber tespit edilen ilk sayım defteri 1528-29/H.935 tarihli tahrir defteridir. Defterde yer alan bilgilerden daha önce Fatih Sultan Mehmet ve II. Bâyezid dönemlerinde bölgede sayımlar yapıldığı anlaşılmaktadır⁸⁴.

Diğer taraftan özellikle XIX. Yüzyılın ikinci yarısından itibaren düzenli olarak tutulan kayıtlarda bazen sancak genelinin, bazen de merkez kaza ve ona bağlı nahiye ve köylerinin nüfusunun toplam olarak verilmesi, tamamına yakını şehir

⁸⁴ Latif Daşdemir, "Afyonkarahisar'da Türk Yerleşim ve Nüfusu", *Afyonkarahisar Kütüğü*, C. I, AKÜ Yay., Afyon-2001, s. 253.

merkezinde yaşayan Ermenilerle Müslümanların miktarının kıyaslanmasında bazı sıkıntılar yaşanmasına sebep olmuştur.

Afyonkarahisar, sahip olduğu coğrafi konum ve yolların kesiştiği bir kavşak noktası olma özelliklerinden dolayı farklı devirlerde farklı uygarlıklar için cazip yerleşim bölgelerinden birisi olmuştur⁸⁵. Türk egemenliğinin başlamasıyla söz konusu coğrafi, stratejik ve ticari avantajlarıyla önemli miktarda bir nüfusu barındırmaya başlamıştır. Ekserisi Türk olan bu nüfus içinde çoğunluğu Ermenilerden oluşan bir gayrimüslim nüfus da dikkat çekmektedir. Bölgeye gelen göçlerle beraber Ermeni nüfus periyodik bir şekilde artarken şehirde XVI. Yüzyıldan beri bulunan Yahudi nüfus gitgide azalmıştır.

Anadolu'nun pek çok şehrinde görülen aksine Afyonkarahisar'daki Ermeni nüfusun tamamına yakınının şehir merkezinde yaşaması kazaya bağlı kasaba ve köylerde Ermeni nüfusa rastlanmaması ilginçtir. Mesela XVI. Yüzyıl tahrir kayıtlarında Kayseri kaza merkezinden başka bölgedeki köy ve nahiyelerde de önemli miktarda bir Ermeni nüfus yaşamaktaydı. 1584 yılı itibariyle Kayseri şehir merkezindeki 1.611 Ermeni nüfusa karşılık, 25 kırsal merkezde 4.028 “nefer” Ermeni nüfus bulunmaktadır⁸⁶. Dolayısıyla kırsal alanda yaşayan Ermeni nüfus şehir merkezindeki miktardan çok daha fazladır. Benzer bir durum Maraş'ta tespit edilmiştir. Maraş'ta Ermeni nüfus daha çok köy ve nahiyelerde yaşamakta olup şehir merkezinde kayda değer bir Ermeni nüfus bulunmamaktaydı⁸⁷.

Polonyalı Simeon XVII. Yüzyılın başlarında ziyaret ettiği Afyonkarahisar'ı anlatırken döneme ait başka kaynaklardan öğrendiklerimizle tezat oluşturacak bazı bilgiler vermektedir. Simeon, şehirde 60 hane Ermeni ile taş bir kilisenin bulunduğunu, çeyrek mil uzakta bir Ermeni köyü ve burada da bir manastır olduğunu belirtmektedir⁸⁸. Afyonkarahisar kazası dâhilinde bir Ermeni köyü olduğuna dair

⁸⁵ Afyonkarahisar sürekli doğu-batı ve hatta kuzey-güney arasında bir köprü konumunu korumakla beraber kendi yerel özelliklerini de geliştiren bir coğrafya olmuştur. Bu yargıyı Anadolu hâkimiyetini ilgilendiren *İpsos* (M.Ö. 301), *Miryokefalos* (1176) ve *Büyük Taarruz* (1922) gibi tarihin büyük savaşlarının bu coğrafyada yaşanmış olmasıyla da desteklemek mümkündür A. İlaslı, *a.g.m.*, (Afyonkarahisar Kütüğü), s. 83.

⁸⁶ Mehmet İnaş, “XVI. Yüzyıl'da Kayseri ve Civarında Ermeniler”, *21. Yüzyıla Girerken Tarihe Dostça Bir Bakış: Türk-Ermeni İlişkileri Uluslar arası Sempozyumu*, Yay. Haz. Berna Türkdöğen, AKDITYK (Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu) Atatürk Araştırma Merkezi, 2000, s. 53-54.

⁸⁷ Nejla Günay, *Maraş Ermenileri (XIX. Yüzyıl)*, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yakınçağ Tarihi Anabilim Dalı, Basılmamış Doktora Tezi, Ankara-2007, s. 51.

⁸⁸ Simeon, *Tarihte Ermeniler*, Çev. Hrand D. Andreasyan, İstanbul-1999, s. 259.

bilgiye başka kaynaklarda rastlanmamıştır. Dolayısıyla Simeon ya yanlış bilgi vermiştir ya da kale eteklerinde şehre oldukça yakın bir konumdaki Ermeni mahallelerinden birisini köy olarak değerlendirmiştir. Zira seyyah Ermeni köyü dediği yerin şehre uzaklığını da çeyrek mil olarak aktarmaktadır ki, bir köy için çok yakın bir mesafedir. Ayrıca bu mahallede Simeon'un manastır dediği Meryem Ana Kilisesi bulunmaktadır. Diğer taraftan Simeon şehirde 60 hane olarak belirttiği Ermeni nüfus da döneme göre oldukça azdır. Bu da Ermeni seyyahın Ermeni mahallesini köy olarak değerlendirmiş olma ihtimalini güçlendirmektedir.

Afyonkarahisar'ı Ermeni nüfusun şehirdeki dağılımı açısından özellikle orta ve doğu Anadolu'daki diğer sancaklardan farklı kılan bu durumun bazı sebeplere dayanması gerekir. Bu sebepler arasında Batı Anadolu'da yerleşik gayrimüslim nüfusun daha çok Rumlardan oluşması, Ermenilerin ise bölgeye daha sonra yerleşmesi bir etken olarak düşünülebilir. Diğer taraftan Afyonkarahisar gibi Batı Anadolu'daki şehirlere sonradan göçle gelen Ermenilerin ağırlıklı zanaatkâr olması ve bölgenin ticari potansiyeli, söz konusu nüfusun şehir merkezlerine yönelmesinde bir başka etken olarak görülebilir⁸⁹.

Afyonkarahisar, gayrimüslim nüfusun etnik dağılımı yönüyle de bulunduğu bölgenin genel karakterini yansıtan bir şehir değildir. Zira Batı Anadolu şehirlerinde ve hatta Afyonkarahisar'ın da bağlı bulunduğu Hüdavendigâr vilayeti genelinde Rum nüfusun yoğunluğu dikkat çekicidir. Afyonkarahisar'da ise gayrimüslim nüfus açısından Ermeniler bariz bir şekilde öne çıkmaktadır. Şehirde çok az sayıda olan Rum nüfusun ise kaza merkezinden ziyade sancağa bağlı kazalarda daha yoğun bulunduğu tespit edilmiştir.

⁸⁹ Afyonkarahisar'a da önemli sayıda Ermeni göçünün olduğunu düşündüğümüz Celali İsyanlarının etkisiyle kendi bölgelerinden göç eden köylülerin yeni yerleşim alanlarında tarımla uğraşmanın güçlüğünden dolayı geçimlerini kentlerde arama yolunu tercih etmiş olabilecekleri şeklinde bir görüş mevcuttur. S. Faroqi, *Osmanlı'da Kentler ve Kentliler*, s. 340. Afyonkarahisar'a gelen Ermenilerin kent merkezine yerleşmelerin de bunun da bir etken olduğu düşünülebilir.

1.1. DÖNEMLERE GÖRE AFYONKARAHİSAR'IN GENEL NÜFUSU

Şehir merkezi nüfusuyla ilgili olarak ulaşılabilen en eski bilgilere göre 1529'da kaza merkezinin toplam nüfusu 8.500 dür⁹⁰. Yaklaşık yarım asır sonra 1572 kayıtlarına göre ise şehirde toplam 9.400 kişi yaşamaktadır⁹¹. Söz konusu dönemle ilgili olarak yapılan bazı akademik çalışmalarda da benzer rakamlara ulaşılmış olup, 1528 tarihi itibarıyla şehirde tahmini 8-9 bin arası bir nüfusun bulunduğu, 1572 yılında ise şehir nüfusunun 10.000'i aştığını belirtilmektedir⁹².

XVI. Yüzyılda şehrin nüfusuna dair bu ilk verilerden sonra nüfusla ilgili ulaşılabilen bilgiler yaklaşık bir asır sonrası *Evliya Çelebi Seyahatnamesi*'nde geçen rakamlarla sınırlıdır. 1671-72 yıllarında şehre geldiği anlaşılan Çelebi'nin ifadesine göre söz konusu tarihte şehirde 4.600 Müslüman, 1.000 de Gayrimüslim hanesi bulunmaktadır⁹³. Belirtilen hane sayılarının nüfusa dönüştürülmesi ile şehirde bu dönemde tahmini 28.000 kişiye karşılık gelir. Yaklaşık 150 yıl sonra yapılan doğrudan nüfus sayımındaki miktarın seyyahın verdiği rakamlara çok yakın çıkması Evliya Çelebi'nin, hane sayısı olarak belirttiği, kentin genel nüfusunu biraz abarttığını düşündürmektedir.

Askeri ve ekonomik kaygılarla sadece erkekleri kapsıyacak şekilde yapılan ve 1831 yılında tamamlanan söz konusu sayımda Afyonkarahisar sancak merkezinin nüfusu 14.426 olarak tespit edilmiştir⁹⁴. Aynı miktarda da kadın nüfus olduğu varsayımıyla şehirde söz konusu dönemde 28.852 kişinin yaşadığı söylenebilir. Osmanlı Devleti'nin ilk nüfus sayımından kısa bir süre sonra İngiliz Seyyah Hamilton'un şehre dair nüfus tahmini bulunmaktadır. Dolayısıyla birbirine yakın dönemlere ait iki veriyi kıyaslama imkânına sahibiz. Hamilton'un 1835-37 yıllarını kapsayan tespitine göre şehirde 8.400 hane bulunmaktadır⁹⁵. Hamilton'un verdiği hane sayısının nüfusa dönüşmüş şekli tahmini 42.000 kişiye karşılık gelir ki, bu sayı 1831 nüfus sayımına göre oldukça yüksektir ve iki veri arasındaki beş yıllık zaman farkının getireceği bir nüfus artışı olarak da değerlendirilemez. Nitekim Hamilton'un

⁹⁰F. Emecen, *a.g.m.*, s. 444.

⁹¹ Aynı yer; Suraiya Faroqhi 1572-1573 yılı itibarıyla Afyonkarahisar'da 2.107 vergi mükellefine karşılık tahmini olarak 7-8 bin civarında bir nüfusun bulunduğunu belirtmektedir. S. Faroqhi, *Osmanlı'da Kentler ve Kentliler*, Tablo 1. Anadolu Kentlerinde Tahmini Nüfus, 1550-1600.

⁹² Üçler Bulduk, *XVI. Asırda Kara Hisar-ı Sahib Sancağı*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Doktora Tezi, Ankara-1993, s. 105-106.

⁹³ *Evliya Çelebi Seyahatnamesi*, (Anadolu, Suriye, Hicaz 1671-1672), C. IX, İstanbul-1935, s. 31-32.

⁹⁴ Enver Ziya Karal, *Osmanlı İmparatorluğunda İlk Nüfus Sayımı 1831*, Ankara-1943, s. 111.

⁹⁵ Sevgi Aktüre, *19. Yüzyıl Sonlarında Anadolu Kenti Mekansal Yapı Çözümlemesi*, Ankara-1981, s. 279.

tespitlerine oldukça yakın bir döneme karşılık gelen Tanzimat yıllarına ait olduğunu düşündüğümüz tarihi tespit edilemeyen bir belgede, kaza merkezinin erkek nüfusu 15.342 kişi olarak belirtilmiş olup⁹⁶, bu rakam kadar kadın nüfusun varlığı da dikkate alındığında söz konusu dönemde kaza merkezinde 30.684 kişinin yaşadığını söylemek mümkündür. Yine Tanzimat dönemine ait Karahisar-ı Sahip sancağı dâhilinde yaşanan çekirge istilası sonucu tarımsal ürünlerin önemli oranda zarar görmesinden dolayı, bölgeye yardım amaçlı düzenlenen senelik mahsulün ve zarar gören halkın tespitiyle ilgili 1854 tarihli bir belgede; Karahisar-ı Sahip merkez kazasının nüfusu 36.067 kişi olarak belirtilmiştir⁹⁷. Dolayısıyla Hamilton'un ifade ettiği hane ve nüfus miktarı, kendinden sonraki Tanzimat dönemi nüfus verilerinden bile daha yüksektir. Bu sebeple Hamilton'un aktardığı bilgilerin biraz abartılı olduğunu dikkate almak gerekir.

Nüfus tespitiyle ilgili olarak kullanılan kaynaklar hususunda yaşanan bir başka problem ise idari teşkilat bağlamında merkez kazaya bağlı köy ve nahiyelerin dönemlere göre farklılığa uğramasıdır. Kaza merkezi olarak kaydedilen nüfus verilerinin bir kısmı kazaya bağlı köy ve nahiyeleri de kapsadığı için hem nüfus verileri arasında tutarsızlıklar hâsıl olmakta hem de doğrudan şehir merkezinde yaşayan nüfusun tespitini zorlaştırmaktadır. Özellikle XIX. Yüzyılın son çeyreğinden itibaren nüfus tespiti için önemli bir kaynak olan vilayet salnamelerinde bu durum belirgin bir problemdir. Söz konusu salname kayıtlarında sancak merkezi nüfusu kapsamında verilen merkeze bağlı nahiye ve köyler düzenli bir tasnife göre yer almamıştır.

1870 yılından başlayarak 1884'e kadar 14 senelik dönem içinde toplam 7 salname kaydı ayrı bir dilim olarak incelenerek nüfus verileri çıkarılmıştır. Bu dönemin ayrı olarak incelenmesinin sebebi ise belirtilen zaman aralığındaki nüfus kayıtlarının sadece erkekleri kapsamıdır. Erkek nüfus için tespit edilen veriler, aynı miktarda kadın nüfusun varlığı varsayımı ile iki ile çarpılarak sancak merkezinin toplam nüfusu tahmini olarak hesaplanmıştır.

⁹⁶ BOA. MAD, 23259.

⁹⁷ BOA. MAD, 19505.

Tablo 1. 1870/H.1287-1884/H.1301 dönemi salnamelere göre Afyonkarahisar sancak merkezi nüfusu

Tarih	Erkek Nüfus	Toplam Nüfus (erkek nüfus X 2)
1870/H.1287 ⁹⁸	24.837	49.674
1871/H.1288 ⁹⁹	24.837	49.674
1872/H.1289 ¹⁰⁰	24.837	49.674
1873/H.1290 ¹⁰¹	24.837	49.676
1874/H.1291 ¹⁰²	24.833	49.676
1879/H.1296 ¹⁰³	26.250	52.500
1884/H.1301 ¹⁰⁴	25.703	51.406

Tabloda 1870 yılından başlayarak verilen nüfus rakamlarının takip eden dört yıl içinde birebir aynı kalması verilerin güvenilirliğini azalttığı gibi, muhtemelen sayımlar periyodik olarak yapılmadığından kayıtların güncellenemediği sonucunu ortaya çıkartmaktadır. Bahsi geçen problem bir yana bırakılırsa söz konusu dönemde şehrin nüfusunun yaklaşık olarak 50.000 civarında olduğu söylenebilir.

1885/H.1303 tarihli vilayet salnamesinde sancak genel nüfusu verilmiş olup kaza merkezi hakkında doğrudan bir nüfus tespiti bulunmamaktadır. Sancak nüfusunun yerli ve yabancı olarak tasnif edildiği söz konusu salnamede sancak genelinde 195.723 yerli, 984 yabancı¹⁰⁵ nüfusun bulunduğu belirtilmektedir¹⁰⁶. Yabancı olarak adlandırılan nüfus ticari vb. sebeplerle geçici olarak sancakta bulunan kişilere karşılık gelmektedir. Yabancı statüsünde kaydedilen 984 kişiye bakarak muhtemelen ticari amaçlı bir nüfus hareketliliğinden de bahsedilebilir.

Kemal Karpat'ın 1881-1893 yılları arasında yapılan sayım bilgilerinden aktardığına göre, Afyonkarahisar'ın sancak nüfusu 211.093, köy ve nahiyeleriyle birlikte sancak merkezi nüfusu ise 81.993 kişidir¹⁰⁷.

⁹⁸ HVS, sene 1287, s. 153.

⁹⁹ HVS, sene 1288, defa 2, s. 120.

¹⁰⁰ HVS, sene 1289, defa 3, s. 115.

¹⁰¹ HVS, sene 1290, defa 4, s. 122.

¹⁰² HVS, sene 1291, defa 5, s. 115.

¹⁰³ HVS, sene 1296, defa 10, s. 184.

¹⁰⁴ Ermeni erkek nüfusu olarak doğanlar 869 kişi, ölenler 428 kişi, sağ olan nüfus 1854 kişi olarak kayıtlıdır. (HVS, sene 1301, defa 12, s. 354).

¹⁰⁵ Başka şehirlerde meskun olup Afyonkarahisar'da geçici surette bulunan nüfus.

¹⁰⁶ HVS, sene 1303, defa 13, s. 70.

¹⁰⁷ Kemal H. Karpat, *Osmanlı Nüfusu (1830-1914) Demografik ve Sosyal Özellikleri*, Çev. Bahar Tırnakçı, Tarih Vakfı Yurt Yay. İstanbul-2003, s. 172-173.

1890-91 yıllarına ait olarak, Fransız seyyah Vital Cuinet tarafından belirlenen nüfus verilerinde ise merkez kaza nüfusu 17.436 kişi olarak belirtilmiştir¹⁰⁸. Cuinet'in verdiği nüfus rakamları doğrudan merkez kazaya ait olduğu için döneme ait diğer verilerden farklı ve sayı olarak da oldukça düşüktür. 1902 yılında şehre gelen A. Philippson'a göre ise bu tarihte şehirde 33.000 kişi yaşamaktadır¹⁰⁹. Dolayısıyla Cuinet ile Philippson'un belirttikleri nüfus rakamları arasındaki çelişki sadece iki veri arasındaki yaklaşık 12 senelik zaman farkı ile açıklanamaz.

Daha önceki salname kayıtlarında sadece erkek nüfusu kapsayan veriler 1889'dan itibaren kadın nüfusu da içermeye başlamıştır. 1889'dan başlayarak 1903 yılına kadar toplam on iki salname incelenerek aşağıdaki tablo düzenlenmiştir.

Tablo 2. 1889/H.1307-1906/H.1324 yılları arası Salmelere göre Afyonkarahisar'ın nüfusu

Tarih	Toplam nüfus
1889/H.1307 ¹¹⁰	77.418 (kaza nüfusu)
1892/H.1310 ¹¹¹	82.021 (kaza nüfusu)
1894/H.1312 ¹¹²	84.417 (kaza nüfusu)
1895/H.1313 ¹¹³	223.467 (sancak nüfusu)
1896/H.1314 ¹¹⁴	87.617 (kaza nüfusu)
1897/H.1315 ¹¹⁵	87.978 (kaza nüfusu)
1899/H.1317 ¹¹⁶	93.443 (kaza nüfusu)
1900/H.1318 ¹¹⁷	91.482 (kaza nüfusu)
1903/H.1321 ¹¹⁸	92.165 (kaza nüfusu)
1904/H.1322 ¹¹⁹	91.269 (kaza nüfusu)
1906/H.1324 ¹²⁰	95.476 (kaza nüfusu)

Tabloda 11 farklı yıla ait nüfus rakamları düzenlenmiştir. 1895 yılı için sancak genel nüfusu, diğer yıllar için sancak merkez nüfusu verilmiştir. Bazı yıllar

¹⁰⁸ S. Aktüre, *a.g.e.*, s. 195.

¹⁰⁹ Besim Darkot, "Karahisar", *İslâm Ansiklopedisi*, C. VI, İstanbul-1955, s. 279.

¹¹⁰ HVS, sene 1307, defa 18, s. 319-320.

¹¹¹ HVS, sene 1310, defa 19, s. 402-403. (verilen toplam kaza nüfusu içerisinde 28 kişi Rum nüfusu bulunmaktadır.)

¹¹² HVS, sene 1312, defa 21, s. 370-371.

¹¹³ HVS, sene 1313, defa 22, s. 136-137. (Verilen nüfus haricinde 99 kişi Rum nüfusu bulunmaktadır)

¹¹⁴ HVS, sene 1314, defa 23, s. 420-421.

¹¹⁵ HVS, sene 1315, defa 24, s. 314-315.

¹¹⁶ HVS, sene 1317, defa 26, s. 346-347.

¹¹⁷ HVS, sene 1318, defa 27, s. 338-339.

¹¹⁸ HVS, sene 1321, defa 30, s. 368-369.

¹¹⁹ HVS, sene 1322, defa 31, s. 368-369.

¹²⁰ HVS, sene 1324, defa 34, s. 606-607. (Verilen nüfus haricinde 59 kişi Rum, 9 Protestan, 7 Musevi, 2 Katolik nüfusu bulunmaktadır.)

arasında görülen ve sebebi tam olarak anlaşılamayan istisnai nüfus azalmaları bir tarafa bırakılırsa şehir genelinde periyodik bir nüfus artışından bahsedilebilir.

Diğer taraftan tablodaki rakamlar önceki nüfus kayıtlarıyla karşılaştırıldığında, 1880’li yıllara kadar 50.000 dolaylarında tespit edilen sancak merkez nüfusu, XIX. Yüzyılın sonlarına doğru aşırı bir artış göstererek 90.000 civarına yükselmiştir. Bu artış, sancak merkezi idari taksimatının değişkenliği, bölgede hizmete giren demiryollarıyla ulaşım imkânlarının gelişmesi¹²¹ ve özellikle de Doksan üç Harbi sonrası Kafkasya ve Balkanlardan Anadolu’ya yapılan yoğun göçler gibi etkenlerle açıklanabilir¹²².

Farklı kaynaklardan elde edilen nüfus bilgileri arasında bazen sebebi izah edilemeyen farklar olsa da şurası kesin ki, XX. Yüzyıla doğru hem sancak genelinde hem de sancak merkezinde belirgin bir nüfus artışı olmuştur. Nitekim Şemsettin Sami’nin *Kâmûsu’l A’lâm*’ında XIX. Yüzyıl sonlarında Karahisar-ı Sahip Sancağında 206.961 kişinin yaşadığı belirtilmektedir¹²³. Bu artışın XX. Yüzyıl başlarında da devam ettiği görülmektedir. Zira 1906-1907 sayım sonuçlarına göre sancak nüfusu 265.492, 1914 sayım sonuçlarına göre ise sancak nüfusu 285.746, nahiye ve köyleriyle beraber kaza merkezi nüfusu 104.787’dir¹²⁴.

¹²¹ Osmanlı döneminin önemli kaynak eserlerinden birisi olan *Kâmûsu’l A’lâm*’da konuyla ilgili olarak; Haydarpaşa’dan Konya’ya giden demir yol hattı Karahisardan geçtiği gibi, İzmir hattının dahi Alaşehir ve Dinar şubeleri bu kasabada birleşeceklerinden Karahisar-ı Sahip’in gittikçe ehemmiyetinin artacağı ve gelişeceğine dikkat çekilmektedir. Bkz. Ş. Sami, *a.g.e.*, s. 3627; Şehrin karayolları kavşağında bulunmasından kaynaklanan ticari önemi bölgenin demiryollarıyla tanışmasıyla daha da artmıştır. 1895 yılında Eskişehir-Afyon hattı açılmış, 1897 yılında İzmir-Kasaba-Alaşehir demiryolu hattı Afyonkarahisar hattı ile birleştirilmiştir Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi*, C. IV, TTK Yay., ty., s. 466; İngiliz sermayesi ile yapılan Alaşehir-Afyon hattı 252 km olup 1894-1896 yılları arasında yapılmıştır. Bkz. Vahdettin Engin, “Osmanlı Devleti’nin Demiryolu Siyaseti”, *Türkler*, C. XIV, Ankara-2001, s. 466.

¹²² F. Emecen, *a.g.m.*, s. 444.

¹²³ Ş. Sami, *a.g.e.* s. 3627.

¹²⁴ K. H. Karpat, *a.g.e.*, s. 200, 222.

1.2. NÜFUSUN CEMAATLERE GÖRE DAĞILIMI

Osmanlı Devleti'nde millet kavramı dini cemaat olgusuna göre tasnif edildiği için doğrudan etnik kimliklere göre nüfus tespitinde bulunmak oldukça zordur¹²⁵. Dolayısıyla milliyetlere göre nüfus dağılımında bahsedilecek olan veriler, etnik kökenden ziyade dini cemaat olgusuna göre sınıflandırılmış rakamlardan oluşacaktır.

Afyonkarahisar'ın Türk egemenliğine girmesiyle birlikte burada zamanla artan bir Müslüman nüfusun mevcudiyeti dönemsel olarak bilinmekle beraber, şehirde yaşayan Gayrimüslim nüfusun bu bölgeye ilk olarak ne zaman yerleştiğine dair somut bulgular mevcut değildir. Ömer Fevzi Atabek'in aktardığı rivayet düzeyindeki bilgilere göre bölgedeki Gayrimüslim nüfusun en kalabalık unsuru olan Ermeniler, Afyonkarahisar'a ilk olarak Sultan Divânî zamanında yedi hane olarak gelip yerleşmişler ve daha sonra da sayıları artmıştır¹²⁶. Ermeniler arasında yaygın olan bir görüş de şehrin ilk Ermeni sakinlerinin bölgede etkin olan Mevlevilerin daveti sonucu buraya yerleştiğine dairdir¹²⁷. Fakat Ermenilerin şehir genelinde eskiden beri yaşadığı yerleşim alanlarının Karahisar Kalesi dâhilinde ve kalenin şehirleşmeye başlayan ilk bölgelerinde yer alması, söz konusu görüşe ihtiyatla yaklaşmayı gerektirmektedir. Zira gayrimüslim ve Müslüman nüfusun ayrışık yaşadığı bir dönemde bölgeye sonradan gelip yerleşen nüfusun şehrin en merkezi yerleşim alanlarında değil, yerleşime açılan kenar semtlerinde iskânı gerekirdi. Oysaki Afyonkarahisar'da Ermenilerin eskiden beri yaşadığı mahalleler bu yoruma uygun bir dağılım göstermemektedir. Ermenilerin kullandığı en eski kilise olan Meryem Ana Kilisesi kalenin eteğinde ve şehrin en eski yerleşim bölgesindedir. Yine kilise merkezli olarak bu bölgede Ermeni mahallelerinin oluşmaya başlaması, sayısı bilinmemekle beraber Ermeni nüfusun daha önceden bölgeye yerleşmiş olabileceği kanaatini oluşturmaktadır.

¹²⁵ Mesela pek çok kayıta doğrudan Ermeni olarak nitelendirilen kitle Gregoryan Ermenilere karşılık geldiği halde, Protestan ve Katolik Ermeniler farklı cemaatler olarak kabul edilmiştir.

¹²⁶ Ömer Fevzi Atabek, *Afyon Vilayeti Tarihçesi*, Haz. Turan Akkoyun, AKÜ Yay., Afyon-1997, s.119.

¹²⁷ G.Tcherkezian, "La Communauté Arménienne d'Afyon Karahisar", Paru dans le quotidien en langue arménienne "HARATCH", traduction Lise Nazarin, <http://www.eglise-apostolique-arménienne.com/tranche.htm> Diğer taraftan bahsi geçen dönemde şehrin Konya'dan sona Mevleviliğin en önemli ikinci merkezi olduğunu dikkate almak gerekir. Afyonkarahisar'da Mevlevilikle ilgili geniş bilgi için Bkz. Latif Daşdemir, "Afyonkarahisar'da Mevlevilik", *Sultan Divânî ve Afyonkarahisar'da Mevlevilik*, AKÜ Yay., Afyon-2002, s. 177-188.

Osmanlı Devleti'nde doğrudan nüfusu niteleyen kayıtların yetersizliğinden dolayı genel nüfus tespitinde olduğu gibi Gayrimüslim nüfusun tespitinde de vergi kayıtları ön plana çıkmaktadır. Buradan hareketle 1528 yılı kayıtlarına göre şehirde toplamı 94 olan gayrimüslim vergi mükellefinin 79'u Ermeni, 15'i Yahudiydi ki, bu da şehirdeki vergi mükelleflerinin %5,5'luk bir kısmını oluşturmaktaydı. 1572 yılında ise yine vergi amaçlı kayıtlara göre iki Ermeni mahallesinde 150 ve bir Yahudi mahallesinde 44 "nefer" olmak üzere toplam 194 "nefer" bulunmaktaydı. Buna göre daha önceki kayıtlarda %5,5 olan gayrimüslim nüfus oranı bu tarihlerde %9'a yükselmiştir¹²⁸. Görüldüğü üzere şehirdeki gayrimüslim nüfusta önemli bir artış söz konusudur. Vergi mükellefi sayısına göre belirlenen söz konusu rakamları genel bir nüfus verisine çevirmek mümkün olamamıştır.

Vergi kayıtlarından başka doğrudan nüfusla ilgili olarak ulaşılabilen en eski bilgilere göre; 1529'da 300'ü Hıristiyan, 70'i Yahudi olmak üzere şehrin toplam nüfusu 8.500 dür¹²⁹. Yaklaşık yarım asır sonra 1572 kayıtlarına göre ise şehirde 8.700'ü Müslüman, 500'ü Hıristiyan ve 200'ü Yahudi olmak üzere toplam 9.400 kişi yaşamaktaydı¹³⁰. Belirtilen rakamlara göre 1529'da şehirdeki gayrimüslim nüfus toplam nüfusun %4,35'ine karşılık gelirken, bu oran 1572'de %8,04'e yükselmiştir. Bu durum bahsi geçen dönemde hem Ermeni hem de Yahudi nüfusta normal olmayan bir artışın göstergesidir.

XVI. Yüzyılda İspanya'dan ve sonrasında Kafkasya'dan Anadolu'ya yapılan göçler Yahudi nüfus artışını açıklamamıza yardımcı olmaktadır. Nitekim bu dönemde Afyonkarahisar'a yerleşen Yahudilerden haberdarız. Hatta Manisa gibi şehirlerden Afyonkarahisar'a az da olsa bir Yahudi göçü yaşandığı araştırmalarla ortaya konulmuştur¹³¹. Ermeni nüfustaki artışın ise başka sebeplerle açıklanması gerekir.

¹²⁸ Ü. Bulduk, *a.g.t.*, s. 106.

¹²⁹ F. Emecen, *a.g.m.*, s. 444.

¹³⁰ Aynı yer.

¹³¹ Feridun M. Emecen Manisa Yahudilerini kapsayan çalışmasında Manisa'dan diğer şehirlere göç eden Yahudi nüfustan bahsederken 1531 yılı itibarıyla Afyonkarahisar'da da üç hanenin varlığını tespit etmiştir. Fakat başka şehirlere göç eden ailelerin geçici ya da kalıcı olarak o şehirlerde bulduklarına dair başka bir malumat yoktur. Diğer taraftan farklı kentlere göç eden Yahudilerle Manisa'daki Yahudiler arasındaki yoğun irtibattan hareketle bu ailelerin birbirlerini tanıdığı ve aynı yerlerden gelmiş olma ihtimali üzerinde durulmaktadır. Bkz. Feridun M. Emecen, *Unutulmuş Bir Cemaat Manisa Yahudileri*, Eren Yayıncılık, İstanbul-1997, s. 32-34.

Anadolu'da özellikle XVI. Yüzyıl'dan itibaren Ermeni nüfus oranında belirgin bir artış olduğu anlaşılmaktadır. Bu nüfus artışında dönemsel konjunktürün etkisini göz ardı etmemek gerekir. Özellikle XVI. Yüzyılda İranlılarla yapılan şiddetli savaşlar esnasında doğudan batıya doğru yoğun Ermeni göçleri yaşandığı bilinmektedir. Bu göçler esnasında Afyonkarahisar'a yerleşen Ermeni gruplarının buradaki Ermeni nüfusunu arttırdığı tahmin edilmektedir. Nüfus artışı sonraki dönemlerde de tedricen devam etmiştir. Bu durum sadece Afyonkarahisar'la sınırlı olmayıp, pek çok Anadolu kentinde benzer sonuçlar doğurmuştur. Mesela Kayseri'de Ermeni nüfus 1484'te toplam nüfusun %18'ini oluştururken yüzyıl sonra 1584'te bu oran %25'e yükselmiştir¹³². Benzer şekilde XVI. Yüzyıl'ın sonlarında Maraş'ta da Ermeni nüfusun artışına dair bilgiler bulunmakta olup, bu artışta İran'la yapılan savaşlarla birlikte doğudan yapılan göçler önemli bir etken olarak değerlendirilmektedir¹³³. Bu göç dalgasının daha batıdaki kentleri ve dolayısıyla Afyonkarahisar'ı da etkilemesi muhtemeldir.

Nüfus hareketlerinde önemli bir etken de asayiş ve güvenlik problemleridir. Nitekim Celali isyanları sırasında oluşan otorite boşluğu, doğudaki bir kısım nüfusun Orta Anadolu kentlerine göç etmesine yol açmıştır. Bu isyanların sebep olduğu uzun mesafeli kitlesel göçlerin hem Anadolu'da hem de Balkanlarda kentlerin nüfusunu arttırdığı bilinmektedir¹³⁴. Bu dönemde Balıkesir gibi Batı Anadolu şehirlerine Ermeni göçleri yapılması¹³⁵, Maraş ve Zeytin'de yaşayan Ermenilerin bir kısmının Halep'e, bir kısmının da batı bölgelerine yerleştikleri bilgisi¹³⁶ bu görüşü desteklemektedir. Celali İsyanları neticesinde Afyonkarahisar'a da bir kısım Ermeni nüfus yerleştiği düşünülebilir.

Daha sonra ise XVIII. Yüzyılda Nadir Şah Afşar'ın topraklarındaki Ermenilerin önemli bir kısmını batıya sürmesi ve XIX. Yüzyıl'da Ruslarla yapılan savaşlar sırasında Rus topraklarından Anadolu'ya yapılan göçler Anadolu'da Ermeni nüfusun artışında önemli etkenler olmuştur.

¹³² M. İnbaşı, *a.g.m.*, s. 57-59.

¹³³ N. Günay, *a.g.t.*, s. 52.

¹³⁴ S. Faroqhi, *Osmanlı'da Kentler ve Kentliler*, s. 340.

¹³⁵ İsmail Hakkı Mercan, "Şeriye Sicillerine Göre Balıkesir Ermenilerinin Sosyal Yaşantısı ve İhtida Eden Ermeniler", *Hoşgörü Toplumunda Ermeniler*, C. II, (Erciyes Üniversitesi I. Uluslararası Sosyal Araştırmalar Sempozyumu –Osmanlı Toplumunda Birlikte Yaşama Sanatı: Türk Ermeni İlişkileri Örneği-, Yay. Haz. M. Metin Hülalü- vd., Erciyes Üniversitesi Yay., Ocak 2007, s. 417.

¹³⁶ N. Günay, *a.g.t.*, s. 53.

Afyonkarahisar'da gayrimüslim nüfustaki artışı, XVII. Yüzyılda Evliya Çelebi'nin aktardığı bilgilerden takip edebilmekteyiz. Çelebi'nin 1671-72 yıllarını kapsayan tespitine göre şehirde 1.000 Gayrimüslim hanesine karşılık 4.600 Müslüman hanesi bulunmaktadır¹³⁷. Buna göre söz konusu dönemde Afyonkarahisar'da yaklaşık olarak 5.000 kadar Gayrimüslim yaşamaktadır. Bu nüfusun çok büyük bir kısmının Ermeni olduğunu tahmin etmekle beraber bu konuda rakam vermek mümkün görünmemektedir. Zira söz konusu dönemde şehir merkezinde Yahudi nüfusun da varlığı bilinmektedir. Evliya Çelebi'nin hane rakamlarına göre Müslüman nüfusla ile gayrimüslim nüfus oranlandığında merkez kaza nüfusunun %17,85'nin Gayrimüslimlerden, %82,15'nin ise Müslümanlardan oluştuğu sonucuna ulaşılmaktadır. Bir önceki yüzyılın ilk yarısında toplam nüfusun %4,35'ini, ikinci yarısında %8,04'ünü oluşturan gayrimüslim nüfus, XVII. Yüzyılın ikinci yarısında oransal olarak %17,85'e yükselmiştir. Yaklaşık yüz yıl içindeki bu artış da öncekiler gibi dikkat çekicidir.

Diğer taraftan 1659 tarihli bir mahkeme kaydında Hıristiyan nüfusun 712 hane, Yahudi nüfusun ise 115 hane olarak belirtilmesi¹³⁸, Evliya Çelebi'nin verdiği gayrimüslim nüfusa ait hane sayısı içinde Yahudi hanelerinin de bulunduğunu göstermektedir. Bu verilere göre belirtilen tarihte şehirde 3.560'ı Hıristiyan, 575'i Yahudi olmak üzere toplam 4.135 Gayrimüslim nüfusun yaşadığı tahmin edilebilir ki, Evliya Çelebinin tespitinden yaklaşık 12 sene öncesine ait bu nüfus rakamları Çelebi'nin tespit ettiklerine yakındır.

İngiliz Seyyah Hamilton'un 1835-37 yıllarını kapsayan dönemde şehirde 8.000 Türk, 400 Ermeni hanesinin bulunduğuna yönelik tespitinde¹³⁹, Müslüman nüfusa ait veriler biraz abartılı bulunsa da doğrudan Ermeni nüfusa ait olarak belirttiği 400 hanelik nüfus miktarı 1831 sayımındaki Ermeni nüfus miktarıyla birbirine yakındır. 1831 sayımında 1.080 kişi olarak tespit edilen Ermeni erkek nüfus kadın nüfus dâhil edildiğinde 2.160 kişi eder ki, bu sayı Hamilton'un 400 hane olarak belirttiği ve nüfus karşılığı ise tahmini 2.000 olan Ermeni nüfus miktarıyla çelişmemektedir.

¹³⁷ *Evliya Çelebi Seyahatnamesi*, s. 31-32.

¹³⁸ AŞS.nr. 506/105.

¹³⁹ S. Aktüre, *a.g.e.*, s. 279.

Burada özellikle gayrimüslim olarak adlandırılan nüfusun niteliği üzerinde durmak gerekir. Zira XVIII. Yüzyıl sonlarına kadar miktarları azalarak da olsa şehirde bulunan Yahudi nüfusun XIX. Yüzyıl başlarında belirli bir yekün teşkil etmediğini, hem 1831 sayımında hem de Hamilton'un tespitlerinde bahsi geçen nüfusun Ermeni nüfus olduğunu hatırlamakta fayda vardır.

Nüfus rakamlarından da anlaşılacağı gibi XVII. Yüzyılın ikinci yarısı için belirtilen gayrimüslim miktarı ile XVIII. Yüzyılın ilk yarısı için verilen sayılar arasında azalma yönünde bir fark görülmektedir. Söz konusu azalmada daha önce ifade edildiği gibi 115 hanelik Yahudi nüfusun başka kentlere göç etmesinin¹⁴⁰ önemli bir etken olduğunu belirtmek gerekir. Dolayısıyla gayrimüslim nüfusun geneli için bir azalmadan bahsedilebilse de, Ermeni nüfus tek başına değerlendirildiğinde, özellikle XIX. Yüzyılın ikinci yarısında hızlanan bir artıştan söz edilebilir.

Nitekim Karahisar-ı Sahip sancağı dâhilinde yaşanan çekirge istilası sebebiyle bölgeye yardım amaçlı düzenlenen 1854 tarihli bir belgedeki bilgilere göre, Karahisar-ı Sahip merkez kazasının nüfusu 36.067 kişi olarak belirtilmiştir. Bu nüfusun 33.167'si Müslüman, 2.900'ü Ermeni'dir¹⁴¹. Buna göre köy ve nahiyeleriyle birlikte sancak merkezi nüfusunun %8'i Ermenidir. Bu oranı köy ve nahiyelerde Ermeni bulunmadığı bilgisiyle beraber değerlendirmek gerekir. Aynı döneme ait veriler üzerinden Afyonkarahisar'ı başka şehirlerle kıyasladığımızda mesela 1850 yılında Maraş Sancağı'nda şehrin toplam nüfusunun %81'ini Müslümanlar, %19'unu gayrimüslimlerden oluştuğu görülmektedir¹⁴².

Bahsi geçen belgede belirtilen Ermeni nüfus miktarını cizye vergi mükellefi sayısına oranlayarak geçmiş dönemler hakkında nüfus tahminlerinde bulunmak

¹⁴⁰ XVIII. Yüzyılda Yahudilerin önemli bir kısmının Bursa ve İzmir gibi başka şehirlere göç ettikleri anlaşılmaktadır. Nitekim bu döneme ait Mahkeme sicil kayıtlarında bu düşünceyi destekleyen emlak satışlarına dair bilgiler bulunmaktadır. Ö. F. Atabek, *a.g.e.*, s. 120; Yahudilerin tamamının şehri terk ettiğine dair bir kayıt bulunmamakla beraber, geriye kalanların bir mahalle oluşturacak sayıda olmadığı aşikârdır. Nitekim söz konusu dönemden sonra mahkeme defterlerinde Yahudilere ait herhangi bir mahalle isminin zikredilmemektedir. XIX. Yüzyıl mahkeme sicil kayıtlarında seyrek de olsa Yahudilere ait bilgilere rastlanmaktadır. Bunlardan bir kısmı halen merkez kazada yaşayan az sayıdaki Yahudiye ait olup, bir kısmı da Bursa gibi şehirlerde oturup ticaret maksadıyla geçici olarak Afyonkarahisar'da bulunan Yahudilerle ilgilidir. *AŞS*, nr. 616/20.

¹⁴¹ Belgenin bazı kısımları tahriften dolayı tam olarak okunamamaktadır. Karahisar-ı Sahip sancak merkezine ait olarak Müslüman erkek nüfus ve Müslüman kadın nüfus belirtildiği halde, Ermeni nüfusla ilgili böyle bir tasnif bulunmamaktadır. Ermeni nüfus verilerinin bulunduğu kısımda ise tahrifat vardır. *BOA.MAD.19505*.

¹⁴² N. Günay, *a.g.t.*, s. 55.

mümkündür. 1854 yılı itibariyle şehirde 2.900 Ermeni yaşamaktadır. Bu tarihten bir sene önce yani 1853 yılı cizye kayıtlarında ise şehirde 957 cizye mükellefi bulunmaktadır¹⁴³. Tespit edilen nüfusu cizye mükellefi miktarına bölerek, mükellef başına düşen nüfusu niteleyen ‘3’ katsayısına ulaşılmaktadır. Fakat şunu da belirtmek gerekir ki, cizye kayıtları toplumun ekonomik potansiyeline, cizyenin toplandığı dönem ve vergi dilimi değerine göre değişebileceğinden, vergi dışı kalan mükellef oranları da dönemlere göre farklılıklar göstermiştir. Diğer taraftan cizye vergisinin tahsilinde yaşanan usulsüzlükler, yaşlı, kadın, çocuk, sakat ve belirli bir geliri olmayanlardan vergi alınmaması gibi hususlar da dikkate alındığında katsayı olarak kullanılacak 3 rakamının asgari oranı yansıttığını söyleyebiliriz.

Bu bilgiler ışığında Afyonkarahisar mahkeme sicil defterlerinde kayıt altına alınmış olan gayrimüslim nüfusa ait senelik cizye mükelleflerinin sayıları kullanılarak Ermeni nüfusun miktarı dönemlere göre tahmini olarak şu şekilde tespit edilmiştir.

Tablo 3. Yıllara göre Afyonkarahisar’daki cizye mükellef sayısı ve tahmini nüfus.

Sene	Mükellef sayısı	Tahmini nüfus	Sene	Mükellef sayısı	Tahmini nüfus
1750 ¹⁴⁴	447	1.341	1794-5 ¹⁴⁵	532	1.596
1758-9 ¹⁴⁶	445	1.335	1797 ¹⁴⁷	532	1.596
1759-60 ¹⁴⁸	535	1.605	1798-9 ¹⁴⁹	532	1.596
1760-61 ¹⁵⁰	445	1.335	1826-27 ¹⁵¹	535	1.605
1778 ¹⁵²	488	1.464	1827-28 ¹⁵³	635	1.905
1779 ¹⁵⁴	500	1.500	1839-40 ¹⁵⁵	840	2.520
1780 ¹⁵⁶	493	1.479	1845 ¹⁵⁷	887	2.661
1786 ¹⁵⁸	560	1.680	1850-51 ¹⁵⁹	892	2.676
1790 ¹⁶⁰	482	1.446	1851-52 ¹⁶¹	958	2.874

¹⁴³ Başbakanlık Osmanlı Arşivi Maliye Nezareti Varidat Kalemi Cizye Muhasebesi (BOA. ML.VRD.CMH) 1276.

¹⁴⁴ AŞS.nr. 547/44.

¹⁴⁵ AŞS.nr. 557/215.

¹⁴⁶ AŞS.nr. 548/82.

¹⁴⁷ AŞS.nr. 557/146.

¹⁴⁸ AŞS.nr. 548/141.

¹⁴⁹ AŞS.nr. 557/187.

¹⁵⁰ AŞS.nr. 548/203.

¹⁵¹ AŞS.nr. 535/231.

¹⁵² AŞS.nr. 552/271.

¹⁵³ AŞS.nr. 563/277.

¹⁵⁴ AŞS.nr.553/12.

¹⁵⁵ AŞS.nr. 564/101.

¹⁵⁶ AŞS.nr. 553/73.

¹⁵⁷ BOA.ML.VRD.CMH.623.

¹⁵⁸ AŞS.nr.555/182.

¹⁵⁹ BOA.ML.VRD.CMH.1276.

1750'den 1852'e kadar yaklaşık yüz yıllık bir dönemi kapsayan cizye kayıtlarına göre tahmini olarak tespit edilen nüfus oranlarına bakıldığında, tamamı şehir merkezinde yaşayan Ermeni nüfusun bazı istisnalar dışında düzenli bir artış eğilimi gösterdiği sonucuna ulaşılmaktadır. Söz konusu artış yüz senelik zaman diliminde şehir merkezinde yaşayan Ermeni nüfusun iki katına çıkmasını sağlamıştır. Yüz yıllık dilimdeki söz konusu artışın oransal karşılığı %114'dür.

Tablo 4. 1870-1884 dönemi Afyonkarahisar nüfusunun cemaatlere göre dağılımı.

Tarih	Müslim (erkek nüfus)	Gayrimüslim (erkek nüfus)	Toplam (erkek nüfus)
1870/H.1287 ¹⁶²	22.961	1.876	24.837
1871/H.1288 ¹⁶³	22.961	1.876	24.837
1872/H.1289 ¹⁶⁴	22.961	1.876	24.837
1873/H.1290 ¹⁶⁵	22.962	1.876	24.837
1874/H.1291 ¹⁶⁶	22.962	1.876	24.833
1879/H.1296 ¹⁶⁷	23.960	2.290	26.250
1884/H.1301 ¹⁶⁸	23.849	1.854	25.703
Aynı miktarda kadın nüfusun bulunduğunu farz ederek oluşturulan nüfus tablosu (erkek nüfus x 2)			
Tarih	Müslim (toplam nüfus)	Gayrimüslim (toplam nüfus)	Toplam (toplam nüfus)
1870/H.1287	45.922	3.752	49.674
1871/H.1288	45.922	3.752	49.674
1872/H.1289	45.922	3.752	49.674
1873/H.1290	45.924	3.752	49.676
1874/H.1291	45.924	3.752	49.676
1879/H.1296	47.920	4.580	52.500
1884/H.1301	47.698	3.708	51.406

Salnamelerde belirtilen nüfus rakamları incelendiğinde daha önce de belirtildiği gibi birbirini takip eden yıllarda bilgilerin güncellenmediği daha önceki yıllara ait nüfus verilerinin kullanıldığı görülmektedir. Yine de bahsi geçen dönemde şehir merkezinde 3.750 ile 4.580 arası bir gayrimüslim nüfusun varlığını tespit edebilmekteyiz.

1885/H.1303 tarihli salnameye göre, şehirde 4.514'i yerli, 67'si yabancı olarak nitelenen 4581 Ermeni bulunmaktadır. Yerli olarak nitelenen Ermeni nüfusun

¹⁶⁰ AŞS.nr. 556/202.

¹⁶¹ BOA.ML.VRD.CMH.1276.

¹⁶² HVS, sene 1287, s. 153.

¹⁶³ HVS, sene 1288, defa 2, s. 120.

¹⁶⁴ HVS, sene 1289, defa 3, s. 115.

¹⁶⁵ HVS, sene 1290, defa 4, s. 122.

¹⁶⁶ HVS, sene 1291, defa 5, s. 115.

¹⁶⁷ HVS, sene 1296, defa 10, s. 184.

¹⁶⁸ Ermeni erkek nüfusu olarak doğanlar 869 kişi, ölenler 428 kişi, sağ olan nüfus 1.854 kişi olarak kayıtlıdır. HVS, sene 1301, defa 12, s. 354.

tamamına yakını şehir merkezinde yaşamaktadır. Fakat daha önceki nüfus kayıtlarında özellikle sancak merkezi dışında yaşadığını tespit ettiğimiz önemli bir miktardaki Rum nüfusun bu kayıta bulunmaması bir çelişki doğurmaktadır. Diğer taraftan sancak genelinde bulunan ve yabancı statüsünde kaydedilen 984 kişiden 67'sinin Ermeni, 99'nun Rum oluşu dikkat çekmektedir. Bu verilere göre, şehirde yerleşik olandan daha fazla geçici surette burada bulunan Rum nüfus mevcuttur¹⁶⁹.

Tablo 5. 1889-1906 dönemleri Afyonkarahisar nüfusunun cemaatlere göre dağılımı.

Tarih	Müslim			Ermeni			Genel Toplam	
	E	K	toplam	E	K	toplam	E	K
1889/H.1307 ¹⁷⁰	36.276	36.330	72.606	2.437	2.375	4.812	38.713	38.705
Toplam							77.418 (kaza nuf.)	
1892/H.1310 ¹⁷¹	?	?	76.679	?	?	5.314	?	?
Toplam							82.021 (kaza nuf.)	
1893/H.1311 ¹⁷²	24.853	24.783	49.636	2.730	2.620	5.350	27.583	27.403
Toplam							54.896 (kaza nuf.)	
1894/H.1312 ¹⁷³	39.400	39.535	78.935	2.769	2.713	5.482	42.169	42.248
Toplam							84.417 (kaza nuf.)	
1895/H.1313 ¹⁷⁴	109.269	108.422	217.691	2.856	2.821	5.677	112.197	111.271
Toplam							223.467 (sancak nuf)	
1896/H.1314 ¹⁷⁵	41.009	40.766	81.775	2.943	2.899	5.841	43.952	43.665
Toplam							87.617 (kaza nuf.)	
1897/H.1315 ¹⁷⁶	41.196	40.959	82.155	2.931	2.892	5.823	44.127	43.851
Toplam							87.978 (kaza nuf.)	
1899/H.1317 ¹⁷⁷	87.118			6.325			93.443	
Toplam							93.443 (kaza nuf.)	
1900/H.1318 ¹⁷⁸	85.190			6.292			91.482	
Toplam							91.482 (kaza nuf.)	
1903/H.1321 ¹⁷⁹	85.863			6.302			92.165	
toplam							92.165 (kaza nuf.)	
1904/1322 ¹⁸⁰	84.990			6.279			91.269	
Toplam							91.269 (kaza nuf.)	
1906/1324 ¹⁸¹	89.128			6.271			95.476	
Toplam							95.476 (kaza nuf.)	

Yaklaşık 14 yıllık zaman dilimini kapsayan tablodaki nüfus kayıtlarına göre, XIX. Yüzyılın sonları ve XX. Yüzyılın başlarında sancak merkezinin nüfusunda

¹⁶⁹ HVS, sene 1303, defa 13, s. 70.

¹⁷⁰ HVS, sene 1307, defa 18, s. 319-320.

¹⁷¹ HVS, sene 1310, defa 19, s. 402-403. (verilen toplam kaza nüfusu içerisinde 28 kişi Rum nüfusu bulunmaktadır.)

¹⁷² HVS, sene 1311, defa 20, s. 320-321.

¹⁷³ HVS, sene 1312, defa 21, s. 370-371.

¹⁷⁴ HVS, sene 1313, defa 22, s. 136-137. (Verilen nüfus haricinde 99 kişi Rum nüfusu bulunmaktadır.)

¹⁷⁵ HVS, sene 1314, defa 23, s. 420-421.

¹⁷⁶ HVS, sene 1315, defa 24, s. 314-315.

¹⁷⁷ HVS, sene 1317, defa 26, s. 346-347.

¹⁷⁸ HVS, sene 1318, defa 27, s. 338-339.

¹⁷⁹ HVS, sene 1321, defa 30, s. 368-369.

¹⁸⁰ HVS, sene 1322, defa 31, s. 368-369.

¹⁸¹ HVS, sene 1324, defa 34, s. 606-607. (Verilen nüfus haricinde 59 kişi Rum, 9 Protestan, 7 Musevi, 2 Katolik nüfusu bulunmaktadır.)

belirgin bir artış gözlemlenmektedir. Bu artış merkez kazada yaşayan Ermeni nüfus kapsamında da net olarak görülebilmektedir.

1902 yılında şehre gelen A.Philippon'a göre ise bu tarihte şehirde yaşayan 33.000 kişiden 27.000'i Müslüman'dır¹⁸². Bu bilgilerden söz konusu dönemde şehirde yaklaşık 6.000 gayrimüslim yaşadığı anlaşılmaktadır. Görüldüğü gibi Philippon'un gayrimüslim nüfus olarak belirttiği rakamlar aynı döneme ait salnamelerde geçen nüfus rakamlarıyla bir birine çok yakındır.

1906/H.1324 tarihli salnamede merkez kaza ve kazaya bağlı köy ve nahiyelerle birlikte sancak merkezi nüfusu 95.476 kişi olarak verilmiştir. Bu nüfus merkez kaza ile birlikte 2 nahiyeye ve 159 köyü kapsamaktadır. Dolayısıyla doğrudan kaza merkezinin nüfusunu tespit etmek mümkün değildir. Fakat Ermeni nüfus için verilen rakamları doğrudan kaza merkezinde yaşayan nüfus olarak kabul etmek durumundayız. Söz konusu nüfusun 89.128'i Müslüman, 6.271'i Ermeni, 59'u Rum, 9'u Protestan, 7'si Musevi, 2'si Katolik olarak belirtilmiştir¹⁸³. 1911 yılı itibarıyla Justin McCarthy'nin verdiği rakamlara göre ise sancak genelinde 313.699 Müslüman, 8.415 Ermeni, 714 Rum, 7 Yahudi yaşamaktaydı¹⁸⁴.

Diğer taraftan 26 Şubat 1889 tarihli bir mahkeme kaydında Sarvan köyünde Ermenilere ait ev bulunması ve bu evin yine bir başka Ermeni'ye satılması¹⁸⁵ bu dönemde Ermenilerin köylerde de yaşadıklarına dair bir fikir oluşturmaktaysa da, Afyonkarahisar sancağı dâhilindeki köylerde Ermeni nüfus bulunmadığı bilinmektedir. Bu durum sadece ticari faaliyetlerle açıklanabilir.

Tablo 6. 1881-1893 genel sayıma göre Afyonkarahisar kaza ve sancak nüfusu¹⁸⁶

	Müslüman		Ermeni		Rum			Bulgar	Toplam		Genel Nüfus
	K	E	K	E	K	E		K	E		
Karahisar merkez	38.405	38.274	2.615	2.699				41.020	40.974	81.993	
Emirdağ (Aziziye)	11.542	12.022	23	35	3	6	1	11.568	12.064	23.632	
Bolvadin	15.779	16.212						15.779	16.212	31.991	
Sandıklı	36.592	36.713	36	42	25	69		36.653	36.824	73.477	
Karahisar (sancak)	102.318	103.221	2.674	2.776	28	75	1	105.020	106.073	211.093	

¹⁸² B. Darkot, *a.g.m.*, s. 279.

¹⁸³ HVS, sene 1324, defa 34, s. 606-607.

¹⁸⁴ Justin McCarthy, *Osmanlı Anadolu Topraklarındaki Müslüman ve Azınlık Nüfus, (Osmanlı Anadolu'sunun Son Dönemi)*, Çev. İhsan Gürsoy, Genelkurmay Başkanlığı Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı, Genelkurmay Basımevi, Ankara-1995, s. 102.

¹⁸⁵ AŞS.nr. 617/29.

¹⁸⁶ K. H. Karpat, *a.g.e.*, s. 172-173.

1881-1893 arası dönemi kapsayan genel sayımda Afyonkarahisar'ın sancak nüfusu 205.539'u Müslüman olmak üzere toplam 211.093 kişidir. Köy ve nahiyeleriyle birlikte sancak merkezi nüfusu ise 76.679'u Müslüman olmak üzere toplam 81.993 kişidir¹⁸⁷.

Nüfus verilerine göre sancak genelinde 5.554, kaza genelinde ise 5.314 gayrimüslim nüfus bulunmaktadır. Dolayısıyla gayrimüslim nüfusun neredeyse tamamına yakını kaza merkezinde, 240 kadarı ise sancağa bağlı diğer kazalarda yaşamaktadır. Buna göre Kaza merkezindeki 5.314 Gayrimüslim nüfusun tamamı Ermeni'dir. Kaza merkezi dışında ise Aziziye'de 58 Ermeni ve 9 Rum, Sandıklı'da ise 78 Ermeni ve 94 Rum bulunmaktadır. Gayrimüslim nüfusun dağılımına bakıldığında ise sancak merkezinde yoğun bir şekilde Ermenilerin, sancağa bağlı diğer kazalarda ise sayıları çok olmamakla beraber Rumların yaşadığı anlaşılmaktadır.

Şemsettin Sami'nin *Kâmûsu'l A'lâm*'ında ise XIX. Yüzyıl sonlarında Karahisar-ı sahip Sancağında 206.961 kişinin bulunduğu belirtilmektedir. Bu nüfusun 5.040'ı Ermeni, 218'i Rum olup ve geriye kalanı Müslüman ve Türk'tür¹⁸⁸. Burada sancak nüfusu verilmiş olsa da Ermeni olarak aktarılan rakamın tamamına yakınının kaza merkezinde yaşadığını hatırlatmak gerekir.

1890-91 yıllarına ait olarak, Vital Cuinet tarafından belirlenen doğrudan kaza merkezine dair nüfus dağılımı ise şu şekildedir: Kaza merkezinde 12.606'sı Müslüman, 4.612'si Ermeni ve 218'i Rum olmak üzere toplam 17.436 kişi yaşamaktadır¹⁸⁹. Söz konusu dönemde 4.830 olarak belirtilen gayrimüslim nüfusun merkez kaza nüfusuna oranı %27,7 olarak çıkmaktadır. Sadece Ermeni nüfus açısından bir kıyaslama yapıldığında ise %26,4'lük bir oran görülmektedir. Dolayısıyla merkez kaza açısından değerlendirildiğinde Ermeni nüfusun Müslüman nüfusa göre çok daha yüksek bir oranda arttığı sonucuna ulaşmak mümkündür. Cuinet'in tespitini yaptığı dönemden kısa bir süre sonra şehir merkezine ait nüfus verilerinin aşırı bir artış göstermesi bir çelişki doğurmaktadır. Nitekim 1898 yılında şehir merkezi nüfusu; 25.194'ü Müslüman, 6.055'i Ermeni olmak üzere toplam

¹⁸⁷ K. H. Karpat, *a.g.e.*, s. 172-173.

¹⁸⁸ Ş. Sami, *a.g.e.*, s. 3627.

¹⁸⁹ S. Aktüre, *a.g.e.*, s. 195.

31.249 kişi olarak ifade edilmektedir¹⁹⁰. Yaklaşık sekiz yıllık ara ile verilen iki nüfus verisinin bu derece farklı olmasını açıklayacak bir bulgu tespit edilememiştir.

Aynı döneme ait olarak, Afyonkarahisar'daki gayrimüslim nüfusa dikkat çeken Fransız kaynakları dışında başka bir veri tespit edilemediğinden söz konusu çelişkiyi aşmak mümkün olmamıştır. Bahsi geçen ve Fransızca yayınlanan 1893-1897 dönemi nüfus rakamlarını içeren "Sarı Kitap"ta söz konusu dönemde Afyonkarahisar'da 7.439 Ermeni, 632 Rum bulunduğu belirtilmektedir¹⁹¹ ki, bu da sancak genelinde 8.071 gayrimüslimin yaşadığını gösterir. Dolayısıyla Cuinet'in verdiği nüfus rakamları aynı döneme ait diğer verilerden daha düşük olarak değerlendirilebilir.

	Müslüman		Ermeni		Rum		Protestan		Katolik		Genel
	K	E	K	E	K	E	K	E	K	E	
Karahisar (sancak)	127.526	130.885	3.195	3.307	178	390	7	2	1	1	265.492
toplam	258.411		6.502		568		9		2		265.492

1906-1907 nüfus verilerine göre sancak nüfusu 258.411 Müslüman olmak üzere toplam 265.492 kişidir¹⁹³. Tablodaki verilere göre XX. Yüzyıl başlarında sancak genelinde hem gayrimüslim nüfusta hem de Müslüman nüfusta önemli bir artış eğilimi görülmektedir. Nitekim 1893 sayımında 5.314 olarak tespit edilen Ermeni nüfusun 1906 sayımında 6.504'e yükselmesi bu artışın net bir göstergesidir.

Tablo 7. 1914 yılı sayımına göre Afyonkarahisar sancak nüfusu¹⁹⁴

	Müslüman	Ermeni	Rum	Yahudi	Ermeni Katolik	Protestan
Karahisar merkez	97.547	7.163	59	7	2	9
Dinar	37.496	65	327			
Bolvadin	39.618	8	3			
Sandıklı	37.165	33	7			
Emirdağ (Aziziye)	44.097	123	151			
Çivril	21.736	45	85			
Toplam	277.659	7.437	632	7	2	9
Genel toplam	285.746					

1914 yılına ait nüfus verileri dini ve etnik yönden daha belirgindir. Fakat bu dönem verilerinde de merkez kazaya bağlı nahiye ve köylerden arındırılmış şehir merkezine ait nüfus bulguları mevcut değildir. Gayrimüslim olarak nitelendirilen

¹⁹⁰ S. Aktüre, *a.g.e.*, s. 195.

¹⁹¹ İ. Sakarya, *a.g.e.*, s. 340.

¹⁹² K. H. Karpat, *a.g.e.*, s. 200.

¹⁹³ K. H. Karpat, *a.g.e.*, s. 200.

¹⁹⁴ K. H. Karpat, *a.g.e.*, s. 222.

sayının tamamına yakını şehir merkezinde yaşadığı için merkezdeki gayrimüslim nüfusun tespitinde problem yoktur. Şehir merkezinin Müslüman nüfusunun tespitinde ise net bilgilere ulaşılamamaktadır. Bu sebeple şehir merkezindeki Müslüman nüfusla gayrimüslim nüfusu kıyaslamak mümkün olmamıştır.

Verilere göre merkeze bağlı köy ve nahiyelerle birlikte sancak merkez nüfusu 104.787 dir. Bu nüfusun 7.240'ı gayrimüslimdir ve şehir merkezinde yaşamaktadır. Gayrimüslim nüfusun ise 7.163'ü Ermeni, 2'si Katolik Ermeni, 59'u Rum, 7'si Yahudi, 9'u Protestan olarak kaydedilmiştir. Aynı verilere göre Dinar'da 65 Ermeni, 327 Rum, Bolvadin'de 8 Ermeni 3 Rum, Sandıklı'da 33 Ermeni, 7 Rum, Emirdağ'da 123 Ermeni, 151 Rum, Çivril'de 45 Ermeni, 85 Rum yaşamaktadır.

1914 yılına ait nüfus verileri bir önceki sayımla kıyaslandığında Ermeni nüfustaki dikkat çekici artışın devam ettiği görülmektedir. 1906-1907 sayım verileriyle 1914 nüfus rakamları karşılaştırıldığında yaklaşık sekiz yıllık süre zarfında sancak nüfusunda önemli bir artış görülmektedir. Ermeni nüfus açısından değerlendirildiğinde 935 kişilik bir artış tespit edilmiştir ki, bu da sekiz yıllık süreçte %14,3'lük bir orana karşılık gelmektedir. Aynı hesaplama, içinde Ermenilerin de bulunduğu sancak genel nüfusu için yapıldığında ise sekiz yıllık dönemde %10,5'lük bir artıştan söz edilebilir. Dolayısıyla söz konusu dönemde Ermeni nüfustaki artış oranı Müslümanlara göre çok daha yüksektir.

Diğer taraftan Prof. Dr. David Magie'ye ve ABD Dışişleri Bakanlığı Tarih Bölümü'ne göre 1914 yılı itibariyle Afyonkarahisar'da 6.000 ni Erme 1.000 i diğer Hıristiyanlar olmak üzere 7.000 Hıristiyan nüfus bulunmaktadır¹⁹⁵. 1914 yılına ait Osmanlı istatistiklerinde ise Afyonkarahisar'da 7.448 Ermeni bulunmaktadır¹⁹⁶. Bu nüfusun 7.437'si Gregorien, 2'si Katolik, 9'u Protestandır. Yine aynı istatistiklerde Afyonkarahisar Mutasarrıflığı genelinde 227.659 Türk, 632 Rum, 7.439 Ermeni mevcut olduğu belirtilmektedir¹⁹⁷.

¹⁹⁵ Hikmet Özdemir-Kemal Çiçek-Ömer Turan-Ramazan Çalık-Yusuf Halaçoğlu, *Ermeniler: Sürgün ve Göç*, TTK Yay., Ankara-2005, s. 31.

¹⁹⁶ K. Gürün, *a.g.e.*, s. 104.

¹⁹⁷ Genel Kurmay Harp Tarihi Başkanlığı, *Türk İstiklal Harbi*, C. II, Batı Cephesi 5'nci Kısım 1'nci Kitap, Ankara-1972, s. 32; İ. Sakarya, *a.g.e.*, s. 339.

Diğer taraftan Karahisar'ı Sahib'den Mutasarrıf Şevket imzasıyla Bâb-ı Âli Dâhiliye Nezâreti'ne gönderilen “Tehcir Kanunu”nun uygulanmasına dair 18 Eylül 1915 tarihli bir yazıdan söz konusu dönemde gayrimüslim nüfusa ait bazı bilgileri tespit edebilmekteyiz. Bu belgede, kaza merkezine bağlı köylerde Ermeni nüfus bulunmadığı, liva dâhilinde yaşayan 7.991 Ermeni'den 5.769'unun sevk edildiği belirtilmektedir¹⁹⁸. Ermeni kaynaklarında ise 1915 yılı başlarında kentin merkez nüfusunun 55.000'e ulaştığı ve bu nüfusun 10.000'e yakın bir kısmının Ermenilerden oluştuğu belirtilmektedir¹⁹⁹.

ABD Dışişleri Bakanlığı tarafından 1919 yılında, Paris görüşmelerinde kullanılmak üzere Anadolu'nun muhtelif bölgelerinde yapılan nüfus tespitlerine göre ise söz konusu tarihte Afyonkarahisar'da 6.000 Ermeni bulunmaktadır²⁰⁰. Söz konusu nüfus verisinin “Sevk ve İskan Kanunu” sonrası göçten geri dönen Ermenileri de kapsadığını belirtmek gerekir.

Afyonkarahisar'da 14 ay kadar süren Yunan işgali sonrası Karahisâr-ı Sâhip Mutasarrıfı-Ali Rıza Bey'in hazırladığı raporun 14. maddesinden Ermeni nüfusun Yunanlılarla birlikte şehri terk ettiği anlaşılmaktadır. Söz konusu madde şu şekildedir: *Yunanlılar Afyonkarahisâr'dan kaçarken Ermenilere “şehri terk ediniz, Balmahmud'a kadar gidiniz”* diyerek Ermeni halkını da beraberlerinde alıp götürmüşlerdir²⁰¹.

İşgal sonrası döneme ait Mahkeme Sicil Defterlerindeki bazı kayıtlar da şehirdeki Ermeni nüfusun Yunanlılarla birlikte şehri terk ettikleri bilgisini desteklemektedir. Söz konusu sicil defterlerinde ticari ilişkilerinden dolayı Müslümanlara borçlanan fakat borcunu ödemedi Yunan ordusuyla birlikte şehri terk eden Ermenilerle ilgili bazı kayıtlar bulunmaktadır²⁰².

¹⁹⁸ BOA. DHEUM, Şb.68/73.

¹⁹⁹ G.Tcherkezian, *a.g.m.*

²⁰⁰ H. Özdemir-vd., *a.g.e.*, s. 19.

²⁰¹ Matbuat Umum Müdürlüğü, *Anadolu'da Yunan Zulüm ve Vahşeti*, II. Kısım, Ankara 1338, s. 129-131; Yusuf İlgar, “Milli Mücadele Döneminde Afyonkarahisar'da Yunan Mezalimi”, *V. Afyonkarahisar Araştırmaları Sempozyumu Bildirileri*, Yay. Haz. Mehmet Sarlık, Afyon Belediyesi Yay., 13-14 Nisan 2000, Afyonkarahisar, s. 396; Mehmet Hocaoğlu, *Belgelerle Yunan Barbarlığı*, İstanbul-1985, s. 164-166.

²⁰² AŞS.nr. 664/55.

2. ERMENİLERİN KENT İÇİNDEKİ İSKÂN ALANLARI

Afyonkarahisar Anadolu’da benzer örnekleri olan hisarlı şehirlerdeki tipik kentleşme sürecini yaşamış yerlerden birisidir. Şehrin yerleşim alanı önceleri kale merkezli olarak başlayıp, kaleyi bir hilal gibi kuşatan Hıdırlık tepesi eteklerinden devam etmiştir. Nitekim Charles Texier de, Afyonkarahisar’daki mahalle ve evlerin durumunu değerlendirirken; yerleşimin dağın eteğinden ovaya doğru yayıldığını ifade etmiştir²⁰³. XII. Yüzyıl ortalarına kadar kale ile sınırlı olan şehir yerleşim alanı XIII. Yüzyıldan itibaren kale dışına taşmış ve kalenin güneybatı eteklerine doğru yayılmıştır. XV. Yüzyılda şehirdeki en önemli imar faaliyetleri arasında yer alan Kasım Paşa ve Gedik Ahmet Paşa (İmaret) külliyelerinin yapılması söz konusu yerleşim değişikliğinde önemli faktörlerdir. XV ve XVI. Yüzyıllarda yeni mahallelerin oluşumu ile şehrin daha da genişlediği görülmektedir. Bu yüzyıllardaki genişleme yönü ise kalenin güneyi ve doğusu istikametinde olmuştur. XVII. Yüzyılda şehir genişleme eğilimini doğu yönünde devam ettirmiştir²⁰⁴.

Cami, mescit ve kilise gibi dini yapılar taşıdıkları dinsel kimlikten başka buldukları yerleşim yerinin çok yönlü olarak gelişimine tesir eden unsurlar olmuşlardır. Çünkü bu dini yapılar buldukları bölgede sosyal, kültürel ve iktisadi hayatın şekillenmesinde merkezi rol oynamışlardır. Osmanlı Devleti’nde mahalle mektebi olarak adlandırdığımız klasik eğitim kurumları, Müslümanlar için cami merkezli olarak oluşmuş yerlerdi. Aynı uygulama Kilise veya Havra merkezli olarak Gayrimüslim tebaada da görülmektedir. Nitekim gayrimüslimlerin ibadethaneleri bünyesinde de pek çok eğitim kurumunun bulunduğu görülmektedir. Dini yapılar çevresinde oluşan ticari sahalarla ve buna mukabil vakıf sisteminin getirdiği ekonomik potansiyelle oluşan bu sistem iktisadi hayatın ve şehirlerdeki iskân alanlarının şekillenmesinde de önemli bir rol oynamıştır²⁰⁵.

²⁰³ Charles Texier, *Küçük Asya (Coğrafyası, Tarihi ve Arkeolojisi)*, C. II, Çev. Ali Suat, Enformasyon ve Dokümantasyon Vakfı Yay., Ankara-2002, s. 371.

²⁰⁴F. Emecen, *a.g.m.*, s. 444.

²⁰⁵ Mesela Afyonkarahisar’da Gedik Ahmet Paşa’nın kurduğu vakıf 1575-76 yılına ait kayıtlara göre medresesindeki öğrenciler dışında 40’a yakın kişiyi istihdam etmekteydi. S. Faroqhi, *Osmanlı’da Kentler ve Kentliler*, s. 52.

Diğer taraftan bu mabetler şehirlerin farklı dönemlerde ticari, kültürel ve sosyal açıdan *merkez* niteliği taşıyan mahallerin belirlenmesinde de etkin bir unsur olmuşlardır. Bunun somut örnekleri aşama aşama Afyonkarahisar'da da görülmektedir.

Mesela ilk dönemlerde şehir, en eski dini yapılardan birisi olması hasebiyle Ulu Cami çevresinde merkezleşirken, sonraki dönemlerde merkezilik vasfının Umur Bey (Paşa) Camisi çevresine kaydığını görmekteyiz. Dolayısıyla özellikle şehir merkezindeki her mabet, çevresinde oluşan han ve dükkânlarla iktisadi hayatı, mektep, medrese ve kütüphane gibi yapılarla eğitim ve kültür hayatını şekillendiren bir özellik taşımaktaydı. Bu durum nüfus yoğunluk durumlarına göre gayrimüslimler için de geçerliydi. Nitekim XIII. Yüzyıldan itibaren kale dışına taşarak şehirleşmeye başlayan Afyonkarahisar'da Müslüman mahalleleri açısından kale eteklerinde başlayan iskân alanları, gayrimüslim nüfusta da Meryem Ana Kilisesi merkezli olarak görülecektir. Artan nüfusla ve kale etrafında oluşan yeni mahallelerle birlikte büyüyen şehir yeni bir kimlik kazanacaktır.

Şehirdeki Ermeni yerleşiminden bahseden en eski belgeler XVI. Yüzyıl tahrir defterleridir. Buna göre 1528 yılında şehirde bulunan 34 mahalle, yüzyılın son çeyreğinde 35'e yükselmiştir²⁰⁶. Bahsi geçen dönemde Yahudi ve Ermeni Mahallelerinin de zikredilmesi bu gayrimüslimlerin Müslümanlarla karışık olmayan kendi mahallelerinde yaşadıklarını göstermektedir.

Yine aynı kayıtlarda yer alan bilgilere göre şehirdeki Ermeniler bu dönemde, "Ermeniyan" adı verilen mahallede yaşamaktadırlar. Aynı yüzyılın sonlarında bu mahallenin bölünerek Kilise Mahallesi adıyla anılan yeni bir mahallenin daha oluştuğu anlaşılmaktadır. Ermeni mahallesi sayısının ikiye yükselmesi Ermeni nüfusunun önemli oranda arttığı düşüncesini oluşturmaktadır.

Ermeni Mahallesi 1572 yılına ait kayıtlarda Kilise Mahallesi, 1575 yılına ait kayıtlarda ise kilisenin adına ve bulunduğu mevkie atfen "*Mahalle-i Kilisa-yı Ermeniyan*"²⁰⁷ şeklinde zikredilmiştir. Bazı kayıtlardan ise Mahalleye ve buradaki kiliseye *Meryem Ana* isminin verildiği anlaşılmaktadır. 1575 tarihli kayıtlara göre,

²⁰⁶ M. Karazeybek, *a.g.m.*, s. 87.

²⁰⁷ Ü. Bulduk, *a.g.t.*, s. 102.

Meryem Ana Kilisesi Mahallesi'nde yaşayan Ermenilerin cizyesinden yıllık 3.800 akçe Hacı İsmâil Medresesi'ne verilmektedir²⁰⁸.

Ermeni mahallesi, XVII. Yüzyılın ikinci yarısından itibaren döneme ait kayıtlarda *Nasara Mahallesi* olarak belirtilmektedir. Diğer taraftan XVI. Yüzyılın sonlarından itibaren Müslümanlarla gayrimüslimlerin aynı mahallelerde oturmaya başladıkları söylenebilir. Zira XVI. Yüzyıl sonları ve XVII. Yüzyıla ait bazı mahkeme sicil kayıtlarında gayrimüslimlerin yaşadığı yeni mahalle isimleriyle karşılaşmaktayız. 1674 tarihli bir mahkeme kaydında *Nasara, Tacahmet, Kefere, Yukarıpazar* ve *Hisarönü* mahallelerinde oturan Ermenilerden bahsedilmektedir²⁰⁹. Yine XVII. Yüzyıla dair şehir hakkında yapılan bir akademik çalışmada Nasara, Hisarönü, Cami-i Kebir, Karakatip, Kubbelü, Molla Bahşi, Yukarı Pazar ve Zaviye mahallelerinde Ermenilerle Müslümanların birlikte yaşadığı tespit edilmiştir. Aynı araştırmaya göre Yahudi, Karaman ve Çavuşoğlu mahallelerinde de Yahudilerle Müslümanlar karışık olarak yaşamaktadır²¹⁰.

Tablo 8. 1528-1572 dönemi Afyonkarahisar'daki Mahalleler²¹¹.

1	Kethuda (Çavuş) Mahallesi	20	Kemer (Yukarı Pazar) Mahallesi
2	Ak Mescid Mahallesi	21	Efecik Mahallesi
3	Kubbelü Mescid Mahallesi	22	Apik Mahallesi
4	Zaviye Mahallesi	23	Burmalu Mahallesi
5	Tac Ahmed Mahallesi	24	Bedrik Mahallesi
6	Cami-i Kebir Mahallesi	25	Doğancı Mahallesi
7	İmaret-i Ahmed Paşa Mahallesi	26	Taşpınar Mahallesi
8	Öksüzce Mahallesi	27	Kara Katib Mahallesi
9	Hacı Mahmud Mahallesi	28	Kazgancı Mahallesi (1572'de mevcut değil)
10	Fakı Paşa Mahallesi	29	Kasım Paşa Mahallesi
11	Ardıç Mahallesi	30	Şhreküstü Mahallesi
12	Dolab (Kahin) Mahallesi	31	Karlaguç Mahallesi (1572'de mevcut değil)
13	Hacı Abdul Mahallesi	32	Mahkeme Mahallesi
14	Sinan Paşa Mahallesi	33	Ermeniyen Mahallesi
15	Hacı İsmail Mahallesi	34	Yahudiyen Mahallesi
16	Hacı Yahya Mahallesi	35	Kilise Mahallesi (1528'de mevcut değil)
17	Sinan Halife Mahallesi	36	Esin (Karamanlı) Mahallesi (1528'de mevcut değil)
18	Arab Mahallesi	37	Mustafa Ağa Mahallesi (1528'de mevcut değil)
19	Yahya (Molla Yahya) Mahallesi		

XVI. Yüzyıl'daki taksimata göre hazırlanmış olan tablodaki mahalleler arasında söz konusu dönemde en kalabalık olanları, Kasım Paşa, İmaret ve Tac

²⁰⁸ Mustafa Karazeybek-Zelkif Polat-Yusuf İlgar, *Afyonkarahisar Vakıf Eserleri*, C. I (Merkez), Afyon Kocatepe Üniversitesi Yay., Afyonkarahisar-2005, s. 282.

²⁰⁹ AŞS.nr. 514/89.

²¹⁰ M. Karazeybek, *a.g.t.*, s. 69-75.

²¹¹ Ü. Bulduk, *a.g.t.*, s. 98.

Ahmet mahalleleridir. 1528 tarihli kayıta mevcut olan Kazgancı ve Karlağuş mahalleleri 1572’de mevcut olmayıp, farklı üç yeni mahalle ismine tesadüf edilmektedir. 1572’de yer alan bu yeni mahalleler Kilise, Esin (Karamanlı) ve Mustafa Ağa Mahalleleridir. Gayrimüslim mahalle sayısı ise ikisi Ermeni ve birisi Yahudi mahallesi olmak üzere üçtür.

Osmanlı devlet kayıtlarının daha çok ekonomik öncelikleri öngören bir mantıkla tutulduğu bilinen bir gerçektir. Bu açıdan mahallelerin belirlenmesinde dönemlere göre tutulan avarız ve cizye vergi kayıtları en güvenilir kaynaklar olarak karşımıza çıkmaktadır.

Tablo 9. XVIII. Yüzyılın ikinci yarısında Afyonkarahisar’da bulunan mahalleler²¹².

Sıra	Mahalle adı	avarız-hane	Sıra	Mahalle adı	avarız-hane
1	İmaret	8	24	Zaviye	0,5
2	Sofular	8	25	Kahil	2
3	Hacı Yahya	3	26	Ak Mescid	1,5
4	Sinan Paşa	1,5	27	Kara Kâtib	0,5
5	Arap Mescidi	3	28	İbik	-
6	Cami-i Kebir	1	29	Nasara	6
7	Burmali	1	30	Yahudi	0,5
8	Hacı Evtal	1	31	Viranbağ	-
9	Tac Ahmed	2	32	Başçeşme	-
10	Fakih Paşa	2,5	33	Çavuşbaşı	-
11	Mon(l)la Bahşı	1	34	Hisarönü	-
12	Bedrik	1	35	Marulcu	-
13	Ardıç	2	36	Medli	-
14	Efecik	1	37	Hacı Mustafa	-
15	Egeste	T"	38	Hacı Nasuh	-
16	Karaman	2	39	Hacı Abdurrahman	-
17	Doğancı	0,5	40	Daî Receb	-
18	Kubeli	1	41	Gündoğmuş	-
19	Çavuş Oğlu	0,5	42	Voyvoda	-
20	Yukarı Pazar	-	43	Hacı Eyüb	-
21	Sinan Halife	0,5	44	Hacı Cafer	-
22	Hacı Mahmud	2	45	Kayadibi	-
23	Hacı ismail	1			
Toplam avarız hanesi sayısı					56,5

Avarız kayıtları esas alınarak düzenlenmiş olan yukarıdaki tablo XVIII. Yüzyılın ikinci yarısında şehirde bulunan mahallelerin tespiti ve dolayısıyla hane sayısı itibarıyla mahallelerin büyüklüğünü ve nüfus yoğunluğunu kıyaslamak için kullanılabilir. Ayrıca XVI. Yüzyılda otuz beş olan mahalle sayısının bu dönemde kırk beşe yükselmesi şehirde bir büyümeye işaret etmektedir.

²¹² Mehmet Güneş, *XVIII. Yüzyılın İkinci Yarısında Karahisar-ı Sahib Sancağı (Şerhiye Sicillerine Göre)*, Gazi Üniv., Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, Basılmamış doktora tezi, Ankara-2003, s. 187-188.

Tabloya göre söz konusu dönemde şehrin en büyük iki mahallesi sekizer avarız hanesi ile İmaret ve Sofular mahalleleridir. Bu iki mahalleyi 6 avarız hanesiyle yoğun olarak Ermenilerin yaşadığı Nasara Mahallesi takip etmektedir. Bazı mahallelerin avarız hanesi olmadığı için bu mahalleleri diğerleriyle kıyaslamak mümkün olmamıştır.

Diğer taraftan bir avarız hanesinin kaç gerçek haneye karşılık geldiği dönemlere ve bölgelere göre değiştiği için söz konusu mahallelerde ne kadar nüfusun yaşadığı tespit edilememiştir.

1842-1851 tarihleri arasını kapsayan bazı kayıtlardan Tanzimat dönemiyle beraber gayrimüslimlerle Müslümanların eskisine nazaran daha yoğun olarak aynı mahallelerde yaşamaya başladığını anlamaktayız. Nitekim bu dönemde *Ardıç, Zâviye Sultan, Hisarönü, Kara kâtip, Molla Bahşi, Doğancı(lar), Tâc Ahmet, Yukarı Pazar ve Câmi-i Kebîr* Mahallelerinde Ermenilerle Müslümanların birlikte yaşamaktadırlar²¹³. Ermeni Mahallesi olan Nasara Mahallesi dışında dokuz ayrı mahallede Ermenilerin de yaşamaya başlaması Ermeni nüfusunda önemli bir artışa işaret etmektedir.

Tanzimat dönemine kadar Ermeniler, bir kısmı Müslümanlarla karışık çok büyük bir kısmı ise Müslümanlardan ayrı kendi mahallelerinde yaşarken, XIX. Yüzyılın ortalarından itibaren bu dağılım değişmeye başlamıştır. Ermenilerin öteden beri yaşadığı mahallelerin Tanzimat'tan sonra varlıklarını sürdürdüğü fakat pek çok gayrimüslimin de Müslümanlarla aynı mahallelerde yaşamaya başladığı anlaşılmaktadır. Bu durum Afyonkarahisar'a has bir özellik olmayıp başka kentlerde de görülen bir durumdur²¹⁴. Nitekim 1850 yılında, Maraş'taki 38 mahalleden beşinde Müslümanlar yaşıyorken geriye kalan otuz üçünde Müslümanlar ile gayrimüslimler

²¹³ M. Karazeybek, *a.g.m.*, s. 93.

²¹⁴ Mesela Yozgat'ta da sadece Ermenilerle meskûn mahalleler olduğu gibi Müslümanlarla Ermenilerin birlikte yaşadığı mahalleler de bulunmaktadır. Yozgat kazasında beş mahallede sadece Müslüman nüfus otururken, dört mahallede Müslüman ve Ermeni nüfus karma şekilde yaşamaktadır. Taha Niyazi Karaca, *Ermeni Sorununun Gelişim Sürecinde Yozgat'ta Türk Ermeni İlişkileri*, TTK Yay., Ankara-2005, s. 38. Diğer taraftan Bursa için yapılan bir araştırmada da kesin hatlarla ayrılmış olmamakla beraber her milletin kendine ait mahallelerde yaşadığı tespit edilmiştir. Ali İhsan Karataş, "Fethinden XIX Yüzyılın Sonlarına Kadar Bursa'da Ermeniler", *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* C. 14, S. 2, 2005, s. 85, Balıkesir'de ise gayrimüslimlerle Müslümanların daha erken dönemlerden itibaren aynı mahallelerde yaşamaya başladıkları belirtilmektedir. İ. H. Mercan, *a.g.m.*, s. 418.

birlikte yaşamaktaydı²¹⁵. Farklı mahallelerde yaşamak vergi kolaylıkları için getirilmiş bir idari düzenleme olmanın ötesinde aynı zamanda toplumsal bir tercihti. Zira Ermeniler ve diğer gayrimüslimler çocuklarının farklı din ve milletten birisiyle evlenme ihtimalini bu şekilde azaltmak istiyorlardı²¹⁶. İngiliz subay Burnaby de büyük bölümünü gezdiği Anadolu şehirlerinde genellikle Türklerle Ermenilerin ayrı mahallelerde oturduklarını belirtmektedir²¹⁷.

Mahallelerin tespitinde kullanılan kaynaklardan birisi de nüfus vukuat defterleridir. Osmanlı Devleti'nde nüfus özellikleri, doğum ve ölüm oranları gibi toplumsal alanla ilgili kayıtların tutulduğu bu defterler şehir tarihçiliği açısından değerli kaynaklardır. Bu kayıtların etnik ve dini kimliklere ve mahallelere göre tutulması ise işlevselliğini arttırmaktadır.

Tablo 10. 1850-1851 dönemi Nüfus Vukuat Defterlerine göre Afyonkarahisar'daki mahalleler²¹⁸.

Sr.	Mahalle	Sr.	Mahalle	Sr.	Mahalle
1	Akmescid Mah.	17	Gündoğmuş Mah.	33	Karamanoğlu Mah.
2	Arap Mescidi Mah.	18	Hacı Abdurrahman	34	Kayadibi Mah.
3	Ardıç Mah.	19	Hacı Alioğlu Mah.	35	Kubbeli Mah.
4	Bedirik Mah.	20	Hacı Cafer Mah.	36	Marulcu Mah.
5	Burmalı Mah.	21	Hacı Evtal (Eftil)	37	Medli Mah.
6	Cami-i Kebir Mah.	22	Hacı Eyüb Mah.	38	Molla Bahşi Mah.
7	Cansız Mah.	23	Hacı İsmail Mah.	39	Nakilci Mah.
8	Çavuşbaş mah.	24	Hacı Mahmud Mah.	40	Nasara Mah.
9	Çavuşoğlu Mah.	25	Hacı Mustafa Mah.	41	Nurcu Mah.
10	Dai Recep Mah.	26	Hacı Nasuh Mah.	42	Sinan Halife Mah.
11	Derunu Kala Mah.	27	Hacı Nuh Mah.	43	Sinan Paşa Mah.
12	Doğancı Mah.	28	Hacı Yahya Mah.	44	Tac Ahmet Mah.
13	Efecik Mah.	29	Hisarönü Mah.	45	Voyvoda Mah.
14	Egeste Mah.	30	Kahil Mah.	46	Yukarı Pazar Mah.
15	Fakih Paşa Mah.	31	Kara katib Mah.	47	Zaviye Sultan Mah.
16	Gökçe Mah.	32	Karaman Mah.		

Tablodaki veriler ışığında XIX. Yüzyılın ortalarında şehirde toplam 47 mahalle tespit edilmiştir. Bu mahallelerin bir kısmında sadece Müslüman nüfus, bir kısmında sadece gayrimüslim nüfus, bir kısmında ise Müslüman ve gayrimüslim nüfus birlikte

²¹⁵ N. Günay, *a.g.t.*, s. 54.

²¹⁶ İlber Ortaylı, *Osmanlı Barışı*, Ufuk Kitap, İstanbul-2004, s. 126.

²¹⁷ Fred Burnaby; *At Sirtında Anadolu*, Çev. Fatma Taşkent, İletişim Yay., İstanbul-2005, s. 76.

²¹⁸ BOA.Cevdet Dahiliye, 9101; BOA.ML.CRD.1343.

yaşamaktaydı. Aynı defterlerden Ermenilerin yaşadığı mahalleleri de tespit etmek mümkün olmuştur.

Tablo 11. 1850-1851 dönemi Nüfus Vukuat Defterine göre Afyonkarahisar’da Ermenilerin yaşadığı mahalleler²¹⁹.

	Mahalle	Mahallenin etnik ve dini durumu
1	Nasara Mahallesi	Ermeni
2	Hisarönü Mahallesi	Ermeni
3	Zaviye Sultan Mahallesi	Müslüman ve Ermeni
4	Ardıç Mahallesi	Müslüman ve Ermeni
5	Kara katib Mahallesi	Müslüman ve Ermeni
6	Molla Bahşi Mahallesi	Müslüman ve Ermeni
7	Doğancı Mahallesi	Müslüman ve Ermeni
8	Tac Ahmet Mahallesi	Müslüman ve Ermeni
9	Yukarı Pazar Mahallesi	Müslüman ve Ermeni
10	Cami-i Kebir Mahallesi	Müslüman ve Ermeni

Nüfus vukuat defterlerindeki kayıtlara göre söz konusu dönemde Nasara ve Hisarönü mahallelerinde sadece Ermeniler, tablodaki diğer mahallelerde ise Ermenilerle Müslümanlar birlikte yaşamaktadırlar.

Gayrimüslimlerin yaşadığı mahallelerin tespitinde bir başka önemli kaynak ise ekonomik önceliklere göre tutulmuş olan cizye defterleridir.

Tablo 12. 1851-1853 dönemi cizye kayıtlarına göre Ermenilerin oturduğu mahalleler²²⁰.

Sr.	Mahalle adı
1	Nasara Mahallesi
2	Doğancı(lar) Mahallesi
3	Ardıç Mahallesi
4	Tac Ahmet Mahallesi
5	Cami-i Kebir Mahallesi
6	Yukarı Pazar Mahallesi
7	Hisar Önü Mahallesi
8	Zaviye Sultan Mahallesi
9	Kara Katip Mahallesi
10	Molla Bahşi Mahallesi

Tabloda yer alan 10 mahalle Afyonkarahisar’da Ermenilerin yaşadığı mahalleler olup, söz konusu mahalle isimleri döneme ait cizye kayıtlarından tespit

²¹⁹ BOA. ML.CRD.1343.

²²⁰ BOA. ML.VRD.CMH.1276.

edilmiştir. Dolayısıyla defterlerin tutulduğu dönemlere ait kayıtlarda geçen Ermeni nüfusun yaşadığı mahalle isimleri tahminden ziyade kesinlik gösterir. Diğer taraftan cizye defterlerinden tespit edilmiş olan Ermenilerin yaşadığı mahalleler aynı döneme ait nüfus vukuat defterlerinde geçen mahallelerle birebir örtüşmektedir.

XIX. Yüzyılın son çeyreğinden itibaren Ermenilerin iskân alanları eskisi gibi belirli mahallelerle sınırlı kalmayıp şehir geneline yayılmıştır. Bu dönemden itibaren şehrin pek çok mahallesinde Müslümanlarla birlikte yaşayan Ermeniler görülmektedir.

Diğer taraftan XIX. Yüzyılın son çeyreğinde şehirdeki mahalle dağılımı da önemli bir değişime uğramıştır. Müslümanların yaşadığı en büyük mahalleler olan İmaret ve Sofular Mahalleleri ile Ermenilerin yaşadığı en büyük mahalle olan Nasara Mahallesi bu dönemden itibaren mevcut değildir. Bu mahalleler bölünerek pek çok yeni mahalle ortaya çıkmıştır.

Söz konusu mahallelerin bölünmesiyle ve şehrin genişlemesiyle ortaya çıkan yeni mahalleler; Aziziye, Baldede, Canbaba, Cami-i Yahya, Çavuşlar, Hacı Murat, Hacı Nureddin, Hamidiye, İğneci, Kale, Kırklar Makamı, Kumluk, Mecidiye, Seyyahlar, Surp Toros, Hacı Davud, Gül, Kadınana, Günbatı ve Devedede mahalleleridir. Bahsi geçen mahallelerden önemli bir kısmı yeni yerleşim alanlarının şehirleşmesiyle değil, mevcut büyük mahallelerin bölünmesiyle oluşmuştur.

Ermeni nüfusun önemli bir kısmı yine eski yerleşim alanlarında yaşadığı halde yeni taksimata göre mahalle isimleri değişmiş, Ermeni mahalleleri olan Nasara ve Hisarönü gibi mahalleler ortadan kalkmıştır. Fakat bu mahallelerin yeni taksimata göre hangi mahallere bölündüğünü tespit etmek mümkün görünmemektedir. Diğer taraftan şehrin genişlemesiyle oluşan yeni mahallelerde de önemli bir Ermeni nüfusun yerleştiği anlaşılmaktadır. Bu mahalleler arasında en dikkat çeken, bu dönemde oldukça yoğun bir Ermeni nüfusun yaşadığı Mecidiye Mahallesi'dir.

Tablo 13. XIX. Yüzyılın son çeyreğinde Afyonkarahisar'daki mahalleler²²¹.

Ak-mescid	Arab Mescidi	Ardıç	Azîziye
Baldede	Başçeşme	Bedrik	Bekir Ağa
Burmalu	Câmi'-i Kebîr	Canbaba	Cansız
Cenkçi	Çavuşbaşı	Çavuşlar	Çavuşoğlu
Çerçel(?)	Dâ'î Receb	Damardı	Demir Yalayan
Devedede	Doğancı	Efecik	Egeste
Fakih Paşa	Gökçe	Gül	Günbatı
Gündoğmuş	Hacı Murad	Hacı Abdurrahman	Hacı Ali oğlu
Hacı Arab	Hacı Cafer	Hacı Evtal	Hacı Eyyûb
Hacı İsmail	Hacı Mahmud	Hacı Mustafa	Hacı Nasuh
Hacı Nûh	(Hacı) Nûreddin	Hacı Suhte	Hacı Yahyâ
Hacı Davud	Hisarardı	Hristiyan	İbik
İğneci	Kadınana	Kâhil	Kal'a
Kara-kâtib	Karaman	Karamanoğlu	Kavaklı
Kayadibi	Kestemend	Kırklar Makâmı	Kubbelü
Kumluk	Marulcu	Mecidiye	Medli
Molla Bahşî	Nakilci	Nurcu	Sahablar
Sinan Halife	Sinan Paşa	Siyahlar	Surp Toros ²²²
Sofular	Tâc Ahmed	Taşkapulu	Taşpınar
Voyvoda	Yukarı Pazar	Zâviye (Zaviye-i Sultan)	

XIX. Yüzyılın son çeyreğine dair 79 mahalle tespit edilmiştir. Aynı yüzyılın ortalarında 47 olan mahalle sayısının kısa bir sürede 79'a yükselmesi dikkat çekmektedir. Söz konusu dönemde hem Müslümanların hem de gayrimüslimlerin oturdukları mahalle sayısında artış olmuştur. Gayrimüslimlerin oturdukları mahalleler olarak, *Canbaba*, *Devedede*, *Gül*, *Günbatı*, *Hacı Murad*, *(Hacı) Nûreddin*, *Hristiyan*, *Hacı Davud*, *İğneci*, *Kadınana*, *Surp toros*, *Câmi-i Kebîr*, *Hacı Arab*, *Hacı Mahmud*, *Hacı Nûh*, *Kal'a*, *Kırklar Makâmı*, *Kubbelü*, *Mecidiye*, *Taşpınar*, *Yukarı Pazar* ve *Zâviye (Zaviye-i sultan)* mahalleleri tespit edilmiştir²²³. Bu tespite göre şehirdeki 22 mahallede farklı oranlarda gayrimüslim yaşamaktadır.

Nüfus vukuat defterleri ile cizye defterlerine göre tespit edilen ve mahkeme sicil defterlerindeki bilgilerle de desteklenen Ermeni nüfusun yaşadığı on mahalle vergi kayıtları esas alınarak tablo halinde belirtilmiş olup, vergi oranlarına göre mahallelerde yaşayan Ermeni nüfus hakkında da tahmini nüfus verileri oluşturulmuştur.

²²¹M. Karazeybek, *a.g.m.*, s. 93.

²²² Bu mahallenin ismi daha önceki çalışmaların büyük bir kısmında "Sorop Toros", "Sorptoros" şeklinde kullanılmıştır.

²²³M. Karazeybek, *a.g.m.*, s. 94.

Tablo 14. 1853 yılı cizye vergisine göre mahallelerin tahmini Ermeni nüfusu²²⁴.

Mahalle	Cizye mükellefi sayısı	Ermeni nüfus	Ermeni nüfusa oranı %
Nasara	400	1.200	41,8
Doğancı(lar)	114	342	11,9
Ardıç	112	336	11,7
Tac Ahmet	80	240	8,4
Camii Kebir	65	195	6,8
Yukarı Pazar	54	162	5,6
Hisar Önü	50	150	5,2
Zaviye Sultan	38	114	3,9
Kara Katip	35	105	3,6
Molla Bahşi	9	27	0,9
Toplam	957	2.871	

1853 yılı cizye kayıtları esas alınarak hazırlanmış olan tabloda Ermeni nüfusun yaşadığı mahalleler ile tahmini nüfus oranları verilmiştir. Buna göre; Ermeni nüfusun mahallelere dağılımında, %41,8 ile Nasara Mahallesi birinci, %11,9 ile Doğancı mahallesi ikinci, %11,7 ile Ardıç Mahallesi üçüncü sırada yer almaktadır. Ermeni nüfus dağılımında en düşük orana sahip mahalleler ise %3,9 ile Zaviye Sultan Mahallesi, %3,6 ile Kara Katip Mahallesi ve %0,9 ile Molla Bahşi Mahallesi olarak tespit edilmiştir.

XIX. Yüzyılın ikinci yarısına kadar Ermenilerin yaşadığı mahalleleri cizye kayıtlarından ve Nüfus Vukuat Defterlerinden tespit etmek mümkün iken sonraki dönemlerde bu tür müstakil kayıtlar bulunmamaktadır. Dolayısıyla son dönemler için Ermeni mahallelerinin tespitinde Afyonkarahisar Mahkeme Sicil Defterlerine akseden dava kayıtları kullanılarak tahmini bir değerlendirme yapılmıştır.

Mahallelere hakkında bu çalışma yapılırken, metot olarak dava kayıtlarında şahısları nitelemek için kullanılan mahalle isimleri esas alınmıştır. Fakat farklı kayıtlarda aynı mahalle için farklı isimlerin kullanılması gibi problemler bazı mahallerin belirlenmesinde güçlükler yaşanmasına sebep olmuştur.

²²⁴ BOA. ML.VRD.CMH.1276.

Tablo 15. Mahkeme Sicil kayıtlarına göre Ermenilerin oturduğu mahalleler²²⁵.

sr	Mahalle ismi	sayı	%	sr	Mahalle ismi	Sayı	%
1	Surp Toros	28	12,2	15	Hacı Arab	6	2,7
2	Hacı Murad	19	8,3	16	Kubbeli	6	2,7
3	Tâc Ahmed	17	7,4	17	Günbatı	5	2,2
4	Ardıç	14	6	18	Yukarı Pazar	5	2,2
5	Mecidiye	14	6	19	Hacı Davud	4	1,7
6	Doğancı	10	4,3	20	Nureddin	4	1,7
7	İğneci	10	4,3	21	Kırklar Makamı	3	1,3
8	Cami kebir	9	4	22	Kahil	2	0,9
9	Can Baba	9	4	23	Karakâtib	2	0,9
10	Gül	9	4	24	Bedrik	1	0,4
11	Deve Dede	8	3,8	25	Çavuşbaş	1	0,4
12	Hıristiyan	8	3,8	26	Molla Bahşi	1	0,4
13	Kadın Ana	7	3	27	Sinan Paşa	1	0,4
14	Zaviye	7	3				
	Toplam					230	

Tabloda XIX. Yüzyılın son çeyreğinden Milli Mücadele dönemine kadar Afyonkarahisar'da Ermenilerin yaşadığı mahalleler ve tahmini nüfus oranları verilmiştir. Söz konusu veriler mahkeme sicil defterlerine yansıyan davalarda geçen ifadelerle göre düzenlenmiş olup, adli kayıtlarla sınırlıdır. Dolayısıyla tespit edilen mahallerdeki Ermeni nüfusun genel Ermeni nüfusa oranını tahmini olarak belirlemek mümkün olmuştur. Diğer taraftan mahalle taksimatının değişmeye başladığı bu geçiş döneminde kayıtlarda rastlanan Nasara ve Hisarönü gibi mahalleler değerlendirme dışında tutulmuştur. Çünkü bu mahalleler başka isimlerle yeni mahallelere bölünerek ortadan kalkmıştır.

Şehirde değişen idari taksimata göre Ermeni nüfusun yoğun olarak yaşadığı mahalleler %12,2'lik oranla Surp Toros, %8,3'lük oranla Hacı Murad, %7,4'lük oranla Tac Ahmet ve %6'lık oranlarla Ardıç ve Mecidiye mahalleleri şeklinde tespit

²²⁵ Mahalle tespitinde kullanılan defter ve hüküm numaraları, AŞS.nr.567/49 ,89, 95, 99, 118, 120, 124, 335, 336, 343, 345, 355; nr. 569/56, 71, 90, 124, 125, 153, 198, 226, 235, 237, 257, 261, 264, 267, 270, 279, 299, 300, 302, 308, 312, 315, 330; nr.571/12, 15, 21, 25, 32, 35, 40, 76, 96, 99, 139, 148; nr. 573/5, 11, 14, 18, 27, 61, 77, 87, 102, 103, 135, 150, 154, 156, 159, 162, 167, 168, 175, 181; nr. 574/43, 50, 57, 61, 91, 92, 93, 118, 133, 169, 214; nr. 587/26; nr. 590/6, 7, 12, 13, 21, 26, 36, 48, 58, 66, 71, 76, 102, 111, 119, 138, 142, 150, 152, 157, 170; nr. 598/187, 215, 230, 249, 251; nr. 601/132, 151; nr. 604/6, 32, 35, 36, 44, 71, 104, 165, 218, 228, 261, 286, 308; nr. 605/96, 117, 142, 165, 176, 196, 205, 208, 215, 228, 238, 259, 290, 314, 316, 317; nr. 606/62; 609/147, 179; nr. 611/38, 174; nr. 612/224, 286, 310; nr. 615/11, 120, 135, 190, 191; nr. 616/210, 218, 292, 300; nr. 618/67, 105, 134, 430; nr. 626/364; nr. 647/12, 50, 96, 98, 138, 141, 142, 143, 145, 149, 194, 196, 197, 202, 203, 207, 208, 211, 214, 217, 221, 222, 223, 233, 234, 235, 237; nr. 651/50, 88, 93, 96, 98, 101, 108, 127, 128, 131, 138, 143, 145, 149, 194, 197, 202, 207, 208, 211, 222, 233, 234, 235; nr. 652/922, 923, 929, 931, 938, 940, 943, 946, 952, 954, 955, 965, 970, 976, 998, 1032, 1033, 1048, 1061, 1064, 1067, 1083, 1085, 1091, 1126, 1127, 1142; nr. 653/12, 15, 48, 56, 77, 162.

edilmiştir. Diğer taraftan Ermenilerin yaşadığı mahalle sayısı daha önce on iken bu dönemde şehir geneline yayılarak yirmi yediye yükselmiştir. Bu durum Islahat Fermanı sonrası yapılan düzenlemeler çerçevesinde Müslüman ve Ermeni nüfusun giderek daha kaynaşık bir halde yaşadığı sonucunu ortaya çıkartmaktadır.

Tabloda verilen oranlamalar tahmini değerlerden oluşmaktadır. Tespit edebildiğimiz veriler şer'î mahkemeye aksedip kayıt altına giren bilgilerden oluştuğu için Ermeni nüfusunun mahallelerdeki yerleşimi hakkında kesin yargılara ulaşılabileceği mümkün olmamıştır. Buna rağmen Ermeni nüfusun hangi mahallelerde hangi yoğunlukta yaşadığına dair elde edilen sonuçlar fikir vermesi açısından önemlidir.

Bahsi geçen mahallelerin nüfus potansiyelleri hakkında herhangi bir bilgi mevcut değildir. Dolayısıyla hane sayısı az olup, nüfusunun çoğunluğu Ermenilerden oluşan mahalleler olabileceği gibi, nüfusunun çoğunluğu Müslümanlardan oluşsa bile diğer mahallelere göre daha fazla Ermeni nüfusa sahip olan ve hane sayısına göre daha büyük mahalleler de olabileceğini göz önünde bulundurmak gerekir.

Diğer taraftan Ermenilerin mülkiyetindeki evler üzerinden de mahallelerle ilgili bazı sonuçlara ulaşmak mümkündür. Bu amaçla sicil defterlerinde yer alan dava kayıtlarından hareketle Ermenilerin oturduğu evlerin mahallelere göre dağılımı incelenerek, tablo haline getirilmiştir²²⁶.

Buna göre tereke ve alım satım kayıtları üzerinden Ermenilere ait toplam 59 ev tespit edilmiştir. Söz konusu evler 20 farklı mahallede yer almaktadır. Dolayısıyla bu mahallelerde belirli oranlarda Ermeni nüfusun yaşadığı muhakkaktır. Fakat taranan zaman aralığının çok geniş olmasından dolayı tespit edilen mahallelerin hepsi aynı dönemde mevcut olan mahalleler değildir. Mesela Ermeni evlerinin en yoğun olarak tespit edilmiş olduğu Nasara Mahallesi XIX. Yüzyılın son çeyreğinden itibaren mevcut değildir. Söz konusu sıkıntıları dikkate almak kaydıyla Ermeni evlerinin Nasara, Tâc Ahmet, Doğancı, Mecidiye, Ardıç, Devedede, Hacı Murat ve Hacı Arap mahallelerinde yoğunlaştığı görülmektedir. Nitekim evler üzerinden yapılan bu tespit farklı veriler üzerinden yapılan Ermeni nüfusun dağılımıyla ilgili diğer tespitlerle çelişmemektedir.

²²⁶ Bkz. Ekler kısmı Tablo 10.

Ermeni nüfusun şehirdeki mahallelere dağılımıyla ilgili verileri kıyaslayabilmek için yine Müslüman nüfusa ait evler üzerinden benzer bir çalışma daha yapılmıştır.

Tereke ve alım satım kayıtlarından tespit edilen Müslümanlara ait 56 evin mahallelere göre dağılımı incelenmiş olup, söz konusu evlerin Akmesjid, Burmalı, Hacı Cafer, Kayadibi, Arap Mescidi ve Hacı Evtal mahallelerinde daha yoğun olduğu tespit edilmiştir. Aynı evlerin değerleri açısından mahallelere göre dağılımında ise; ekonomik gücü yüksek olan mahalleler Tac Ahmet, Hacı Evtal, Arap Mescidi, Akmescit ve Sinan Halife mahalleleri; Ev değerlerinin en düşük olduğu mahalleler ise Çavuşbaş, Kayadibi ve Karaman mahalleleri çıkmıştır.

1910-1914 tarihleri arasını kapsayan bir araştırmaya göre ise Ermenilerin yaşadığı mahalle sayısı 16 olarak tespit edilmiş olup, bu sayı mahkeme sicil defterlerine aksetmiş olan davalarla sınırlıdır. Bahsi geçen 16 mahalle Ermeni nüfus yoğunluğuna göre şu şekilde sıralanmaktadır: Surp Toros, Kadınana, Hacı Murat, Mecidiye, Gül, İğneci, Kırklar Makamı, Hacı Davut, Molla Bahşi, Canbaba, Hacı Nurettin, Zaviye Sultan, Hacı Arap, Kubbeli ve Günbatı mahalleleri²²⁷.

Yukarıda farklı dönemler için mahkeme sicil defterlerine göre tespit edilen Ermeni mahalleleri incelendiğinde, Mahalle taksimatının belirgin bir şekilde değiştiği ve yeni mahallelerin tesis edildiği XIX. Yüzyılın son çeyreğinden itibaren Surp Toros, Hacı Murat ve Mecidiye gibi yeni mahallelerde Ermeni nüfus yoğunluğunun zamanla arttığı gözlemlenmektedir.

Diğer taraftan Afyonkarahisar Mahkeme sicil kayıtlarında yapılan incelemeler sonucu bazı mahallelerin muhtarlarının Ermeni olduğu anlaşılmıştır. 26 Haziran 1878 tarihli bir mahkeme kaydında Mecidiye Mahallesi muhtarları olarak Arakiloğlu Karabet veled-i Arakil ve Ohanoğlu Mardiros veled-i Agop isimleri zikredilmektedir²²⁸. Belgede belirtilmese de muhtemelen birinci isim muhtar-ı evvel, ikinci isim de muhtar-ı sani olarak görev yapmaktadır. Aynı mahallenin yaklaşık on yıl sonrasına ait 1889 tarihli mahkeme kaydında da mahallenin muhtarlarının yine

²²⁷ Sadık Sarısamam, "Afyonkarahisar'da Ermeniler 1910-1914 (Şeriyeye Sicillerine Göre), *Hoşgörü Toplumunda Ermeniler*, C. IV. Erciyes Üniversitesi Yay., Ocak 2007, s. 104.

²²⁸ AŞS.nr. 605/316.

Ermeni oldukları anlaşılmaktadır. Söz konusu tarihte Mecidiye Mahallesi muhtarlarının, Avakoğlu Heci Artin veled-i Hayrebet, Haçekyan Agop veled-i Kirkor, Markaraoğlu Ohannes veled-i Kigork adlarında Ermeniler olduğu belirtilmektedir²²⁹. XX. Yüzyılın başlarında da Mecidiye Mahallesi'nin muhtarının Kigork adında bir Ermeni oluşu²³⁰, söz konusu dönemlerde Mecidiye Mahallesi'nde oldukça yoğun Ermeni nüfus yaşadığına işaret etmektedir.

Yine 1889 tarihli sicil kaydından Hacı Murat Mahallesi Muhtarlarının da Ermeni olduğu anlaşılmaktadır. Söz konusu tarihte Hacı Murat Mahallesi muhtarları Kaplanoğlu Artin veled-i Manas ile Avakoğlu İsayi veled-i Bedros'tur²³¹ Muhtarları Ermeni olan Hacı Murat ve Mecidiye Mahalleleri daha önce Ermeni nüfusun yoğunluğu açısından da ilk sıralarda yer alan mahallelerdir. Dolayısıyla bu iki tespit birbirini destekler niteliktedir.

Diğer taraftan 1881 tarihli bir mahkeme kaydından Kürkçüoğlu Heci Kigork'un Kırklar Makamı Mahallesi muhtarı, Mısırlıoğlu Agop veled-i Artin ile Tenekecioğlu Simon veled-i Bogos'un da aynı mahallenin ihtiyar meclisi azaları olduğu, anlaşılmaktadır. Söz konusu tarihte Kadınana Mahallesi muhtarı ise Estaban oğlu Kirkor'dur²³².

Yukarıda bahsedilen ve muhtarları ile ihtiyar meclisi heyetleri Ermeni olan mahallelerde yaşayan Müslüman nüfusla ilgili olarak tespit edilebilmiş ciddi veriler mevcut değildir. Bu sebeple Söz konusu mahallelerde yaşayan Müslüman nüfusla Ermeni nüfusu kıyaslama imkânına sahip değiliz. Fakat bu dönemlerde hem muhtarlarının hem de ihtiyar meclisi üyelerinin Ermeni olması adı geçen mahallelerde önemli bir oranda Ermeni nüfusun yaşadığını göstermektedir.

Mahalle isimlerinin birbirine yakın dönemlerde bile farklı kullanımlarla kayıtlara geçirilmesi bazı çelişkileri de beraberinde getirmektedir. Nitekim XIX. Yüzyıl sonlarına ait bir vakıf kaydında *Hiristiyan Mahallesi* ifadesi kullanılmaktadır²³³. Söz konusu kayıta Mevlevi Dergâhı çevresi için kullanılan

²²⁹ AŞS.nr. 617/29.

²³⁰ AŞS.nr. 647/12.

²³¹ AŞS.nr. 617/29.

²³² AŞS.nr. 609/61.

²³³ AŞS.nr. 609/76.

Hıristiyan Mahallesi ifadesinin bu dönemdeki gayrimüslim mahallelerinden hangisini nitelediği tam olarak tespit edilememiştir. Farklı dönemlerde Ermenilerin yoğun olarak yaşadığı mahalleler için kullanılan bu tabirin XX. Yüzyıl başlarında Ardıç Mahallesi için kullanıldığını bilmekteyiz.

Sevk ve İskân Kanunu'nun uygulanmasıyla Afyonkarahisar'dan da önemli oranda Ermeni göçü olmasına rağmen kanunun uygulanmasının durdurulmasından sonra göç eden Ermeni nüfusun çoğunluğunun şehre geri geldiği anlaşılmaktadır. Nitekim bu dönemi (1917-1919) kapsayan belgelerde şehirde pek çok mahallede Ermenilerin yaşamaya devam ettikleri anlaşılmaktadır.

Tablo 16. Sevk ve İskân Kanunu sonrası Afyonkarahisar'da Ermenilerin yaşadığı mahalleler²³⁴.

Sr.	Mahalle	Sr.	Mahalle
1	Hacı Murad Mahallesi	9	Kırklar Makamı Mahallesi
2	Surb Toros Mahallesi	10	Kadınana Mahallesi
3	Gül Mahallesi	11	Kahil Mahallesi
4	Mecidiye Mahallesi	12	Hacı Davud Mahallesi
5	Canbaba Mahallesi	13	Günbatı Mahallesi
6	İğneci Mahallesi	14	Deve Dede Mahallesi
7	Nureddin Mahallesi	15	Zaviye Sultan Mahallesi
8	Hacı Arab Mahallesi	16	Cami-i Kebir Mahallesi

1915 yılında uygulanan ve sonradan durdurulan Sevk ve İskân Kanunu sonrasında göçe tabi tutulup tekrar şehre geri dönen Ermeni nüfusun daha önce yaşadıkları mahallelere yerleştikleri anlaşılmaktadır. Nitekim Sevk ve İskân Kanunu öncesi ile sonrası dönemleri kıyaslandığında Ermeni nüfusun yaşadığı mahalleler büyük oranda örtüşmektedir.

²³⁴ AŞS.nr. 652/922, 923, 928, 929, 930, 931, 933, 938, 940, 943, 946, 952, 954, 955, 965, 970, 976, 998, 999, 1032, 1033, 1044, 1048, 1061, 1064, 1067, 1067, 1083, 1069, 1085,1089, 1109, 1126, 1127, 1139, 1142; nr. 653/46, 48, 52, 54, 56, 25, 75, 77, 78, 79, 99, 107, 112, 129, 133, 143, 147, 162, 163, 163, 167, 167, 210, 237, 246.

İKİNCİ BÖLÜM

AFYONKARAHİSAR ERMENİLERİNİN SOSYAL VE KÜLTÜREL YAPISI

Osmanlı Devleti'nin çok kültürlü yapısı içerisinde bütün etnik ve dini unsurlara önemli haklar verilmiş, kendi inanç ve kültürlerini yaşayıp geliştirme imkânı sunulmuştur. Osmanlı egemenliğinde geçen çok geniş bir zaman diliminde gayrimüslim unsurlar, din ve dillerini korumuşlar, ibadethanelerinde dini faaliyetlerini icra edebilmişler, çok geniş eğitim imkânlarından faydalanabilmişlerdir. Bu hak ve özgürlüklerden en fazla yararlanan gayrimüslim unsurlardan birisi de Ermeniler olmuştur. Daha önce Anadolu'daki Bizans hâkimiyeti döneminde şiddetli baskılara maruz kalmış olan Ermeniler, Türk egemenliği döneminde ve özellikle de İstanbul'un fethi sonrası gittikçe artan özgürlüklere sahip olmuşlardır. İlk Osmanlı Padişahı Osman Bey Ermenilerin Bizans'ın zulmünden korunmaları için Ermenilerin Osmanlı beyliği topraklarına sığınmalarına izin vermiştir. Bilahare Batı Anadolu'daki ilk Ermeni dinî merkezi Kütahya'da kurulmuştur. Bursa'nın alınarak başkent yapılması üzerine bu dinî merkez Kütahya'dan Bursa'ya taşınmıştır²³⁵. Diğer gayrimüslim gruplar için de benzer düzenlemeler yapılmıştır.

Zamanla farklı coğrafyalardan Anadolu'ya yapılan özellikle Ermeni ve Yahudi göçleriyle gayrimüslim nüfus artmış ve böylece Osmanlı imparatorluğu gayrimüslimler için cazip bir merkez haline gelmiştir.

Gayrimüslim azınlıklar Müslümanlara verilen her türlü haktan yararlandıkları gibi, bazı ayrıcalıklara da sahip olmuşlar, örneğin askere alınmamışlardır. Bu durum ise Ermeniler başta olmak üzere gayrimüslim ailelerinin sürekliliğini sağlamış, dolayısıyla ekonomik refaha kavuşmalarında önemli bir etken olmuştur.

²³⁵ N. Mazıcı, *a.g.e.*, s. 3.

1. SOSYAL YAPI

1.1. ERMENİ NÜFUSUN NİTELİKLERİ

Afyonkarahisar'ın konumu ve özellikle yolların kesişme noktasında bulunmasından dolayı, bölgede ticaretin ve el sanatlarının gelişimiyle paralel olarak, her iki sahada da yetenekleri tescilli olan Ermenilerin de nüfusu artmıştır. Söz konusu bu nüfus içinde işlerinde mahir zanaatkârlar, farklı yerlerden gelmiş entelektüeller ve tüccarlar olduğu gibi, fakir bir kitle de bulunmaktaydı²³⁶. Dolayısıyla bu etnik ve kültürel çeşitliliğe bakarak kentin tipik “kapalı kent” karakterinden uzaklaştığı söylenebilir.

Söz konusu Ermeni nüfusun Müslüman nüfusa göre daha kozmopolit bir yapı içerdiği, farklı dönemlerde farklı yörelerden Afyonkarahisar'a yapılan göçlerle oluştuğu görülmektedir. Bu göçlerin Tokat, Diyarbakır, Sivrihisar, Bursa, Niğde, İstanbul, Kars, Uşak, Urfa, İzmir gibi şehirlerden gerçekleşmiş olduğu tahmin edilmektedir.

Diğer taraftan özellikle XIX. Yüzyılın ortalarından itibaren şehrin artan ticari cazibesiyle bağlantılı şekilde başka şehirlerden buraya geçici olarak gelmiş olan önemli sayıda Ermeni, Rum ve Yahudi tüccar ve zanaatkârın²³⁷ bulunduğu anlaşılmaktadır.

1.1.1. Nüfusun Artış Hızı, Ortalama Hayat Süresi ve Bebek Ölüm Oranı

Başbakanlık Osmanlı Arşivlerinde bulunan nüfus vukuat defterleri bir yerleşim yerinin mahalleler bazında nüfus hareketliliğini tespit etmek için oldukça faydalı kaynaklardır. Belirli periyodlarla tutulan bu defterlerden mahallelerdeki doğum ve ölüm oranları ile mahalleler ve şehirler arasındaki nüfus hareketliliğini tespit etmek mümkündür.

²³⁶ G.Tcherkezian, *a.g.m.*

²³⁷ Afyonkarahisar'da ticari amaçla bulunan yabancı nüfus için bkz. BOA.ML.VRD.CMH.623; HVS, Tarih 1303, defa 13, s. 70.

1851-1852 dönemine ait *Karahisar-ı Sahip Nüfus Vukuat Defterleri* üzerinde yapılan incelemeye göre, bir senelik dilimde Afyonkarahisar kaza merkezindeki Ermeni erkek nüfus kapsamında toplam 183 doğum gerçekleşmiş olup, bu doğumlardan 57'si ya doğum esnasında ya da doğumdan kısa bir süre sonra ölümle sonuçlanmıştır. Dolayısıyla senelik istatistikî bazda bebek ölümleri %31,1 ile oldukça yüksek bir oranda çıkmıştır²³⁸. Mahallelere göre bir hesaplama yapıldığında, en yüksek oranda bebek ölümleri %52,3 ile Ardıç, %42,8 ile Zaviye Sultan mahallelerinde; en düşük oranda bebek ölümleri ise %6,6 ile Cami-i Kebir, %10 ile Kara Kâtip mahallelerinde görülmüştür. Ortaya çıkan bu rakamlar bir kanaat oluşturmaktaysa da, bazı mahallelerdeki doğum ve ölüm sayılarının düşüklüğü sağlıklı istatistiksel sonuçlara ulaşmayı zorlaştırmaktadır. Yine de şehir genelindeki verilere bakarak Ermeni nüfusta doğurganlığın ve dolayısıyla bu paralelde bebek ölümlerinin çok yüksek olduğu görülmüştür. Bu durumu Ermeniler arasında dini gerekçeler ve geleneklerin teşvikiyle yaygınlık kazanan genç yaşta evlenip 5-6 çocuk sahibi olmakla²³⁹ bağlantılı değerlendirmek gerekir.

Söz konusu sayı ve oranlar kayıtları tutulan erkek nüfus için geçerlidir. Dolayısıyla kayıtları bulunmayan kadın nüfusla ilgili kesin veriler olmasa da, kadın nüfustaki doğum ve ölüm oranlarının erkek nüfusa çok yakın olduğu başka istatistiklerin bize sunduğu bir gerçektir. Diğer taraftan bazı mahalleler arasında bebek ölüm oranlarındaki aşırı fark, muhtemelen salgın hastalıklar gibi dönemin sağlık şartlarından doğan yetersizliklerle açıklanabilir.

Verilerin ait olduğu aynı zaman diliminde yine Ermeni erkek nüfus kapsamında bebek ölümleri hariç olmak üzere toplam 40 kişinin hayatını kaybettiği bilgisinden yola çıkarak, şehirdeki Ermeni erkek nüfusun 86 kişi arttığı söylenebilir²⁴⁰. Kayıtları mevcut olmayan kadın nüfusun da aynı oranda arttığı düşünülürse bu sayıyı 172 kişiye çıkarmak mümkündür.

Aynı zamanda, bir sene içerisinde hayatını kaybeden söz konusu 40 kişinin yaşlarının toplamının ölüm sayısına bölünmesiyle elde edilen 39,5'lük yaş

²³⁸ Ermeni erkek nüfusun mahallelere göre bebek ölüm oranları için bkz. Ekler kısmı Tablo 3

²³⁹ G.Tcherkezian, *a.g.m.*

²⁴⁰ Bkz. Ekler kısmı Tablo 2.

ortalamasından hareketle, söz konusu dönemde Ermeni erkek nüfusun ortalama 39,5 yıl yaşadığı tahmini olarak söylenebilir²⁴¹.

1885-86/H.1303 tarihli Hüdavendigâr Vilayeti Salnamesi'nde Afyonkarahisar Sancak nüfusunun yaş gruplarına göre dağılımı verilmiş olup, buna göre 45 yaş ve üzeri nüfusun azlığı dikkat çekmektedir. Nitekim şehir genelinde Ermeni nüfus için 39,5 sene, Müslüman nüfus için ise 38,9 sene olarak tespit edilen ortalama hayat süresi rakamlarını bu sonuçlar teyit etmektedir. Diğer taraftan Ermenilerde bebek ölüm oranı Müslümanlardan çok daha yüksek olarak tespit edilmişti. Ayrıntılı yaş gruplarını gösteren söz konusu salname kayıtlarında 1-5 yaş arası Müslüman nüfusun Ermeni nüfusa göre oransal açıdan daha yüksek bir miktarda olması da bu durumun sonucu olarak değerlendirilebilir²⁴².

Ermenilere ait bahsi geçen nüfus oranlarını kıyaslamak için aynı dönemdeki Müslüman kayıtlarının da incelenmesi gerekmiştir. Buna göre, Afyonkarahisar kaza merkezinde Müslüman erkek nüfus kapsamında bir senelik zaman diliminde 428 doğum, 301 ölüm gerçekleşmiştir. Buna göre senelik dilimde artan erkek nüfus sayısı 127'dir²⁴³. Kayıtları tutulmayan kadın nüfusun da yaklaşık olarak aynı miktarda doğum ve ölüm oranına sahip olduğu düşünüldüğünde, Müslüman nüfusun bir sene içerisinde 254 kişi arttığı söylenebilir. Aynı dönemde Ermeni nüfus için bu miktarın 172 olarak tespit edildiği düşünüldüğünde, Ermenilerin nüfus artış oranının Müslümanlardan daha yüksek olduğu ortaya çıkmaktadır.

Yine şehir genelinde bir sene içerisinde hayatını kaybeden toplam 301 Müslüman erkek nüfus tespit edilmiştir. Farklı mahalle ve yaş gruplarından olan 301 kişinin ölüm yaş ortalaması 38,9 çıkmıştır. Ölenlerin en yaşlıları 100, en gençleri 1 yaşındadır. Mahalleler bazında ölüm yaş ortalaması hesaplanmışsa da bazı mahallelerde ortalama hesaplayacak kadar veri bulunmadığı için sağlıklı bir sonuca ulaşılabildiği iddia edilemez. Müslüman erkek nüfus için 38,9 olarak tespit edilen ortalama hayat süresi²⁴⁴, veri sayısı dikkate alındığında güvenilirlik arz etmektedir.

²⁴¹ Bkz. Ekler kısmı Tablo 4.

²⁴² Bkz. Ekler kısmı Tablo 5.

²⁴³ Bkz. Ekler kısmı Tablo 6.

²⁴⁴ Bkz. Ekler kısmı Tablo 8.

Diğer taraftan Müslümanlar için elde edilen söz konusu ortalama hayat süresi, Ermeniler için 39,5 sene olarak hesaplanan hayat süresine oldukça yakındır.

Aynı zaman diliminde Müslüman erkek nüfus kapsamında 499 doğum gerçekleşmiş olup, doğumların 71'i ya doğum anında ya da doğumdan kısa bir süre sonra ölümle sonuçlanmıştır²⁴⁵. Dolayısıyla Müslüman nüfus kapsamında bebek ölüm oranı %14,2 ile Ermeni nüfus için tespit edilen %31,1'in çok altında çıkmıştır.

1.1.2. Ermeni Bürokratik ve Elit Zümre

Osmanlı Devleti'nde, Ermeni Süleyman Paşa²⁴⁶, Halil Paşa²⁴⁷ gibi Ermeni asıllı olup, din değiştirerek sisteme entegre olan örnekler dışında Ermeniler, Sultan II. Mahmud'a kadar, Rumlar gibi devlet işlerinde pek fazla görevlendirilmemişlerdir. Ermeniler Osmanlı tarihinde ilk defa II. Mahmud döneminde darphane müdürlüğü gibi önemli görevlere gelmişlerdir. Ermenilerin yoğun olarak devlet yönetiminde kullanılmaları daha çok II. Abdülhamit dönemindeydir. Söz konusu dönemde Osmanlı idari yapısında Hazine-i Hassa Nazırlığı ile Maliye Nazırlığı yapan Agop Paşa, Hariciye Müsteşarı Artin Datyan Paşa, Babîâli Hukuk Müşaviri Noradongyan Efendi, vezirlik rütbesi verilen Ohannes Paşa gibi üst düzey görevler almış Ermeniler görülmektedir²⁴⁸.

Osmanlı Devleti'nin uzun yıllar başarıyla uyguladığı "millet sistemi" Tanzimat döneminde yapılan düzenlemelerle yerini vatandaşlık kavramına bırakmıştır²⁴⁹. Tanzimat ve akabinde Islahat²⁵⁰ Fermanları sonrasında azınlıklara

²⁴⁵ Bkz. Ekler kısmı Tablo 7.

²⁴⁶ Tayini 1655/H.1065 azli, 1656/H.1066, görev süresi 6 ay Kubbe vezirliğinden Sadrazamlığa kadar yükselen Malatyalı bir Ermenidir. İsmail Hami Danişmend, *Osmanlı Devlet Erkânı*, Türkiye Yayınevi, İstanbul-1971, s. 40.

²⁴⁷ Kaptan-ı deryalıktan veziriazamlığa yükselen bir görüşe göre Kayserili bir görüşe göre ise Maraşlı bir Ermenidir. Tayini 1616/H.1025 azli 1619/H.1028; İ. H. Danişmend, *Devlet Erkânı*, s. 30.

²⁴⁸ Taha Toros, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Gayrimüslim Azınlıklar", *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, C. IV, (1985), s. 1009.

²⁴⁹ Tanzimat Fermanı'nın tahlili için bkz. Halil İnalçık, "Sened-i İttifak ve Gülhane Hatt-i Hümayûnu", *Belleten*, C. XXVIII, S. 112, Ekim 1964, s. 328-355.

²⁵⁰ Tanzimat Fermanı'nın hükümlerini genişleten bu ferman, yabancı devletlerin hazırlayıp Osmanlı yönetimine kabul ettirdiği bir takım düzenlemeler içermekteydi. Bilal Eryılmaz, *Osmanlı Devleti'nde Millet Sistemi*, Ağaç Yayıncılık, İstanbul-1992, s. 63; Ayrıca fermanın maddeleri için bkz. *Aynı eser*, s. 64-66.

yönelik düzenlemeler artarak devam etmiştir²⁵¹. Ermeni toplumuna dair yeni düzenlemeleri içeren 30 Mart 1863 tarihli “Nizamnâme-i Millet-i Ermeniyân”ın²⁵² uygulamaya konmasıyla Ermenilerin devlet içindeki konumları daha da güçlenmiştir. Diğer taraftan 1864 yılında çıkarılan “İdare-i Vilâyet Nizamnamesi” gereğince yeni idari düzenlemeler yapılmıştır²⁵³. İdari düzenlemeler kapsamında vilâyet, sancak ve kaza merkezlerinde kurulan hukuk (Meclis-i Temyiz-i Hukuk) ve ceza (Meclis-i Cinayet) mahkemelerinde üçer tane gayrimüslim üyenin yer alması ve aynı zamanda taşrada “Sorgu Hâkimliği” gibi görevlerle yargı sürecine müdahil olmaları gayrimüslimlerin hukuki statüleri açısından önemli gelişmelerdi²⁵⁴.

Vilâyet, sancak ve kaza merkezleri için yapılan düzenlemenin ikinci aşaması, 1864 Nizamnamesi’nde 1867 ve 1871 yıllarında yapılan değişikliklerle gayrimüslimlerin Nahiye Meclisleri’nde de Müslümanlarla yarı yarıya temsil hakkına kavuşmaları olmuştur²⁵⁵.

Osmanlı Devleti’nin Tanzimat sonrası yaptığı düzenlemeler gayrimüslimleri idari mekanizmanın içine almaktan başka, söz konusu düzenlemelere kadar devletle cemaat arasındaki ilişkilerin ana merkezi olan dini hiyerarşiyi devre dışı bırakarak cemaat olgusu içinde “sekülerleşmenin” de önünü açmıştır²⁵⁶. Böylece “amira”²⁵⁷ adı verilen eski yönetici sınıfın tekeli bozulmuş oluyordu. Dolayısıyla daha önceleri mahalle ve köylerde cemaatleri adına önemli bir konumda olan Papaz, Haham ve Kocabaşların yerini 1864 ve özellikle de 1871 Nizamnameleri ile seçilmiş muhtarlar

²⁵¹ Ermeni reformlarının üç ana etken çerçevesinde geliştiği düşünülür. Bunlardan birincisi, laiklik ve anadildeki edebiyatla birlikte gelişen ulusal bilincin laik reformcuların etkinliğini arttırması; ikincisi, Pariste aldıkları eğitimin de etkisiyle modern Fransız düşüncesini kendi toplumlarına taşıyan Ermeni aydınlar; üçüncüsü ise Protestan misyonerlerdir. Roderic H. Davison, *Osmanlı İmparatorluğu’nda Reform, 1856-1876*, C. I, Çev. Osman Akınhay, Papirüs Yayınevi, İstanbul-1997, s. 143. Ayrıca Tanzimat döneminde Fransa’ya gönderilen ve aralarında önemli sayıda Ermeninin de bulunduğu öğrenciler için bkz. Adnan Şişman, *Tanzimat Döneminde Fransa’ya Gönderilen Osmanlı Öğrencileri (1839-1876)*, TTK Yay., Ankara-2004, s. 93 vd.

²⁵² Nizamname içeriği için bkz. E. Uras, *a.g.e.*, s. 165-175.

²⁵³ Cevdet Küçük, *Osmanlı Diplomasisinde Ermeni Meselesinin Ortaya Çıkışı 1878-1897*, İstanbul Üniversitesi Yay., İstanbul-1984, s. 175; Ali Gürel, *Osmanlı’dan Cumhuriyet’e Azınlıklar*, Ankara-2007, s. 17.

²⁵⁴ A. Gürel, *a.g.e.*, s. 17.

²⁵⁵ A. Gürel, *a.g.e.*, s. 17.

²⁵⁶ 1862 ve 1863’te Rum Ortodoks ve Gregoryan Ermeni cemaatlerinde ruhban sınıfının etkisini azaltan ve laik kesmin etkisini arttıran idari düzenlemeler yapılmıştır. Bkz. R. H. Davison, I, s. 137.

²⁵⁷ Ermeni Patrikhanesi ve cemaat yönetiminde etkili olan İstanbul’daki 200 kadar varlıklı Ermeni aristokrat. Bkz. R. H. Davison, I, s. 142.

almıştır. Bu uygulama mahallelerde ve hatta köylerde bile her cemaate kendi yönetim organını seçme hakkı vermektedir²⁵⁸.

Meşrutiyet yönetimiyle beraber Osmanlı idari ve siyasi yapısında Ermeniler daha da aktif rol almaya başlamışlardır. Nitekim meşrutiyetin ilanından itibaren her dönem mecliste önemli sayıda Ermeni mebusların mevcudiyeti görülmektedir²⁵⁹.

Meclis-i Mebusan'da görev yapan 32 Ermeni mebustan başka, Osmanlı tarihinde Ermenilerden 29 Paşa, 22 Bakan, 7 Büyükelçi, 11 Başkonsolos ve Konsolos, 11 Üniversite öğretim üyesi ve 41 yüksek rütbeli memur tespit edilmiştir²⁶⁰. Bu durum, önceki dönemlerden farklı olarak XIX. Yüzyılın ortalarından itibaren, Ermenilerin kendi kimlik ve inançlarıyla Osmanlı bürokratik elitlerinin arasında yer almaya başladığını göstermektedir.

Söz konusu bu değişimin merkezle sınırlı kalmayıp taşra idarelerine de yayıldığı net olarak görülebilmektedir. Tanzimat ve Islahat fermanları ve akabinde Ermeni Nizamnamesi gibi düzenlemeler sonucunda Ermenilerin yaşadıkları bölgelerde liva idare meclislerinde, belediye meclisi ve yargı üyeliklerinde, çoğunluğu mali pek çok memuriyette, yerel bankacılık hizmetlerinde görevler aldıkları ve hatta yaşadıkları mahallelerde muhtarlık ve ihtiyar meclisi azalığı yaptıkları görülmektedir.

Bürokratik hayattaki bu değişimin somut yansımalarını döneme göre orta ölçekli bir kaza olan Afyonkarahisar'da da görmek mümkündür. Nitekim şehir idaresindeki önemli teşkilat ve komisyonların hepsinde gayrimüslimler nüfusları oranında ve hatta kimi zaman nüfus oranının da üstünde temsil edilmişlerdir. Liva İdare Meclisi'nden adli sistem bünyesinde mahkeme azalıklarına kadar önemli görevlerde bulunan gayrimüslimlerin, devlet teşkilatının bürokratik kademelerinde yer aldıkları kayıtlardan anlaşılmaktadır. Bu yapı içinde muhasebecilik, tahsildarlık, sandık eminliği,

²⁵⁸ A. Gürel, *a.g.e.*, s. 18.

²⁵⁹ Meclis-i Mebusan'da Ermeni asıllı milletvekilleri ve faaliyetleri için bkz. Süleyman Yeşilyurt, *Ermeni Yahudi Rum Asıllı Milletvekilleri*, Kültür Sanat Yay., Ankara-2005, s. 10-23.

²⁶⁰ Ş. Kantarcı, *a.g.m.*, s. 7.

Ziraat Bankası azalığı gibi ticari potansiyel gerektiren görevlerde Ermenilerin daha yoğun bulunması manidardır.

Osmanlı Devleti'nde 1879 yılından itibaren tutulmaya başlanan ve bir nevi memuriyet görevinde olanların künyelerinin yer aldığı *Sicill-i Ahvâl Defterlerinde* geçen bilgilere göre, defterlerde kayıtlı 92.137 memurdan 67 tanesi Afyonkarahisar doğumludur. Bu memurların geldikleri aileler mesleki açıdan incelendiğinde belirgin bir etnik ya da sosyal yapıyı içermediği, toplumun farklı tabakalarından oldukları anlaşılmaktadır. Nitekim bu memurlardan tespit edilebilen bazılarının babaları kaymakamlık, belediye reisliği, sandık eminliği, müderrislik, mücellitlik, arzuhalcilik, terzilik, değirmencilik, muhtablık, tütüncülük, çiftçilik gibi değişik mesleklerle işgal eden kişilerdir. Afyonkarahisar doğumlu 67 devlet memurundan 8 tanesi Ermeni asıllıdır²⁶¹.

Memuriyet hakkı kazanmak için belirli bir düzeyde eğitim almak şart olduğundan, bu kişilerin hangi okullarda eğitim gördüklerine dair bazı bilgilere de ihtiyaç vardır. Ermeni öğrenciler ilköğretimlerini daha çok kendi cemaat okullarında, Fransız, Protestan mekteplerinde tahsil etmekteydiler. Daha ileri seviyede eğitim için bazılarının öğrenimlerini Afyonkarahisar İdadisi'de, daha çok bir kısmının ise Bursa, Konya gibi şehirlerde kimisi yabancılara ait olan değişik okullarda sürdürdükleri anlaşılmaktadır.

Memurların istihdam sahaları Ziraat Bankası, Duyûnu Umumiye, Posta ve Telgraf dairesi ile Dâhiliye ve Maliye Nezareti başta olmak üzere değişik devlet kurumları arasında geniş bir yelpazeyi kapsamakta, görev yaptıkları yerler ise Anadolu'dan, Rumeli ve Arap yarımadasına kadar geniş bir coğrafyaya yayılmaktaydı²⁶².

Bunlar arasında; Afyonkarahisar Sancağı Arazi Kaleminde, Aşar dairesine mülâzım olarak, Aziziye Kazası Aşar ve Ağnam Başkitâbeti'nde, Bolvadin Kazası Aşar-ı Ambar Memurluğunda, Akhisar Kazası Ziraat Bankası Sandığı Muhasebe Kitâbeti'nde, Uşak Kazası Banka Sandığı Muhasebe Kitâbeti'nde görev yapmış olan

²⁶¹ Ahmet Aslan, *Sicill-i Ahvâl Defterlerine Göre Osmanlı Döneminde Afyonkarahisarlı Devlet Memurları, (1879-1909)*, Muğla Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Muğla-2006, s. 16.

²⁶² A. Aslan, *a.g.t.*, s. 16.

İstefan Efendi²⁶³; Afyonkarahisar Sancağı Muhasebe Kalemi, Aziziye Kazası Mal Müdürlüğü ve Bolvadin Kazası Mal Müdürlüğü'nde çeşitli görevler yapan Kâtipyan Garabet Efendi²⁶⁴; Afyonkarahisar Sancağı Hayvan Pazarı Müfettişliği'nde, Aşar idaresi Kitabeti'nde, Muhasebe Kalemi mülâzımlığında, Aşar Ambar Kitabeti'nde, Bolvadin kazası Ağnam Tadât Kol Muharrirliği'nde, Merkez Ağnam Tahsilât Kitabeti'nde, Muhasebe Kalemi Merkez Kitabeti'nde çeşitli memuriyetlerde bulunan Kigork Efendi²⁶⁵; Afyonkarahisar Sancağı Aşar İdaresi'nde mülâzımlık, Afyonkarahisar'a bağlı çeşitli kaza ve köylerde afyon (haşhaş) muharrirliği, aşar muharrirliği, ağnam muharrirliği, aşar ambar eminliği, Afyonkarahisar Köyleri Afyon (haşhaş) Kol Muharrirliği, Sandıklı Ziraat Bankası Sandığı Muhasebe Kâtipliği, Bolvadin Ziraat Bankası Sandığı Muhasebe Kâtipliği gibi görevlerde bulunmuş olan Nersisyan Agop Efendi²⁶⁶; Afyonkarahisar sancak merkezinde ve sancağa bağlı çeşitli kazalarda tahrirat kaleminde, aşar memurluğunda ve Duyun-ı Umumiye şubesinde çeşitli görevlerde bulunan Garabet Efendi²⁶⁷; Afyonkarahisar'da sandık sarraflığı, Ticaret Mahkemesi önce geçici sonra daimi azalığı ve sonra da başkanlığı, Temyiz-i Hukuk Meclis Azalığı gibi görevlerde bulunan Heci Ohannes Efendi²⁶⁸; Selanik Vilâyeti'nde Kavala Telgraf ve Posta Merkezi Muhaberatı Ecnebiye memurluğunda görev yapan Onnik Ohannes Efendi²⁶⁹; Hudavendigâr Vilâyeti Merkez Vergi Tahsilâtı Komisyonu'nda mülâzım, Tadilat-ı Umumiye

²⁶³ 1860 Afyonkarahisar doğumlu olup, buradaki Ermeni okullarında Ermenice ve Türkçe eğitim aldıktan sonra, yukarıda bahis olunan memuriyetleri esnasında yolsuzluk ve usulsüzlük gibi gerekçelerle azledilme, maaş kesintisi gibi cezalar almıştır. Açıkta kaldığı dönemler içinde kısa bir süre aşar mültezimlerinden Işılyan Efendi'nin hususi kâtipliğini yapmıştır. A. Aslan, *a.g.t.*, s. 63-64.

²⁶⁴ İsminden de anlaşılacağı gibi kâtiplerden Heci Artin Efendi'nin oğludur. 12 Kasım 1864'te Afyonkarahisar'da doğmuş ve aynı şehirdeki Ermeni mekteplerinde tahsil görmüştür. Ermenice ve Türkçe okuyup yazabilir. A. Aslan, *a.g.t.*, s. 66.

²⁶⁵ 6 Temmuz 1866'da Afyonkarahisar'da doğmuştur. Babası hakkındaki tek bilgi adının Heci Artin Efendi olduğudur. Ermeni Sıbyan Mektebinde Ermenice ve Türkçe tahsil görmüştür. Her iki dilde de okuyup yazabilmektedir. Yukarıda zikredilen görevleri sırasında ilgili mercilerce hakkında yazılan yazışmalarda hesap işlerine vakıf olduğu ve görevlerindeki kıfayetinin yeterliliği beyan edilmiştir. A. Aslan, *a.g.t.*, s. 68.

²⁶⁶ 1861/1862 yılında Afyonkarahisar'da doğmuş olup, babasının adı Kevork Ağa'dır. Ermeni Mektepleri'nde Türkçe ve Fransızca tahsil görmüştür. Memuriyeti esnasında görev ihmalinden dolayı tenzil-i rütbe cezası olsa da, görev zimmetinin olmadığı ilgili kurumların yazışmalarında sabittir. A. Aslan, *a.g.t.*, s. 102-103.

²⁶⁷ 18 Mart 1859 yılında Afyonkarahisar'da Terzi Sarrafyan Kigork Ağa'nın oğlu olarak dünyaya gelmiştir. Doğduğu şehirde Mahalle mektebi ve Ermeni Rüştüyesinde tahsil görmesine rağmen diploması yoktur. Türkçe ve Ermenice okuyup yazabilmektedir. Görevleri süresince herhangi bir usulsüzlüğe bulaşmadığı ve görev zimmetinin bulunmadığı kayıt altına alınmıştır. A. Aslan, *a.g.t.*, s. 67.

²⁶⁸ 2 Mayıs 1836 yılında Afyonkarahisar'da doğmuştur. Heci Serkiz Işılyan'ın oğludur. Memuriyet Görevleri esnasında herhangi bir usulsüzlük ve suçlamaya maruz kalmamıştır. Heci Ohannes Efendi 20 Mart 1888'de Rütbe-i Salise ile ödüllendirilmiştir. A. Aslan, *a.g.t.*, s. 104.

²⁶⁹ Ailesi hakkında bilgi bulunmayan Ohannes Efendi 1884/1885 yılında Afyonkarahisar'da doğmuştur. Millet mektebinde, Konya'da Protestan, Eskisehir'de Fransız Mektepleri'nde tahsil görmüş olup, Türkçe ve Fransızcaya aşina olduğu ifade edilmektedir. A. Aslan, *a.g.t.*, s. 105.

Birinci Fırka Muhamminlik (uzman, bilirkişi), Gemlik, Mudanya, Kütahya kazalarında Tahsilât Müfettişliği görevleri yapan Oseb Efendi²⁷⁰ sayılabilir.

Ermeni tebaanın önce memuriyet hizmetlerine girmesiyle başlayan, cemaatle devletin entegrasyon süreci, söz konusu cemaat mensuplarının zamanla yerel yönetim ve meclislerde önemli görevler üstlenmeleriyle artarak devam etmiştir. Nitekim özellikle XIX. Yüzyılın sonlarından itibaren yerel meclis ve komisyonlarda görev alan Ermenileri salname kayıtlarından takip edebilmekteyiz.

1885/H.1303 tarihli vilayet salnamesi kayıtlarına göre, Afyonkarahisar Liva Tarik Komisyonunun 4 üyesinden biri²⁷¹, Menafi vekilliğinin 4 üyesinden 2'si²⁷², Mahkeme-i Bidayet Dairesinin 4 üyesinden 2'si²⁷³, Ticaret Mahkemesinin 4 üyesinden 3'ü²⁷⁴; 1897/H.1315 tarihli kayıtlara göre, Liva İdare Meclisi'nin 7 üyesinden 2'si²⁷⁵, Belediye Dairesi'nin 6 üyesinden 3'ü²⁷⁶, Ticaret, Ziraat ve Sanayi Odası'nın 10 üyesinden 6'sı²⁷⁷, Tedarik-i Vesait-i Nakliye-i Askeriye Komisyonu'nun 5 üyesinden 2'si²⁷⁸ ve Şehir genelinde saygın kişiler olduğu anlaşılan ve kayıtlara eşraf ve muteberan olarak geçen 5 kişiden 2'si²⁷⁹ Ermeni olduğu gibi, Liva Muhasebe Kalemi Merkez Kâtipliği ile Muhasebe Kalemi Sandık Eminliği görevleri de Ermeniler tarafından sürdürülmüştür²⁸⁰. Söz konusu görevlerden Ermenilerin yaşadıkları kentlerde bürokratik ve idari mekanizma bünyesinde nüfus oranlarının üzerinde görevler aldıkları anlaşılmaktadır.

Diğer taraftan Ermeniler idari mekanizmadan başka, direkt yabancı sermaye kontrolündeki işletmelerde de yoğun olarak istihdam edilmişlerdir. 1907/H.1325

²⁷⁰ 1873 yılında Afyonkarahisar'da doğan Oseb Efendinin ailesi hakkındaki tek bilgi babasının adının Garebet Ağa olduğudur. Afyonkarahisar Ermeni Mektebi'nde Türkçe, Ermenice ve Fransızca tahsil görmüştür. Eğitimine Hudavendigâr Vilâyeti'ndeki Hamidiye Ziraat Mektebinde devam etmiştir. Türkçe ve Ermenice okuyup yazabildiği, Fransızcaya aşina olduğu hâl tercümesi evrakında kayıtlıdır. A. Aslan, *a.g.t.*, s. 106.

²⁷¹ Üye; Hacı Kigork Ağa; *HVS*, sene 1303, defa 13, s. 278-280.

²⁷² Üyeler; Ohannes Ef., Serkiz Ef.; *HVS*, sene 1303, defa 13, s. 278-280.

²⁷³ Hukuk Kısmı üyesi Avadis Ef., Ceza kısmı üyesi İsay Ef.; *HVS*, sene 1303, defa 13, s. 278-280.

²⁷⁴ Üyeler; Serkiz Ef., Hacı Agop Ağa, Hacı Toros Ef.; *HVS*, sene 1303, defa 13, s. 278-280.

²⁷⁵ Üyeler; Tütüncüyan Toros Ef., Mimaryan Agop Ef.; *HVS*, sene 1315, defa 24, s. 178-187.

²⁷⁶ Üyeler; Nersisyan Maydiros Ef., Altunyan Kigork Ef., Dökmeciyan Kirekos Ağa, ve ayrıca Belediye Eczacılığını Simon Ef. Adında milliyetini bilemediğimiz bir kişi yürütmektedir; *HVS*, sene 1315, defa 24, s. 178-187.

²⁷⁷ Üyeler; Altunyan Hacı Kigork Ağa, Hopcanyan Isador, İşilyan Karnik, Mimarbaşyan Agop Ef., Nersisyan Estepan, Avakyan Hayrebet; *HVS*, sene 1315, defa 24, s. 178-187.

²⁷⁸ Üyeler; Dökmeciyan Kirekos Ağa Nersisyan Estepan Ef. *HVS*, sene 1315, defa 24, s. 178-187.

²⁷⁹ İşilyan İsay Ef. Tokatlıyan Agop Ef. *HVS*, sene 1315, defa 24, s. 178-187.

²⁸⁰ Muhasebe Kalemi Merkez Katibi: Kigork Ef., Muhasebe Kalemi Sandık Emni: Manoil Ef.; *HVS*, sene 1315, defa 24, s. 178-187.

tarihli salnameye göre; Afyonkarahisar Ziraat Bank Meclisi'nin 4 üyesinden biri ve başkâtip ile veznedarı²⁸¹, Osmanlı Bankası şubesinin 8 gayrimüslim çalışanın²⁸² 3'ü; Anadolu Karahisar-ı Sahip Demiryolu İdaresinin 9 gayrimüslim çalışanın²⁸³ önemli bir kısmı ve Yine İzmir-Karahisar-ı Sahip Demiryolu İdaresinin 5 gayrimüslim çalışanın²⁸⁴ biri Ermenidir. Bahsi geçen demiryolu işletmelerinde çalışanların tamamı gayrimüslimdir.

Yukarıda örnekleri verilen özellikle mahalli meclis ve komisyonlarda görevli Ermeniler bu görevlerine yasal düzenlemeler gereği cemaatleri için ayrılmış kontenjanlardan seçimle atanmaktaydılar. Nitekim Hüdavendigâr gazetesinde çıkan 1895/R.1311 tarihli bir haberde Afyonkarahisar meclis idaresi ile Bidayet Mahkemesi azalığı için yapılan seçim sonucunda İdare Meclisine seçilen Ethemzade Hacı Hüseyin Efendi ile Işılyan İsayi Efendi, Bidayet Mahkemesi azalığı için seçilen Hacı Ahmet Efendi ile Dökmeciyan Kigork Efendi'nin buyruhdularının gönderildiği belirtilmektedir²⁸⁵.

Daha önceleri yabancı devletlerin sağladığı imkân ve imtiyazlarla iktisadi sahada “burjuva” olarak nitelenebilecek bir sınıf oluşturmayı başaran Ermeniler, XX. Yüzyıla girilirken ve bu yüzyılın devamında, yine ağırlıklı maliye, ticaret ve bankacılık gibi ticari boyutu olan sektörlerde, idari mekanizmada önemli görevler alarak bu sınıfa bürokratik, elitist bir kimlik de kazandırmışlardır. Fakat genelde bütün gayrimüslim tebaada özeldi ise araştırmanın konusu olan Ermeni tebaada önceleri iktisadi merkezli, sonradan da bürokratik merkezli olarak meydana gelen ve onlara yeni toplumsal statüler kazandıran söz konusu değişimin tamamıyla doğal bir süreç olduğunu iddia etmek pek mümkün görünmemektedir. Zira Islahat Fermanı'ndan Ermeni Nizamnamesi'ne kadar yapılan düzenlemelerin hepsinin arkasında yabancı devletlerin kimi zaman telkinleri, kimi zaman da zorlamaları

²⁸¹ Üye; Gazer Ağa, başkatiplik ve veznedarlık görevlerini ise Agop Efendi yürütmektedir; *HVS*, sene 1325, defa 34, s. 518.

²⁸² Birinci direktör Mösyö Piyer Papazoriz, İkinci direktör Mösyö Hanri Kerişdör, Veznedar Garebet Oskanyan Ef., Muhasebe Katipleri; Gilman Kasparyan Ef., Adolf Livok Ef., Mösyö Elis Varnaca, Mösyö Apasinondas Liotitleyis, Tahsildar Haçator Oskanyan Ef.; *HVS*, sene 1325, defa 34, s. 520.

²⁸³ Memur Anastas Kopsidas Ef., Ambar memurları; Kontopolos Ef., Gazeryan Ef., Bilet memuru Ağabyos Ef., Kantarcılar; Apostal Ef., Mamcıyan Ef., Muavın Çantayan Ef., Başkatiplik Ebsirlon Ef., Acente Tatyos Ef.; *HVS*, sene 1325, defa 34, s. 520.

²⁸⁴ Memur Filibh Ef., ambar memuru Dikilyan Ef., bilet memuru Endaki Ef., başçavuş Mösyö Ris, acente Babaki Ef.; *HVS*, sene 1325, defa 34, s. 520.

²⁸⁵ *Hüdavendigâr* (gazetesi), numara 1653, 9 Ağustos 1311.

vardır. Osmanlı coğrafyasında yaptıkları önemli yatırımlarla, ülkedeki büyük bir sermayeyi kontrol eden söz konusu yabancı devletler, yukarıdaki banka ve demiryolu işletmeleri örneklerinde de görüldüğü gibi, bu tür işletmelerde ihtiyaç olan iş gücünün neredeyse tamamını, işletmelerin buldukları coğrafyanın büyük çoğunluğunu teşkil eden Müslüman nüfus yerine gayrimüslim nüfusla gerçekleştirmişlerdir.

Diğer taraftan Ermeniler, daha çok ekonomik gücü ve nüfuzu olan aile ve şahısların, yaşadıkları kentlerdeki etkinliğinin bir sonucu olarak ortaya çıkmış toplumsal bir statü olan, “eşraf” arasında da boy göstermeye başlamışlardır.

1.1.3. Meslekler

İnsanların mesleki tercihlerinde, mesleğin türüne göre geleneklerin, ailenin, coğrafi şartların, eğitim imkânlarının ve hatta inançların etkisi vardır. Meslek aynı zamanda toplumsal bir statü edinme aracıdır. Özellikle zanaatkârlık olarak adlandırdığımız iş kollarında geleneklerin ve nesillere aktarım boyutuyla da ailenin önemli bir etkisi bulunmaktadır.

Osmanlı Devleti’nde gayrimüslimlerin işteğal ettiği meslekler daha çok hekimlik, sarraflık, kuyumculuk, mimarlık, tüccarlık ve çeşitli zanaat kollarıydı. Bu meslekler arasında hekimlik Yahudiler arasında daha yaygındı²⁸⁶.

Afyonkarahisar Ermenilerinin uğraştıkları mesleklerle ilgili olarak birbirine yakın dönemleri kapsayan üç ayrı cizye defteri üzerinde inceleme yapılmıştır. Cizye defterleri belirli bir standarda göre tutulmadığı ve öncelik vergi dilimlendirmesine verildiği için aynı kişiler hakkında bir defterde sadece isim bilgileri belirtilirken bir başka defterde mesleğiyle birlikte ifade edilebilmekteydi. Bu durum meslek oranlarının kesin bir biçimde tespitini zorlaştırmaktadır. Daha sağlıklı sonuçlara ulaşmak amacıyla bir birini takip eden cizye defterlerinde aynı kişiler hakkındaki farklı ifadelerle yapılan kayıtlar karşılaştırılarak meslek grupları tespit edilip, yüzdeler oranlar oluşturulmuştur.

²⁸⁶ Yavuz Ercan, *Osmanlı Yönetiminde Gayrimüslimler (Kuruluştan Tanzimat’a Kadar Sosyal, Ekonomik ve Hukukî Durumları)*, Turhan Kitabevi, Ankara-2001, s. 225.

Tablo 17. Cizye defterlerine göre Ermenilerin meslekleri

Meslek	Sayı	%	Meslek	Sayı	%
Terzi	65	%25	Duhancı	2	0,8
Kuyumcu	36	%14	Düğmeci	2	0,8
Dülger	27	%10,4	Dülbentçi	2	0,8
Tüfenkçi	23	%8,9	Pabuççu	2	0,8
Bakırcı	14	%5,4	Tenekeci	2	0,8
Boyacı	12	%4,7	Üzengici	2	0,8
Eskici	11	%4,2	Gemci	1	0,4
Kürkçü	10	%3,9	Helvacı	1	0,4
Papaz	6	%2,3	Hizmetkâr	1	0,4
İplikçi	5	%2	Kantarcı	1	0,4
Kundakçı	5	%2	Kavaf	1	0,4
Bezzaz	4	%1,6	Kavukçu	1	0,4
Çarıkçı	4	%1,6	Kirişçi	1	0,4
Amele	3	%1,1	Meyabcı	1	0,4
Çilingir	3	%1,1	Sarraf	1	0,4
Aşçı	2	0,8	Taşçı	1	0,4
Berber	2	0,8	Yağcı	1	0,4
Dikici	2	0,8	Yılandı	1	0,4
Toplam				258	

Sadece cizye kayıtlarındaki veriler incelenerek oluşturulan tablodaki meslek dağılımına bakıldığında, Afyonkarahisar'daki Ermeniler arasında yaygınlık bakımından %25 oranıyla terzilik birinci sırada, %14 oranıyla kuyumculuk ikinci sırada ve %10,4 oranıyla dülgerlik üçüncü sırada yer almaktadır. Bu meslekleri %2 ile %10 arası oranlarla tüfenkçilik, bakırcılık, boyacılık, eskicilik, din adamlığı, iplikçilik ve kundakçılık takip etmektedir. Tablodaki mesleklerden de görüldüğü gibi Ermeniler arasında zanaatkârlık oldukça yaygındır. Bu durum Afyonkarahisar'la sınırlı değildir. Mesela Kayseri'de de Ermeniler daha çok ticaret, terzilik ve kaftancılıkla uğraşmaktadırlar²⁸⁷. Kıyaslamak adına Bursa'da yaşayan Ermeniler arasında ise en yaygın meslekler olarak bezzazlık, iplikçilik, kürkçülük, terzilik, kuyumculuk ve çilingirlik tespit edilmiştir²⁸⁸. Bursa'da meslek dağılımında bezzazlığın öne çıkması öteden beri tekstil sektöründe adından söz ettiren bir kent olmasıyla açıklanabilir. Aynı şekilde Balıkesir'deki Ermeniler arasında da duvar ustalığı, terzilik, ekmekçilik, çerçilik yapanlarla yağ ticaretiyle uğraşanlar tespit

²⁸⁷ Simeon, *a.g.e.*, s. 254.

²⁸⁸ A. İ. Karataş, *a.g.m.*, s. 97-98.

edilmiştir²⁸⁹. Görüldüğü gibi Ermeniler yaşadıkları bölgelerdeki tarımsal ve ticari potansiyele entegre olarak ilgili iş kollarında yer almaya çalışmışlardır. Afyonkarahisar’da haşhaş ticaretiyle, Bursa’da tekstil sektöründe, zeytinin daha çok yetiştirildiği Balıkesir’de ise yağ ticaretiyle meşgul olmaları bu tespiti doğrulamaktadır. Söz konusu yerel şartların getirdiği ticari tercihler dışında genel olarak bütün şehirlerde Ermenilerin zanaatkârlığı ön plana çıkmaktadır.

Ermenilerin ata mesleğinin taş ustalığı olduğu bilinen bir gerçektir. Anadolu’nun çok farklı coğrafyalarında yaşayan Ermeniler yaptıkları güzel mimari eserlerle atalarından kalma bu yeteneklerini sergilemişlerdir. İnşa ettikleri mimari eserlerle İstanbul’un pek çok semtine damgasını vuran bir aile olan Balyan ailesiyle sembolleşen bu mesleğin, Anadolu’nun ücra yörelerinde de Ermeni temsilcilerine rastlamak mümkündür.

Afyonkarahisar İdadisi’nin (Afyon Lisesi) inşasında mimarının Avdik (Avdis) adında Afyonkarahisarlı bir Ermeni oluşu²⁹⁰ ve yine XX. Yüzyılın başlarında bir yangın sonrası yeniden inşa edilen Afyonkarahisar Mevlevîhânesi’nin taş ustalığının Ermeni Andon Usta tarafından yapılması, Ermenilerin bu mesleğe ilgilerine örnek olarak verilebilir. Bunun yanında Afyonkarahisar’da yaşayan Ermeni sülalelerin önemli bir kısmının mimaroğlu, mimaryan, mimarbaşıyan gibi isimler taşıması, bu meslekle söz konusu toplum arasındaki ilişkiye bir başka örnektir. Bu meslekteki uzmanlıkları Ermenileri kimi zaman adli davalarda bilirkişi konumuna bile getirmiştir²⁹¹.

İngiliz yazar Julia Pardoe 1835-36 yıllarında gelip belirli bir süre kaldığı İstanbul’daki gözlemlerini anlatırken burada yaşayan Ermeniler için “...*Kuyumcuların hemen hepsi, sarraflar gibi, Ermenilerdir. Başkentteki bütün sürekli işlerin çoğunun, Ermenilerin elinde olduğu bir gerçektir. Bunlarda, sabırlı ve çalışmaktan bıkmayan bir ticaret ruhu vardır...*”²⁹². İfadelerini kullanmaktadır. Bu tespit de görüldüğü gibi Ermenilerin mesleki tercihleri genellikle ekonomik

²⁸⁹ İ. H. Mercan, *a.g.m.*, s. 419.

²⁹⁰ Ö. F. Atabek, *a.g.e.*, s. 195.

²⁹¹ Mesela iki Müslüman arasında, duvar üzerinde yapılmış bir tuvaletin suyunun ve kokusunun ev içindeki dolaba sızmasıyla ilgili olarak kurulan mahkemede, mahkeme heyetinde bilirkişi olarak Karabet oğlu Arakil, Bedros oğlu Heci Ohannes adlarında iki Ermeni de bulunmaktadır. *AŞS.nr.* 616/112.

²⁹² Miss Julia Pardoe, *Yabancı Gözüyle 125 Yıl Önce İstanbul (Sultanın Şehri ve Türklerin Aile Hayatındaki Gelenekleri)*, Çev. Bedriye Şanda), İstanbul-1967, s. 37.

potansiyeli yüksek işler olmuştur. Ağırlıklı olarak ya ticari faaliyetlerde bulunmuşlar ya da kuyumculuk, sarraflık gibi işlerle uğraşmışlardır.

Julia Pardoe'nin İstanbul'daki Ermeniler üzerinde yaptığı bu tespitleri, Afyonkarahisar Ermenilerinin uğraş alanlarına bakarak teyit etmek mümkündür. Bu şehirde de Ermenilerin en önemli iş alanlarından birisi kuyumculuk ve sarraflıktır. Sarraflık ve kuyumculuk her ne kadar Rum ve Yahudilerin de ilgi duyduğu bir iş kolu olsa da Osmanlı Devleti'nde bu mesleğin hâkimi Ermenilerdi²⁹³. Nitekim bu uğraş alanı Afyonkarahisar'da Sarrafoğlu²⁹⁴, Sarrafyan²⁹⁵, Altınoğlu²⁹⁶ gibi ifadelerle sülalelere isim olmuştur. Bazı mahkeme kayıtlarında ise doğrudan bu mesleği niteleyen hitaplar görülmektedir²⁹⁷.

Afyonkarahisar'da kuyumculuğun zamanla Ermenilerin hâkimiyetine girdiği görülmektedir. XVII. Yüzyıl'ın ikinci yarısı itibariyle şehirde müstakil bir çarşısı bulunan kuyumcuların sayısı bahsi geçen dönemde on olarak tespit edilmiştir. Bu on kuyumcudan iki tanesi gayrimüslimlere aitken kısa bir sürede iki kuyumcu dükkânının daha el değiştirmesiyle gayrimüslimlerin bu sektördeki ağırlığı artmaya başlamıştır²⁹⁸. Yaklaşık iki asır sonra ise şehirdeki kuyumcuların ekserisi Ermeni'ydi. 1845 yılında Hacı Osman Ağa'nın, şehirde kendisine ait altı kuyumcu dükkânını arka arkaya Ermenilere satması²⁹⁹, Ermenilerin zaten mahir olduğu bu işkolunda hâkimiyetlerini arttırmıştır. Bu, Afyonkarahisar'a has bir durum değildi. Anadolu'nun pek çok şehrinde Ermenilerin bu iş kolunda belirli bir hâkimiyet kurdukları yapılan araştırmalarla tespit edilmiştir. Mesela Yozgat'taki toplam 26 kuyumcunun tamamı Ermeni'dir³⁰⁰.

Afyonkarahisar'da hangi mahallelerde hangi mesleklerin daha yaygın olduğu hakkında bazı sonuçlara ulaşılabilmektedir. Buna göre; Ermeniler arasında Ardıç ve Nasara Mahallelerinde kuyumculuk ve terzilik; Tac Ahmet Mahallesinde terzilik,

²⁹³ Y. Ercan, *a.g.e.*, s. 227.

²⁹⁴ AŞS.nr. 612/200.

²⁹⁵ AŞS.nr. 618/261.

²⁹⁶ AŞS.nr. 604/89.

²⁹⁷ AŞS.nr. 569/226, 237, 299; nr. 573/162, 168; nr. 574/43; nr. 598/143; nr. 605/259; 573/139.

²⁹⁸ M. Karazeybek, *a.g.t.*, s. 216.

²⁹⁹ Hacı Osman Ağa, 6 kuyumcu ve bir papuççu dükkânını arka arkaya Ermenilere satmıştır. AŞS.nr. 569/279, 280, 281, 285, 286, 294, 355.

³⁰⁰ T. N. Karaca, *a.g.e.*, s. 37. Diğer taraftan J. H. A. Ubucini, XIX. Yüzyılın ortalarına ait gözlemlerini aktarırken Ermenilerin meslekleri arasında kuyumculuğu ilk sıralarda saymaktadır. Bkz. J. H. A. Ubucini, *1855'de Türkiye*, C. II, Çev. Ayda Düz, Tercüman 1001 Temel Eser, İstanbul-1977, s. 79.

tüfenkçilik ve dülgerlik; Cami-i Kebir Mahallesinde bakırcılık ve boyacılık; Doğanca Mahallesinde terzilik, dülgerlik ve kuyumculuk; Molla bahşi Mahallesinde terzilik ve yazıcılık; Hisarönü, Kara Kâtip, Yukarı Pazar, Zaviye Sultan Mahallelerinde terzilik; mesleklerinin daha yaygın olduğu görülmüştür³⁰¹.

Diğer taraftan vergi dilimlerine göre hangi meslek erbaplarının ekonomik durumlarının daha iyi olduğuna dair bir değerlendirme yapmak da mümkündür. En yüksek vergi dilimi olan “âlâ”dan vergi ödeyenler arasında ağırlıklı kürkçü, kuyumcu ve iplikçiler yer almaktadır. Bu meslekleri sarraf, duhancı, tülbentçi ve çarıkçı gibi meslek erbapları takip etmektedir. Bu durum ekonomik seviye ile meslekler arasındaki ilişki hakkında fikir vermektedir. Ayrıca tespit edilen beş papazdan dördünün en düşük dilimden, birinin ise orta dilimden vergi ödemesi dikkat çekmektedir³⁰².

Buraya kadar bahsi geçen meslekler ağırlıklı olarak cizye kayıtları esas alınarak değerlendirilmiş bilgilerden oluşmaktadır. Benzer bilgilere Afyonkarahisar Mahkeme Sicil Defterlerinde yer alan kayıtlardan da ulaşmak mümkündür. Buna göre mahkeme kayıtlarında ifade edilen Marangozoğlu³⁰³, Çarıkçıoğlu³⁰⁴, Terzi Bedikoğlu³⁰⁵, Boyacıoğlu³⁰⁶, Papazoğlu³⁰⁷, Gemcioğlu³⁰⁸ gibi sülale isimlerinden bir kısım Ermenilerin terzilikten din adamlığına kadar çeşitli mesleklerle uğraştıkları söylenebilir. Yine sülale isimleri arasında geçen Hancı Torosoğlu³⁰⁹ ifadesinden bazı Ermenilerin han işletmeciliğiyle uğraştığı anlaşılmaktadır. Diğer taraftan Mal varlıklarının dökümünü içeren terekelerde geçen boyacı dükkânı³¹⁰ terzi dükkânı³¹¹, mağaza³¹², eskici dükkânı³¹³, çilingir dükkânı, kuyumcu dükkânı³¹⁴ gibi tarifler Ermenilerin bu mesleklerle olan ilgilerini gösteren bir başka örnektir.

³⁰¹ BOA.ML.VRD.CMH.1276.

³⁰² BOA.ML.VRD.CMH.1276.

³⁰³ AŞS.nr. 616/107.

³⁰⁴ AŞS.nr. 6159/11; nr. 616/40.

³⁰⁵ AŞS.nr. 604/161.

³⁰⁶ AŞS.nr. 615/135.

³⁰⁷ AŞS.nr. 616/81.

³⁰⁸ AŞS.nr. 604/103.

³⁰⁹ AŞS.nr. 613/422.

³¹⁰ AŞS.nr. 615/191; nr. 612/286.

³¹¹ AŞS.nr. 612/224.

³¹² AŞS.nr. 612/310.

³¹³ AŞS.nr. 604/261.

³¹⁴ AŞS.nr. 605/259.

Ermeniler arasında avukatlık mesleğinin de yaygın olduğu anlaşılmaktadır. Mahkeme kayıtlarında bazen doğrudan avukat olarak, bazen de dava vekili olarak tanımlanan Ermeniler bulunmaktadır³¹⁵. Hatta mahkemeye akseden pek çok davada Müslümanların avukatlığını yapan Ermenilere rastlanmaktadır.

Eskiden mutfaklarda kullanılan tencere, tava, kazan türü eşyaların büyük bir kısmı bakırdan imal ediliyordu ve sağlık açısından ara sıra kalaylanması gerekiyordu. Bu sebeple bakırcılık ve kalaycılık da oldukça yaygın zanaat kolları olarak kendini göstermekteydi.

XIX. Yüzyıl sonları ile XX. Yüzyıl başlarında ise ticari cazibesi olan meslekler dışında mühendislik, doktorluk, eczacılık, muhasebecilik, kâtiplik gibi eğitim ve teknik bilgi gerektiren mesleklerde de Gayrimüslimlerin ön plana çıktığı görülmektedir. Nitekim 1907/H.1325 tarihli kayıtlara göre şehirde çalışan 4 diplomalı doktor ve eczacıdan 3 tanesi Ermeni, biri Müslümandır³¹⁶. Şehirde bulunan Osmanlı Bankası şubesindeki veznedar, muhasebe kâtibi ve tahsildar³¹⁷, Duyun-u Umumiye İdaresi sandık emini³¹⁸, Şimendifer hattı istasyonu ustabaşı³¹⁹, bazı aşar memurları³²⁰, Şehir Ticaret ve Sanayi Odasının on üyesinin altısı³²¹ sanayi mektebinde bulunan eğitimcilerden üçü usta öğretici biri öğretmen olmak üzere dördü³²² Ermeniydi. Salname kayıtlarında Belediye Eczahanesi Eczacısı Pavlaki Efendi³²³ Eczacı Simon Efendi³²⁴, Baytar Artin Efendi, Mühendis Barborini Efendi³²⁵ gibi çoğunluğu Ermeni olan gayrimüslim isimlerinin geçmesi bu durumun somut yansımasıdır. Örneklerde de görüldüğü gibi eğitimle ilgili diplomalı mesleklerin çoğunda gayrimüslimler nüfus oranlarının çok üzerinde istihdam edilmişlerdir. Afyonkarahisar'ın İtilaf devletleri tarafından işgalinde bile Karahisar

³¹⁵ Mesela *Avukat Dedeyan Estaban oğlu Artin Efendi, Dâvâ Vekîli Karabet oğlu Ohannes Efendi* gibi. *AŞS*, nr. 616/36; nr. 637/32.

³¹⁶ Bu kişiler Tabip Galip Bey, Tabip Arapyan Agop Efendi, Eczacı Nersisyan David Efendi, Eczacı Sebatyan Markara Efendi'dir. *HVS*, sene 1325, defa 34, s. 520.

³¹⁷ Veznedar :Karebet Oskanyan Ef., Muhasebe Katibi : Gilman Kasparyan Ef., Tahsildar : Haçator Oskanyan Ef.

³¹⁸ Sandık Emni: Hayrebet Ef., *HVS*, sene 1315, defa 24, s. 178-187.

³¹⁹ Ustabaşı Ermeni Garebet *AŞS*.nr. 625/79.

³²⁰ 11 şevval 1281 tarihli sicil kaydına göre Hıristiyan mahallesinde Aşar memuru Ohannes veled-i Kirkor *AŞS*.nr. 591/507.

³²¹ Altunyan Hacı Kigork Ağa, Hopcanyan Isador, İşilyan Karnik, Mimarbaşyan Agop Ef., Nersisyan Estepan, Avakyan Hayrebet, *HVS*, sene 1315, defa 24, s. 178-187.

³²² Mustafa Oğuz, "Afyon'un İşgal Günleri", *Sebat Gazetesi*, S.1009, 12 Kasım 1960.

³²³ *HVS*, sene 1301, def'a 12, s. 178-180.

³²⁴ *HVS*, sene 1306, def'a 17, s. 157-160.

³²⁵ *HVS*, sene 1304, def'a 14, s. 166-170.

İngiliz Siyasi Temsilciliği'nde tercümanlık görevini Hem adında bir Ermeni yapmıştır³²⁶.

İstihdam sahalarındaki gayrimüslimlere yönelik yoğunlaşmanın sadece liyakatle veya doğal bir sürecin yansması olarak değerlendirilmesi pek mümkün görünmemektedir. Zira Anadolu Karahisar-1 Sahip Demiryolu İdaresindeki toplam dokuz görevlinin arasında hiçbir Türk ve Müslüman'ın bulunmayışı³²⁷, yine aynı şekilde İzmir-Karahisar-1 Sahip Demiryolu İdaresi'nde çalışan toplam beş kişinin tamamının Ermeni, Rum ve Avrupalılardan oluşması³²⁸ bu işletmelerin sahibi olan yabancı şirketlerin istihdam mantığını ortaya koymaktadır. Nitekim Falih Rıfkı Atay Cumhuriyet Türkiye'sinden bu dönemi değerlendirirken söz konusu yabancı şirketlerden; *"Birkaç kondüktörle ateşçilerden ve yaban yerlerde istasyon memurlarından başka içine Türk sokmayan Alman, İngiliz ve Fransız demiryolları..."* şeklinde bahsetmektedir³²⁹. Diğer taraftan Bela Horvath da 1913 yılında gezdiği Anadolu'yu anlatırken söz konusu tespitlere paralel bir şekilde mühendislik, demiryolu uzmanlığı gibi teknik bilgi ve beceri gerektiren işlerle uğraşanların çoğunun Rum ve Ermeni olduğunu belirtmiştir³³⁰.

Diğer taraftan Afyon Rüştüyesi'nde XIX. Yüzyıl sonlarında Aziz Efendi adında bir Ermeni'nin resim öğretmeni olarak görev yapması³³¹, Ermenilerin eğitimle ilgili görevlerde de bulduklarını göstermektedir.

İncelenen dönemde şehir merkezinde sürekli oturan Rum sayısının fazla olmamasına rağmen dışarıdan gelip burada ticaretten sağlık sektörüne kadar değişik alanlarda iş yapan Rumlar görülmektedir. Daha çok ticari amaçlarla Afyonkarahisar'a gelmiş olan ve burada tenekecilik³³², bakırcılık³³³, cerrahlik³³⁴ gibi mesleklerde faaliyet gösteren Rumlar genellikle şehirdeki Turunç Hanı ile Acem

³²⁶ BOA.,DH.KMS.55-2/45.

³²⁷ Memur: Anastas Kopsidas Efendi, Anbar memuru: Kontopolos Efendi, Diğer anbar memuru: Gazeryan Efendi, Bilet memuru: Ağabyos Efendi, Kantarcı: Apostal Efendi, Muavin: Çantayan Efendi, Başkatip: Ebsirlon Efendi, Acente: Tatyos Efendi, Kantarcı: Mamcıyan Efendi, HVS, sene 1325, defa 34, s. 520.

³²⁸ Memur: Filibh Efendi, Anbar memuru: Dikilyan Efendi, Bilet memuru: Endaki Efendi, Başçavuş: Mösyö Ris, Acente: Babaki Efendi, HVS, sene 1325, defa 34, s. 520.

³²⁹ Falih Rıfkı Atay, *Çankaya*, Kırıl Matbaası, İstanbul-1984, s. 452-453.

³³⁰ Bela Horvath, *Anadolu 1913*, Çev. Tarık Demirkan, Tarih Vakfı Yurt Yay., İstanbul-1996, s. 73.

³³¹ S. Gönçer, C. I. a.g.e., s. 85.

³³² AŞS.nr. 574/145.

³³³ AŞS.nr. 574/60.

³³⁴ AŞS.nr. 599/16.

Hanı adıyla bilinen handa ikamet etmekteydiler³³⁵. Bunlar arasında Isparta Rumlarından olup XIX. Yüzyıl sonu ile XX. Yüzyıl başlarında Afyonkarahisar’da mesaneden taş çıkarmaya yönelik ameliyatlara ün yapan Mihail oğlu Lazorus dikkat çekmektedir³³⁶.

XIX. Yüzyıl mahkeme sicil kayıtlarında seyrek de olsa Yahudilere ait bilgilere rastlanmaktadır. Bunlardan bir kısmı halen merkez kazada yaşayan az sayıdaki Yahudiye ait olup, bir kısmı da Bursa gibi şehirlerde oturup ticaret maksadıyla misafir olarak Afyonkarahisar’da bulunan Yahudilerle ilgilidir. Mesela Tâc Ahmet Mahallesi’nden iken vefat eden Buharalı Abdulkerim oğlu Hacı Abdülhalim’in 1887 tarihli terekesinde Bursalı Yahudi Nesim oğlu Avram’dan aldığı bazı ev eşyaları karşılığı 671 kuruş borcu bulunmaktadır³³⁷.

1.2. AİLE

Ermenilerin aile yapısının Müslümanlarınkilerle önemli benzerlikler gösterdiği tespit edilmiştir. Genel olarak çekirdek aile denilen, ana-baba ve çocuklardan oluşan Ermeni aileleri, kimi zaman Müslümanlarda olduğu gibi kendileriyle birlikte yaşayan yaşlılarla daha da kalabalıklaşmaktaydı. Türklerdeki gibi Ermenilerde de aile bağlarının kuvvetli ve sadakat ve cefakârlık yönüyle de “ana” faktörünün önemli olduğu anlaşılmaktadır. I. Dünya Savaşı yıllarında dört yılını Osmanlı ordusunda geçiren ve gözlemlerini 1926 yılında kitaplaştıran Rafael de Nogales; Ticari ahlaklarının zayıf olduğunu belirttiği Ermenileri, toplumsal ahlak konusunda bütün doğu Hıristiyanlığına ve birçok Avrupalıya örnek göstermektedir. Özellikle de Ermeni kadınlarından “sadık bir eş, tartışılmaz bir ana...”³³⁸ olarak bahsetmektedir.

³³⁵ AŞS.nr. 612/294; nr. 574/60, 145.

³³⁶ AŞS.nr. 599/16.

³³⁷ AŞS, nr. 616/20; Hacı Abdülhalim öldüğünde ise terekesinin dörtte biri tek varisi olan eşi Mehmet kızı Emine’ye verilmiş dörtte üçü ise beytülmal aktarılmıştır. (eşinden başka mirasçısı olmayanlar için uygulanan usûl) Bu alışverişten haberdar olan bazı Müslümanların Yahudi tüccar lehine yaptığı şahitlik neticesinde iddia sahibi Yahudi Avram haklı bulunmuş ve alacağının tahsili karara bağlanmıştır. AŞS.nr. 615/171.

³³⁸ Rafael de Nogales, *Osmanlı Ordusunda Dört Yıl (1915-1919)*, Çev. Vedii İlmen, İstanbul-2008, s. 124.

Türk ailesiyle Ermeni ailesi arasındaki bir benzerlik de ataerkillikti. Türklerdeki gibi Ermenilerde de aile içi ilişkilerde belirgin bir resmiyet vardır. Bu saygıyla karışan resmiyet daha çok ailenin erkek üyelerinin hiyerarşik üstünlüğüne göre artmaktaydı. Mesela baba içeri girince oğlu 50-60 yaşlarında da olsa anında ayağı kalkardı. Küçük kardeşlerin genellikle büyüklerinin yanında tütün içmekten kaçınmaları da saygı ve resmiyetin bir başka yansımasıydı³³⁹.

Osmanlı dönemi sosyal, kültürel ve ekonomik hayatıyla ilgili en önemli kaynaklardan birisi terekelerdir. Terekeler, kişi öldükten sonra verasetle ilgili olarak düzenlenen ve kişinin günlük kullandığı eşyalardan alacak ve borçlarına kadar bütün mal varlığını kapsayan döküm listeleridir. Terekeler tutuldukları dönemin sosyal, kültürel ve ekonomik hayatına olduğu kadar ait olduğu kişilerin de özel hayatından, mesleki ve ekonomik durumuna kadar önemli bilgiler içerirler. Bu açıdan terekelerden istifade ederek Afyonkarahisar'daki gayrimüslimlerin aile hayatları, çocuk sayıları, kullandıkları eşyalar ve ekonomik durumları hakkında bazı bilgilere ulaşmak mümkündür.

Diğer taraftan şahıs ve sülale isimlerinin tespitinde ve özellikle iktisadi açıdan bazı verilere ulaşmada cizye defterleri de oldukça yararlı kaynaklardır. Dolayısıyla bu bölümdeki bilgilerin önemli bir kısmı cizye defterlerinden ve Afyonkarahisar Mahkeme Sicil Defterlerinde yer alan tereke kayıtlarından faydalanılarak çıkarılmıştır.

1.2.1. Sülale İsimleri, Şahıs İsimleri ve Unvanlar

Toplumlarda başta akrabalık olmak üzere, yerel düzeydeki kültürel, sosyal ve ekonomik ortaklıklar sülale dediğimiz, geçmiş ve güncel uzantıları bulunan yapıları ortaya çıkarmıştır. Ailelerin dâhil oldukları cemaat olgusu içinde bir alt kimlik şeklinde tanımlanabilecek olan sülaleler, kapsamına göre çok köklü ve geniş olabileceği gibi, küçük bir grubu da niteleyebilir. Dolayısıyla her sülale, oluşum süreci içinde ayırt edici bir özellikle bağlantılı bir isim taşır. Bu isimlere sülale ismi

³³⁹ H. Von Moltke, *a.g.e.*, s. 49.

adını veriyoruz. Osmanlı Devleti'nde şahıs ve aileleri tanımlayıcı başka uygulamalar bulunmadığından, sülale merkezli tanımlamalar daha da ön plana çıkmıştır.

Bireylere ait mesleki, ailevî bazı özellikleri üzerinde taşıması, kimi zaman ailelerin asıl memleketleri hakkında bilgi vermesi sülale isimlerinin önemini arttıran hususlardır. Aile ve bireylerin toplumsal statüleriyle de mensup oldukları sülale arasında bir ilinti kurmak mümkündür. Osmanlı Devleti egemenliği altında yaşayan Ermenilerin taşıdıkları sülale isimleri, uzun tarihi süreçteki kültürel kaynaşmanın da etkisiyle genellikle Türkçe isimlerden oluşmaktaydı. Hatta bu benzerlikler bazı Ermeni sülalelerle Türk sülalelerin aynı isimleri taşımasından kaynaklanan karışıklıklara bile sebep olabilmekteydi.

Ermeni şahıs isimleri sülale isimlerine nazaran kültürel, dinsel ve etnik yapıyı daha çok vurgulayan bir karakter taşır. İnsanlar aldıkları isim ve unvanlarla mensup oldukları toplumların kültürel özelliklerini de yaşatmış olurlar. Hatta farklı toplumlar arasındaki kültürel etkileşimlerin ortaya çıkartılmasının isimlerin etimolojik kökeninin incelenmesiyle daha da kolaylaşacağı bir gerçektir. Bu bakımdan Ermeni şahıs isimlerine bakıldığında Ermenicenin dışında Farsça, İbranice, Yunanca, Latince ve Türkçe kökenli pek çok isme rastlanabilmektedir. Bu durum ortak coğrafya ve tarihin getirdiği doğal bir sonuçtur. Aynı şekilde Ermeni kültüründen diğer kültürlere yansımış benzer örnekleri de bulmak mümkündür.

1.2.1.1. Sülale İsimleri

1850-1853 tarihleri arası cizye kayıtları esas alınarak Afyonkarahisar'da 136 Ermeni sülale ismi tespit edilmiştir. Cizye kayıtlarından ayrı mahkeme sicil kayıtlarında daha farklı isimlere rastlamak da mümkündür. Söz konusu 136 sülale içinde muhtemelen aynı sülale içinde bulunup kayıtlara farklı isimlerle geçmiş olanlar bulunabileceği gibi, aynı ismi taşıdığı halde aralarında akrabalık ilişkisi bulunmayanların da olabileceğini dikkate almak gerekir. Bu detaylar mevcut verilerle aydınlatılamasa da, tespit edilen isimler üzerinden bazı kanaatlere ulaşmak mümkündür.

Cizye kayıtları incelenerek farklı kişiler üzerinde aynı sülale isimlerinin kullanım sayıları esas alınarak, hangi sülalelerin daha yaygın olduğu tablo haline getirilip, üzerinde değerlendirme yapılmıştır³⁴⁰. Tespit edilen sülaleler içinde en sık rastlanana %4,3 ile “Papazoğlu” dur. Fakat bu ismi tek bir sülale adı olarak değil, dini görevlerinden dolayı bazı aileler için kullanılan bir isim olarak düşünmek gerekir. Bu istisna dışında en fazla rastlanılan sülale isimleri %3,8 ile “Avakoğlu”, %2,9 ile “Kaplanoğlu”, %1,9 ile “Balıoğlu”, “Kürkçüoğlu” ve “Topaloğlu” sülaleleridir. Bu isimlerin çoğunlukla Türkçe oluşu dikkat çekmektedir.

Sülale isimleri aileler hakkında bazı bilgiler edinmemizi de kolaylaştırmaktadır. Bu isimlerin bazılarının içinde yer adları taşıması bu ailelerin Afyonkarahisar’a nerelerden gelmiş olabilecekleri konusunda fikir vericidir. Mesela sülale adları arasında geçen Diyarbekirlioğlu, Sivrihisarlioğlu, Bursalıoğlu, Tokatlioğlu, Niğdelioğlu, İstanbulluoğlu, Karanlı, Uşaklı, İzmirli, gibi isimler bu ailelerin ya da atalarının söz konusu şehirlerden gelmiş olabileceğini düşündürmektedir. Sülale isimlerine yansıyan yer adları açısından bariz bir şekilde “Tokatlioğlu” ismi ön plana çıkmaktadır. Bu durum Tokat yöresinden Afyonkarahisar’a önemli miktarda Ermeni göçü yapılmış olabileceği şeklinde değerlendirilebilir.

Yine sülale isimlerinde yer alan bazı ifadelerden ailelerin mesleki durumları hakkında da bazı tespitler yapılabilmektedir. Kayıtlar arasında geçen Bıçakçioğlu, Tüfenkçioğlu, Boyacıoğlu, Mimarçoğlu, Çerçioğlu, Çarıkçioğlu, Yoğurtçuoğlu, Gemcioğlu, Kundakçioğlu, Kürkçüoğlu, Marangozoğlu, Papazoğlu, Sarrafoğlu, Terzioğlu, Basmacıoğlu gibi isimler sülale adlarıyla söz konusu meslekler arasında bir bağlantı bulunduğuna işaret etmektedir.

Bunların dışında belki de en fazla rastlanılan sülale isimleri ise daha çok o sülalenin önceki nesillerinden bir şahsın ismiyle adlandırılması şeklindedir. Bazen de sülale isimleri sülale bireylerinden birinin bazı özellikleri veya herhangi bir özrüyle ilgili olabilmekteydi. Mesela Tekbacakoğlu, Kelbogosoğlu, Uzunoğlu, Topaloğlu, Altıparmakçioğlu gibi sülale isimleri bunlardandır.

³⁴⁰ Bkz. Ekler kısmı Tablo 9.

Diğer taraftan Tanzimat'ın başlangıç dönemlerine ait cizye kayıtlarından tespit edilen sülale isimleriyle, XIX. Yüzyılın sonları ve XX. Yüzyıl'ın başlarını kapsayan mahkeme sicil defterlerinden tespit edilen sülale isimlerinin, sonlarına aldığı “-oğlu” veya “-yan” şeklindeki ekler farklılık gösterse de, genel olarak büyük oranda benzeşmesi bazı ailelerin uzun bir dönem aynı isimle şehirde yaşamaya devam ettiğini göstermektedir.

Ermenilere ait sülale isimlerinin dikkat çeken bir özelliği de Türklere ait sülale isimleriyle olan benzerliğidir. Bu benzerliğin bazen Türk isimleriyle karışacak düzeye ulaştığı görülmektedir. Fakat zamanla sülale isimlerinin kullanımında dilsel olarak bir değişim göze çarpmaktadır. XIX. Yüzyılın sonlarına kadar hem isim kökleri hem de isimlerin sonlarına konan “-oğlu” takısıyla çoğunluğu Türkçe olarak kayıtlara geçen Ermeni isimlerinin XX. Yüzyıl'a doğru Ermenice “-yan”lı ekler almaya başladığı, belirgin bir şekilde isim köklerinin de Türkçeden uzaklaştığı görülmektedir. Önceki kayıtlarda Sarrafoğlu, Mimaroglu, Topaloğlu, Altunoğlu, Kürkçüoğlu vb. şekilde ifade edilen isimlerin, sonraki dönemlerde Agobciyan³⁴¹, Tahakyan³⁴², Mimaryan³⁴³, Sarrafyan³⁴⁴, Danilyan³⁴⁵, Topalyan, Altunyan, Kürkçüyan³⁴⁶, Tütüncüyan, Nersisyan, Dökmeciyan, Hopcanyan, İşilyan, Mimarbaşyan, Tokatlıyan³⁴⁷, Avakyan³⁴⁸, Gazeryan, Çantayan, Mamciyan, Dikilyan³⁴⁹, vb. şekillerde kullanılmasını, Osmanlı Devleti'nin son dönemlerinde artan milliyetçiliğin Ermeni cemaatinde dilsel yansıması olarak değerlendirmek mümkündür. Diğer taraftan isminde “-yan” eki taşıyanların soy olarak gerçek Ermeniler olduğuna dair Ermeniler arasında milliyetçilikle beraber yaygınlaşan bir görüşün de bu değişimde etken olduğu düşünülebilir.

Cizye uygulamasının son örnekleri olan bu dönemden sonra toplu kayıtlar bulunmadığından sonraki dönemler için sülale isimlerinin tespitinde mahkeme sicil defterlerinde geçen dava kayıtlarını kullanmak zarureti hâsıl olmuştur.

³⁴¹ AŞS.nr. 568/119.

³⁴² AŞS.nr. 574/17.

³⁴³ AŞS.nr. 611/122.

³⁴⁴ AŞS.nr. 611/515.

³⁴⁵ AŞS.nr. 615/56.

³⁴⁶ AŞS.nr. 609/170.

³⁴⁷ HVS, sene 1315, defa 24, s. 178-187.

³⁴⁸ HVS, sene 1314, defa 23, s. 262-271.

³⁴⁹ HVS, sene 1325, defa 34, s. 520.

Afyonkarahisar Mahkeme Sicil Defterlerinden on altı defterde yapılan inceleme sonucu şehir merkezinde toplam 91 sülale ismi tespit edilmiştir. Şüphesiz ki, sülale sayısı tespit edilenden daha fazladır. Tespit edilebilen isimler Mahkeme sicil kayıtlarına aksedenlerle ve taranan dönemle sınırlıdır. Diğer taraftan cizye kayıtlarından tespit edilen sülale isimleri, mahkeme sicil kayıtlarından elde edilenlerle büyük oranda benzeşmektedir.

XIX. Yüzyılın ortalarından XX. Yüzyıl başlarını kapsayan döneme ait on altı farklı mahkeme sicil defterinden tespit edilen sülale isimleri aşağıdaki gibidir³⁵⁰.

Tokatlıoğlu, Bursalı, Akşehirli, İzmirli, Sivrihisarlıoğlu, Manisalıoğlu, İstanbulluoğlu, Şahinoğlu, Karaoğlu, Tosunoğlu, Diyaroğlu, Marangozoğlu, Sarrafoğlu, Altınoğlu, İğnecioğlu, Gemcioğlu, Bıçakçioğlu, Koçoğlu, Topaloğlu, Yatakoğlu, Dermişoğlu, Coşkunoğlu, Kundakçioğlu, Kaplanoğlu, Sırmaoğlu, Boyacıoğlu, Kamburoğlu, Çiçekoğlu, Çarıkçioğlu, Kürkçüoğlu, Basmacıoğlu, Elizoğlu, Şâtıroğlu, Gültorosoglu, Balgamoğlu, Kelbogosoğlu, Altıparmakoglu, Cebecikoğlu, Kalemkâroğlu, Burunoğlu, Çalçerioğlu, Terzi Bedikoğlu, Sakaloğlu, Ammioğlu, Abrioğlu, Markaraoğlu, Andonoğlu, Matemanoğlu, Aragriseoğlu, Hayrebetoğlu, Mertekozoglu, Aravoğlu, Heşeoğlu, Mettioğlu, Avadanoğlu, Hotinoğlu, Minçoğlu, Avakilisoğlu, Nanazoglu, Avakoğlu, İsayioğlu, Nersizoglu, Onanoğlu, Papazoglu, Kalosoglu, Pilakçioğlu, Bıdıkoğlu, Sadmaoğlu, Bogosoglu, Karabogosoğlu, Kavdioğlu, Bötekoğlu, Kayseroğlu, Surpoğlu, Kazeroğlu, Corcalioğlu, Çaçakoğlu, Kosta(i)oğlu, Torosoglu, Vartanoğlu, Varyetoglu, Çökiloğlu, Madanoğlu, Yakopoğlu, Manikoğlu, Dıragapoğlu, Mimarbaşıyan, Mimaryan, Avakyan, Hacıyan, Haçekyan,

³⁵⁰ Tespit edilebilen ve tabloya alınan isimlerin tarandığı mahkeme sicil defterleri ve kayıt numaraları; AŞS nr.567/335, 336, 343; nr.569/90, 261, 312; nr.571/148; nr.574/50; nr.598/187; nr.604/3, 6, 32, 35, 36, 44, 71, 85, 89, 103, 104, 112, 161, 165, 181, 208, 218, 228, 250, 261, 268, 286, 308, 315; nr.605/196, 205, 208, 290; nr.609/147, 179; nr. 611/38, 174; nr. 612/310; nr.615/6, 11, 135, 190, 191, 198, 221; nr.616/40, 81, 96, 107, 160, 173, 180, 343; nr.617/29; 618/430; nr.651/76, 86, 88, 92, 108, 143, 194, 205, 217; nr. 653/15, 143.

1.2.1.2. Şahıs İsimleri ve Unvanlar

Özel isimlerin okunuş ve yazılışları başka dillerde ifade edilirken genellikle değişime uğraması ve bu paralelde bazı sıkıntıların yaşanması yaygın bir durumdur. Büyük bir kısmı Ermenice olan veya etimolojik köken olarak başka dillerden gelip Ermeniceye mal olmuş bu tür isimlerin okunup yazılmasında bu çalışmada da benzer sıkıntılar yaşanmıştır.

Afyonkarahisar'da Ermenilerden başka, dönemlere göre sayıları artan ya da azalan Rum ve Yahudi nüfusun da bulunduğu daha önce belirtilmişti. İncelenen döneme ait kayıtlarda şehir merkezinde tek tük Yahudi'ye rastlanılması ve Rumların nüfusunun da çok az olmasından dolayı bu cemaatlere ait kadın ve erkek isimleri, bir istatistikî bilgi oluşturabilecek düzeyde tespit edilememiştir.

Afyonkarahisar'da yaşayan veyahut çevre vilayet ve kazalarda yaşayıp Afyonkarahisar'la ticari vs. ilişkileri bulunan Rumların Harlanbo, Yorgi, Mihail, Beriş, Balı, Eşil, Abrahâm, Mihâl, Lazari, Yevân, Atam, Karanika, Mirad, Marko, Kokoli, Harlito, Artin, İstavri, Yordan, Arslan, Lazarus, Ohannes, Asiye, Anesti, Ansube, Meslime, Kader gibi erkek ve kadın isimleri taşıdıkları görülmektedir³⁵¹. Yine Döneme ait sicil defterlerinde Yahudilere dair fazla kayıt bulunmamasından dolayı, bu cemaat mensuplarına ait Nesim, Avram³⁵², Yanko³⁵³, David ve Musa³⁵⁴ gibi isimler tespit edilebilmiştir. Ermeniler dışındaki gayrimüslimlere ait isimlerden de örnekler verilmesindeki maksat kültürel etkileşimin sadece Türk-Ermeni ilişkileriyle sınırlı olmayıp bu durumun diğer gayrimüslim cemaatlerde de görüldüğüne dikkat çekmektir. Bu açıdan Rum isimlerinin bir kısmının Ermeni isimleriyle benzeşmesi, diğer taraftan Arslan, Asiye, Mirad, Kader, Atam, Balı gibi Türkler arasında da kullanılan isimlerin Rumlarda da görülmesi toplumlar arası kültürel kaynaşmayla izah edilebilir.

³⁵¹ AŞS.nr. 612/121, 206, 294.

³⁵² AŞS.nr. 615/171.

³⁵³ AŞS.nr. 573/180.

³⁵⁴ Edip Ali Bakı, *Meçhul Halk Tarihi*, Afyon-1951, s. 77.

1.2.1.2.1. Ermeni Erkek İsimleri

Ermenilerin kullandıkları erkek isimleriyle ilgili olarak cizye defterlerindeki kayıtlar üzerinde bir çalışma yapılarak tespit edilen isimler toplumdaki yaygınlık oranlarına göre sıralanmıştır.

Tablo 18. Cizye kayıtlarına göre Ermeni erkek isimleri³⁵⁵

İsim	Sayı	%	İsim	Sayı	%	İsim	Sayı	%
Agop	105	%11	Manik	7	%0,7	Altun	1	%0,1
Kevork	104	%10,9	Minas	7	%0,7	Bağros?	1	%0,1
Artin	86	%9	Mosis	7	%0,7	Bares	1	%0,1
Ohannes	85	%8,9	Ağya	6	%0,6	Batos	1	%0,1
Garebet	58	%6,1	Hoseb	6	%0,6	Bilebos	1	%0,1
İstifan	52	%5,5	Kabri	6	%0,6	Corci Bedros	1	%0,1
Serkiz	45	%4,7	Tavir	6	%0,6	Danyel	1	%0,1
Kirkor	37	%3,9	Mihayıl	5	%0,5	Emşah	1	%0,1
Avdis	36	%3,8	Sahak	5	%0,5	Evrans	1	%0,1
Abraham	24	%2,5	Simon	5	%0,5	Kızıl	1	%0,1
Bogos	22	%2,3	Kırakos	4	%0,4	Mahnar	1	%0,1
Maydiros	20	%2,1	Mırka	4	%0,4	Markara	1	%0,1
Mirad	20	%2,1	Vartan	4	%0,4	Mesrob	1	%0,1
Bedros	17	%1,8	Malkon	3	%0,3	Mikayıl	1	%0,1
Mirdiç	16	%1,7	Avak	2	%0,2	Nataran	1	%0,1
Toros	16	%1,7	Danlı	2	%0,2	Onan	1	%0,1
Haçador	13	%1,4	Emdir	2	%0,2	Sirob	1	%0,1
İsadır	13	%1,4	Hacik	2	%0,2	Tavil	1	%0,1
Kalos	13	%1,4	Kisir	2	%0,2	Tenil	1	%0,1
Arakil	12	%1,3	Kosdanti	2	%0,2	Toma	1	%0,1
Ohan	12	%1,3	Nersis	2	%0,2	Varyan	1	%0,1
Hayrebed	9	%1	Nikos	2	%0,2	Varyan İstifan	1	%0,1
İsayi	9	%1	Oskan	2	%0,2	Zeberyans	1	%0,1
Karz	8	%0,8	Alkasan	1	%0,1			
TOPLAM							947	

Cizye kayıtları esas alınarak 947 kişi üzerinden çıkarılan istatistik çalışmasına göre Afyonkarahisar’da yaşayan Ermeniler arasında en sık rastlanan erkek isimleri; 105 kişi (%11) ile Agob, 104 kişi (%10,9) ile Kevork, 86 kişi (%9) ile Artin, 85 kişi (%8,9) ile Ohannes, 58 kişi (%6,1) ile Garebet, 52 kişi (%5,5) ile İstifan, 45 kişi (%4,7) ile Serkiz, 37 kişi (%3,9) ile Kirkor olarak tespit edilmiştir.

³⁵⁵ BOA. ML.VRD.CMH.1276.

Ermeniler arasında Türkçe isimlerin de kullanılması dikkat çekicidir. Mesela Ankara, Kayseri, Sis (Kozan), Urfa, Divriği gibi yörelerde yaşayan Ermeniler arasında *Melikşah, Gökçe, Aydın, Kutlu, Kutluşah, Arslan, Arslanşah, Emirşah, Eymür Dede, Murad, Uğurlu, Sefer, Budak, Hüdaverdi, Tanrıverdi, Yakup, Yahşi, Su, Alagöz, Korkmaz, Çavdar, Toğmuş, Yağmur, Eynebey, Tatar, Görmüş, Bahtiyar, Kemal, Orhan, Cihanşah, Hızırşah, Nureddin, Abdi* gibi Türkler arasında da yaygın isimlere rastlanmıştır³⁵⁶. Görüldüğü gibi Anadolu'nun pek çok yerinde karşılaşılan bu durumun örnekleri Afyonkarahisar'da da mevcuttur. Afyonkarahisar Ermenilerinin çok yaygın olmamakla beraber Türkçe isimleri ve dini kaynaklı isimleri de kullandıkları görülmektedir. İnceleme sonucunda Ermenilerin *Murat, Emşah, Atabek, Balı ve Altun* gibi Türklerde de rastlanan isimleri, ayrıca semavi dinlerin hâkim olduğu toplumlarda farklı şekillerde ifade edilen dini kaynaklı *Yakop, Abraham, İsayi, Mikayıl* gibi isimleri ve yine Müslümanların kullandığı *Hacı* unvanını *Heci* (Hacı) şeklinde kullandıkları anlaşılmaktadır. Anadolu genelinde şahıs isimleri konusunda yaygın bir toplumsal etkileşim dikkat çekmektedir.

Mesela XVI. Yüzyıl'a ait tahrir defterleri üzerinden Kayseri ile ilgili olarak yapılan bir araştırmada, söz konusu yüzyılda burada yaşayan Ermeniler arasında *Hasbeğ, Yedigâr, Evren, Emirşah, Yusuf, İskender, Tursun, Yahşi, Arslan, Bâli, Kiçibeğ, Koca, Hızırşah, İsfendiyar* gibi Türk isimlerinin de bulunduğu tespit edilmiştir³⁵⁷. Benzer örnekleri Bursa'da da görmek mümkündür. Bursa'da yaşayan Ermeniler arasında da *Murad, Yakub, Hızır, Sefer, İskender, Bâlî* gibi Türkler arasında yaygın olan isimlerin kullanıldığı tespit edilmiştir³⁵⁸. Aynı durum Maraş'taki Ermeniler arasında da görülmektedir. Burada ise *Allahverdi, Şükri, Polat, Edip, Fethullah, Atam* gibi isimler dikkat çekmiştir³⁵⁹.

Görüldüğü üzere Ermenilerce kullanılan Türkçe isimler arasında özellikle *Murat, Atabek, Balı, Emşah-Emirşah* gibi adlar daha yaygındır.

Türkçe isimler taşıyan Gayrimüslim ahaliyle ilgili olarak Ronald C. Jennings üç ihtimal ileri sürerek, bu kişilerin;

³⁵⁶ Nejat Göyünç, *Türkler ve Ermeniler*, Yay. Haz. Kemal Çiçek, Yeni Türkiye Yay., Ankara-2005, s. 56-57.

³⁵⁷ M. İnbaşı, *a.g.m.*, s. 51.

³⁵⁸ A. İ. Karataş, *a.g.m.*, s. 86.

³⁵⁹ N. Günay, *a.g.t.*, s. 113.

a-Türk kökenli Hıristiyanlar,

b-Çok eski devirlerde Türkleşmiş Hıristiyan ahali,

c-Hıristiyan Türkler ile Türk dostu Ermeni ve Rumların evlenmelerinden oluşan sülaleler olabileceğini belirtmektedir³⁶⁰.

1.2.1.2.2. Kadın İsimleri

Ermenilerce kullanılan erkek isimlerine yönelik çalışmanın bir benzeri kadın isimleri için yapılmıştır. Erkek isimlerinin tespitinde cizye kayıtları birincil kaynak olarak kullanıldığı için daha detaylı bilgiye ulaşmak mümkün olduğu halde, kadın isimleri için bu tür bir veri zenginliğinden bahsedilemez. Kadın isimlerinin tespiti için daha çok kadı mahkemesine aksetmiş olan dava kayıtlarındaki bilgilerden faydalanılmıştır. Fakat mahkemeye akseden dava kayıtlarında da dava taraflarının daha çok erkeklerden oluşması, mahkeme sicil defterlerindeki veri zenginliğini kısıtlayan bir etken olmuştur.

³⁶⁰ N. Göyünç, *a.g.e.*, s. 57.

Tablo 19. Mahkeme sicil kayıtlarına göre Ermeni kadın isimleri³⁶¹.

İsim	Sayı	%	İsim	Sayı	%
Maryem	42	21,8	Ağoni	2	1
Aksebet	23	11,9	Gader (kader)	2	1
Horopsima	13	6,7	Kavana	2	1
Sultana-(Sultan)	12	6,2	Markarat	2	1
Sülbehi	12	6,2	Uskohi	2	1
Anna	11	5,7	Aknes	1	0,5
Pelozik	10	5,2	Antara	1	0,5
Sümbül	7	3,6	Arman	1	0,5
Drohi	6	3,1	Dobrahi	1	0,5
Beti (Peti)	5	2,6	Gülbahar	1	0,5
Marta	4	2	Gülizar	1	0,5
Nazlı	4	2	Harose	1	0,5
Sâra	4	2	İva	1	0,5
Serpohi	4	2	Makrohi	1	0,5
Takohi	4	2	Maronon	1	0,5
Güllü	3	1,5	Nanali	1	0,5
Sehnar	3	1,5	Sebtel	1	0,5
Dudu	3	1,5			
Toplam				192	

Mahkeme sicil defterlerinde 192 kişi üzerinden yapılan inceleme sonucu 35 Ermeni kadın ismi tespit edilmiştir. Buna göre Ermeni kadınlarının en fazla kullandıkları isim yaklaşık %21,8 gibi bir oranla Maryem'dir. Maryem'den sonra kullanım oranı en yüksek olan isimler %11,9'luk oranla Aksabet, %6,7'lik bir oranla Horopsima, %6,2'lik oranlarla Sultana (Sultan) ve Sülbehi, %5,7'lik bir oranla Anna ve %5,2'lik bir oranla Pelozik'dir.

Erkek isimlerinde olduğu gibi kadın isimleri arasında da Türk ve Müslüman isimleri bulunması dikkat çekicidir. Ermeni kadın isimleri arasında Sultan, Güllü, Nazlı, Sümbül, Şehnar, Dudu gibi Türk ve Müslümanlar tarafından da kullanılan isimler görülmektedir. Diğer taraftan dini kaynaklı olup Türklerde Meryem olarak kullanılan isim Ermenilerce Maryem şeklinde kullanılmaktadır. Kadın isimleri konusunda erkek isimlerinde olduğu gibi geniş bir karşılaştırma imkânına sahip değiliz. Çünkü bu konuda yapılan araştırmalar oldukça sınırlıdır. Maraş'ta yaşayan Ermenilerin Nazike, Güllü, Dudu, Hatun, Feride gibi Türk ve Müslümanlar arasında da yaygın olan isimleri kullandıkları tespit edilmiştir³⁶².

³⁶¹ Tespit edilebilen isimlerin tarandığı mahkeme sicil defterleri ve kayıt numaraları; AŞS.nr. 567/53, 68, 89, 118, 120, 121, 124, 142, 335, 336, 343, 355; nr. 569/56, 90, 172, 201, 250, 261, 267, 270, 299, 302, 308, 312, 320, 336, 347, 571/25, 147; nr.572/15; nr. 573/27, 46, 77, 102, 135, 162, 187; nr. 574/43, 50, 65, 91, 92, 93, 214; nr. 604/3, 6, 32, 35, 36, 44, .85, 89, 103, 104, 112, 161, 165, 181, 208, 218, 228, 250, 261, 268, 286, 308, 315; nr. 615/6, 11, 191, 198, 221; nr. 616/40, 81, 96, 107, 160, 173, 180, 343; nr. 617/29.

³⁶² N. Günay, *a.g.t.*, s. 113.

1.2.1.2.3. Unvanlar

Toplumsal hayat içinde kişi isimleriyle birlikte kullanılan unvanlar şahısların statüleri, kültürel ve ekonomik durumları hakkında bilgi edinmemizi kolaylaştıran özellikler taşır. Osmanlı toplum yapısında üst düzey dini veya idari görevleri olan kişiler için kullanılan unvanlar dışında toplum içinde saygın kimliği, ticari itibari olan kişiler için efendi, ağa gibi unvanlar kullanıldığını görmekteyiz. Bu ifadelerin sadece Müslümanlar için değil, aynı özellikleri taşıyan gayrimüslimler için de kullanıldığı anlaşılmaktadır³⁶³. Nitekim Hüdavendigâr Vilayeti Salnamelerinde geçen idari görevleri olan gayrimüslimlerin çoğunun isimlerinin sonunda da *efendi*, *aga* gibi ifadeler bulunmaktadır³⁶⁴.

Diğer taraftan Ermeniler arasında dini unvanların da kullanımı oldukça yaygındı. Müslümanların “Hac” ibadetinin Ermenilerde de kendi inançlarına göre gerçekleştirildiği görülmektedir. Başta Kudüs olmak üzere inançlarına göre kutsal mekânları ziyaret eden Ermeniler hacı ünvanını elde ediyorlar ve günlük hayatlarında aynı Müslümanlar gibi isimlerinin yanında kullanıyorlardı. Fakat muhtemelen Müslümanlarla karışmaması için Ermeniler için bu unvan kayıtlara daha çok “heci” bazen de “haci” şeklinde yazılmaktaydı.

1.2.2. Evlilik

Aile kavramı bütün toplumlarda ve toplumu şekillendiren dini kaidelerde sürekli özel bir yere sahip olmuştur. Ailelerin oluşum sürecinin aşamaları olan nişan, nikâh ve düğün gibi merasimler toplumlara göre bir takım dini ve kültürel kurallar çerçevesinde gerçekleştirilmekteydi.

Osmanlı Devleti gayrimüslimlerin kendi aralarındaki evliliklere hiçbir zaman müdahale etmemiş, bu konuyu tamamiyle kendi din adamlarının yetkilerine

³⁶³ Mesela Avadis oğlu Nüzret Efendi AŞS.nr. 616/180; Artin oğlu Heci Esâdir Efendi AŞS.nr. 618/65; Arslanoğlu Heci Serkiz Efendi AŞS.nr. 618/128; Avdis oğlu dava vekili Nezrat Efendi AŞS.nr. 618/131; Hacı Agop oğlu Hacı Artin Efendi, Hacı Agop oğlu Hayrabet Efendi AŞS.nr. 618/192; Marsmanyân Hayrabet Efendi, Avakyan Artin Ağa, ve Seferihisar'lı oğlu Esteban Ağa, Topalyan Heci Kigork Ağa AŞS.nr. 618/218; Kürkçüoğlu Abraham Ağa, Sarrafyan Ohannes Efendi AŞS.nr. 618/261.

³⁶⁴ HVS, sene 1303, defa 13, s. 278-280; HVS, sene 1315, defa 24, s. 178-187; HVS, sene 1314, defa 23, s. 262-271; HVS, sene 1325, defa 34, s. 518-520; HVS, sene 1310, defa 19, s. 402-404.

bırakmıştır. Hatta gayrimüslimlerin evlilikleriyle ilgili, belgelerde yaygın olarak kullanılan bir ifade vardır. “Bir zimmiye (kadın zimmî) erinden kaçsa veya bir zimmî avret almalı veya boşamalı olsa, aralarına rahib-i mezburdan başka hiç kimse girmeye ve karışmaya...”³⁶⁵. Bu ifadeden de anlaşılacağı üzere devlet idaresi evlenme ve boşanma gibi ailevî konularda büyük bir hassasiyet göstermiştir. Aile kurumuna dışarıdan müdahaleleri engellemeye çalışmış, cemaat hukukunu etkin kılmaya gayret göstermiştir.

Afyonkarahisar Ermenilerin’de de bu konuda belirgin bir kültürün oluştuğunu söyleyebiliriz. Bu yönüyle Ermenilerde aile kurumu güçlü ve istikrarlı bir özellik gösteriyordu. Nitekim Anadolu genelinde Ermeni cemaatinde yakın akrabalar arasında evlenmeye izin verilmediği gibi boşanmanın da çok zor olduğu belirtilmektedir³⁶⁶. Bu zorluktan dolayı karısından boşanabilmek için Müslüman olmuş gayrimüslimler dahi görülmüştür³⁶⁷.

Ermeniler medeni konularda kendi cemaat hukuklarını uygulama hakkına sahip oldukları halde zaman zaman evlenme ve boşanma işlemlerini kadı mahkemesinde yaptırmaktaydılar. Ermenilerin bu tercihlerinde İslâm hukukunun kadın ve erkeğe tanıdığı haklardan her iki tarafın da istifade etme arzuları önemli bir etkidir. Zira Şer’i mahkemede evlenen Ermeniler kiliseye ödeyeceklerinden daha az vergi ödüyorlardı³⁶⁸. Ayrıca, İslâm hukukuna göre, evliliklerde kadına bir hak olarak tanınan ve Hıristiyanlıkta bulunmayan, mehir uygulamasından Ermeni kadınlar da faydalanmak istiyorlardı. Diğer taraftan her yerleşim biriminde metropolitliklerin bulunmaması da evlenmek için Şer’i mahkemelerin tercih edilmesinde bir başka sebebi³⁶⁹. Evlilik için sıralanan sebeplerin birçoğu boşanma için de geçerliydi.

³⁶⁵ Y. Ercan, *a.g.e.*, s. 204.

³⁶⁶ Gürsoy Şahin, “Amerikalı Bir Misyonerin XIX. Yüzyılın Ortalarında Türk-Ermeni Kültürel İlişkileri ile İlgili İzlenimleri Üzerine Bir Değerlendirme”, *Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi –Ermeni Meselesi Özel Sayısı-*, C. VII, S. 1, Haziran 200, s. 218-219.

³⁶⁷ Y. Ercan, *a.g.e.*, s. 205.

³⁶⁸ Mesela 1633 yılına ait bir beratta piskoposlar, gayrimüslimler arasındaki evliliklerin birincisinden 80, ikincisinden 160 ve üçüncüsünden 240 akçe vergi almaktaydılar. A. İ. Karataş, *a.g.m.*, s. 87; Diğer taraftan Şer’i Mahkeme’lerde evlenen hem Müslüman hem de gayrimüslimlerden kilisenin aldığından daha düşük bir vergi alınır. Bu vergiye “Resm-i Arus” denilirdi. Verginin miktarı Müslümanlara ve gayrimüslimlere göre ve kişinin ilk ya da ikinci evliliği olmasına göre değişmekteydi. Evlenen, Müslüman kadın ve bakire ise (ilk evlilik) 60, dul ise 30, gayrimüslim kadın ve bakire ise 30, dul ise 15 akçe öderdi. Timarların kaldırılmasıyla beraber bu vergide kalkmıştır. Bkz. Mehmet Zeki Pakalın, *Osmanlı Tarihi Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, C. III, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul-1971, s. 29.

³⁶⁹ Kilise kurallarına aykırı olarak bazı papazlar özellikle de köy papaz ve rahipleri nikâh kıydıkları için, bu durum devlet tarafından yasaklanmıştır. Y. Ercan, *a.g.e.*, s. 204.

Ayrıca kilise hukukunda boşanmak oldukça zor olduğu için Hıristiyanlar şer'i mahkemelere başvurarak İslâm hukukunun tanıdığı boşanma kolaylıklarından faydalanıyorlardı. Diğer taraftan miras taksiminde uygulanan usûl de Şer'i mahkemelerin tercihinde diğer bir etkendi³⁷⁰.

Hıristiyanlıkta birden çok eşlilik olmamasına rağmen bazı Ermenilerin birden çok evlilik yapma arzusu zaman zaman problem olmuştur. Bu durumdaki Ermeniler ikinci ya da üçüncü evlilikleri için gerekli nikâh akitlerini daha çok imamlara yaptırmaktaydılar³⁷¹. Bu durum cemaat bünyesinde rahatsızlık yaratmış olmalı ki, devlet, kadıların ve mahalle imamlarının zimmîlerin nikâhlarını kıymalarını yasaklamıştır³⁷².

Osmanlı Devleti'nde gayrimüslim tebaanın "Efrenç Taifesi" olarak adlandırılan yabancılarla evlenmeleri yasaklanmıştı³⁷³. Devletin koyduğu bu yasağı Ermeni dini çevreleri de desteklemekteydi. Buna rağmen çok yaygın olmamakla beraber Avrupalılarla evlilik yapan Ermeniler de bulunmaktaydı³⁷⁴.

Eşlerden birinin ihtida etmesi hâlinde, din değiştiren erkek, gayrimüslim olan hanımıyla evli kalabilirken, İslamiyet'i seçen hanımın Müslüman olmayan erkekle evli kalması dini kurallara göre mümkün değildi. Mesela Maraş'ta ihtida eden ve Müslüman olduktan sonra Mehmet ismini alan kişi, Ermeni olan nikâhlı karısı İşnizor ile evliliğini dinini değiştirdikten sonra da devam ettirmiştir³⁷⁵. Bu durumun tersi söz konusu olduğunda, ihtida eden bir kadın gayrimüslim kocasından boşanmış sayılıyordu.

Afyonkarahisarlı Ermeni ebeveynler evlenme çağına gelmiş kızlarının taliplileriyle karşılaşma fırsatını onlara tanırlar, fakat kızlarının çarşı ve pazar gibi yerlerde bulunmalarını oldukça kısıtlamaya çalışırlardı. Bunun sebebi çocuklarını taciz vb. olumsuzluklardan korumak olduğu gibi, daha önemlisi kızlarının Türk ve Müslüman bir gençle tanışmasına, muhtemelen duygusal bir bağ kurup ileride

³⁷⁰ A. İ. Karataş, *a.g.m.*, s. 87-88.

³⁷¹ A. İ. Karataş, *a.g.m.*, s. 88.

³⁷² Y. Ercan, *a.g.e.*, s. 206.

³⁷³ Y. Ercan, *a.g.e.*, s. 206.

³⁷⁴ A. İ. Karataş, *a.g.m.*, s. 89.

³⁷⁵ N. Günay, *a.g.t.*, s. 116.

evlenme isteğine engel olmaktadır. Bu bir tercih değil ebeveynlerin cemaat olgusu içinde koyduğu bir kuraldır³⁷⁶.

Evlenme çağında oğlu olan Ermeni ebeveynler, çevredeki evlenecek yaştaki bütün kızları gözden geçirirler, bu esnada talip olmayı düşündükleri kızların ailelerinin sosyal saygınlığını da dikkate alırlardı. Eş seçiminde Türk toplumunda olduğu gibi Ermenilerde de anne babalar söz sahibiydi. Kızların beğenildiği yer hamamlardı³⁷⁷. Talip olacakları kızı belirledikten sonra, söz konusu kızın ailesini de durumdan haberdar ederek, oğullarına tercih ve niyetlerini bildirirlerdi. Bu durum Anadolu'da özellikle geçmiş dönemlerde Müslüman nüfus arasında çok yaygın olan "görücü usulü" evlilikler ile oldukça benzeşmektedir. Diğer taraftan Afyonkarahisar'da örneğine rastlamasak da Anadolu'nun bazı yörelerinde günümüzde bile kısmen devam eden "başlık parası" âdetinin Ermenilerde de olduğu ifade edilmektedir³⁷⁸. Bu da ilginç bir benzerlik olarak dikkat çekmektedir.

Gelin ve damat adayı durumu kabullendikleri takdirde birbirlerine dolaylı olarak gösterilir ve böylece müstakbel aile hakkında konuşmalar başlamış olurdu. Nişanlılık süresi bir veya iki yıl hatta daha fazla da sürebilmekteydi. Evlenecek olan gençler nişanlılık süresince aileleriyle birlikte bir takım davetlere katılabilmekteyseler bile kesinlikle birbirleriyle konuşmazlardı. Genç bir Ermeni gelinin ifadesiyle kızın dili ve ayakları bağlıdır. Hiçbir zaman evden ayrılamaz, kimseyle konuşmaz. Nikâh öncesinde gelin adayları sadece evden bir bireyin refakatinde dışarı çıkabilirdi. Düğün işlerinin organizasyonu görelî olarak kolaydı. Tüm aile, eş, dost ve arkadaş çevresi düğüne davet edilirdi. Bir düğüne davet edilmek büyük bir onurdu³⁷⁹.

Evlilik töreni için Pazar akşamı tercih edilir. Aynı gün içinde rahibin katılması gereken çok sayıda tören varsa Pazartesi ve Perşembe de aynı derece uğurlu olarak kabul edilirdi. Türklerde ise evlenmek için genellikle Perşembe öğleden sonra tercih edilirdi³⁸⁰. Bütün düğün organizasyonu, aile içinden ya da

³⁷⁶ G.Tcherkezian, *a.g.m.*

³⁷⁷ G. Şahin, *a.g.m.*, s. 218-219.

³⁷⁸ N. Günay, *a.g.t.*, s. 117.

³⁷⁹ G.Tcherkezian, *a.g.m.*

³⁸⁰ G. Şahin, *a.g.m.*, s. 218-219.

yakınlarından birisi olan ve düğünün bütün ekonomik yükünü çeken, bir nevi düğünün sponsorluğunu yapan kişinin kontrolü altında gerçekleşirdi.

Düğün töreni sırasında damat, özel kıyafetleriyle³⁸¹ Pazar günü öğlen ortaya çıkardı. Daha sonra bir grup misafir, babası ve aile dostları damadın etrafını çevirirler, müzik eşliğinde hayır dualarına başlaması için gelinin yanına giderlerdi. Gelinin babası kendi yaptığı süslerle kızını süsler, başına beyaz bir örtü örter, kolye ve yüzük gibi çeşitli takılar takardı. Ermeni gelini, gelin başlığının üzerine atılmış arkasından yere kadar sarkan ve altın ipeklerle işlenmiş beyaz bir duvak takar, yüzü ise kırmızı bir ipek peçe ile örtülürdü. Bazen gelinlere takılan incilerden yapılmış kavis şeklinde bir kordonun üzerine rahip tarafından takdis edilmiş küçük bir haç bağlanırdı³⁸².

Daha sonra damadın önderliğinde düğünün sponsorluğunu yapan aile büyüğü, onun karısı ve diğer akrabalar öğleden sonra kiliseye giderlerdi. Bu tören büyük bir şatafatla gelin ve damadın tuttuğu uzun mumların eşliğinde gerçekleşirdi. Tören sonunda kilise kubbesine doğru güzel kokular yayılmaya başlardı³⁸³. Evlilik için kilisede mumlar yakılırdı ve o gün kilisede bir değil üç rahip bulunurdu. Ayrıca söylenen ilahilere eşlik etmeleri için bazı görevliler de bu törene katılırdı³⁸⁴. Dini ve geleneksel ritüeller yerine getirildikten sonra damad, sunağın önünde, artık eşi olan gelinin bazen altın sırmalı olan peçesini kaldırırdı. Geleneklere göre bu an damadın gelinin yüzünü ilk defa gördüğü andır³⁸⁵. Bu durum Ermeni geleneklerinde önceleri evlenecek kişilerin birbirini görmesi konusunda daha katı kuralların olduğunu hatırlatmaktadır. Nitekim Anadolu'nun değişik yörelerine ait gözlemlerde de Ermeni

³⁸¹Kırım Savaşı sırasında İstanbul'da 22 ayını geçiren Fransız büyükelçisi Edouard-Antoine de Thouvenel'in kuzini Baronne Durand de Fontmagne burada şahit olduğu bir Ermeni düğünündeki gözlemlerinde damadın, önce sunağının önünde giydirilen damatlık elbisesinden bahsetmekte ve başına takılan beyaz tacın kutsandığını belirtmektedir. La Baronne Durand de Fontmagne, *İstanbul Günleri (İkinci İmparatorluk Döneminde İstanbul'da Fransız Konsoloslukunda Geçen Günler)*, Çev. İsmail Yerguz, Yay. Haz. Erkan Serçe, İstiklal Kitabevi, İstanbul-2007, s. 157.

³⁸² G. Şahin, *a.g.m.*, s. 220.

³⁸³ B. D. Fontmagne, İstanbul'da katıldığı düğünde de uzun mumlara dikkat çekmekte, düğün evlerinde mangallarda kokulu macun ve çotuk yakıldığını, evin içini duman ve kokunun kapladığını belirtmektedir. B. D. Fontmagne, *a.g.e.*, s. 277-278.

³⁸⁴ G.Tcherkezian, *a.g.m.*

³⁸⁵ B. D. Fontmagne, *a.g.e.*, s. 279.

erkeklerin evlenecekleri kızları önceden görmelerine izin verilmediği belirtilmektedir³⁸⁶.

Evlilik töreni ilahilerin eşliğinde son bulur, evli çift ve beraberindekiler kiliseden ayrılırdı. Daha sonra eş, dost ve akrabaya yönelik bir takım adetler yerine getirilirdi. Evde devam eden bu aşama daha çok tebrik ve hediyeleşmeye yönelikti.

Düğün töreni sonrası yanan mumlar, çiçek demetleri ve renkli kurdeleler ile damadın ziyaretine gidilir, damat ise ziyaretçilerini hoş bir şekilde karşılardı. Yeni evli çift için bir koyun kurban edilir, damadın sağdıcı ve karısı kurbandan akan kana basarlardı. Daha sonra misafirler yaş ve statülerine göre düğünün olduğu odaya geçerek belirli bir hiyerarşiye göre otururlardı. Ücretlerini hane sahibinin ödediği müzisyenlerin şarkıları eşliğinde eğlence başlardı. Evin genç erkek ve kızlarına şarap ikram edilir, diğerlerine ise önce brendi sonra da şekerleme verilirdi. Tüm bu servis yaş ve hiyerarşi dikkate alınarak yapılır ve herkes içkisini içmeden önce düğünü organize eden aile büyüğüne hayır dualarını dile getirirdi. Gecenin geç saatlerine kadar devam eden şarkı ve türkülü eğlence süresince özellikle XX. Yüzyıl başlarında “Dzidzernag” (boğulma), “Groung” (turna) adlarındaki sürgün türküleri ile “Ani Karak”, “Yerpa patsvinn vor” (kapılar açıldığında) adlarındaki vatanseverlikle ilgili şarkı ve türküler söylenirdi. Eğlencenin sonunda gelinle dans edilir ve geline altından taç ve bazı takılar takılırdı³⁸⁷.

Gelin ve damat, üzeri meyve sepetleriyle donatılmış ve bol miktarda helvanın da konulduğu, evin kalacakları bölümüne götürülür, bu esnada da duvak kaldırma ile ilgili dualar edilirdi. Düğün sonrasını takip eden Salı günü hediye günüydü. Salı günü geldiğinde düğüne katılanlar tekrar bir araya gelerek düğün evine ziyarete giderlerdi. Evde büyük bir salonda toplanılır, salonun ortasında damadın annesi ya da anneannesi bazen de belagati güzel olan aileden başka bir kadın otururdu. Onların önünde ellerinde tepsi ile üç kadın ayakta beklerdi. Daha sonra gelin, gelinlik kıyafetiyle salona gelir, başta düğün organizatörü olmak üzere hiyerarşik sıraya göre bütün katılımcıların elini öperdi. Bu arada katılımcıların yanlarında getirdikleri hediyelerde ayakta tepsi ile bekleyen kadınlar vasıtasıyla toplanırdı. Bütün bu

³⁸⁶ F. Burnaby, *a.g.e.*, s. 113, 134.

³⁸⁷ G. Tcherkezian, *a.g.m.*

merasim altın ya da gümüşten oluşan hediyeleri toplamaya yönelikti. Sonuçta evlilik masraflarının bir kısmı bu şekilde karşılanmış olurdu. Kalan miktar ise ihtiyaç olan bazı ev eşyalarının temininde ve geline mücevher alımında kullanılmaktaydı. Neticede böyle bir merasimle evliliğin maliyeti eş dost akraba tarafından karşılanmış olup, kocanın yükü hafifletiliyordu³⁸⁸.

Düğün sonrası yeni gelinlerin bünyesine katıldıkları aile içerisindeki hal ve davranışları Müslüman ailelerdekiyle oldukça benzerlik göstermektedir. Anadolu kültüründe özellikle Müslüman toplumlar arasında yaygın olarak görülen yeni gelinlerin sükûnetinin, Ermeniler arasında da önemli bir gelenek olarak yer aldığı anlaşılmaktadır. Ermeni kızların da evlendikten sonra bir yıl veya bazen daha uzun süre ağızlarına bir mendil sararak, yalnızca fısıltıyla konuşmalarına izin verilmesi³⁸⁹, bu benzerliği işaret etmektedir. Diğer taraftan Ermeni gelinlerin düğün esnasında ve sonrasında kendisini tebrik eden ve selamlayanların kadın olsun erkek olsun hepsinin elini öpmesi Türk adetleriyle benzeşen bir diğer ayrıntıdır³⁹⁰.

1.2.3. Doğum ve Vaftiz

Genç yaşta evlenmek ve 5-6 çocuk sahibi olmak tercih edilen bir aile motifiydi. Çok çocuk sahibi olmak Ermeni aileler için dini gerekçeler ve geleneklerin teşvikiyle ortaya çıkan bir durumdu. Nitekim Afyonkarahisar'daki Ermeni nüfusun doğurganlık ve bu paralelde de bebek ölüm oranlarının Müslüman nüfusa göre çok yüksek olduğu nüfus verileriyle kanıtlanabilmektedir. Şehirde söz konusu dönemlerde bir doğum evi olmadığı için bu işi genellikle ebeler üstlenmişti³⁹¹.

Genç annelerin çocuklarına karşı sevgilerini topluluk önünde aleni olarak göstermelerinin genellikle ayıplandığı³⁹² Ermeni cemaatinde, doğumdan birkaç gün sonra akraba, komşu ve arkadaş çevresi doğum yapan aileyi ziyaret sürecini başlatırlar, yanlarında getirdikleri besleyici yiyeceklerle ziyarette bulunurlardı. Çünkü genç annenin sağlığını koruyabilmesi için iyi beslenmesi gerekiyordu. Doğum

³⁸⁸ G. Tcherkezian, *a.g.m.*

³⁸⁹ G. Şahin, *a.g.m.*, s. 222.

³⁹⁰ B. D. Fontmagne, *a.g.e.*, s. 277-278.

³⁹¹ G. Tcherkezian, *a.g.m.*

³⁹² G. Şahin, *a.g.m.*, s. 222.

yapan anne yedi gün yatakta kalır, evden dışarı ise kırkinci günden sonra çıkardı. Çocuğun vaftizi için acele edilirdi. Çünkü bir Ermeni'nin Hıristiyan olmadan önce ölmesinin çok büyük bir günah olduğuna inanılırdı³⁹³. Burada yedinci ve kırkinci gün vurgusu Türkler arasında halen devam eden adetlerle oldukça benzeşmektedir.

1881'den itibaren 26 yıl İstanbul'da kalarak buradaki hayatı gözlemleyen ve gözlemlerini 1933'te basılan "*Twenty six years on the Bosphorus*" adlı bir kitapta toplayan Dorina L. Neave'nin aktardığına göre; Ortodoks vaftizlerinin çoğunda görüldüğü gibi tiyatroya geçen Ermeni vaftiz törenlerinde de küçük bebek soyularak çıplak bir vaziyette papaza verilir, kafası önde olmak üzere üç kere ılık yağ ile dolu vaftiz kurnasına sokulurdu. Ermeni çocuklarının genellikle iki-üç yaşında vaftiz edildiğini belirten yazar, bu sebeple diğer toplumlarda bebeklik çağında vaftiz edilen çocukların bağırıtı ve çırpınışlarının Ermeni çocuklarında daha az görüldüğünü söylemektedir³⁹⁴.

Çocuklar vaftiz edildikten sonra, eğer bebekse kutsal yağın vücuduna iyice işlenmesi için kırk gün banyo yaptırılmamak üzere kundaklanırdı. Ayrıca vaftiz törenine katılanlara büyük nikel haçlar verilir ve onlardan kırk gün boyunca vaftiz edilen çocuklar için dua etmeleri istenirdi³⁹⁵. Bebeklerin vaftiz sonrası kundaklanarak kırk gün yıkanmaması, özellikle Orta Anadolu'da görülen bir gelenekle benzeşmektedir. Bahsi geçen bölgedeki Müslüman ailelerde yeni doğmuş bebekleri bazı yörelerde "tuzlayarak", bazı yörelerde ise "ballayarak" kırk gün banyo yaptırmama geleneği bulunmaktadır.

Vaftiz kilisede dini kurallar çerçevesinde yapılır, çiftin evliliğinde organizasyonu üstlenen kişi de çocuğun vaftiz babası olurdu. Kilisedeki vaftiz töreninden sonra evde, yine bir takım hediyelerin gelmesi anlamını taşıyan, bir davet verilirdi. Vaftizden sonra çocuğun adı kilise kayıtlarına işlenirdi. Daha önceleri çocuklara genellikle atalarının hatırasını yaşatmaya yönelik geleneksel adlar verilirken, XX. Yüzyıl başlarında çocuklara verilen isimlerde değişim olmuştur. Söz konusu dönemde çocuklara daha çok "Vrej" (öç al), "Azad" (özgür), "Aamenian"

³⁹³ G. Tcherkezian, *a.g.m.*

³⁹⁴ Dorina L. Neave, *Eski İstanbul'da Hayat*, Çev. Osman Öndeş, Tercüman 1001 Temel Eser, İstanbul-1978, s. 107-108.

³⁹⁵ D. L. Neave, *a.g.e.*, s. 108.

(Ermeni), “Vrejhouie” (hınç al), “Berdjouhie” (muhteşem) gibi isimler verilmeye başlanmıştır³⁹⁶. Çocuklara verilen isimlerde etnik vurgu ve ulusallaşma yönünde gerçekleşen bu değişimde Ermeni komite faaliyetlerinin, devletle toplum arasında yaşananların ve giderek artan Ermeni milliyetçiliğinin etkilerini göz önünde tutmak gerekir.

1.2.4. Ailelerin Çocuk Sayıları

Ermeni cemaatinde doğurganlık önemlidir. Yeni gelinler ancak ilk çocuğunu doğurduktan sonra kayınvalideleri tarafından sahiplenilirdi³⁹⁷. Dolayısıyla Ermeni ailelerde çocuk sayısının fazla olması inanç ve geleneklerin bir uzantısı olarak değerlendirilebileceği gibi, bu durumun azınlık psikolojisiyle de ilgisi olabileceğini yabana atmamak gerekir. Zira çoğunluk unsur ve baskın kültür içinde asimile olup kimliğini kaybetme korkusunu taşıyan azınlık grupların bilinçli ya da bilinçsiz olarak nüfuslarını arttırma kaygısı taşımaları tarihte rastlanılan bir durumdur. Buna rağmen doğurganlık oranı oldukça yüksek olarak tespit edilen Ermeni cemaatinde bebek ölüm oranı da çok yüksek olduğu için doğurganlıkla paralel bir nüfus artışından söz edilemez.

Mahkeme sicil defterlerindeki veraset davaları ve tereke kayıtları esas alınarak toplam 92 Ermeni ailenin çocuk sayıları tespit edilmiştir. Buna göre 175'i erkek, 171'i kız olmak üzere toplam 346 çocuğun aile sayısına bölümü ile aile başına düşen ortalama çocuk sayısının 3,76 olduğu hesaplanmıştır. Çocukların kız ve erkek olarak dağılım oranları birbirine çok yakındır. Ailelerin kız çocuk ortalaması 1,9, erkek çocuk ortalaması ise 1,85 olarak hesaplanmıştır. İncelenen 92 aileden 2'si çocuksuz, 8'i 1 çocuklu, 14'ü 2 çocuklu, 23'ü 3 çocuklu, 11'i 4 çocuklu, 19'u 5 çocuklu, 8'i 6 çocuklu, 3'ü 7 çocuklu, 3'ü 8 çocuklu ve 1'i 9 çocukludur. Bu verilere göre Afyonkarahisar'da yaşayan Ermeni aileler genellikle çok çocuklu olup, çocuk sayılarının en fazla olduğu grup 3 çocuklu ve 5 çocuklu ailelerdir. Dolayısıyla incelemeye konu olan nüfusun, nüfus artış hızı da oldukça yüksektir. Çocuk sayılarıyla ilgili elde ettiğimiz sonuçlar diğer şehirlerdeki tespitlerle

³⁹⁶ G. Tcherkezian, *a.g.m.*

³⁹⁷ G. Şahin, *a.g.m.*, s. 222.

örtüşmemektedir. Mesela Maraş'ta detaylı bir istatistik çalışması bulunmamakla beraber, Ermeni aileler genellikle 2 çocuklu Müslüman aileler ise 3 çocuklu olarak tespit edilmiştir³⁹⁸.

1.3. EV HAYATI

1.3.1. Ermeni Evlerinin Genel Özellikleri

İnsanların oturdukları evlerin bazı özellikleri, onların ekonomik, kültürel durumları ve sosyal statüleri açısından önemli bir göstergedir. Aynı zamanda evlerin genişliği çok katlı ya da tek katlı oluşları söz konusu evlerin buldukları yerleşim alanlarına göre şehirlerde merkezilik vasfı taşıyan yerlerin tespitinde ve mahallelerin sosyo-ekonomik durumları hakkında fikir edinmeyi kolaylaştıracaktır.

Evlerin mimari tarzlarına bakıldığında Türk evleriyle Ermeni evleri arasında belirgin fark olduğu söylenemez. Zira Ermenilerin de, Türklerin de oturduğu evleri inşa edenlerin çoğu, bu konuda yeteneklerini kanıtlamış olan, Ermeni ustalardır. Konutlar genellikle tek bir ailenin yaşayabileceği büyüklükteydi. Bu sebeple çok geniş ailelerin oturduğu evlere rastlamak yaygın bir durum değildi. Mesela XVII. Yüzyıl başlarında Kayseri'deki konut durumunu içeren bir araştırmada bir ya da iki odalı evlerin şehirdeki toplam evlerin %60'nı oluşturduğu görülmüştür³⁹⁹. Bu tarz evlerin yaygınlığının ekonomik durumla ilgisini kabul etmekle beraber diğer bir etken ise iklimseldi. Zira soğuk kış aylarında geniş mekânları ısıtma problemi yaşıyordu. Bundan dolayı da kış aylarında genellikle evlerin ocakla ısıtılan odalarında daha sıkışık bir hayat yaşamak gerekmekteydi⁴⁰⁰.

Mahkeme sicil defterlerinde geçen veraset ve alım satım sözleşmelerine dair kayıtlardan tespit edilen bilgilere göre, Ermeniler genellikle ikişer veya üçer katlı evlerde oturmaktadırlar. İkişer katlı evlerin genel olarak üst katlarında sayıları bir ile

³⁹⁸ N. Günay, *a.g.t.*, s. 59.

³⁹⁹ Suraiya Faroqhi, *Osmanlı Kültürü ve Gündelik yaşam –Ortaçağdan Yirminci Yüzyıla-*, Çev. Elif Kılıç, Tarih Vakfı Yurt Yay., İstanbul-2002, s. 168.

⁴⁰⁰ S. Faroqhi, *Osmanlı Kültürü...*, s. 169.

üç arasında değişen odalar, alt katlarında ise ahır, çardak gibi kısımlar bulunmaktaydı⁴⁰¹.

Üçer katlı evlerin daha geniş bir kullanım alanına sahip olması ve fiyatlarının yüksekliği buralarda zengin kişilerin oturduklarını göstermektedir. Bu evlerin genellikle üst ve orta katlarında bir sofa ile sayıları iki ile üç arasında değişen odalar, alt katlarında ise ahır, kiler bulunmaktaydı. Evin genişliğine göre bazen alt katlarda da bir oda bulunabilmekteydi.

Anadolu'daki Ermeni evlerinin dikkat çeken bir özelliği, evlerin içlerinin alçı ile sıvanması ve ev sahibinin maddi durumuna göre ahşap işleri ile süslenmesidir. Duvarlarda kır manzaraları, meyve ve çiçek resimleri bulunmakta olup, hem Türk hem de Ermeni evlerinde son derece güzel süslenmiş tavanlara rastlanmaktaydı⁴⁰².

Afyonkarahisar'da özellikle Ermenilerin oturduğu evleri iki ayrı dönemde incelemek lazımdır. Zira 1902 yılında vuku bulan ve ağırlıklı Ermeni mahallelerini yok eden büyük yangına kadar olan klasik diyebileceğimiz evlerle, bu yangından sonra daha şatafatlı olarak inşa edilen evlerin arasında önemli farklar bulunmaktaydı. Nitekim şehirde bulunduğu dönem itibariyle birinci grupta sayılan evlerin genel yapısını değerlendiren Charles Texier, evlerin ekseriyetle çığ kerpiçten yapıp balçıkla sıvandığını, damların üstünün düz olduğunu ve evlerin hemen hepsinin önünde geniş ve açık bir veranda ve bunun gerisinde ise evin diğer kapalı bölümlerinin bulunduğunu ifade etmektedir⁴⁰³. XX. Yüzyıl başlarından itibaren büyük yangın sonrasında inşa edilen evler Texier'in bahsettiği gibi basit olmayıp, belirgin bir mimari tarzı yansıtmaktadır.

Bir ev inşa edilirken öncelikle dikkat edilmesi gereken hususlardan birisi evin pencerelerinin komşu evleri rahatsız etmeyecek şekilde dizayn edilmesiydi. Bu hassasiyeti göstermeyen komşular mahkemelik dahi olabiliyorlardı⁴⁰⁴. Mesela Cami-i Kebir Mahallesi'nde Müslüman komşusunun evinin yanına iki katlı bir bina inşa eden Ermeni'nin evindeki pencerelerin konumundan rahatsız olan söz konusu Müslüman kişi durumu mahkemeye aksettirince, Mahkeme heyeti bilirkişilerin ve

⁴⁰¹ AŞS.nr. 605/250, 89, 35.

⁴⁰² G. Şahin, *a.g.m.*, s. 212.

⁴⁰³ C. Texier, *a.g.e.*, s. 371.

⁴⁰⁴ S. Faroqi, *Osmanlı Kültürü...*, s. 178.

şahitlerin beyanları doğrultusunda Ermeni komşuyu haksız bularak uyarılmasına karar vermiştir⁴⁰⁵.

Afyonkarahisar mahkeme sicil defterlerine aksetmiş olan alım-satım ve veraset davaları kapsamında 17 farklı mahallede Ermenilere ait 41 ev tespit edilerek, bu evlerin genel özellikleri hakkında istatistiksel bir çalışma yapılmıştır. Bu evlerin kat ve oda sayıları, ahır ve avlu gibi müştemilatının durumları tespit edilmiştir⁴⁰⁶.

Buna göre Ermenilerin oturduğu evlerin ortak bir özelliği hemen hemen hepsinin sokak kapısından girilen bir avlusunun bulunmasıdır. İncelenen 41 evden 29'unda avlu tespit edilmiştir. Bazen avluların çift sokak kapılı olduğu da görülmektedir. Bazı evlerde bu avludan ayrı bir miktar bahçe de bulunabiliyordu. Diğer taraftan evlerin büyük bir kısmında ahır da bulunmaktaydı. Nitekim incelenen 41 evin 27'sinde ahır tespit edilmiştir. Ahırların bir kısmı ailenin hayvancılık yapmasıyla bir kısmı da günlük hayatın bir parçası olan binek hayvanların barınmasıyla ilgili değerlendirilebilir.

Osmanlı evlerinde odalar Avrupa'da olduğu gibi birbirine geçişler içeren iç içe bir tarzda inşa edilmezdi. Oturma ve yatma mekânlarını birbirinden ayırmak maksadıyla oluşturulan bu mimari tarzda odalar arası geçişleri sağlamak için sofalar oluşturulmuştu. Bütün odaların kapıları bu ortak mekâna açılırdı⁴⁰⁷. İncelenen 41 evden 12 tanesinin bir odalı, 15 tanesinin iki odalı, 6 tanesinin üç odalı, 2 tanesinin dört odalı, 2 tanesinin beş odalı, 1 tanesinin altı odalı ve 3 tanesinin yedi odalı olduğu görülmüştür. Dolayısıyla çok odalı evlerde sofa bulunmaktaydı ki, incelenen evlerden bazılarında ikişer tane olmak üzere yedisinde sofa tespit edilmiştir.

İmkânı olan ailelerin evlerinin alt katlarına çeşme yaptırarak su getirttikleri⁴⁰⁸, bazı evlerde de su kuyusu bulunduğu⁴⁰⁹ görülmüştür. Müştemilatı içinde kuyu veya çeşme bulunan evlerin daha çok ekonomik gücü yüksek olan ailelere ait olduğu söylenebilir. Zira incelenen 41 evden kuyu veya çeşmesi olan 4

⁴⁰⁵ AŞS.nr. 598/199.

⁴⁰⁶ Bakz. Ekler kısmı Tablo 10.

⁴⁰⁷ S. Faroqi, *Osmanlı Kültürü...*, s. 170.

⁴⁰⁸ AŞS.nr. 604/36, 103, 104.

⁴⁰⁹ AŞS.nr. 572/31.

evin tamamı üçer katlı evler kategorisinde yer almaktadır. Evlerin bir kısmında çardak⁴¹⁰, kiler⁴¹¹, samanlık⁴¹² ve tuvalet⁴¹³ de bulunmaktaydı.

1.3.2. Ev Eşyaları

Osmanlı tereke kayıtları bir kişinin zengin ya da fakirliğinden başka evlerde kullanılan eşyalar, ailelerin hayat seviyeleri, beslenme kültürleri, eğlence hayatları, giyim şekilleri ve hatta kültür düzeylerine dair bilgiler içermesi açısından önemlidir. Bu açıdan Ermeni terekelerinden faydalanılarak evlerde kullanılan eşyalar hakkında bazı bilgilere ulaşılmıştır.

Her evin vazgeçilmez eşyalarından birisi kilimdi. Kilimler satın alınabildiği gibi evlerde de dokunabilmekteydi. Müslümanlardaki gibi Ermeni evlerinde de bol miktarda kilime rastlanılmıştır. İncelenen dönemde halı kullanımı kilim kadar yaygın değildir⁴¹⁴. Halılar yaygınlaştığında bile kilim kendine has bir kültürü taşımaya devam etmiştir. Hatta evlerde dokunan kilimlerdeki motifler aynı zamanda aile içinde görsel bir iletişimin de unsuru haline gelebilmekteydi. Mesela evlilik çağına gelmiş bir genç kız, bu isteğini dokuduğu kilime nakşettiği motiflerle ailesine aktarabilmekteydi⁴¹⁵.

Evler genellikle sade bir şekilde dekore edilirdi. Bu dekorasyonda ilk sırayı evlerin çoğunda pencere önlerinde duvar boyunca uzanan ve günümüzde yerlerini kanepeler ve koltuklara bırakan “divan”, “sedir” ve “mak’ad”lar alırdı. XIX. Yüzyıl ortalarına dair yabancı misyonerler evlerde odaların üç duvarını kaplayan divanları doğu evlerinin tek mobilyası olarak değerlendirmektedirler⁴¹⁶. Bunların üzerine ise sırt dayamak için yastıklar konulurdu. Evlerin zenginliği daha çok minder ve yastıklardan anlaşılabilirdi. Zira zengin evlerinde yastık ve minderler diba ve

⁴¹⁰ AŞS.nr. 601/151; nr. 573/18.

⁴¹¹ AŞS.nr.604/36; nr. 574/169.

⁴¹² AŞS.nr. 598/143; nr. 574/57.

⁴¹³ AŞS.nr.605/117.

⁴¹⁴ AŞS.nr. 605/215; nr. 612/224.

⁴¹⁵ S. Faroqhi, *Osmanlı Kültürü...*, s. 174.

⁴¹⁶ G. Şahin, *a.g.m.*, s. 212; Baronne Durand de Fontmagne izlenimlerini anlatırken sıradan bir Türk evinde divan dışında, geri kalan bütün eşyaların iki katra yüklenebileceğini ifade etmektedir. Bkz. B. D. Fontmagne, *a.g.e.*, s. 157.

ipek kadife ile kaplıydı⁴¹⁷. Bazı terekelerde makadlar için yapılmış halılara, yün içerikli örtülere ve muhtemelen yine makadlarda daha sık kullanılan ot yastıklara rastlanılmıştır⁴¹⁸.

Osmanlıda evlerin biçimi, bahçeli evlerin tercih edilişi, dekorasyondaki sadelik ve kolay taşınabilir eşyaların yaygınlığı bazı sanat tarihçiler tarafından göçebe kültürün kentleşmiş kültürdeki yansımaları olarak değerlendirilmiştir. Bu değerlendirmeye itibar etmekle beraber, Celali İsyancıları gibi toplumsal olaylar, eşkıya tehditleri ve vergi mültezimlerinin bazen karşılanamaz talepleri de bir yerden başka bir yere göçü kolay kılan bu hayat tarzında etken olduğunu düşünebiliriz⁴¹⁹.

Evlerde kullanılan döşek, minder ve yorganların çoğunluğunun yünden yapılmış oluşu, muhtemelen iklim şartları ve yün temin etmenin kolaylığındandır. Diğer taraftan bazı Ermeni evlerinde karyola kullanılması⁴²⁰ ailelerin ekonomik durumları hakkında fikir vermektedir.

Daha önce bahsedildiği gibi XX. Yüzyıl başlarında yaşanan büyük yangın özellikle Ermeni evlerinde bir yenilenme sürecini de beraberinde getirmiştir. 1902 yılında vuku bulan yangında Afyonkarahisar'ın çok büyük bir kısmı zarar görmüştür. Bir Ermeni vatandaşın evinde başlayan yangının çoğunluğu Ermeni mülkü olan şehrin ekonomik potansiyeli yüksek kesimlerini etkilemesi, yangından sonra inşaat sektöründe aşırı bir yoğunlaşmaya sebep olmuştur. Böylece şehrin önemli bir kısmı Ermeni olan zenginleri yıllardır biriktirdikleri paralarını yeni evler yapmak için harcamak zorunda kalmışlardı. Sonuçta pek çok yeni meskenin ortaya çıkmasıyla, kaliteli Avrupalı mobilyalar, kıymetli halılar, perde, ayna ve avizeler bu yeni zengin evlerinde kendilerine yer bulmaya başlamıştır⁴²¹. Böylece daha önce evlerde görülen sadelik yerini zamanla yaygınlaşan Avrupa menşeli zengin bir dekorasyona bırakmıştır.

Eşyalar arasında bulunan gaz lambaları, gaz kandilleri, şamdanlar, mum tepsileri ve el lambaları kullanılan aydınlatma araçları olarak göze çarpmaktadır.

⁴¹⁷ S. Faroqi, *Osmanlı Kültürü...*, s. 171.

⁴¹⁸ AŞS.nr. 615/191, 1; nr. 605/215.

⁴¹⁹ S. Faroqi, *Osmanlı Kültürü...*, s. 179-180.

⁴²⁰ AŞS.nr. 615/1; nr. 612/310; nr. 605/142.

⁴²¹ G. Tcherkezian, *a.g.m.*

Diğer taraftan söz konusu dönemde terekelerde rastlanılan kurma ve çalar saatler sahiplerinin ekonomik güçleri hakkında fikir vermektedir. Evlerde sıklıkla tesadüf edilen mangallar ise ısınmadan yiyecek pişirmeye kadar çok amaçlı olarak kullanılmaktaydı.

Ermeni terekelerinde bol miktarda tüfek ve tabanca gibi silah kayıtları bulunmaktadır⁴²². Ermeni meslekleri dağılımında ilk sıralarda yer alan Tüfenkçilik zanaat koluna bakarak bunu da olağan karşılamak gerekir.

Bazı ev eşyaları ise kullanıldıkları dönemde sıradan bir malzeme iken taşıdığı bazı özellikleriyle tarihi bir karektere bürünebiliyordu. Çok ender olmakla beraber üzerinde tarih veya sahibinin adının yazılı olduğu bazı ev eşyaları bu türdendi. Asırlar sonra tarihi bir kaynak haline gelebilen bu tür eşyalar muhtemelen zengin müşteriler için yapılmış özel üretimlerdi. Mesela 1510 yılında yapılmış bir ibriğin üzerinde Kütahyalı bir Ermeni olan Apraham'ın adı yazılıdır⁴²³.

1.3.3. Mutfak Eşyaları ve Yemek Kültürü

Ermenilerle Türkler arasında en yoğun etkileşimin yaşandığı alanlardan birisi de yemek kültürüdür. Türklerin “Keşkek”, Ermenilerin “Harisa” dedikleri muhtevası birbirine benzeyen yemek, her iki toplum tarafından sevilerek tüketilirdi. Bu yemek özellikle Van, Maraş ve Antep Ermenileri tarafından ustalıkla yapılmaktaydı⁴²⁴. Hatta “keşkek”, orta ve batı Anadolu mutfaklarında günümüzde de özel bir yemek olarak konumunu muhafaza etmektedir. “Harisa” ise Anadolu'nun özellikle doğu kesiminde “Herse” şeklinde Türkçeleşmiş ismiyle hâlen yapılan bir yemektir. Diğer taraftan Ermeni mutfağının ana yemekleri olarak koyun eti ve pilavın ilk sırada sayılması ve sofralarda tatlının önemli bir yer tutması⁴²⁵, Türk beslenme kültürüyle oldukça benzeşmektedir. Yine bazı mutfak eşyalarının da Türk mutfak

⁴²² AŞS.nr. 605/96, 208.

⁴²³ S. Faroqi, *Osmanlı Kültürü...*, s. 176.

⁴²⁴ N. Günay, *a.g.t.*, s. 117.

⁴²⁵ H. Von Moltke, *a.g.e.*, s. 49.

kültürüyle çok yakın benzerliği söz konusudur. Bu eşyalar arasında kuşhane⁴²⁶ mertebani, kebab şişleri gibi et pişirme malzemeleri dikkat çekmektedir.

Ermeni evlerinde hamur işi de tüketimi de yaygındı. Hamur işi daha çok, cemaat için özel bir öneme sahip “Pazar” günleri akşam yemeklerinde tüketilirdi. Bu sebeple herkes Pazar günleri burma ve böreklerini pişirmek ya da satın almak için fırınlar önünde sıraya girerdi⁴²⁷.

Yemek kültürünün en zengin şekilde yansıtıldığı yerler düğünler gibi toplu etkinliklerdi. Ermeni düğünlerinde ikram edilen yemekler genellikle pilav, yahni, sucuk, pastırma, peynir gibi Türklerin de aşına olduğu yiyeceklerden oluşmaktaydı⁴²⁸.

Ermeni gündelik hayatında akşam yemekleri genellikle iş sonrası ileri saatlerde yenilirdi. Yemeğe geç kalmak saygısızlık sayıldığından bu hususa dikkat edilirdi. Ailenin en yaşlısının yaptığı duadan önce kimse yemeğe başlamazdı. İnançları gereği kutsiyet kazanmış olan Pazar günlerinin akşam yemeği biraz daha özeldi. Yetişkinler özel elbiselerini giyerek kiliseye giderler, evde kalan aile fertleriye özenle “Pazar akşamı yemeği”nin hazırlıklarını yaparlardı⁴²⁹.

Osmanlı kültüründe yemekler genellikle yer sofrasında yenilirdi. Yere yayılan bir örtü üzerine konan tahta ya da madeni sinilerden oluşan sofraya kültürü o kadar kanıksanmıştır ki, günümüzde daha çok masalarda yenilen yemeklere konuklar davet edilirken “sofra” kelimesi hâlâ zikredilmektedir⁴³⁰. Özellikle XX. Yüzyıla doğru Ermeni evlerinde ahşap masa ve sandalyeler mevcuttu. Buna rağmen kayıtlarda geçen sofraya yaygısı⁴³¹ ibarelerinden yemeklerini yer sofrasında yedikleri anlaşılmaktadır.

Osmanlı evlerinin vazgeçilmezlerinden birisi de kahve idi. Kahve madeni zarflar içindeki fincanlarla ikram edilirdi. Tereke kayıtlarında Müslüman olsun gayrimüslim olsun en sık rastlanılan eşyalar arasında cezve, fincan ve fincan zarfları ilk sıralarda yer almaktadır. Pişirilmesinden ikramına kadar kahve bir kültürü

⁴²⁶ AŞS.nr. 615/191, 1.

⁴²⁷ G. Tcherkezian, *a.g.m.*

⁴²⁸ G. Tcherkezian, *a.g.m.*

⁴²⁹ G. Tcherkezian, *a.g.m.*

⁴³⁰ S. Faroqi, *Osmanlı Kültürü...*, s. 175.

⁴³¹ AŞS.nr. 615/1.

sembolleştirmişti. Bu yüzden XVIII. Yüzyılın başlarında bile çok fakir insanların terekelerinde cezve ve fincanlara rastlanabilmektedir. Hatta ticari seyahatlerle değişik kentlerdeki hanlarda konaklarken ölen bazı tüccar ve zanaatkarların terekelerinde bile yanlarında taşıdıkları fincan ve cezvelerin bulunması bu kültürün yaygınlığı hakkında fikir vermektedir. Sıradan evlerde fincanlar daha çok Kütahya çiniseninden, zengin evlerindeki fincanlar ise genellikle Çin porseleninden olurdu⁴³².

Etnik veya dini farklarına bakılmaksızın hemen hemen her evde bulunabilen eşyaların yanında bazı ev eşyalarının ait olduğu cemiyetin kültürüyle doğrudan ilişkisi olduğu anlaşılmaktadır. Afyonkarahisar'daki Ermeni evlerinde rastlanılan reçel tepsisi, tatlı tepsisi ve bu tepsilerle yapılan ikramın bir tamamlayıcısı olan kâse ve kaşıklar⁴³³, Ermeniler arasında özellikle dışarıdan gelen misafirlerine reçel ve tatlı ikram etmek için kullandıkları özel eşyalardır. Moltke de gözlemlerini anlatırken bu konuya temas etmekte, Ermeni ailelerin reçel ikram ettiklerini, bir kaşık reçel alındıktan sonra üzerine bir bardak su içildiğini belirtmektedir⁴³⁴.

1.3.4. Kadın ve Erkek Kıyafetleri

İnsanların giyim tarzlarının oluşumunda geleneklerin ve yaşanan coğrafyanın iklimsel özelliklerinin önemli bir etken olduğu bilinmektedir. Bunun yanında kültürel etkileşim de toplumların giyim ve kuşamında belirleyici bir başka unsurdur.

Afyonkarahisar'da yaşayan Ermenilerin kıyafet tercihlerinde hem Türklerle olan kültürel etkileşimin hem de bölge ikliminin etkisini görebilmekteyiz. Türk-Müslüman kıyafetleriyle Ermeni kıyafetlerinin oldukça benzerlik göstermesi karşılıklı toplumsal etkileşimi, özellikle kışlık kıyafetlerde yünün tercih edilmesi de iklimsel etkiyi göstermektedir.

Ermeni erkekler şalvar ve şalvarımsı geniş pantolonlar, gömlek, yelek, cepken ve çoğunlukla evde örülmüş geniş yün elbiseler giyerlerdi⁴³⁵. Bunun üstüne

⁴³² S. Faroqhi, *Osmanlı Kültürü...*, s. 175.

⁴³³ AŞS.nr. 605/215.

⁴³⁴ H. Von Moltke, *a.g.e.*, s. 49.

⁴³⁵ AŞS.nr. 605/96, 208.

bir ceket ve gerekirse duruma göre ağır bir palto giyilirdi. Kollar uzun ve geniş olup, bele kuşak takılırdı. Bu kuşakların içine tütün, çakmak, kibrit, mendil vs. konulurdu. Başlara şapka ya da fes takılırdı. Ayaklara ise mevsime göre bot ya da çarık giyilirdi⁴³⁶. Ekonomik durumu iyi olanlar *meşlah* adı verilen kuzu derisinden bir giysi⁴³⁷ ile fiyatları türüne göre değişen ve kalitelileri 100-200 kuruş olan kürkleri kullanmaktaydılar⁴³⁸.

Genel olarak Ermeni kadınlarının kullandıkları giyim eşyaları değerlendirildiğinde, mahremiyet kaygısını dikkate almak kaydıyla şalvar, mantin entari, şitari entari, fanüla entari, bürümcek gömlek, şitari yelek, iplikli şal, iplikli poşi, Acem şalı, sürmeli yelek, kadife salta ile yemeni ve bazen de ayakkabı olarak kundura⁴³⁹ dikkat çekmektedir. Bu açıdan Ermeni kadınlarıyla Müslüman kadınların giyim tarzları arasında büyük bir benzerlikten söz edilebilir. Bu benzerliği, “yabancı erkeklere karşı bir Müslüman kadını gibi evine kapanan Ermeni kadınlarının Türkler gibi giyindiğini” ifade eden, bazı seyyahlar da teyit etmişlerdir⁴⁴⁰.

Kadın kıyafetlerinde kollu gömlek ve uzun elbiseler ön plana çıkmaktaydı. Kadınlar bazen üstlerine kısa ceket bazen de önlük giyerlerdi⁴⁴¹. Seyyahlar Anadolu genelinde Ermeni kadınların ev kıyafetlerinin dışarıda giydiklerinin aksine saf ipekten veya çiçekli ya da çizgili bir kumaştan yapılmış son derece parlak, renkli olduğunu belirtmektedirler. Ev içinde giyilen terlikler genellikle kırmızı, mavi veya saten üzerine altın veya gümüş iplikle incelikle işlenmiştir. Gayrimüslim kadınların kendilerini güvende hissettikleri ortamlarda, evdeki giysileri ile sokağa da çıktıkları belirtilmektedir⁴⁴². Ayrıca Ermeni kadınlarının dışarıda giydikleri kıyafetlerde ise ayırt edici bazı özellikler bulunmaktaydı. Mesela kahverengi, gri gibi koyu renk kumaştan feraceler takarlardı. Bu uygulama özellikle Tanzimat dönemine kadar uygulanan Müslüman-gayrimüslim ayırımına dayanmaktaydı⁴⁴³. Kadınlar başlarına

⁴³⁶ G. Tcherkezian, *a.g.m.*

⁴³⁷ AŞS.nr. 615/191.

⁴³⁸ AŞS.nr. 612/310, 224; nr. 615/1; nr. 605/96, 208.

⁴³⁹ AŞS.nr. 618/134; nr. 616/168; nr. 604/6, 308.

⁴⁴⁰ Z. Kazıcı, *a.g.m.*, s. 231.

⁴⁴¹ AŞS.nr. 604/6, 308; nr.605/142; G. Tcherkezian, *a.g.m.*

⁴⁴² G. Şahin, *a.g.m.*, s. 213, 216.

⁴⁴³ Aynı renk ayırımı kadınların dışarıda giyindikleri pabuçlarda da bulunmaktaydı. Müslüman kadınlar daha çok sarı, Ermeni kadınlar ise kahverengi ya da siyah papuç giyerlerdi. Bkz. J. H. A. Ubucini II, *a.g.e.*, s. 107.

kenarları işlenmiş, siyah desenleri olan ve sadece göz ve burunlarını açıkta bırakan genellikle beyaz renkte başörtüsü örterlerdi⁴⁴⁴.

Daha çok Afyonkarahisar gibi taşradaki giyim kuşamı niteleyen bu tarzın dışında özellikle büyük kentlerde Ermeni kadınların alışılmamış türden şapkalar taktıkları da belirtilmektedir. Karton bir parçadan meydana gelen şapkanın üzerine parlak renklerle bezeli bir mendil örtülmüş olup, şapkanın tepesinden altın, sikke ve incilerden oluşan süsler sarmaktadır. Çiçekli muslinden⁴⁴⁵ küçük bir parça ise yabancı olmadığında bir yana çevrilip yüzü açık bırakacak, bununla birlikte bir yabancı görünür görünmez hemen aşağı indirilip bütün yüzü örtecek şekilde alnın kenarına bağlanmaktaydı⁴⁴⁶.

Neticede ister Afyonkarahisar örneğindeki gibi yerel taşra kıyafetlerinde olsun, ister daha modern bir tarzı yansıtan büyük kent merkezlerinde olsun, Ermeni kadın kıyafetlerinde Müslüman kadın kıyafetlerindeki gibi mahremiyet ön plana çıkmaktadır. Nitekim 1835'te Türkiye'ye gelen Alman Yüzbaşı Helmuth von Moltke (1800-1891) Ermeni kadınlar hakkında izlenimlerini ifade ederken "*Ermeni kadınları sokağa çıktıkları zaman onların da ancak gözleri ile burunlarının üst tarafı görülüyor*"⁴⁴⁷ diyerek, söz konusu mahremiyete dikkat çekmiştir.

Diğer taraftan kıyafetle kişilerin toplumsal statüleri ve ekonomik durumları arasında yadsınamaz bir ilişki vardır. Bu açıdan zenginlerin hanımlarının kaliteli yünden dokunmuş uzun ve geniş elbiseler, hatta kürk giydiklerini belirtmek gerekir. Ziyet eşyası olarak ekonomik durumlarına göre altın veya gümüş (sim) küpe, kolye, bilezik, broş, yüzük, gümüş iğne, incili küpe, toka, yalancı inci gibi süs eşyaları takmaktaydılar⁴⁴⁸.

Ulaşım ve iletişim imkânlarının gelişmeye başlaması doğal olarak giyim kuşam tarzlarını da etkilemiştir. Özellikle bölgede demiryollarının faaliyete girmesiyle Avrupa etkisi yerel kıyafetlere de yansımıştır. Bunun neticesi olarak Avrupalı kıyafetlerin ve takım elbiselerin kullanılması yaygınlaşmıştır. Hatta bazı

⁴⁴⁴ G. Tcherkezian, *a.g.m.*

⁴⁴⁵ Muslin; ince ve seyrek dokunmuş pamuklu bir kumaş türüdür.

⁴⁴⁶ G. Şahin, *a.g.m.*, s. 214.

⁴⁴⁷ H. Von Moltke, *a.g.e.*, s. 43.

⁴⁴⁸ AŞS.nr. 604/6, 308; nr. 605/142; G. Tcherkezian, *a.g.m.*

erkekler geniş terekli şapkalar, cep saatleri, köstekli saatler takmaya başlamışlardır⁴⁴⁹. Avrupa etkisinin Ermeni kıyafetlerine yansımaları İstanbul gibi büyük kentlerde taşradan çok daha önce gerçekleşmiştir. B.D. Fontmagne'nin belirttiğine göre İstanbul'daki Ermeni kadınlar gösterişli ve güzel ulusal kıyafetlerini XIX. Yüzyılın ortalarında bir daha çıkmayacak şekilde çoktan dolaplara kaldırmışlardı⁴⁵⁰.

1.4. EĞLENCE HAYATI

Afyonkarahisar'daki Ermenilerin eğlence hayatıyla ilgili olarak tespit edilen bilgiler oldukça sınırlıdır. Dini hayat gibi muhtemelen eğlence hayatı da dışı kapalı cemaat olgularına dayandığı için, bu konuda daha çok Ermeni tereke kayıtlarına yansımış eğlence hayatına dair unsurlar üzerinden dolaylı yorumlar yapılabilmektedir.

İncelenen dönemde hem Ermeniler hem de Müslümanlar arasında aşırı şekilde tütün içildiği tespit edilmiştir. Bunun Anadolu genelinde yaygın bir durum olduğu başka şehirlere ait tespitlerden de anlaşılmaktadır. Mesela Yozgat'ta da benzer şekilde tütün tüketiminin yaygınlığına dikkat çekilmiştir⁴⁵¹.

Tütün içiminde daha çok nargile kullanılmaktaydı. Nargileler ailelerin ekonomik durumuna göre pirinçten ya da gümüşten olabilmekteydi. Ermenilere ait tereke kayıtlarında bol miktarda geçen sim nargile, pirinç başlıklı nargile, pirinç sırtlı nargile, sağ simli nargile ve buhurdanlık gibi ifadelerden⁴⁵² nargilenin değeri ve işlemleri ile toplumsal statü ve ekonomik durum arasında bir bağlantı bulunduğu anlaşılmaktadır.

Nargile dışında zamanla tütün çubukları ve tütün kâğıtlarının yaygınlaştığı görülmektedir. Tereke dökümlerinde geçen tütün ve tütün kâğıdı, tütün tablası, duhan tablası, som ve kehribâr imâmeli çubuk ibarelerinden sarma sigara kullandıkları ve yine çeşitli değerlerdeki işlemeli çubuklarla tütün içtikleri söylenebilir⁴⁵³. Bazı

⁴⁴⁹ G. Tcherkezian, *a.g.m.*

⁴⁵⁰ B. D. Fontmagne, *a.g.e.*, s. 279.

⁴⁵¹ T. N. Karaca, *a.g.e.*, s. 51.

⁴⁵² AŞS.nr. 572/139; nr. 605/96, 176-1, 215; nr. 612/224.

⁴⁵³ AŞS. nr. 567/89; nr. 569/299; nr. 571/148; nr. 605/96, 142, 176-1; nr. 612/310; nr. 615/135, 191.

dükkânlarda satılan eşyalar arasında geçen elvan duhan kesesi⁴⁵⁴ şeklindeki ifadelerden tütünlerini bu tür keselerde taşıdıkları anlaşılmaktadır.

Ermenilerin eğlence törenlerinde duruma göre şarap ve brendi ikram ettikleri belirtilmekle beraber⁴⁵⁵, tereke kayıtlarında bolca geçen “arak şişesi”⁴⁵⁶ ifadelerinden daha yoğun olarak arak içtikleri anlaşılmaktadır. Yozgat’ta da Hıristiyanların bağlarda yetiştirdikleri üzümlerden şarap ürettikleri ve misafirlerine de genellikle şarap ikram ettikleri görülmüştür⁴⁵⁷. Nitekim Osmanlı idaresinin gayrimüslim vatandaşlarına tüketebilecekleri kadar içki üretmelerine izin verdiği bilinmektedir. Benzer şekilde Bursa’daki gayrimüslimlerin de kendi bağlarında yetiştirdikleri üzümden hamr ve arak⁴⁵⁸ gibi alkollü içecekler ürettikleri tespit edilmiştir⁴⁵⁹. Söz konusu gayrimüslimler arasında Ermenilerin diğerlerine nazaran daha çok alkollü içki ürettikleri anlaşılmaktadır. Gayrimüslimler ürettikleri içkinin bir kısmını kendi kullanımları için ayırıyor, geri kalanını satıyorlardı. Bu durum aynı zamanda bir ticari faaliyete dönüştüğü için “zecriye” adı verilen bir vergi ödemek zorundaydılar⁴⁶⁰.

İçki tüketimi toplumsal alanda meyhanecilik adı verilen bir iş kolunu da beraberinde getirmiştir. Eğlence hayatında gayrimüslimlerin uğraştığı bu iş kolu hakkında Afyonkarahisar’da tespit edilmiş bir veri bulunmamaktadır. Fakat Ermeni nüfus miktarından hareketle kayıtlarına ulaşılamasa da Afyonkarahisar’da da bu tür işletmelerin varlığı muhtemeldir. Ermeni nüfusun yaşadığı diğer şehirlerde meyhanelerin mevcudiyeti bu düşüncüyü kuvvetlendirmektedir. Mesela Bursa’da gayrimüslimler tarafından işletilen meyhaneler mevcuttu. Daha çok Ermeni yerleşim alanlarında yoğunlaşan meyhanelerde şarap içen gayrimüslimlerin zaman zaman Müslümanları rahatsız etmeleri bazı problemlere sebep olduğundan konu mahkeme kayıtlarına yansımıştır⁴⁶¹. Meyhaneler her ne kadar gayrimüslim tebaaya hitap etse de mesela İstanbul’da padişahlarca düzenlenen şenliklerde Müslüman olsun

⁴⁵⁴ AŞS.nr. 567/346.

⁴⁵⁵ G. Tcherkezian, *a.g.m.*

⁴⁵⁶ AŞS.nr. 567/89, 355; nr. 569/198, 299.

⁴⁵⁷ George Perrot, *Souvenirs d’um Voyage En Asie Mineure* s. 385’den aktaran; T. N. Karaca, *a.g.e.*, s. 52.

⁴⁵⁸ Üzüm, pirinç ve şeker kamışından elde edilen alkol oranı yüksek bir tür içki, rakı.

⁴⁵⁹ A. İ. Karataş, *a.g.m.*, s. 96-97.

⁴⁶⁰ A. İ. Karataş, *a.g.m.*, s. 98.

⁴⁶¹ A. İ. Karataş, *a.g.m.*, s. 96.

gayrimüslim olsun insanların Galata meyhanelerinde eğlenmelerine göz yumulduğu bilinmektedir⁴⁶².

Bunun yanı sıra bazı terekelerde rastlanılan tavla tahtaları, dama ve satranç kayıtlarından söz konusu oyunların Ermeniler arasında oynandığı anlaşılmaktadır⁴⁶³.

Bazı Ermeni terekelerinde zenne şalvarı,⁴⁶⁴ zenne pabucu⁴⁶⁵, simli zenne hırkası⁴⁶⁶, zenne entarisi⁴⁶⁷ gibi eşyalara rastlanması, eğlence hayatlarında zenne figürünün bulunduğunu göstermektedir. Fakat bu durum sadece Ermenilere has değildir. Zira zenne kıyafetleriyle ilgili eşyalara nadir de olsa Müslüman terekelerinde de rastlanmaktadır⁴⁶⁸.

Kadınların sosyal hayatı erkeklere göre daha sınırlıydı. Osmanlı toplumunda daha çok kadınlarla özdeşleşmiş olan hamamların kullanımı sadece temizlikle bağlantılı değildi. Zira hamamlara giden kadınların temizlikten başka ikinci bir amacı da ahbablık etmektir⁴⁶⁹. Bu açıdan hamamlar özellikle kadınlar için ortak yaşam alanlarından birisiydi ve bir nevi eğlence mekânı gibi de kullanılmaktaydı⁴⁷⁰.

Ermeni kadın terekelerinde sıklıkla hamam bohçası, hamam havlusu ve hamam taşı gibi eşyalara rastlanılmaktadır⁴⁷¹. Bu durum Afyonkarahisar'da hâlen kadınlar arasında yaygın olan hamam geleneğinin Ermeni kadınlarınca da oldukça benimsendiğini göstermektedir.

Yine eğlence kültürünün en canlı şekilde yansıtıldığı alanlardan birisi de toplumdaki topluma ve hatta yöreden yöreye farklılıklar gösterebilen düğün törenleri gibi toplu etkinliklerdir. Bu tür eğlenceler dışı kapalı ve cemaat kültürünü daha net yansıtan organizasyonlardı. Bu bağlamda Afyonkarahisar Ermenileri için gündüzden

⁴⁶² S. Faroqhi, *Osmanlı Kültürü...*, s. 197.

⁴⁶³ AŞS.nr. 605/96, 208.

⁴⁶⁴ AŞS.nr. 567/336.

⁴⁶⁵ AŞS.nr. 569/90.

⁴⁶⁶ AŞS.nr. 569/198.

⁴⁶⁷ AŞS.nr. 612/310.

⁴⁶⁸ AŞS.nr. 571/69.

⁴⁶⁹ S. Faroqhi, *Osmanlı Kültürü...*, s. 177.

⁴⁷⁰ J. H. A. Ubucini II, *a.g.e.*, s. 104.

⁴⁷¹ AŞS.nr. 604/6; nr. 618/134.

başlayıp gece geç saatlere kadar süren ve içinde dansların yapıp, cemaate özgü halk türkülerinin söylendiği düğün törenlerinden bahsedilebilir⁴⁷².

Neticede Afyonkarahisar Ermenilerinin -ve muhtemelen Anadolu'nun diğer yörelerindeki de- özellikle XX. Yüzyıl başlarından itibaren pek çok alanda olduğu gibi eğlence kültürünü de uluslaşmanın bir vasıtası olarak kullandıkları anlaşılmaktadır. Zira düğünlerinde söyledikleri sürgün ve vatan türkülerinden⁴⁷³, zaman zaman düzenledikleri piyeslerin⁴⁷⁴ konu ve isimlerine kadar toplumsal ayrışmayı ve uluslaşma eğilimini görmek mümkündür.

1.5. ERMENİLERİN MAHALLE HAYATI VE MAHALLELERİN GENEL ÖZELLİKLERİ

Osmanlı kentlerinde mahalleler genellikle bünyesinde 5 ile 100 arası hanenin bulunduğu yerleşim alanlarıydı. İstisnaları olmakla beraber bir mahallede ortalama 30-40 aile yaşamaktaydı. Vergi tahsilinde kolaylık getirmesi açısından çoğunlukla mahallelerde aynı din ve etnik kökenden insanların yaşaması yaygın bir uygulamaydı⁴⁷⁵. Mahallelerin denetimi ve kontrolü açısından genellikle sokak araları dar olarak dizayn edilmekteydi. Hatta muhtemelen güvenlik amaçlı birkaç tane de çıkmaz sokak bulunurdu⁴⁷⁶.

Afyonkarahisar'da şehrin eski dokusunu yansıtan ve daha çok Ermeni ve Müslüman nüfusun birlikte yaşadığı Tac Ahmet, Zaviye, Molla Bahşi, Yukarı Pazar, Kubbeli, Arap Mescit, Kale, Akmescit, Nurcu, Mecidiye, Sinanpaşa, Hacı Eyüp mahallelerinde gelişmiş bir şehircilik anlayışı göze çarpılmaktaydı. Özellikle kale ile Hıdırlık eteğinde, eğimli arazi özelliğine sahip bölgede irili ufaklı taşlarla bezenmiş

⁴⁷² G. Tcherkezian, *a.g.m.*

⁴⁷³ Söz konusu türkülerden evlilik kısmında bahsedilmişti.

⁴⁷⁴ Afyonkarahisar'ın Yunanlılar tarafından işgali sırasında buradaki Ermeniler "istiklal Piyesi" adıyla bir piyes sahnelemişlerdir. Muzaffer Görktan, "Afyon Ermenileri", *Özden Gazetesi*, Yıl 14, S.695, 5-11 Haziran 1984. Diğer taraftan Gedikpaşa'daki tiyatrodaki sahnelerdeki piyeslerde milli tarih, bağımsızlık ve vatan vurgusu dikkat çekmekteydi. Dârâ ordusuna karşı savaşarak Ermenistan'ı kurtardığından dolayı azizler arasında sayılan ve yıldönümlerinde adına özel ayinler düzenlenen Vartan Mamikonyan piyesi ve Ermeni krallarından İkinci Arşak ve emsalî kişileri temsilen hazırlanan ve halkı heyecana getirip muhtariyet hislerini okşayan oyunlar serbestçe sahnelenebilmekteydi. Rusya'daki Ermeniler bu tür piyeslerin sahnelenmesi bir yana ismini bile anmaya cesaret edemezlerdi. Bkz. Ermeni Komitelerinin Emelleri ve İhtilal hareketleri (Meşrutiyetten Önce ve Sonra) Haz. Mehmet Kanar, Der Yay., İstanbul-2001, s. 13-14.

⁴⁷⁵ S. Faroqhi, *Osmanlı Kültürü...*, s. 165.

⁴⁷⁶ S. Faroqhi, *Osmanlı Kültürü...*, s. 166, 178.

sokaklar ve birbirine paralel olarak doğu-batı istikametinde sıralanmış caddeler yer almaktaydı. Bu muhitin dar sokaklarında yaya kaldırımı bulunmamaktaydı. Kale eteğinde yer alan dik sokaklar ise arazi eğiminden dolayı geniş basamak yolluydu. Bu sokaklar boyunca birbirine bitişik ve çoğunluğu iki katlı, daha az bir kısmı da üç katlı olan evler sıralanmaktaydı⁴⁷⁷. Söz konusu mahalleler arasında temiz ve kaldırım taşlı sokakları ve gösterişli evleriyle Ermenilerin yaşadığı bölgeler kendini fark ettirmektedir⁴⁷⁸.

Osmanlı mahalle hayatını tehdit eden büyük yangınlar tarihte önemli bir yer tutar. Afyonkarahisar'da geçirdiği yangınlar sonucu yeniden imar edilen sokak ve mahalleleriyle bu felaketi sıklıkla yaşayan şehirlerden birisidir. Özellikle büyük tahrip yaratan yangınlar mahalle yerleşimlerinde kapsamlı imar faaliyetlerini beraberinde getirmektedir. Bu sebeple şehirlerin bazı bölgelerinde mecburiyetten de olsa kapsamlı mimari dönüşümler yaşanmaktaydı.

1902 yılındaki yangın sonucu Tac Ahmet, Zaviye ve Yukarı Pazar mahallelerinin büyük bir kısmı yok olmuştur. Yangın sonrası şehirde yaklaşık 5-6 yıl süren hızlı bir yapılaşma süreci başlamıştır. Bu yeni yapılarda eskilerden farklı olarak Avrupalı etkilerle Türk mimari özellikleri beraber uygulanmıştır.

Yeni inşa edilen konutlarla birlikte mahalle ve sokakların da yapısı değişmiştir. Böylece eski ve yeni dokuyu yan yana yansıtan iki farklı sokak tipi oluşmuştur. Birincisi, eski yerleşim düzeni içinde yer alan yilankavi sokaklar, ikincisi ise Kale ile Hıdırlık arasındaki vadi boyunca uzanan doğu-batı yönünde paralel caddeler ile bunları dik kesen kuzey-güney yönlü sokaklardı. Genellikle taş kaplama olan sokakların ortalarında su akıntısını sağlayan arklar bulunmaktaydı. Eski yerleşim düzeni içinde bulunan daha çok ahşap ve kerpiç dolgulu evler, bitişik düzenli olup, öne ve yana çıkmalıydılar. Çamur sıvalı bu evlerin genellikle iki sokak kapısı olurdu⁴⁷⁹.

Mahalleler genellikle dış dünyaya kapalı kendine özgü bir karakter taşımaktaydı. Bu durumun en önemli nedenlerinden birisi; Mahallelerde oturan

⁴⁷⁷ Saadet Özgündüz, "Afyon'da Sivil Mimari", *Tarih İçinde Afyon 1982*, Özen Matbaası, Afyon-1983, s. 58-59.

⁴⁷⁸ Mehmet S. Aygen-Ahmet Tunca-Ahmet Sarlık, *Büyük Zafere Doğru*, Türkeli Matbaası, Afyon-1984, s. 7.

⁴⁷⁹ Ahmet İlaslı-Mevlüt Üyümez-Fevzi Kaya, "Afyon'da Mimari", *Anadolu'nun Kilidi Afyon*, Afyon Valiliği Yay., Afyon-2004, s. 225-226.

tüccar ve zanaatkârların işyerlerinin daha çok şehirlerin farklı bölgelerindeki ticari merkezlerde olmasıydı. Bazı iş ve zanaat kollarının bir arada toplanması ticari gerekçeler dışında kıymetli malları yağma ve yangından korumak gibi sebeplere de dayanmaktaydı. Bu amaçla esnaf loncaları veya şahıslar tarafından bedestenler yapılmıştır⁴⁸⁰. Böylelikle özellikle büyük kentlerde hanlar, dükkân kompleksleri, kapalı çarşılar ve bedestenlerden oluşan “iş semtleri” adı verilen ticari mekânlar oluşmuştu. Mahalle içlerinde ise daha çok günlük hayatta daha sık ihtiyaç duyulan hizmetlerle ilgili işletmeler bulunmaktaydı. Bunlar ise genellikle fırın, hamam ve bakkal türü yerlerdi⁴⁸¹.

Mahalle hayatı sosyal yapının en somut yansımalarının bulunabileceği alanlardan birisidir. Mahallelerin oluşum ve gelişim süreçleri, etnik ve dini yapısı, ekonomik potansiyelleri, cami, kilise gibi dinsel yapıların özellikleri, evlerin kat sayısı, ekonomik değeri gibi özelliklerin incelenmesiyle elde edilecek veriler, o mahallelerde yaşayan toplumların sosyo-kültürel yapılarının aydınlatılmasında önemli bir işleve sahiptir.

Mahkeme sicil defterlerinde geçen bilgiler ışığında, farklı mahallelerde Ermenilere ait toplam 41 ev incelenerek, bu evlerin kat ve oda sayıları, ahır ve avlu gibi müştemilatının durumları tespit edilmiştir. Verilere göre incelenen 41 evin 8 tanesi üç katlı, 28 tanesi iki katlı ve 5 tanesi bir katlıdır. Evlerin kat sayıları dikkate alınarak mahallelere göre dağılımına bakıldığında; üç katlı evler daha çok Hacı Murat, Nasara, Hacı Davut, Tac Ahmet, Zaviye ve Hacı Arap mahallelerinde; iki katlı evler Nasara, Tac Ahmet, Mecidiye, Gül, Zaviye, Ardıç, Surp Toros, İğneci, Hisarönü, Günbatı, Doğancı, Devedede, Canbaba, Cami-i Kebir mahallelerinde; bir katlı evler ise Doğancı, Devedede, Hacı Arap mahallelerinde yer almaktadır⁴⁸². Evlerin genişliği ve kat sayılarının mahallelere göre dağılımı şehrin merkezilik vasfı taşıyan mahallerinin ve mahallelerin ekonomik potansiyellerinin belirlenmesinde önemli bir ölçüttür. Bu açıdan evlerin söz konusu özelliklerine göre Ermenilerin yaşadığı mekânlar içinde şehrin merkezi ve ekonomik gücü yüksek yerleşim alanlarının Tac Ahmet, Nasara, Zaviye, Hacı Murat, Hacı Davut, Ardıç, Mecidiye

⁴⁸⁰ Baron De Tott, *Türkler ve Tatarlara Dâir Hâtıralar*, Tercüman 1001 Temel Eser, Ty., s. 22.

⁴⁸¹ S. Faroqhi, *Osmanlı Kültürü...*, s. 166.

⁴⁸² Bkz. Ekler kısmı, Tablo 10.

mahalleleri olduğu sonucu ortaya çıkmaktadır. Diğer taraftan Şehir genelinde ekonomik gücünün yüksek olduğunu tahmin ettiğimiz bazı tüccarların Hacı Murat⁴⁸³, Nasara⁴⁸⁴, Surp Toros⁴⁸⁵ mahallelerinde ikamet etmeleri söz konusu mahallelerin ekonomik gücüyle ilgili tespiti desteklemektedir.

Diğer taraftan cizye kayıtlarındaki vergi oranları üzerinden de mahallelerin ekonomik durumları hakkında kanaat sahibi olabilmekteyiz.

Tablo 20. 1851-52 yılı cizye vergisinin mahallelere göre dağılımı⁴⁸⁶.

Mahalle	Âlâ		Evsât		Ednâ		Toplam	
	adet	%	adet	%	adet	%		
Nasara	20	4,92	70	17,66	310	77,36	400	
Doğancı(lar)	4	3,5	14	12,3	96	84,2	114	
Ardıç	11	9,8	21	18,75	80	71,4	112	
Tac Ahmet	2	2,5	20	25	58	72,5	80	
Camii Kebir	4	6,2	11	16,9	50	76,9	65	
Yukarı Pazar	3	5,5	8	14,8	43	79,6	54	
Hisar Önü	2	3,9	3	5,9	46	90,2	51	
Zaviye Sultan	4	10,5	11	28,9	23	60,5	38	
Kara Katip	0	0	1	2,8	34	97,1	35	
Molla Bahşi	3	33,3	2	22,2	4	44,4	9	
Toplam	53		161		744		958	

Cizye kayıtları çerçevesinde oluşturulan yukarıdaki tabloya göre mahallelerin sosyo ekonomik durumları hakkında fikir yürütmek mümkün olmaktadır. Buna göre Ermeniler arasında gelir düzeyi en yüksek olanlar Molla Bahşi Mahallesi yaşamaktadır. Söz konusu mahallede yaşayan dokuz Ermeni vergi mükellefinden üçü ala diliminden, ikisi evsat diliminden, dördü edna diliminden vergi ödemektedir. Molla Bahşi mahallesini Zaviye Sultan Mahallesi takip etmektedir. Zaviye Sultan Mahallesi otuz sekiz Ermeni vergi mükellefi barındırması açısından daha sağlıklı sonuçlar vermektedir. Bu mahallede bulunan otuz sekiz vergi mükellefinden dördü âlaâ diliminden, on biri evsât diliminden, yirmi üçü ednâ diliminden vergilendirilmiştir. Hem Ermenilerin en yoğun yaşadığı hem de şehrin en büyük mahallesi olan Nasara mahallesinde ise dört yüz vergi mükellefinden yirmisi âlâ

⁴⁸³ AŞS.nr. 605/238, 318.

⁴⁸⁴ AŞS.nr. 569/172, 198.

⁴⁸⁵ AŞS.nr. 652/999.

⁴⁸⁶ BOA.ML.VRD.CMH.1276.

diliminden, yetmiş evsât diliminden, üç yüz onu ise ednâ diliminden vergilendirilmiştir.

Tablodaki verilere göre Ermeniler arasında ekonomik durumu daha iyi olanlar daha çok Molla Bahşi, Zaviye Sultan, Ardıç, Cami-i Kebir ve Nasara mahallelerinde yaşamaktadırlar. Gelir düzeyi daha düşük olanların ise daha çok Kara Katip, Hisar Önü ve Doğancılar mahallelerinde yaşadıkları görülmektedir. Cizye vergi oranlarına göre elde edilen bu tespitler, Ermenilerin mahallelere göre ev değerlerinin veya tereke değerlerinin hesaplanmasıyla elde edilen sonuçlarla birbirine oldukça yakındır.

XIX. Yüzyılın ortalarını kapsayan döneme ait cizye defterleri ve nüfus vukuat defterlerinde yer alan bazı bilgiler ışığında söz konusu dönemde Ermeni nüfusun yaşadığı 10 mahalle hakkında daha detaylı bilgiler elde edilebilmiştir. Hakkında daha detaylı bilgilere ulaşılan bu 10 mahalleyi ayrı başlıklar altında incelemek konuya katkı sağlayacaktır.

1.5.1. Ermenilerin Yoğun Olarak Oturdıkları Mahalleler

1.5.1.1 Ardıç Mahallesi

Ardıç Mahallesi şehrin en eski mahallelerinden birisidir. Mahallenin kalenin güney yönünde, kale ile Hıdırlık Tepesi arasında bulunduğunu tahmin etmekteyiz. Mahalle 1528'den itibaren XX. Asır başlarına kadar kayıtlarda aynı isimle zikredilmiştir. Mahallede başlangıçtan itibaren önemli miktarda Ermeni nüfus yaşadığı için XIX. Yüzyıl sonlarına ait bazı mahkeme kayıtlarında mahalleden Hristiyan Mahallesi olarak da bahsedilmektedir⁴⁸⁷.

Cizye defterleri değerlendirildiğinde Ardıç Mahallesi Ermeni nüfusun yoğun olarak yaşadığı mahallelerden birisi olarak görülmektedir.

⁴⁸⁷ AŞS.nr. 609/76.

Ardıç Mahallesi 1851-1852-1853 seneleri cizye vergisi dağılımı ve tahmini nüfusu ⁴⁸⁸				
mahalle	sene	cizye mükellefi sayısı	Tahmini nüfus	Ermeni nüfusa oranı %
Ardıç	1851	103	309	11,5
	1852	112	336	11,7
	1853	112	336	11,7

Ardıç Mahallesi, 1851 senesi cizye vergisine göre değerlendirildiğinde Ermeni nüfus yoğunluğu açısından Nasara Mahallesinden sonra ikinci sırada, 1852 ve 1853 seneleri kayıtlarına göre ise Nasara ve Doğancı Mahallelerinden sonra üçüncü sırada yer almaktadır. 1851 senesine ait cizye kayıtlarına göre mahallede 103 cizye mükellefi ve buna göre de tahmini 309 Ermeni nüfus, 1852 ve 1853 yılları kayıtlarına göre ise tahmini 336 Ermeni nüfus bulunmaktadır. Söz konusu tarihlerde şehirdeki Ermeni nüfusun %11,5 ile %11,7 arasında değişen oranlarda bu mahallede yaşadığı anlaşılmaktadır.

Cizye vergisi mükelleflerinin vergi ödedikleri dilimlerin oranlarından hareketle mahallede yaşayan Ermeni nüfusun ekonomik durumları hakkında da bazı değerlendirmeler yapmak mümkündür.

Ardıç Mahallesi 1851-1852-1853seneleri cizye vergilerine göre mahallenin ekonomik durumu ⁴⁸⁹								
Mahalle	Sene	Âlâ		Evsât		Ednâ		Toplam
		adet	%	adet	%	adet	%	
Ardıç	1851	10	9,7	24	23,3	69	67	103
	1852	11	9,8	21	18,75	80	71,4	112
	1853	11	9,8	21	18,75	80	71,4	112

Cizye vergi dilimlerinin dağılımına göre Ardıç Mahallesi ekonomik gücü yüksek olan Ermenilerin oturduğu mahallelerden birisidir. 1851 senesi cizye kayıtlarından anlaşıldığına göre mahallede bulunan 103 vergi mükellefinden onu (%9,7) yüksek dilimden, yirmi dördü (%23,3) orta dilimden, altmış dokuzu (%67) düşük dilimden cizye vergisi vermektedir. 1852 ve 1853 senelerine ait cizye kayıtlarına göre ise toplam yüz on iki vergi mükellefinden on biri (%9,8) yüksek dilimden, yirmi biri (%18,75) orta dilimden, sekseni (71,4) düşük dilimden vergilendirilmiştir.

⁴⁸⁸ BOA.ML.VRD.CMH.1276.

⁴⁸⁹ BOA.ML.VRD.CMH.1276.

Diğer mahallelerdeki vergi dağılım oranlarıyla karşılaştırıldığında, Ardıç Mahallesi'nin Ermeni nüfus içinde ekonomik güç seviyesi açısından yüksek gelirli nüfusun oturduğu mahalleler arasında olduğu görülmektedir. 1851 cizye kayıtlarına göre Molla Bahşi Mahallesi'nden sonra ikinci sırada, 1852 ve 1853 seneleri kayıtlarına göre ise Molla Bahşi ve Zaviye Sultan Mahallerinden sonra üçüncü sırada yer almıştır.

Ardıç Mahallesi'nde 1850-1851 yılları arasında bir senelik zaman zarfında bebek ölümleri hariç tutularak Ermeni erkek nüfus kapsamında hesaplanan beş kişinin ölüm yaş ortalaması 52,4 olarak tespit edilmiştir ki, bu ortalama Afyonkarahisar Ermeni erkek nüfusunun ortalama hayat süresi olarak hesaplanan 39,5 ortalamasının oldukça üzerindedir. Belirtilen zaman diliminde hayatını kaybeden beş kişiden en yaşlı olanı 70, en genç olanı da 32 yaşındadır⁴⁹⁰. Aynı dönemde mahalledeki Müslüman nüfus kapsamında bir ölüm gerçekleştiği⁴⁹¹ için iki veri arasında bir kıyaslama yapmak mümkün olmamıştır.

Ardıç Mahallesindeki Ermeni erkek nüfus ile Müslüman erkek nüfusunun 1850-1851 dönemi bir senelik doğum-ölüm tablosu (bebek ölümleri hariç)				
	Mahalle	Doğum	Ölüm	Sayısal bazda artan nüfus
Ermeni Erkek Nüfus ⁴⁹²	Ardıç Mahallesi	10	5	5
	Şehir geneli toplamı	126	40	86
Müslüman Erkek Nüfus ⁴⁹³	Ardıç Mahallesi	2	1	1
	Şehir geneli toplamı	428	301	127

Tabloda bir senelik zaman zarfında Ardıç Mahallesindeki doğum ve ölüm oranları verilmiştir. Ölü doğumlar ve bir yaşını doldurmadan ölen bebekler hesaplama dâhil edilmemiştir. Buna göre mahalledeki Ermeni erkek nüfus kapsamında bir sene içerisinde 10 doğum, 5 ölüm meydana gelmiş olup senelik dilimde mahalle nüfusundaki artış 5'tir. Aynı dönemde mahalledeki Müslüman erkek nüfus kapsamında ise 2 doğuma karşılık 1 ölüm gerçekleşmiş olup senelik dilimde mahalledeki nüfus artışı 1'dir.

Bir sene içerisinde şehir genelindeki doğum ve ölüm oranlarıyla bu oranların mahalle bazındaki verilerle karşılaştırılmasından Ermeni nüfusun mahallelere göre

⁴⁹⁰ BOA.ML.CRD.1343.

⁴⁹¹ BOA.Cevdet Dahiliye, 9101.

⁴⁹² BOA.ML.CRD.1343.

⁴⁹³ BOA.Cevdet Dahiliye, 9101.

dağılımı hakkında tahmini sonuçlara ulaşmak mümkündür. Buna göre bir sene içerisinde Ermeni erkek nüfus kapsamında şehirde meydana gelen 126 canlı doğumun 10 tanesi oransal olarak %12,6 sı, 40 ölümden ise 5'i oransal olarak %12,5'i Ardıç Mahallesiinde gerçekleşmiştir⁴⁹⁴. Bu veriler daha önce cizye kayıtlarından elde edilen Ermeni nüfusun %11,5 ile %11,7 arası oranlarda bu mahallede yaşadığına yönelik görüşü desteklemektedir.

Diğer taraftan mahallede yaşayan Müslüman nüfusun Ermeni nüfusla kıyaslanabilmesi için doğum ve ölüm oranlarının karşılaştırılmasıyla tahmini bir sonuca ulaşmak mümkün görünmektedir. Kıyaslamada kullanılan doğum ve ölüm sayıları kayıtları tutulan erkek nüfusu kapsadığından kadın nüfus için tespit edilmiş bir veri bulunmamaktadır. Fakat nüfus hareketliliğinde kadın ve erkek nüfus arasında ortalama yarı yarıya bir oran bulunduğundan erkek nüfus için tespit edilmiş sayı ve oranların kadın nüfus için de geçerli sayılması gerekir.

Bir senelik zaman diliminde mahallede yaşayan Ermeni nüfus kapsamında 10 doğum ile 5 ölüm⁴⁹⁵, Müslüman nüfus kapsamında 2 doğum ile 1 ölüm görülmüştür⁴⁹⁶. Dolayısıyla mahalledeki Ermeni erkek nüfus beş kişi artarken Müslüman erkek nüfus bir kişi artmıştır. Buradan hareketle mahallede yaşayan nüfusun çok büyük bir kısmının Ermenilerden oluştuğu, Müslüman nüfusun ise Ermenilere göre çok daha az olduğu sonucuna ulaşılabilir.

Mahalledeki Ermeni nüfusun doğum oranı gibi bebek ölüm oranı da oldukça yüksektir. 1850-1851 döneminde bir senelik zaman diliminde Ardıç Mahallesiinde Ermeni erkek nüfus kapsamında toplam 21 doğum gerçekleşirken bu doğumların 11 tanesi bebek ölümleriyle sonuçlanmıştır⁴⁹⁷. Dolayısıyla mahalledeki Ermeni nüfusta bebek ölüm oranı %52,3 gibi çok yüksek bir rakama ulaşmaktadır. Aynı dönemde mahalledeki Müslüman nüfusta 2 canlı doğum gerçekleşmiş olup bebek ölümüne rastlanmamıştır⁴⁹⁸.

⁴⁹⁴ BOA.ML.CRD.1343.

⁴⁹⁵ BOA.ML.CRD.1343.

⁴⁹⁶ BOA.Cevdet Dahiliye, 9101.

⁴⁹⁷ BOA.ML.CRD.1343.

⁴⁹⁸ BOA.Cevdet Dahiliye, 9101.

Ardıç Mahallesinde Yaşayan Ermeni nüfus arasında en yaygın meslek olarak kuyumculuk tespit edilmiştir. 1852 senesi kayıtlarına göre toplam yirmi dört meslek erbabından yedisi kuyumcudur. Kuyumculuğu beş kişi ile terzilik, üç kişi ile tüfenkçilik, iki kişi ile dülgelik takip etmektedir. Bunun dışında mahallede yaşayan birer tane olmak üzere berber, hizmetkâr, iplikçi, kundakçı, marangoz, sarraf ve yorgancı meslek erbabı bulunmaktadır⁴⁹⁹.

Mahallede toplam on dokuz sülale ismi tespit edilmiştir. Arapoğlu, Onanoğlu, Avakoğlu, Patosoğlu, Ayrioğlu, Pilavoğlu, Belaldioğlu, Sırmaoğlu, Dabanoğlu, Tokatlıoğlu, Hatunoğlu, Tötezoğlu, Kaplanoğlu, Türkmenoğlu, Marangozoğlu, Yorgancıoğlu, Mesroboğlu, Yürümezoğlu, Minasoğlu gibi sülale isimleri incelendiğinde mesleki özellikler, kişisel özellikler ve muhtemelen ailenin geldiği memleketler ön plana çıkmaktadır. Sülale isimleri arasında Arapoğlu ve Türkmenoğlu gibi farklı milletleri niteleyen isimler dikkat çekmektedir⁵⁰⁰.

1.5.1.2. Cami-i Kebir Mahallesi

Kalenin güney istikametinde ve kale girişinin bulunduğu bölgede yer alan Cami-i Kebir Mahallesi şehrin en eski mahallelerinden birisidir. Mahallenin bulunduğu bölge, şehir kale dışına taşmaya başladıktan sonraki ilk yerleşim alanıdır. Mahalle, ismini burada bulunan şehrin en eski ve döneme göre en merkezi camisi olan Ulu Cami'den almaktadır. Mahallenin ismi 1528 yılı kayıtlarından itibaren değişime uğramadan aynı kalmıştır.

Cami-i Kebir Mahallesi 1851-1852-1853seneleri cizye vergisi ve tahmini nüfus ⁵⁰¹				
Mahalle	Sene	Cizye mükellefi sayısı	Tahmini nüfus	Ermeni nüfusa oranı %
Cami-i Kebir	1851	66	198	7,4
	1852	65	195	6,8
	1853	65	195	6,8

Mahalledeki Ermeni nüfusun şehirdeki toplam Ermeni nüfusa oranı 1851-1853 arası cizye kayıtlarına göre %7,4 ile %6,8 oranları arasında değişmektedir. 1851 yılı kayıtlarına göre şehirdeki Ermeni nüfusun %7,4'ü bu mahallede yaşarken

⁴⁹⁹ BOA.ML.VRD.CMH.1276.

⁵⁰⁰ BOA.ML.VRD.CMH.1276.

⁵⁰¹ BOA.ML.VRD.CMH.1276.

1852 ve 1853 yılı kayıtlarına göre bu oran %6,8'e gerilemiştir. Nüfus olarak ise 1851'de mahallede tahmini olarak 198 Ermeni yaşarken bu sayı 1852 ve 1853 verilerine göre 195'e gerilemiştir. Cami-i Kebir Mahallesi şehrin büyük mahallelerinden birisi olmasına rağmen Ermeni nüfusun dağılımı açısından orta sıralarda yer almaktadır.

Mahalledeki Ermeni nüfus hakkında 1851-1853 yılları arası cizye vergisi kayıtları esas alınarak bazı değerlendirmeler yapılmıştır.

Cami-i Kebir Mahallesi 1851-1852-1853 seneleri cizye vergilerinin mahallenin ekonomik durumu açısından oranlanması ⁵⁰²								
Mahalle	Sene	Âlâ		Evsât		Ednâ		Toplam
		adet	%	adet	%	adet	%	
Cami-i Kebir	1851	4	6	10	15,1	52	78,7	66
	1852	4	6,2	11	16,9	50	76,9	65
	1853	4	6,2	11	16,9	50	76,9	65

Cami-i Kebir Mahallesi'nde yaşayan Ermeni nüfus, ekonomik güç bakımından değerlendirildiğinde Ermenilerin yaşadığı mahalleler arasında ekonomik seviye olarak dördüncü sırada yer almaktadır. Mahallede yaşayan Ermeni cizye mükelleflerinden %6 ile %6,2 si arasında değişen bir kısmı yüksek diliminden, %15,1 ile %16,9'u arasında değişen bir kısmı orta diliminden, %76,9 ile %78,9'u arasında değişen bir kısmı düşük diliminden vergilendirilmiştir. Mahallede yaşayan Müslüman nüfusun ekonomik durumu hakkında yeterli bilgi bulunmadığından bir karşılaştırma yapılamamıştır.

Cami-i Kebir Mahallesi Ermeni erkek nüfus ile Müslüman erkek nüfusunun 1850-1851 dönemi bir senelik doğum-ölüm tablosu (bebek ölümleri hariç)				
	Mahalle	Doğum	Ölüm	Sayısal bazda artan nüfus
Ermeni Erkek Nüfus ⁵⁰³	Cami-i Kebir	14	2	12
	Şehir geneli toplamı	126	40	86
Müslüman Erkek Nüfus ⁵⁰⁴	Cami-i Kebir	14	16	-2
	Şehir geneli toplamı	428	301	127

Cami-i Kebir Mahaltesinde yaşayan erkek Ermeni nüfusun 1851 ile 1852 yılları arasındaki senelik doğum ve ölüm oranları hesaplanmış, ölü doğumlar ve bir yaşını doldurmadan gerçekleşen bebek ölümleri hesaplamanın dışında tutulmuştur.

⁵⁰² BOA.ML.VRD.CMH.1276.

⁵⁰³ BOA.ML.CRD.1343.

⁵⁰⁴ BOA.Cevdet Dahiliye, 9101.

Buna göre bir sene içinde mahallede 14 doğum ve 2 ölüm tespit edilmiştir⁵⁰⁵. Aynı dönemde şehirdeki toplam Ermeni nüfusla kıyaslandığında doğumların %11'i, ölümlerin ise %5'i bu mahallede gerçekleşmiştir. Bir senelik sürede Afyonkarahisar'da görülen 86 kişilik Ermeni erkek nüfus artışının ise 12 kişi ile %13,9'luk kısmı bu mahallede görülmüştür. Söz konusu dönemde 195 civarında Ermeni nüfusun yaşadığı tahmin edilen Cami-i Kebir Mahallesiindeki doğum oranı şehir ortalamasının üzerinde ölüm oranı ise şehir ortalamasının altında hesaplanmıştır.

Aynı dönemi kapsayan Müslüman nüfusa ait verilere göre ise Cami-i Kebir Mahallesiinde yaşayan Müslüman erkek nüfus için doğum ve ölüm oranları kıyaslandığında bir sene içerisinde 14 kişi ile toplam doğumların %3,2 si, 16 kişi ile toplam ölümlerin %5,3 ü bu mahallede gerçekleşmiştir. Senelik dilimde mahalledeki Müslüman erkek nüfustaki artış ise -2 olarak tespit edilmiştir. Yani mahallede yaşayan Müslüman erkek nüfus 2 kişi azalmıştır⁵⁰⁶.

Mahalledeki Ermeni nüfusun ortalama hayat süresi iki veri bulunduğu için ihtiyatlı yaklaşmak kaydı ile 55 yaş ortalaması ile yine şehir ortalamasından oldukça yüksek çıkmıştır⁵⁰⁷. Aynı dönemde Mahalledeki Müslüman erkek nüfus kapsamında bir sene içerisinde hayatını kaybeden toplam 16 kişi üzerinden hesaplanan ortalama hayat süresi 50 yaş olarak tespit edilmiş olup, şehir genelinde Müslüman erkek nüfus için bulunan 38,9'luk ortalamanın oldukça üzerinde çıkmıştır⁵⁰⁸.

Mahallede Ermeni erkek nüfus kapsamında bir senede gerçekleşen toplam 15 doğumdan 1'i ölümlle sonuçlanmış olup, Ermeni nüfus için bebek ölüm oranı %6,6 ile %31,1 olan şehir ortalamasının oldukça altında çıkmıştır. Mahallede Müslüman erkek nüfus kapsamında ise toplam 18 doğumdan 4'ü ya doğum esnasında ya da bir yaşını doldurmadan hayatını kaybetmiş olup bebek ölüm oranı %22,2 ile Müslüman nüfus için hesaplanmış olan %14,2'lik oranın üzerinde çıkmıştır.

Mahallede yaşayan Ermeni nüfus kapsamında toplam 9 sülale ismi tespit edilmiştir. Bu isimler Altunoğlu, Avakoğlu, Ekincioğlu, Hoseboğlu, İzmirli,

⁵⁰⁵ BOA.ML.CRD.1343.

⁵⁰⁶ BOA.Cevdet Dahiliye, 9101.

⁵⁰⁷ BOA.ML.CRD.1343.

⁵⁰⁸ BOA.Cevdet Dahiliye, 9101.

Kaplanoğlu, Kırıcıoğlu, Şatıroğlu, Terzioğlu'dur. Dönemsel olarak tespit edilen bu sülaleler arasında İzmirli gibi geldiği memleketleri niteleyenler olduğu gibi, Altunoğlu, Terzioğlu, Ekinci oğlu gibi muhtemelen mesleki özelliklerle bağlantılı olanlar da bulunmaktadır⁵⁰⁹.

Meslek dağılımlarına göre Cami-i Kebir Mahallesinde yaşayan Ermeniler arasında en yaygın olarak görülen meslekler bakırcılık ve boyacıdır. Mahallede tespit edilen toplam 20 meslek erbabından 4'ü bakırcı, 3'ü boyacıdır. Bu iki mesleği ikişer kişi ile çilingirlik, eskicilik, terzilik, tüfenkçilik, birer kişi ile t(d)ülbentçilik, dülgürlük, kantarcılık ve kuyumculuk takip etmektedir⁵¹⁰.

1.5.1.3. Doğancı Mahallesi

Kalenin güneybatısında yer alan eski bir mahalledir. Kayıtlarda XVI. Asırdan XX. Asıra kadar Doğancı bazen de Doğancılar mahallesi olarak sürekli aynı isimle zikredilmektedir. Küçük bir mahalle olmasına rağmen Ermeni nüfus yoğunluğunun fazla olduğu mahallelerden birisidir.

Mahalle	Sen	Cizye mükellefi sayısı	Tahmini nüfus	Ermeni nüfusa oranı %
Doğancı	1851	100	300	11,2
	1852	114	342	11,9
	1853	114	342	11,9

Doğancı Mahallesi 1851-1853 seneleri arası cizye kayıtlarına göre Ermeni nüfusun %11,2 ile %11,9 arası oranlarda yoğun olarak yaşadığı mahallelerden birisidir. 1851 yılı kayıtlarına göre mahallede tahmini olarak 300, 1852 ve 1853 yılları kayıtlarına göre ise 342 Ermeni nüfus bulunmaktadır. Bu açıdan Doğancı Mahallesi Ermeni nüfusun yoğun olarak yaşadığı mahalleler arasında 1851 yılı kayıtlarına göre üçüncü sırada, 1852 ve 1853 yılı kayıtlarına göre ise ikinci sırada yer almaktadır.

⁵⁰⁹ BOA. ML.VRD.CMH.1276.

⁵¹⁰ BOA. ML.VRD.CMH.1276.

⁵¹¹ BOA. ML.VRD.CMH.1276.

Doğancı Mahallesi 1851-1852-1853 seneleri cizye vergilerinin mahallenin ekonomik durumu açısından oranlanması ⁵¹²								
Mahalle	Sene	Âlâ		Evsât		Ednâ		Toplam
		adet	%	adet	%	adet	%	
Doğancı	1851	4	4	14	14	82	82	100
	1852	4	3,5	14	12,3	96	84,2	114
	1853	4	3,5	14	12,3	96	84,2	114

Mahallede yaşayan Ermeni nüfus arasında 1851-1853 yılları arasındaki verilere göre 100 ile 114 arasında değişen cizye mükellefi bulunmaktadır. Bu mükelleflerin %4 ile %3,5'lük kısmının yüksek dilimden, %12,3 ile %14'lük kısmının orta dilimden, %82 ile %84,2'lik kısmının düşük dilimden vergilendirildiği görülmektedir. Buna göre Doğancı Mahallesi, ekonomik gücü yüksek olmayan Ermenilerin yaşadığı mahallelerden birisi olarak değerlendirilebilir. Mahallede incelenen toplam 4 evin üçünün bir katlı, birinin iki katlı oluşu ve söz konusu evlerin oda sayılarının 1 ile 3 arasında değişmesi⁵¹³, mahallede yaşayan Ermeni nüfusun ekonomik gücü hakkındaki görüşü destekleyen bir başka unsurdur.

Doğancı Mahallesi Ermeni erkek nüfus ile Müslüman erkek nüfusunun 1850-1851 dönemi bir senelik doğum-ölüm tablosu (bebek ölümleri hariç)				
	Mahalle	Doğum	Ölüm	Sayısal bazda artan nüfus
Ermeni Erkek Nüfus ⁵¹⁴	Doğancı	9	3	6
	Şehir geneli toplamı	126	40	86
Müslüman Erkek Nüfus ⁵¹⁵	Doğancı	3	2	1
	Şehir geneli toplamı	428	301	127

1850-1851 yılları arası bir senelik dönemde bebek ölümleri hariç mahallenin doğum ve ölüm oranları incelendiğinde 9 doğuma karşılık 3 ölüm tespit edilmiş olup, senelik bazda mahallenin Ermeni erkek nüfusunun 6 kişi arttığı sonucuna ulaşılmıştır. Aynı dönemde mahalledeki Müslüman erkek nüfusta ise bir sene içerisinde üç doğuma karşılık iki ölüm gerçekleşmiş olup, senelik dilimde artış bir kişidir. Mahallede bir sene içerisinde meydana gelen doğum ve ölüm rakamlarına bakarak burada yaşayan Ermeni ve Müslüman nüfus oranları hakkında bazı kesin olmayan tahminlere ulaşmak mümkündür. Buna göre Mahallede yaşayan Ermeni nüfus oranının Müslümanlara göre çok daha yüksek olduğu söylenebilir.

⁵¹² BOA. ML.VRD.CMH.1276.

⁵¹³ Bkz. Ekler kısmı, Tablo 10.

⁵¹⁴ BOA.ML.CRD.1343.

⁵¹⁵ BOA.Cevdet Dahiliye, 9101.

Mahallede bir senelik zaman zarfında hayatını kaybeden üç kişinin yaş ortalaması 56'dır. Veri sayısından dolayı bu sonuç güvenilir değildir. Aynı dönemde mahalledeki Müslüman erkek nüfus kapsamında beş yaşında iki çocuk hayatını kaybettiği için yaş ortalaması hakkında sağlıklı bir sonuca ulaşılmadığı gibi Ermenilerle Müslüman nüfusu da kıyaslama imkânı oluşmamıştır.

Doğancı Mahallesinde Ermeni nüfus bünyesinde gerçekleşen bir senelik süreçteki toplam 14 doğumdan 5 tanesi ölümle sonuçlanmış, 9 tanesi hayatta kalmıştır. Buna göre mahalledeki bebek ölüm oranı %35,7 ortalamasıyla Ermeni nüfus genel ortalamasının üzerinde çıkmıştır. Aynı dönemde Müslüman nüfus kapsamında gerçekleşen 3 doğum arasında bebek ölümü görülmemiştir.

Mahallede yaşayan Ermeni nüfus arasında en fazla görülen meslekler Terzilik, dülgerlik ve kuyumculuk olarak sıralanmaktadır. Tespit edilen toplam 43 meslek erbabından 13'nün terzi, 9'nun dülger, 6'sının kuyumcu olduğu görülmüştür. En yaygın bu üç meslek dışında mahallede 3 kürkçü, 2 aşçı, 2 bazzaz, 2 boyacı, 2 tüfenkçi, 1 helvacı, 1 papaz, 1 tenekeci, 1 yağcı tespit edilmiştir⁵¹⁶.

Mahallede dönemsel olarak toplam 19 Ermeni sülale ismi tespit edilmiştir⁵¹⁷. Sülale isimleri arasında Bursalıoğlu, Diyarbekirlioğlu, Karanlı gibi memleketlerle alakalı, Altunoğlu, Dürümcüoğlu, Papazoğlu, Yazıcıoğlu, Yoğurtçuoğlu gibi mesleklerle alakalı ve İbranioğlu gibi muhtemelen etnik ya da dini niteleme ya da yakıştırmayla alakalı olanlar dikkat çekmektedir.

1.5.1.4. Hisarönü Mahallesi

Hisarönü Mahallesi isminden de anlaşılacağı gibi Karahisar Kalesi'nin eteğinde kurulmuş eski ve küçük mahallelerden birisidir. XIX. Yüzyılın ortalarına ait Nüfus Vukuat Defterindeki verilere göre bu dönemde mahallede Müslüman nüfus bulunmayıp, burada yaşayanların tamamı Ermenidir. Aynı yüzyılın son çeyreğinden itibaren ise mahallenin ismine tesadüf edilmemektedir. Muhtemelen söz konusu

⁵¹⁶ BOA.ML.VRD.CMH.1276.

⁵¹⁷ BOA.ML.VRD.CMH.1276.

dönemdeki idari taksimat çerçevesinde mahalle ya isim değiştirmiş ya da başka mahallelerle karışmıştır.

Hisar Önü Mahallesi 1851-1852-1853 seneleri cizye vergisi ve tahmini Ermeni nüfus ⁵¹⁸				
Mahalle	Sene	Cizye mükellefi sayısı	Tahmini nüfus	Ermeni nüfusa oranı %
Hisar Önü	1851	44	132	4,9
	1852	51	153	5,3
	1853	50	150	5,2

Cizye kayıtlarına göre Ermeni nüfusun %4,9 ile %5,3 arasında değişen kısmı bu mahallede yaşamaktadır. Mahallede 1851 yılı verilerine göre, 44 vergi mükellefi ve tahmini 132 Ermeni nüfus, 1852 yılı verilerine göre ise 51 vergi mükellefi ve tahmini 153 Ermeni nüfus yaşamaktadır. Söz konusu dönemde mahallede Müslüman nüfus mevcut değildir.

Hisarönü Mahallesi 1851-1852-1853 seneleri cizye vergilerinin mahallenin ekonomik durumu açısından oranlanması ⁵¹⁹								
Mahalle	Sene	Âlâ		Evsât		Ednâ		Toplam
		adet	%	adet	%	adet	%	
Hisarönü	1851	2	4,5	3	6,8	39	88,6	44
	1852	2	3,9	3	5,9	46	90,2	51
	1853	2	4	3	6	45	90	50

Hisarönü Mahallesi daha çok ekonomik gücü zayıf olan Ermeni nüfusun oturduğu mahallelerden birisidir. Yıllara göre 39 ile 46 arasında değişen cizye mükellefinin bulunduğu mahallede, vergi kapsamındaki nüfusun %88,6 ile %90,2 arasında değişen kısmı düşük diliminden vergilendirilmiş olması mahalledeki nüfusun ekonomik gücü hakkında fikir vermektedir. Yüksek dilimden vergilendirilen iki kişi mahalledeki toplam vergi mükelleflerinin %3,9 ile %4,5 arasında değişen kısmını, orta dilimden vergilendirilen üç kişi ise mahalledeki toplam mükellef sayısının %6 ile %6,8 arasında değişen kısmını oluşturmaktadır.

Karahisar-ı Sahip'deki erkek Ermeni nüfusun 1850-1851 dönemi bir senelik doğum-ölüm tablosu ⁵²⁰ (bebek ölümleri hariç)			
Mahalle	Doğum	Ölüm	Sayısal bazda artan nüfus
Hisarönü Mahallesi	5	5	0
Toplam	126	40	86

Mahallede bir senelik zaman zarfında doğan 5 kişiye karşılık 5 kişi de hayatını kaybetmiştir. Dolayısıyla Ermeni erkek nüfusunda bir artış söz konusu

⁵¹⁸ BOA.ML.VRD.CMH.1276.

⁵¹⁹ BOA.ML.VRD.CMH.1276.

⁵²⁰ BOA.ML.CRD.1343.

değildir. Diğer taraftan şehirdeki Ermeni erkek nüfus genelinde bir sene içerisinde gerçekleşen 126 doğumdan 5 tanesinin %4'lük bir oranla bu mahallede olması, cizye kayıtlarına göre mahallede görülen %4-5'lik Ermeni nüfus oranıyla uyumaktadır.

Mahalledeki Ermeni erkek nüfus kapsamında bir sene içerisinde gerçekleşen 7 doğumdan 2'si hayatını kaybederken 5'i hayatta kalmıştır⁵²¹. Dolayısıyla Ermeni nüfus için bebek ölüm oranı %28,5 olarak tespit edilmiştir. Bu oran şehir geneli erkek Ermeni nüfus için tespit edilen %31,1 ortalamasının biraz altındadır.

Mahallede bir sene içerisinde hayatını kaybeden toplam 5 Ermeni nüfus üzerinden ortalama hayat süresi 24,5 yıl olarak hesaplanmıştır⁵²². Her ne kadar mahallenin ekonomik standardı düşük olsa da 24,5 olarak hesaplanan ortalama hayat süresine ihtiyatla yaklaşmak gerekir. Çünkü veri sayısı güvenilir bir ortalama çıkartmak için yeterli değildir. Hayatını kaybeden 5 kişiden en yaşlısı 42, en genci 5 yaşındadır.

Mahallede yaşayan Ermeni nüfus arasında en yaygın meslek olarak terzilik öne çıkmaktadır. Tespit edilen toplam 19 meslek erbabından sekizi terzi, ikisi bakırcıdır. Bu iki mesleği birer kişi ile amelelik, berberlik, çilingirlik, dülgerlik, gemcilik, iplikçilik, kirişçilik, meyabıcılık ve tüfenkçilik takip etmektedir⁵²³.

Mahallede yaşayan Ermeni nüfus kapsamında dönemsel olarak toplam 10 sülale ismi tespit edilmiştir. Bu isimler Avakoğlu, Karagülleoğlu, Balıoğlu, Merkirios oğlu, Diyaroğlu, Papazoğlu, Gemcioğlu, Topaloğlu, Hızıroğlu, Uşaklı gibi daha çok memleket ve meslek nitelermelerinden oluşmaktadır⁵²⁴.

1.5.1.5. Kara Kâtip Mahallesi

Kalenin güneybatı istikametinde ve Doğancı Mahallesiyle bitişik olduğunu tahmin ettiğimiz mahalle, Ermeni nüfusla Müslüman nüfusun birlikte yaşadığı mahallelerden birisidir. Eski mahallelerden olup, XVI. Asırdan XX. Asra kadar ismi sürekli Kara Kâtip olarak kayıtlarda yer almıştır.

⁵²¹ BOA.ML.CRD.1343.

⁵²² BOA.ML.CRD.1343.

⁵²³ BOA.ML.VRD.CMH.1276.

⁵²⁴ BOA.ML.VRD.CMH.1276.

Kara Kâtip Mahallesi 1851-1852-1853 seneleri cizye vergisi ve tahmini Ermeni nüfus ⁵²⁵				
Mahalle	Sene	Cizye mükellefi sayısı	Tahmini nüfus	Ermeni nüfusa oranı %
Kara Kâtip	1851	33	99	3,7
	1852	35	105	3,7
	1853	35	105	3,6

1851-1853 yılları arası kayıtlara göre şehirdeki Ermeni nüfusun %3,6 ile %3,7'lik kısmı bu mahallede yaşamaktadır. Belirtilen dönemde mahallede tahmini olarak 99 ile 105 kişi arasında değişen bir Ermeni nüfus bulunmaktadır.

Kara Kâtip Mahallesi 1851-1852-1853 seneleri cizye vergilerinin mahallenin ekonomik durumu açısından oranlanması ⁵²⁶								
Mahalle	Sene	Âlâ		Evsât		Ednâ		Toplam
		adet	%	adet	%	adet	%	
Kara Kâtip	1851	0	0	1	3	32	97	33
	1852	0	0	1	2,8	34	97,1	35
	1853	0	0	1	2,8	34	97,1	35

Karakatip Mahallesi, ekonomik açıdan Ermeni nüfus arasında gelir düzeyleri en düşük olanların oturduğu mahalledir. Mahallede oturan ve 1851-1853 arası verilerine göre sayıları 33 ile 35 arasında değişen cizye mükelleflerinin tamamına yakını en düşük vergi dilimi olan “ednâ” diliminden vergilerini ödemişlerdir. Mahallede yüksek dilimden vergilendirilmiş hiçbir mükellef mevcut olmadığı gibi orta dilimden vergi ödeyen bir mükellef bulunmaktadır.

Kara Katip Mahallesi'ndeki Ermeni erkek nüfus ile Müslüman erkek nüfusunun 1850-1851 dönemi bir senelik doğum-ölüm tablosu (bebek ölümleri hariç)				
	Mahalle	Doğum	Ölüm	Sayısal bazda artan nüfus
Ermeni Erkek Nüfus ⁵²⁷	Kara katib Mahallesi	9	5	4
	Şehir geneli toplamı	126	40	86
Müslüman Erkek Nüfus ⁵²⁸	Kara katib Mah.	11	2	9
	Şehir geneli toplamı	428	301	127

Mahallenin nüfusuna göre senelik doğum ve ölüm oranları kıyaslandığında Ermenilerin yaşadığı diğer mahallelere göre daha yüksek bir nüfus artışı görülmektedir. Mahallede bir senelik dilimde 9 doğum, 5 ölüm gerçekleşmiş olup, bir sene içerisinde mahallenin Ermeni nüfusu 4 kişi artmıştır⁵²⁹. Senelik dilimde şehir

⁵²⁵ BOA.ML.VRD.CMH.1276.

⁵²⁶ BOA.ML.VRD.CMH.1276.

⁵²⁷ BOA.ML.CRD.1343.

⁵²⁸ BOA.Cevdet Dahiliye, 9101.

⁵²⁹ BOA.ML.CRD.1343.

genelinde görülen seksen altı kişilik Ermeni erkek nüfus artışının dört kişi ile %4,6 lık bir kısmının bu mahallede görülmesi, daha önce ifade edilen Ermeni nüfusun tahmini %3,5'lük bir kısmının bu mahallede yaşadığı tespitini desteklemektedir. Mahalledeki Müslüman nüfusta ise senelik dilimde 11 doğuma karşılık iki ölüm gerçekleşmiş olup Müslüman erkek nüfusu 9 kişi artmıştır⁵³⁰. Bu verilere göre mahallede yaşayan Müslüman nüfusun Ermeni nüfusa göre biraz daha fazla olduğu sonucuna ulaşılabılır.

Mahallede Ermeni erkek nüfus kapsamında bir senelik sürede doğan 10 bebekten sadece 1'i hayatını kaybetmiş olup, bebek ölüm oranı %10'luk bir ortalamayla şehirdeki Ermeni nüfus arasında tespit edilen oranın altında çıkmıştır⁵³¹. Müslüman erkek nüfusta ise toplam 13 doğumdan 2'si ölümlle sonuçlanmış olup bebek ölüm oranı %15,3 lük bir ortalamayla şehirdeki Müslüman erkek nüfus ortalaması olan %14,2'lik orana yakın çıkmıştır⁵³².

Mahallede bir sene zarfında bebek ölümleri hariç hayatını kaybeden toplam 5 kişinin yaş ortalaması 45 yıl olarak tespit edilmiştir. Bu Rakam şehir genelindeki Ermeni nüfusun 39,5 olan ortalama hayat süresinin üzerindedir. Ölen beş kişinin yaşları 7 ile 68 arasında değişmektedir⁵³³. Aynı dönemde Müslüman erkek nüfus arasında ölen 2 kişinin yaş ortalaması 62,5 yıllık bir ortalama ile oldukça yüksek çıkmıştır⁵³⁴. Veri sayısının azlığından dolayı bu ortalamanın güvenilir olduğu söylenemez.

Kara Kâtip Mahallesiinde Ermeniler arasında meslek dağılımına bakıldığında en yaygın meslek olarak terzilik öne çıkmaktadır. Tespit edilen toplam 17 Ermeni meslek erbabından 8'i terzilik yapmaktadır. Terziliği ikişer kişi ile kuyumculuk ve tüfenkçilik, birer kişi ile boyacılık, dikicilik, dülgerlik, eskicilik ve pabuççuluk takip etmektedir⁵³⁵.

⁵³⁰ BOA.Cevdet Dahiliye, 9101.

⁵³¹ BOA. ML.CRD.1343.

⁵³² BOA. Cevdet Dahiliye, 9101.

⁵³³ BOA. ML.CRD.1343.

⁵³⁴ BOA. Cevdet Dahiliye, 9101.

⁵³⁵ BOA. ML.VRD.CMH.1276.

Mahallede yaşayan Ermeniler arasında iki sülale ismi tespit edilebilmiştir. Bu sülaleler Ayrioğlu ve Çalakoğludur⁵³⁶.

1.5.1.6. Molla Bahşi Mahallesi

Afyonkarahisar kalesinin güney istikametinde ve kaleye yakın bir konumda bulunduğunu tahmin ettiğimiz mahalle ile ilgili ilk tespitler XVI. Yüzyılın ilk yarısına aittir. Söz konu mahal şehrin ilk yerleşim alanlarından olduğu için mahallenin bu dönemden itibaren mevcudiyetini takip edebilmekteyiz. Mahallenin ismi 1528 yılından itibaren Molla Bahşi olarak zikredilmektedir. XVI. Yüzyılda küçük mahallelerden birisi olduğunu tahmin ettiğimiz Molla Bahşi Mahallesi XX. Yüzyıl başlarında başka mahallelerin katıldığı anlaşılmaktadır. Eski kayıtlarda Ermeniyan, daha sonra Nasara ve XIX. Yüzyılın son çeyreğinden itibaren Surb Toros olarak adlandırılan, Molla Bahşi Mahallesi ile sınır olan ve daha çok Ermeni nüfusun yaşadığı bölgenin XX. Yüzyıl başlarında bu mahalleye bağlandığına dair bazı kayıtlar mevcuttur. Döneme ait iki farklı mahkeme sicil kaydında Molla Bahşi Mahallesi'ne mülhak Surb Toros Mahallesi şeklinde bir ifade geçmektedir⁵³⁷. Tehcir kanununun uygulandığı döneme tesadüf eden bu düzenleme şehirden göç eden Ermenilerle bağlantılı değerlerdir. Zira Molla Bahşi Mahallesi'ne bağlandığı anlaşılan Surp Toros Mahallesi oldukça yoğun Ermeni nüfusun yaşadığı mahallelerden birisidir. Muhtemelen buradaki nüfusun önemli bir kısmının sevke tabi tutulması mahallenin nüfusunun azalmasına yol açmıştır. Bu sebeple de mahalle Molla Bahşi Mahallesi ile birleştirilmiştir. Tehcir dönemiyle ilgili olarak diğer şehirlerde bu tür bir bulgu tespit edilemediğinden kıyaslama imkânına sahip değiliz.

Molla Bahşi Mahallesi 1851-1852-1853 seneleri cizye vergisi ve tahmini Ermeni Nüfus ⁵³⁸				
Mahalle	Sene	Toplam	Tahmini nüfus	Ermeni nüfusa oranı %
Molla Bahşi	1851	9	27	1
	1852	9	27	0,9
	1853	9	27	0,9

⁵³⁶ BOA. ML.VRD.CMH.1276.

⁵³⁷ AŞS.nr. 647/142; AŞS.nr. 652/922.

⁵³⁸ BOA. ML.VRD.CMH.1276.

Molla Bahşı Mahallesi Ermenilerin yaşadığı mahalleler arasında Ermeni nüfus yoğunluğunun en az olduğu mahalledir. 1851-1853 yılları arasını kapsayan cizye kayıtlarına göre 9 cizye mükellefi ve buna göre de tahmini 27 kişilik Ermeni nüfusu bulunan mahallede, şehir genelindeki Ermenilerin %0,9 ile %1 arası kısmının yaşadığı söylenebilir.

Molla Bahşı Mahallesi 1851-1852-1853 seneleri cizye vergilerinin mahallenin ekonomik durumu açısından oranlanması ⁵³⁹								
Mahalle	Sene	Âlâ		Evsât		Ednâ		Toplam
		adet	%	adet	%	adet	%	
Molla Bahşı	1851	3	33,3	2	22,2	4	44,4	9
	1852	3	33,3	2	22,2	4	44,4	9
	1853	3	33,3	2	22,2	4	44,4	9

Molla Bahşı Mahallesi Ermeni nüfus miktarının en az olduğu mahalle olmasına rağmen ekonomik gücü en yüksek olanların oturduğu yerdir. Mahallede yaşayan toplam 9 cizye mükellefinden 3'ü (%33,3) yüksek dilimden, 2'si (%22,2) orta dilimden ve 4'ü (%44,4) düşük dilimden vergilendirilmiştir. Diğer mahallelerle kıyaslandığında bu mahallede yaşayan Ermeni nüfusun ekonomik gücünün yüksekliği dikkat çekmektedir.

Molla Bahşı Mahallesindeki Ermeni erkek nüfus ile Müslüman erkek nüfusunun 1850-1851 dönemi bir senelik doğum-ölüm tablosu (bebek ölümleri hariç)				
	Mahalle	Doğum	Ölüm	Sayısal bazda artan nüfus
Ermeni Erkek Nüfus ⁵⁴⁰	Molla Bahşı	3	2	1
	Şehir geneli toplamı	126	40	86
Müslüman Erkek Nüfus ⁵⁴¹	Molla Bahşı	11	7	4
	Şehir geneli toplamı	428	301	127

Mahallede yaşayan Ermeni erkek nüfus kapsamında bir sene içerisinde 3 doğuma karşılık 2 ölüm gerçekleşmiş ve dolayısıyla Ermeni erkek nüfus 1 kişi artmıştır. Aynı zaman diliminde Müslüman erkek nüfus ise 11 doğuma karşılık 7 ölümle 4 kişi artmıştır. Bu verilere göre Molla Bahşı Mahallesi'nde yaşayan Müslüman nüfus oranının Ermeni nüfustan çok daha yüksek olduğu sonucuna ulaşılabilir.

⁵³⁹ BOA. ML.VRD.CMH.1276.

⁵⁴⁰ BOA. ML.CRD.1343.

⁵⁴¹ BOA. Cevdet Dahiliye, 9101.

Mahallede Ermeni erkek nüfus içinde senelik dilimde 5 doğumdan 2'si hayatını kaybetmiş ve bebek ölüm oranı %40 olarak tespit edilmiştir⁵⁴². Müslüman erkek nüfusta ise 13 doğumdan 2'si hayatını kaybetmiş olup⁵⁴³, bebek ölüm oranı %15,3 ile Ermeni nüfusa göre çok daha düşük çıkmıştır.

Mahallede yaşayan Ermeni erkek nüfus kapsamında bir sene içerisinde hayatını kaybeden 2 kişinin yaş ortalaması 13,5 olarak hesaplanmış⁵⁴⁴ olsa da veri sayısının yetersizliği sebebiyle bu oranı gerçekçi olarak görmemek gerekir. Aynı dönemde mahalledeki Müslüman erkek nüfus kapsamında ise hayatını kaybeden 7 kişinin ortalama hayat süresi 35,7 olarak hesaplanmıştır⁵⁴⁵.

Bu mahallede üç sülale ismi tespit edilmiş olup, söz konusu isimler Karamanlı, Sivrihisarlı ve Yazıcıoğlu'dur. Meslek olarak ise terziilik ve yazıcılık meslekleri dikkat çekmektedir⁵⁴⁶.

1.5.1.7. Nasara Mahallesi

Nasara Mahallesi Ermenilerin yaşadığı en eski ve en büyük mahalledir. Mevkii olarak muhtemelen kalenin güneydoğu istikametinde ve kale eteklerinde bulunmaktadır. Mahallenin XVI. Asır kayıtlarında zikredilen Ermeniyan Mahallesi'nin sonraki dönemlerde isim değiştirmesiyle oluştuğunu tahmin etmekteyiz. Zira 1528 ve 1572 tarihli kayıtlarda bu isimde bir mahalle geçmemektedir. Nasara Mahallesi ismi XVII. Asırdan XIX. Asrın son çeyreğine kadar kayıtlarda mevcut olup, bahsedilen son dönemde farklı isimlerde yeni mahallelere bölünmüştür. Kale eteklerinde bulunan ve günümüze kalıntıları ulaşan Meryem Ana Kilisesi'nin de bu mahallede bulunduğu kuvvetle muhtemeldir.

Nasara Mahallesi 1851-1852-1853 seneleri cizve vergisi ve tahmini Ermeni nüfus ⁵⁴⁷				
Mahalle	Sene	Cizve mükellefi sayısı	Tahmini nüfus	Ermeni nüfusa oranı %
Nasara	1851	379	1.137	42,5
	1852	400	1.200	41,7
	1853	400	1.200	41,7

⁵⁴² BOA. ML.CRD.1343.

⁵⁴³ BOA. Cevdet Dahiliye, 9101.

⁵⁴⁴ BOA. ML.CRD.1343.

⁵⁴⁵ BOA. Cevdet Dahiliye, 9101.

⁵⁴⁶ BOA. ML.VRD.CMH.1276.

⁵⁴⁷ BOA. ML.VRD.CMH.1276.

1851-1853 yılları arası kayıtlarda Afyonkarahisar'daki Ermeni nüfusun %41,7 ile %42,5 arasında değişen kısmı bu mahallede oturmaktadır. Belirtilen dönemlerde mahalledeki Ermeni nüfus ise tahmini olarak 1.137 ile 1.200 arasında değişmektedir.

Nasara Mahallesi 1851-1852-1853 seneleri cizye vergilerinin mahallenin ekonomik durumu açısından oranlanması ⁵⁴⁸								
Mahalle	Sene	Âlâ		Evsât		Ednâ		Toplam
		adet	%	adet	%	adet	%	
Nasara	1851	21	5,54	65	17,1	293	77,3	379
	1852	20	4,92	70	17,66	310	77,36	400
	1853	20	5	68	17	312	78	400

Nasara Mahallesi Ermeni nüfusun en kalabalık olduğu mahalle olmasına rağmen, ekonomik güç açısından orta sıralarda yer almaktadır. 1851-1853 yılları arası kayıtlara göre mahallede bulunan ve sayıları 379 ile 400 arasında değişen cizye mükelleflerinin ortalama %5'i yüksek dilimden, %17'si orta dilimden ve %77'si düşük dilimden vergilendirilmiştir. Mahallede yaşayan Ermeni nüfusun ekonomik gücü hakkında fikir verici bir ölçüt de söz konusu nüfusun yaşadığı evlerdir. Bu açıdan mahallede incelenen toplam 7 evin 5 tanesi iki katlı, 2 tanesi üç katlı olup, incelenen evler arasında tek katlı eve rastlanılmamıştır. Söz konusu evlerin oda sayıları 1 ile 5 arasında değişmektedir⁵⁴⁹.

Şehir genelinde Ermeni erkek nüfus kapsamında bir senedeki toplam 126 doğumdan 52'si bu mahallede gerçekleşmiş olup, oransal karşılığı % 41,2 dir⁵⁵⁰. Bu oran Ermeni nüfusun yaklaşık %41 ile %42 arası kısmının bu mahallede yaşadığına dair daha önce tespit edilen bilgiyi desteklemektedir.

Diğer taraftan şehir genelinde bir sene içinde Ermeni erkek nüfusun artış miktarı 86 iken bu sayının 38 (%44) tanesi bu mahalleye aittir. Verilerin ait olduğu dönemde mahallede Müslüman nüfus bulunmadığı için her iki nüfus arasında bir kıyaslama yapılmadan Ermeni nüfus değerlendirilmiştir. Buna göre canlı doğumlar ve bebek ölümleri dâhil bir sene içerisinde mahallede gerçekleşen toplam 79 doğumdan 27'si ya doğum esnasında ya da doğumdan sonra bir sene içerisinde

⁵⁴⁸ BOA. ML.VRD.CMH.1276.

⁵⁴⁹ Bkz. Ekler kısmı, Tablo 10.

⁵⁵⁰ BOA. ML.CRD.1343.

ölümle sonuçlanmıştır. Dolayısıyla mahalledeki bebek ölüm oranı %34 olarak hesaplanmıştır⁵⁵¹.

Mahallede bir sene içerisinde bebek ölümleri hariç hayatını kaybeden toplam 14 kişinin yaş ortalaması 36,5 çıkmıştır⁵⁵² ki, bu oran şehirdeki Ermeni nüfusun ortalama hayat süresi olarak hesaplanmış olan 39,5 yıllık hayat süresinin altındadır. Ölen 14 kişinin en genci yedi, en yaşlısı ise altmış yedi yaşındadır.

Mahallede yaşayan Ermeniler arasında meslek dağılımı olarak kuyumculuk ve terzilik bariz bir şekilde öne çıkmaktadır. Tespit edilen toplam 92 meslek erbabından 17 tanesi kuyumculuk, 16 tanesi terzilik yapmaktadır. Bu iki mesleği sekizer kişi ile dülgerlik ve tüfençilik, altı kişi ile kürkçülük, beşer kişi ile boyacılık ve eskicilik, üçer kişi ile papazlık ve çarıkçılık, ikişer kişi ile bakırcılık, duhancılık, düğmecilik, gemcilik, iplikçilik ve mimarlık, birer kişi ile amelelik, kalıpcılık, kavaflik, kundakçılık, pabuççuluk, taşçılık, tenekecilik, üzengicilik ve yılcılık takip etmektedir⁵⁵³.

Mahallede toplam 74 sülale ismi tespit edilmiştir. Bu isimlerin nüfus yoğunluklarına göre sıralanışı şu şekildedir; Avakoğlu, Papazoğlu, Badikoğlu, Tokatlıoğlu, Topaloğlu, Ayrıoğlu, Balıoğlu, Boyacıoğlu, Corcalıoğlu, Diyaroğlu, Edvekiyoğlu, Elizoğlu, Manikoğlu, Mimarzoğlu, Sobacıoğlu, Vasiloğlu, Yanlıoğlu, Yeteroğlu, Abacıoğlu, Abdaloğlu, Amcanikoğlu, Aravoğlu, Aşiloğlu, Avranoğlu, Balgamoğlu, Basmacıoğlu, Bogosoğlu, Bursalıoğlu, Cenaboğlu, Cilveoğlu, Çakıroğlu, Çamkıroğlu, Çavlıanoğlu, Çerçioğlu, Çevkiloğlu, Çiçekoğlu, Danlıoğlu, Dedeoğlu, Dermanoğlu, Düğmecioğlu, Gemcioğlu, Hecioğlu, Hoseboğlu, Ivaioğlu, Kaplanoğlu, Kadoğlu, Kalıpcıoğlu, Karaoğlu, Kasdioğlu, Kirciroğlu, Korkoroğlu, Kundakçıoğlu, Kuruoğlu, Lüleoğlu, Markara, Martaranoğlu, Mekriyosoğlu, Miratçıoğlu, Mincoğlu, Moskofoğlu, Pilavoğlu, Sankali oğlu, Sivrihisarlı, Şahanoğlu, Şahbazoğlu, Tekbacakoğlu, Tosunoğlu, Tüylüoğlu, Uzunoğlu, Vartanoğlu, Viranecioğlu, Yamantosoğlu, Yılcıoğlu, Yoğurtçuoğlu⁵⁵⁴.

⁵⁵¹ BOA. ML.CRD.1343.

⁵⁵² BOA. ML.CRD.1343.

⁵⁵³ BOA. ML.VRD.CMH.1276.

⁵⁵⁴ BOA. ML.VRD.CMH.1276.

Nasara Mahallesi Ermeni nüfusun yarısına yakın bir kısmının yaşadığı bir mahalle olduğu için, bu mahalle ile ilgili ortaya çıkan verilerin şehir genelini yaklaşık olarak yansıttığı söylenebilir.

1.5.1.8. Tac Ahmet

Tac Ahmet Mahallesi'nin kalenin tam olarak güney istikametinde Hıdırlık tepesine daha yakın bir alanda bulunduğunu tahmin etmekteyiz. Mahalle Ermeni nüfusun daha yoğun yaşadığı Nasara, Yukarı Pazar gibi mahallelerle komşudur. Dolayısıyla bu mahalle eski dönemlerden itibaren önemli bir miktarda Ermeni nüfusa sahiptir. Mahallenin sınırları farklı dönemlerde değişkenlik gösterse de, ismi 1528 yılı kayıtlarından itibaren sürekli Tac Ahmet olarak zikredilmektedir.

Tac Ahmet Mahallesi 1851-1852-1853 seneleri cizye vergisi ve tahmini Ermeni nüfus ⁵⁵⁵				
Mahalle	Sene	Cizye mükellefi sayısı	Tahmini nüfus	Ermeni nüfusa oranı %
Tac Ahmet	1851	75	225	8,4
	1852	80	240	8,4
	1853	80	240	8,4

Tac Ahmet Mahallesi Müslüman ve Ermenilerin birlikte yaşadığı mahallelerden birisidir. 1851-1853 yılları arasını kapsayan cizye kayıtlarından yola çıkarak Ermeni nüfusun %8,4'lük kısmının bu mahallede yaşadığı söylenebilir. Söz konusu dönemde mahalledeki Ermeni nüfus tahmini olarak 225 kişi ile 240 kişi arasında değişmektedir.

Tac Ahmet Mahallesi 1851-1852-1853 seneleri cizye vergilerinin mahallenin ekonomik durumu açısından oranlanması ⁵⁵⁶								
Mahalle	Sene	Âlâ		Evsât		Ednâ		Toplam
		adet	%	adet	%	adet	%	
Tac Ahmet	1851	2	2,6	21	28	52	69,3	75
	1852	2	2,5	20	25	58	72,5	80
	1853	2	2,5	19	23,7	59	73,7	80

Tac Ahmet Mahallesi ekonomik güç ve refah seviyesi açısından Ermenilerin yaşadığı mahalleler arasında orta sıralarda yer almaktadır. 1851-1853 yılları arası döneme ait cizye kayıtlarına göre mahallede 75 ile 80 arası rakamlarda değişen cizye mükellefi bulunmaktadır. Bahsi geçen dönemde mükelleflerin %2'si yüksek

⁵⁵⁵ BOA. ML.VRD.CMH.1276.

⁵⁵⁶ BOA. ML.VRD.CMH.1276.

dilimden, %19 ile %21 arası değişen kısmı orta dilimden ve %69 ile %73 arası değişen kısmı düşük dilimden vergilendirilmiştir.

Diğer taraftan mahallede incelenen Ermenilere ait toplam 6 evin 5 tanesi iki katlı, bir tanesi bir katlıdır. Söz konusu evler genellikle iki ya da üç odalıdır⁵⁵⁷. Bu veriler mahalledeki Ermeni nüfusun ekonomik gücü hakkında kanaat oluşturmamızı kolaylaştıran bir başka unsurdur.

Tac Ahmet Mahallesiindeki Ermeni erkek nüfus ile Müslüman erkek nüfusunun 1850-1851 dönemi bir senelik doğum-ölüm tablosu (bebek ölümleri hariç)				
	Mahalle	Doğum	Ölüm	Sayısal bazda artan nüfus
Ermeni Erkek Nüfus ⁵⁵⁸	Tac Ahmet	11	3	8
	Şehir geneli toplamı	126	40	86
Müslüman Erkek Nüfus ⁵⁵⁹	Tac Ahmet	8	15	-7
	Şehir geneli toplamı	428	301	127

Doğum ve ölüm oranlarından hareketle mahalledeki Ermeni nüfus miktarı ile Müslüman nüfus miktarının birbirine yakın olduğu söylenebilir. Bir senelik dönemde mahallede Ermeni erkek nüfus kapsamında 11 doğum, 3 ölüm, Müslüman erkek nüfus kapsamında ise 8 doğum 15 ölüm gerçekleşmiştir. Dolayısıyla Ermeni erkek nüfus 8 kişi artarken Müslüman erkek nüfus 7 kişi azalmıştır.

Tac Ahmet Mahallesiinde bir sene içerisinde doğan toplam 14 Ermeni erkek çocuğunun 3'ü hayatını kaybetmişken⁵⁶⁰ aynı dönemde doğan 8 Müslüman erkek çocuğu arasında bebek ölümü görülmemiştir⁵⁶¹. Dolayısıyla mahalledeki Ermeni nüfus için bebek ölüm oranı %21'ken, Müslüman nüfusta bebek ölüm oranı %0'dır.

Tac Ahmet Mahallesiinde bir senelik dilimde Ermeni erkek nüfus kapsamında hayatını kaybeden 3 kişinin yaş ortalaması 32⁵⁶², Müslüman erkek nüfus kapsamında hayatını kaybeden 15 kişinin yaş ortalaması ise 44,1 olarak⁵⁶³ tespit edilmiştir. Dolayısıyla mahalledeki Ermeni nüfusun ortalama hayat süresi şehir ortalamasının altında, Müslüman nüfusun ortalama hayat süresi şehir ortalamasının üzerinde

⁵⁵⁷ Bkz. Ekler kısmı, Tablo 10.

⁵⁵⁸ BOA. ML.CRD.1343.

⁵⁵⁹ BOA. Cevdet Dahiliye, 9101.

⁵⁶⁰ BOA. ML.CRD.1343.

⁵⁶¹ BOA. Cevdet Dahiliye, 9101.

⁵⁶² BOA. ML.CRD.1343.

⁵⁶³ BOA. Cevdet Dahiliye, 9101.

çıkıştır. Fakat Ermeni nüfus için veri sayısı düşük olduğundan ulaşılan sonuca ihtiyatla yaklaşmak gerekir.

Tac Ahmet Mahallesi'nde yaşayan Ermeniler arasında Altunoğlu, Batosoğlu, Botokoğlu, Corcalı, Düğmecioğlu, Ekincioğlu, Elizoğlu, İğnecioğlu, Kavakçioğlu, Mesroboğlu, Niğdelioğlu, Öterbaş, Sırmaoğlu ve Topakoğlu gibi sülale isimleri tespit edilmiştir⁵⁶⁴. Tespit edilen toplam 14 Ermeni sülale ismi arasında pek çok mahallede olduğu gibi Türkçe isimlerin yaygınlığı dikkat çekmektedir.

Mahallede tespit edilen toplam 26 Ermeni meslek erbabından 5 tanesi terzi, 4'der tanesi dülger ve tüfenkçi, 3 tanesi bakırcı, 2'şer tanesi boyacı ve kundakçı, 1'er tanesi bezzaz, eskici, kavukçu, kuyumcu, kürkçü ve papazdır. Dolayısıyla mahalledeki Ermeni nüfus arasında en yaygın meslekler terzilik, dülgerlik ve tüfenkçilik olarak dikkat çekmektedir⁵⁶⁵.

1.5.1.9. Yukarı Pazar Mahallesi

Şehirdeki eski ve küçük mahallelerden birisidir. Konum olarak Karahisar Kalesi'nin güney istikametinde, Tac Ahmet, Nasara ve Cami-i Kebir mahalleleriyle sınırdır. Mahallenin ismi 1528 tarihli kayıtlarda Gencer olarak anılsa da sonraki dönemlerde sürekli olarak Yukarı Pazar şeklinde zikredilmektedir.

Mahalle	Sene	Cizye mükellef sayısı	Tahmini nüfus	Ermeni nüfusa oranı %
Yukarı Pazar	1851	50	150	5,6
	1852	54	162	5,6
	1853	54	162	5,6

Cizye kayıtları esas alınarak yapılan tahmine göre, Ermeni nüfusun %5,6'lık kısmı bu mahallede yaşamaktadır. 1851-1853 yılları arası kayıtlara göre mahalledeki Ermeni nüfus miktarı tahminen 150 kişi ile 162 kişi arasında değişmektedir.

⁵⁶⁴ BOA. ML.VRD.CMH.1276.

⁵⁶⁵ BOA. ML.VRD.CMH.1276.

⁵⁶⁶ BOA. ML.VRD.CMH.1276.

Yukarı Pazar Mahallesi 1851-1852-1853 seneleri cizye vergilerinin mahallenin ekonomik ⁵⁶⁷								
Mahalle	Sene	Âlâ		Evsât		Ednâ		Toplam
		adet	%	adet	%	adet	%	
Yukarı Pazar	1851	3	6	7	14	40	80	50
	1852	3	5,5	8	14,8	43	79,6	54
	1853	3	5,5	7	13	44	81,4	54

Mahalle burada yaşayan Ermenilerin ekonomik güçleri açısından diğer mahallelerle kıyaslandığında orta sıralarda yer almaktadır. 1851-1853 yılları arası cizye kayıtlarına göre mahallede 50 ile 54 arası değişen cizye mükellefi bulunmaktadır. Cizye mükelleflerinin %5,5 ile %6 arasında değişen kısmı yüksek dilimden, %13 ile %14 arasında değişen kısmı orta dilimden ve 79,6 ile %81,4 arasında değişen kısmı düşük dilimden vergilendirilmiştir.

Yukarı Pazar Mahallesindeki Ermeni erkek nüfus ile Müslüman erkek nüfusunun 1850-1851 dönemi bir senelik doğum-ölüm tablosu (bebek ölümleri hariç)				
	Mahalle	Doğum	Ölüm	Sayısal bazda artan nüfus
Ermeni Erkek Nüfus ⁵⁶⁸	Yukarı Pazar	9	1	8
	Şehir geneli toplamı	126	40	86
Müslüman Erkek Nüfus ⁵⁶⁹	Yukarı Pazar	7	-	7
	Şehir geneli toplamı	428	301	127

Mahalledeki senelik doğum ve ölüm oranlarına bakılarak, Ermeni ve Müslüman nüfus miktarlarının birbirine yakın olduğunu söylemek mümkündür. Ermeni erkek nüfus için 9 doğum, 1 ölüm ve senelik dilimde 8 kişilik nüfus artışı söz konusu iken, Müslüman erkek nüfus için 7 doğuma karşı ölüm görülmeyip, senelik dilimde nüfus artışı 7 kişi olarak tespit edilmiştir.

Mahalledeki bebek ölümleriyle beraber doğum ve ölüm miktarları karşılaştırıldığında senelik dilimde Ermeni erkek nüfus kapsamında 11 doğumdan 2'si ölümle sonuçlanmış olup⁵⁷⁰, bebek ölüm oranı %18 iken, Müslüman erkek nüfus kapsamında gerçekleşen 7 doğum arasında bebek ölümüne rastlanmamıştır⁵⁷¹.

Mahallede yaşayan Ermeni nüfus arasında en yaygın meslek olarak terzilik göze çarpmaktadır. Tespit edilen on beş meslek erbabından beş tanesi terzidir.

⁵⁶⁷ BOA. ML.VRD.CMH.1276.

⁵⁶⁸ BOA. ML.CRD.1343.

⁵⁶⁹ BOA. Cevdet Dahiliye, 9101.

⁵⁷⁰ BOA. ML.CRD.1343.

⁵⁷¹ BOA. Cevdet Dahiliye, 9101.

Terziliği iki kişi ile bakırcılık, birer kişi ile amelelik, çarıkcılık, dülbentçilik, eskicilik, kundakçılık, kuyumculuk, papazlık ve tüfençilik takip etmektedir⁵⁷².

Mahallede tespit edilen sülale isimleri; Çalkaralı, Çerçioğlu, Dingiloğlu, Ekizoğlu, Emşahoğlu, Kaplanoğlu, Papazoğlu, Abdaloğlu, Döngeloğlu'dur. Genellikle Türkçe olan bu isimler daha çok mesleki özellikler ve memleketleri nitelendirir⁵⁷³.

1.5.1.10. Zaviye Sultan Mahallesi

Zaviye Sultan Mahallesi Sultan Divani Mevlevihanesi'nin de içinde bulunduğu ve Mevlevihane'ye atfen bu ismi almış eski bir mahalledir. Mahalle kayıtlarda Zaviye Sultan bazen de sadece Zaviye Mahallesi olarak geçmektedir. Konum olarak Karahisar Kalesi'nin güney doğu istikametinde olup, Ermeni nüfusun daha yoğun yaşadığı Tac Ahmet, Nasara, Ardıç gibi mahallelerle sınırdır. Mahallenin ismi XVI. Yüzyıldan itibaren kayıtlarda aynı şekilde yer almaktadır. XX. Yüzyıl başlarında ise mahalleden aynı şekilde Zaviye Sultan olarak bahsedilmekle beraber, bu dönemde mahallenin Hacı Murat Mahallesi'ne bağlandığını içeren ifadeler de vardır⁵⁷⁴.

Mahalle	Sene	Cizye mükellefi sayısı	Tahmini nüfus	Ermeni nüfusa oranı %
Zaviye Sultan	1851	33	198	3,7
	1852	38	228	4
	1853	38	228	4

Mahallede yaşayan Ermeni nüfus miktarı 1851-1853 yılları arası kayıtlara göre tahminen 198 ile 228 kişi arasında değişmektedir. Buna göre söz konusu dönemde şehrin toplam Ermeni nüfusunun %3,7 ile %4 arasında değişen bir kısmının bu mahallede yaşadığını söylemek mümkündür.

⁵⁷² BOA. ML.VRD.CMH.1276.

⁵⁷³ BOA. ML.VRD.CMH.1276.

⁵⁷⁴ AŞS.nr. 652/938.

⁵⁷⁵ BOA. ML.VRD.CMH.1276.

Zaviye Sultan Mahallesi 1851-1852-1853 seneleri cizye vergilerinin mahallenin ekonomik ⁵⁷⁶ durumu açısından oranlanması								
mahalle	sene	Ala		evsat		edna		toplam
		adet	%	adet	%	adet	%	
Zaviye Sultan	1851	3	9,1	11	33,3	19	57,5	33
	1852	4	10,5	11	28,9	23	60,5	38
	1853	4	10,5	11	28,9	23	60,5	38

Zaviye Sultan Mahallesi ekonomik durumu iyi olan Ermenilerin oturduğu mahallelerden birisidir. 1851-1853 yılları arası cizye kayıtlarına göre mahallede bulunan ve sayıları yıllara göre 33 ile 38 arasında değişen cizye mükelleflerinden %9,1 ile %10,5 arasında değişen kısmı yüksek dilimden, %28,9 ile %33,3 arasında değişen kısmı orta dilimden ve %57,5 ile %60,5 arasında değişen kısmı düşük dilimden vergilendirilmiştir. Buna göre diğer mahallelerle kıyaslandığında Zaviye Sultan Mahallesinde oturan Ermenilerin ekonomik gücünün daha yüksek olduğu sonucuna ulaşılmaktadır. Diğer taraftan mahallede incelenen Ermenilere ait 4 evin tamamının oda sayıları iki ile yedi arasında değişen, iki ya da üç katlı oluşu ve incelenen evler arasında bir katlı eve tesadüf edilmemesi⁵⁷⁷, mahallede yaşayan Ermeni nüfusun ekonomik gücü hakkında fikir vericidir.

Zaviye Sultan Mahallesindeki Ermeni erkek nüfus ile Müslüman erkek nüfusunun 1850-1851 dönemi bir senelik doğum-ölüm tablosu (bebek ölümleri hariç)					
		Mahalle	Doğum	Ölüm	Sayısal bazda artan nüfus
Ermeni Nüfus ⁵⁷⁸	Erkek	Zaviye Sultan	4	-	4
		Şehir geneli toplamı	126	40	86
Müslüman Nüfus ⁵⁷⁹	Erkek	Zaviye Sultan	8	1	7
		Şehir geneli toplamı	428	301	127

Doğum ve ölüm verilerine göre mahalledeki Müslüman nüfusun Ermeni nüfusa göre daha fazla olduğu anlaşılmaktadır. Mahallede bir senelik zaman diliminde Ermeni erkek nüfusta 4 kişilik artış gözlenirken, aynı dönemde ölüm tespit edilmemiştir. Müslüman erkek nüfusta ise 7 doğuma karşı bir ölüm gerçekleşmiş ve senelik dilimde Müslüman erkek nüfusu 6 kişi artmıştır.

Mahalledeki Ermeni erkek nüfus kapsamında senelik dilimde gerçekleşen toplam 7 doğumun 3'ü ölümle sonuçlanmış olup⁵⁸⁰, bebek ölüm oranı %42 gibi

⁵⁷⁶ BOA. ML.VRD.CMH.1276.

⁵⁷⁷ Bkz. Ekler kısmı, Tablo 10.

⁵⁷⁸ BOA. ML.CRD.1343.

⁵⁷⁹ BOA. Cevdet Dahiliye, 9101.

yüksek bir rakam çıkmıştır. Aynı dönemde Müslüman erkek nüfusta ise toplam 10 doğum gerçekleşip 2'si ölümle sonuçlanmış olup⁵⁸¹, buna göre de bebek ölüm oranı %20 olarak tespit edilmiştir.

Mahallede bir senelik dilimde bebek ölümleri hariç Ermeni erkek nüfus içinde herhangi bir ölüm vakasına rastlanmadığı için ortalama hayat süresi konusunda bir değerlendirme yapılamamıştır⁵⁸². Müslüman nüfus kapsamında ise 31 yaşında hayatını kaybeden bir kişi tespit edilmiş olup⁵⁸³, veri azlığından dolayı Müslüman nüfus için de bir ortalama bulunamamıştır.

Mahallede yaşayan Ermeni nüfus arasında en yaygın olarak tespit edilen meslek terziliklidir. Tespit edilen toplam on beş meslek erbabından üçü terzidir. Terziliği birer kişi ile bakırcılık, bezzazlık, dikicilik, dülgerlik, eskicilik, iplikçilik, kuyumculuk, üzengicilik, amelelik, harççılık, iğnecilik ve papuççuluk takip etmektedir⁵⁸⁴.

Mahallede tespit edilen sülale isimleri, Kürkçüoğlu, Evranoğlu, Amis'oğlu, Cankatoğlu, Hobcanoğlu, Manikoğlu, Mimaroglu, Tüylüoğlu'dur⁵⁸⁵.

1.5.2. Asayiş

Afyonkarahisar'ın coğrafi konumu ve kalesinin korunaklı olmasından dolayı eski dönemlerden beri önemli siyasi ve adi suçluların tutulduğu, aynı zamanda sürgün yeri olarak kullanıldığı bilinmektedir. Karahisar kalesinin Selçuklular döneminde önemli mahkûmların tutulması için⁵⁸⁶, şehrin kesin olarak Osmanlı idaresine girişinden itibaren de tutsaklar için zindan olarak kullanıldığı bilinmektedir⁵⁸⁷. 1838/H.1254 yılına ait bir mahkeme kaydından bu dönemde de buraya bazı sürgünlerin yapıldığı anlaşılmaktadır. Söz konusu mahkeme kaydında

⁵⁸⁰ BOA. ML.CRD.1343.

⁵⁸¹ BOA. Cevdet Dahiliye, 9101.

⁵⁸² BOA. ML.CRD.1343.

⁵⁸³ BOA. Cevdet Dahiliye, 9101.

⁵⁸⁴ BOA. ML.VRD.CMH.1276.

⁵⁸⁵ BOA. ML.VRD.CMH.1276.

⁵⁸⁶ O. Turan, *a.g.e.*, s. 517; Erdoğan Merçil, *Müslüman-Türk Devletleri Tarihi*, İstanbul-1985, s. 309.

⁵⁸⁷ Hoca Sadeddin Efendi, *Tâcü't-Tevârih*, C. III, Sadeleştiren İsmet Parmaksızoğlu, Kültür Bakanlığı Yay., İstanbul-1979, s. 283.

aykırı eylem ve hareketlerinden dolayı Afyonkarahisar'a sürgün olarak gönderilmiş olan Muşlu Keşişoğlu Markar adındaki Ermeni'nin affedildiğine dair bir fermanın sureti yer almaktadır⁵⁸⁸. Uzun süre mahkûmların tutulduğu yer “kale” iken Tanzimat'tan sonra şehirde bir hapisane yapıldığı görülmektedir.

Toplumsal hayat için son derece zengin veriler içeren Mahkeme Sicil Defterleri XIX. Yüzyıl ortalarından itibaren bu zenginliğini kaybetmeye başlamıştır. Zira Tanzimat'ın ilânından sonra yapılan düzenlemeler ve yargısal reformlar çerçevesinde, kadınların görev ve yetkileri kısıtlanmış ve böylece kadı mahkemelerinin yargı alanı evlenme, boşanma, miras gibi Şer'i davalar ile alım satım gibi günümüzde noterlerin üstlendiği sorumluluklarla sınırlanmıştır. Dolayısıyla bu dönemden itibaren ki araştırmanın da zamansal dilimini kapsayan dönem, bahsedilen Şer'i konular dışında asayiş ve adi suçlar gibi konularda mahkeme sicil defterlerine yansıyan davalara rastlanamamıştır. Bu sebeptendir ki, döneme ait asayiş ve suçlarla ilgili bilgiler son derece yetersiz olup, arşiv belgelerinden elde edilmiş istatistikî bilgilerle sınırlıdır.

1916/R.1331 tarihli hapisane yoklama cetveline göre Afyonkarahisar hapisanesinde cinayetten 150'si erkek, 2'si kadın 152 hükümlü, tamamı erkek 6 tutuklu; cünhadan tamamı erkek 20 hükümlü, yine tamamı erkek 2 tutuklu; kabahatten tamamı erkek 3 hükümlü bulunduğu belirtilmekte olup⁵⁸⁹, suçluların etnik ve dini dağılımı hakkında herhangi bir bilgi yer almamaktadır.

1917/R.1332 tarihli hapisane yoklama defterine göre Afyonkarahisar hapisanesinde tevkifhanede 75'i erkek 5'i kadın, hapisanede 135'i erkek, 4'ü kadın olmak üzere toplam 219 tutuklu ve hükümlü bulunmaktadır. Söz konusu tutuklu ve hükümlüler arasında siyasi suçlu yoktur⁵⁹⁰. Bu yoklama defterinde de tutuklu ve hükümlülerin etnik ve dini dağılımları hakkında bir bilgi mevcut değildir.

Arşiv belgelerine yansıyan bazı olaylardan adli vakalarla ilgili sınırlı bazı bilgilere ulaşılabilmektedir. Mesela 1896/R.1312 tarihli bir belgede bir cinayetten bahsedilmektedir. Belgeye göre Karahisar-ı Sahip'in Avcılar köyünde berber Ahmet,

⁵⁸⁸ AŞS.nr. 564/68.

⁵⁸⁹ BOA. DH.MB..HPS./155/33.

⁵⁹⁰ BOA. DH.MB..HPS.M./27/3.

Agop adında bir Ermeni tarafından öldürülmüştür. Merkezden gelen yazıda söz konusu katilin gerekli cezaya çarptırılmak üzere yakalanması istenmektedir⁵⁹¹.

1.5.3. Yangınlar

Afyonkarahisar'da zaman zaman şehre büyük zararlar veren yangınlar yaşanmıştır. Bu yangınlardan biri de XX. Yüzyılın hemen başlarında çıkmış ve şehrin büyük bir kısmını etkilemiş, şehirdeki ekonomik hayatta önemli bir değişime sebep olmuştur.

Söz konusu yangın 27 Ağustos 1902/R.14 Ağustos 1318 Çarşamba günü gece yarısı İğneci Mahallesinde Tüccar Şirinyan Arekil adındaki Ermeni'nin sigortalı evinde başlayarak etrafa yayılmıştır. Yangında 3 cami, 1 kilise, Afyonkarahisar Mevlevihanesi, Kadiri ve Rıfai dergâhları, 1 medrese, 2 mektep, 2 hamam, 21 dükkân, 172 Müslüman hanesi, 848 Ermeni hanesi yanarak kullanılmaz hale gelmiş ve 4.800 kişi yangından etkilenerek evsiz kalmıştır. Yangının getirdiği ekonomik hasar 150.000 lira olarak tahmin edilmiştir.

Yangının çıkış sebebi hakkında çeşitli iddialar ortaya atılmıştır. Yangının çıktığı üç katlı evin ilk iki katında hane sahibi Arekil ve ailesi ikamet etmekteyken üçüncü kat henüz tamamlanmamış olup, burada marangozlar çalışmaktadır. İki haftadan fazla bir süredir üçüncü katın cam, çerçeve, dolap vs. işleriyle uğraşan marangozlar gece geç saatlere kadar çalışmalarını sürdürmektedirler. Hane halkının iddiası yangının marangozların dikkatsizliği sonucu yere attıkları sigaranın çalışma esnasında biriken talaşları tutuşturması sonucu çıktığı şeklindedir. Fakat hane halkının bu iddiası gerçeği yansıtmamaktadır. Yangın hakkında tutulan rapora göre; marangozlar çalışmalarını gece saat 11'00'e kadar sürdürüp söz konusu saatte paydos etmişlerdir. Yangın gece yarısı saat 2'30 sularında çıkmıştır. Bu sebeple hane halkının iddia ettiği gibi yangına marangozların yere attığı sigara sebep olmamıştır. Öyle olsaydı yangının yerdeki talaşların da etkisiyle çok daha erken başlaması gerekirdi. Yangın, camı ve çerçevesi henüz takılı olmayan üst kata evin

⁵⁹¹ İrade Hususi İ.HUS. Dosya no:35, Gömlek sıra no: 1312. N/42.

hizmetçilerinin bıraktıkları gaz lambasının rüzgârın etkisiyle devrilerek yerdeki talaşları tutuşturması sonucu ortaya çıkmıştır.

Yangının başladığı evin sigortalı olmasından dolayı olayda kasıt olup olmadığı incelenmiştir. Yapılan incelemede; hane sahibi Arekil'in kendi halinde muteber bir kişi olduğunun hem Müslüman hem de Hıristiyan ahali tarafından beyan edilmesi, yanan evin her ne kadar 300 liraya sigorta ettirilmiş olsa da değerinin bu rakamdan daha yüksek oluşu, ayrıca evdeki sigortasız eşyaların tamamen yanması, en önemlisi de hane sahibinin 9 yaşındaki oğlunun yangından komşuları tarafından güçlükle kurtarılması gibi gerekçelere dayanılarak, yangında bir kasıt olmadığı tespit edilmiştir.

Yangın hakkında çeşitli raporlar tutulmuştur. Yangının müdahale edilmeden bu kadar geniş alana yayılıp büyük bir tahribat yapmasının sebepleri bu raporlarda ele alınmıştır. Buna göre; Afyonkarahisar'da ev inşaatlarında aşırı şekilde çam ağacından kereste kullanılması, evlerin ve özellikle de saçaklarının birbirine bitişik ve sokakların çok dar olması, itfaiye personeli ve teçhizatının yetersizliği, yangın günü şiddetli bir rüzgârın mevcudiyeti, şehirde yangına yönelik su mahzen ve depolarının olmaması, şehrin yukarı kısmında bulunan su menbaanın ise çok eski olup bakımsızlıktan kullanılmaz hale gelmesi ve ahalinin şaşkınlık içinde yangına kayıtsız kalması gibi sebepler, yangının büyümesinde ve büyük bir tahribata yol açmasında etken olmuştur.

Kesin rapora göre çoğunluğu Ermeni hanesi olmak üzere toplam 1021 ev yanarak kullanılmaz hale gelmiş ve dolayısıyla çoğunluğunun Ermeni olduğunu tahmin ettiğimiz toplam 4.800 nüfus açıkta kalmıştır. Evsiz kalan insanlar medrese, mektep ve çadırlarda barındırılmış, devlet merkezinden ve çevre kazalardan önemli yardımlar gelmiştir⁵⁹².

Afyonkarahisar'lı şair Vehbi Çizmecizade şahit olduğu yangını 52 dörtlükten oluşan ve "yangın destanı" adıyla ünlenecek bir şiirde anlatmıştır. Söz konusu destanın bazı dörtlükleri aşağıda verilmiştir.

⁵⁹² BOA. Y.PRK.AZJ/44/74.

*Ağustos bin üç yüz on sekiz idi
Karahisar'da harîk oldu nümâyân
Bu ihrâk ateşten bir deniz idi
Kaplayıp beldeyi eyledi ummân
Bu alev Tac Ahmed Mahallesinden
Çıkdı bir Ermeninin hânesinden
Hemân üç kol virdi üç yânesinden
Uğradığı yeri kıldı perîşân
Dörd câmi' ile bin sekiz yüz hâne
Üç dergâh-ı şerîf bir de dersâne
İki hamam kül oldu yana yana
Afyonkarahisar oldu toz duman
Sigortada olan mülk-i me'vâya
Yirmi üç bin lira virdi kumpanya
On beş furun yandı âhir nihâye
Yıkılan emlâk ta'dât ne imkan⁵⁹³*

Afyonkarahisar bu büyük yangından önce de sonra da önemli yangınlar geçirmiştir. Yunan işgali döneminde 19-20 Ekim 1921 gecesi çıkan ve günlerce süren yangında 200 kadar ev pek ve çok dükkân yok olmuştur⁵⁹⁴. Yine Büyük Taarruz'la birlikte Türk ordusunun Afyonkarahisar'daki işgale son verdiği gün 27 Ağustos 1922 tarihinde Yunan birlikleri şehrin değişik bölgelerini ateşe vermişlerdir. Bu esnada İzmir ve İstanbul istasyon binaları, günümüzde Atatürk Kültür Merkezi olarak kullanılan tarihi bina ve Hamidiye Mahallesi'nde bazı evler önemli oranda zarar görmüştür. Halide Edib de şehrin işgalden kurtuluş gününe ait izlenimlerini anlatırken “yakılmış evlerin harabelerinde hâlâ ateş vardı” diyerek durumu tasvir etmektedir⁵⁹⁵.

⁵⁹³ Elli iki dörtlükten oluşan şiirin tamamı için bkz. Mehmet Sarı, *Afyonkarahisar Edebiyatı ve Kültürü Üzerine Makaleler*, AKÜ Yay., Afyon-2003, s. 69-74.

⁵⁹⁴ Y. İlgar, “... Afyonkarahisar'da Yunan Mezalimi”, s. 377; 23 Ekim 1921 tarihli gazetelerde haber “Afyonkarahisarımız yandı” şeklinde yer almıştır. Bkz. Zeki Sarıhan, *Kurtuluş Savaşı Günlüğü*, C. IV, TTK Yay., Ankara-1996, s. 115.

⁵⁹⁵ Halide Edib Adıvar, *Türkün Ateşle İmtihanı (İstiklâl Savaşı Hâtıraları)*, Çan Yay., İstanbul-1962, s. 268.

2. KÜLTÜREL YAPI

Kültür, “bir toplumun mevcut örüntüsünü devam ettirmeye yarayan, kısmen esnek fakat normal olarak yavaş değişen simgeler sistemidir”⁵⁹⁶. Bir milletin kültürü, onu oluşturan bütün fertlerin tarih içinde meydana getirdiği ve ilim, felsefe, sanat ve din tarafından yaşatılan değer hükümleridir⁵⁹⁷.

Kültür, eğitimden inançlara ve bu alanlarda oluşmuş kurumlara kadar çok geniş bir alanı kapsamaktadır ve bir takım taşıyıcı unsurlara sahiptir. Kültürün en önemli taşıyıcı unsuru genel olarak dil olmakla beraber, kültüre canlılık kazandıran ve bir kimlik olarak sunan daha çok kurumlardır. Bu kurumlar eğitim kurumları, dini kurumlar ve sivil toplum diyebileceğimiz çeşitli toplumsal örgütlerdir.

Osmanlı Devleti kendi toplumsal dinamikleri içinde Türk ve İslâm gelenekleri ve kısmi olarak da yerli bazı unsurların etkisiyle oluşmuş bir kültürü temsil etse de; devlet, tebaası içinde farklı kültürlerle geniş bir hayat sahası tanımıştır. Nitekim Osmanlı egemenliğinde asırlarını geçiren pek çok toplum bu süreç içinde kimliklerinden hiçbir şey kaybetmemişler, kültürlerini korudukları gibi geliştirme imkânına da sahip olmuşlardır.

Selçuklu ve Osmanlı idaresinde uzun bir süre yaşayan Ermeniler bu açıdan daha da farklı değerlendirilebilir. Zira siyasi birlikten uzak ve de birbirinden kopuk topluluklar halinde Türk idaresine girmişlerdir. Diğer taraftan Türk idaresindeki pek çok toplumdaki farklı olarak, Anadolu'nun çeşitli bölgelerinde nüfus itibariyle küçük oranlarda ve azınlık olarak kalmışlardır. Bu durum Ermenileri hâkim unsur olan Türk İslam kültürünün etkisine açık bırakmıştır. Buna rağmen Osmanlıdaki hoşgörü anlayışı, bu milletin kültürel varlığını devam ettirmesine imkân vermiştir. Günlük hayatlarında büyük oranda Türkçe konuşmalarına rağmen kendi dillerini hiçbir zaman unutmamışlar, dinlerini koruyabildikleri gibi ibadetlerine de herhangi bir müdahale olmamıştır.

Afyonkarahisar'da da Ermenilerin büyük oranda Türkçe konuştuğu bilinmektedir. Nitekim Polonyalı Simeon da Afyonkarahisar'daki Ermeniler için,

⁵⁹⁶ Şerif Mardin, *İdeoloji, İletişim Yay.*, 4. baskı, İstanbul-1997, s. 106.

⁵⁹⁷ Nurettin Topçu, *Kültür ve Medeniyet*, Hareket Yay., İstanbul-1970, s. 10.

taşradan gelenler dışındakiler diğer yerlerdeki ırkdaşları gibi kendi dillerini bilmez, Türkçe konuşurlar demektir⁵⁹⁸. Bu durum Anadolu'nun pek çok bölgesinde benzerlik göstermektedir. Mesela Yozgat'ta yaşayan Ermeni ve Rumların genellikle Türkçe konuşmaları, mektuplaşırken Türkçe yazışmaları, fakat yazılarında Ermeni ve Rum alfabesi kullanmaları seyyahların dikkatini çekmiştir⁵⁹⁹. Simeon Kayseri'deki Ermenilerden bahsederken de şehir merkezinde oturanların Ermenice bilmeyip Türkçe, köylerde yaşayanların ise Ermenice konuştuklarını belirtmektedir⁶⁰⁰. İstanbul'da ise zengin Ermeniler gündelik hayatlarında Türkçe konuşur, Ermeniceyi ise edebiyat dili olarak kullanırlardı⁶⁰¹. Görüldüğü üzere Ermeni nüfus daha homojen bir yapıya sahip kırsal kesimde kendi dilini, Türklerle birlikte yaşadığı daha büyük yerleşim yerlerinde ise Türkçe konuşmayı tercih etmiştir.

XIX. Yüzyılın son çeyreğinden itibaren kendini gösteremey başlayan Ermeni milliyetçiliğinin ve bu paralelde ortaya çıkan tedhiş hareketlerinin daha eğitimli ve kültürlü olan kentlerdeki Ermeni kitle arasında değil de, taşra Ermenilerinden başlamasının homojen nüfus ve dil ile de bağlantılı düşünülmesi gerekir.

2.1. EĞİTİM

Osmanlı Devleti'nde gayrimüslimlerin eğitim ve öğretim hakları konusunda Müslümanlardan bir farkı yoktu. Bu alanda da cemaat olgusu ön plandaydı ve cemaatler eğitim hizmetlerini kendileri yürütmekteydi. XIX. Yüzyıla kadar gayrimüslimlerin eğitim ve öğretimi çoğunlukla ibadethanelerinde veya ibadethanelerinin müstemilatı olan bir binada ya da kurumsal olarak ibadethanelerinin bünyesinde açılmış mekteplerde yapılmaktaydı. Müslüman nüfusun cami merkezli işleyen mahalle mektepleri gibi Hıristiyan ve Yahudilerin de Kilise ve Havra merkezli bu tür eğitim kurumları bulunmaktaydı.

Diğer taraftan Ermeni toplumunun eğitime karşı gitgide artan bir ilgisi söz konusudur. Bu ilgiyi hem okullaşma oranlarında hem de devlet kademelerinde almış

⁵⁹⁸ Simeon, *a.g.e.*, s. 259.

⁵⁹⁹ F. Burnaby, *a.g.e.*, s. 145-146.

⁶⁰⁰ Simeon, *a.g.e.*, s. 255.

⁶⁰¹ S. Faroqi, *Osmanlı Kültürü...*, s. 286.

oldukları görevlerde görmek mümkündür. Bu durum Anadolu toplum hayatını gözlemleyen yabancıların da dikkatini çekmiştir. Bunlardan birisi olan Rafael de Nogales “Ermeni bir babanın özellikle oğullarının eğitimi için her türlü özveriyi gösterdiğini” belirtmektedir⁶⁰².

Osmanlı Devleti’nde Tanzimat dönemine kadar daha çok dini ağırlıklı olan geleneksel eğitim modeli uygulanmış, Tanzimat Döneminde ise geleneksel eğitim muhafaza edilmekle beraber bunlardan farklı bir model içeren Tanzimat okulları açılmaya başlanmıştır. Diğer taraftan bu yeni dönem, özellikle Islahat Fermanının uygulanmaya başlanmasıyla, XIX. Yüzyıl başlarından itibaren zaten yeni ve modern cemaat kolejleri açmaya başlamış olan, gayrimüslimlerin eğitim hayatı üzerinde önemli yenilikler getirmiştir. Fakat Osmanlı devlet idaresi gayrimüslim tebaada görülen ve misyonerlerle de bağlantılı olan bu eğitim hamlesine kayıtsız kalmış, bu kurumları denetleyememiştir.

Eğitim alanındaki dengesizlik ve denetimsizlik, Türk-Ermeni ilişkilerinin bozulmasında ve değer yargılarının farklılaşmasında önemli bir etken olmuştur. Özellikle 1869 Maarif Nizamnamesi’nin getirdiği, okulların özelleştirilmesi gibi uygulamalar, misyoner destekli gayrimüslim unsurların eğitim hayatında çok farklı bir süreç başlatmış ve devlet denetiminden uzak olan bu okullarda Ermeni uluslaşmasının ve ihtilaleci fikirlerin temeli atıldığı gibi, buralarda Müslümanlara göre gerçekten daha kaliteli eğitim alan Ermeni gençleri ekonomi ve bürokrasi sahalarında da önemli yerlere gelmişlerdir.

Osmanlı Devleti’nin özellikle gayrimüslimlerin eğitim kurumlarına ilgisizliği devlete ait kayıtlara da yansımıştır. Nitekim eğitimle ilgili araştırmalarda sıklıkla belirgin bir sıkıntıyla yüzleşilmektedir. Osmanlı Devleti’nde, farklı eğitim kurumlarının farklı merkezlere bağlı olması, özellikle gayrimüslim öğrencilerin eğitim gördüğü kolej statüsündeki okullarla, yabancı okulların resmi kayıtlarda yer almaması, resmi kayıtlara girmiş olan okullardan ise okulun hangi öğrenim düzeyini karşıladığı belirtilmeden genel bir ifadeyle “mekteb” olarak bahsedilmesi gibi hususlar, bu konuda sağlıklı bilgilere ulaşmayı engelleyen faktörlerdir. Diğer taraftan

⁶⁰² R. de Nogales, *a.g.e.*, s. 124.

azınlık okullarının önemli bir kısmının resmi kayıtlarda yer almayan ruhsatsız okul sütatüsünde olduğunu da belirtmek gerekir.

Eğitim ve öğretim faaliyetlerinde dönemin kayıtlarına göre kanaat oluşturabilecek en önemli unsurlar okul ve kütüphane sayılarının nicelik olarak kıyaslanmasıdır. Çünkü eğitimin kalite ve seviyesini değerlendirebilmek için yeterli veri bulunmamaktadır. Bu sebeple Afyonkarahisar’da eğitim hayatına dair okul ve kütüphaneler hakkında genel bir değerlendirme yapılmıştır.

1907/H.1325 tarihli salname kayıtlarına göre Hüdavendigâr Vilayeti genelinde 148 Rum, 35 Ermeni, 3 Protestan, 4 Ermeni Katolik, 2 Musevi, 4 Fransız, 1 Amerikan okulu mevcuttur. Yekünü 197 olan bu okullarda 22.150 öğrenci eğitim görmektedir⁶⁰³. Vilayet genelinde okul ve öğrenci sayısı bakımından Rum okulları ön plana çıksa da, Afyonkarahisar için aynı şeyi söylemek mümkün değildir. Afyonkarahisar’da bulunan gayrimüslim okullarının sancak genelinde büyük bir kısmı, kaza genelinde ise tamamı Ermenilere ait olup, bu okullarda okuyan öğrencilerin de tamamı okulun ait olduğu cemaatin mensuplarıdır.

Eğitim hayatının vazgeçilmez bir parçası olan Kütüphane ve kitap sayıları bakımından Afyonkarahisar, bağlı bulunduğu Hüdavendigâr Vilayeti genelinde değerlendirildiğinde eğitim ve kültür açısından vilayetin diğer sancaklarına göre daha geri bir seviyededir. Hüdavendigâr vilayetinde bulunan toplam 28 kütüphanenin 2’si, bu kütüphanelerde mevcut toplam 16.539 kitabın sadece 1.113’ü Afyonkarahisar’dadır⁶⁰⁴. Sancak genelinde sadece sancak merkezinde bulunan bu iki kütüphaneden İmaret Mahallesindeki Gedik Ahmet Paşa Kütüphanesi’nde 953, Akmesic Mahallesindeki Recep Efendi Kütüphanesi’nde 160 kitap bulunmaktaydı⁶⁰⁵. Aynı dönemde Bursa’da 9, Ertuğrul’da 5, Kütahya’da 7, Karesi’de 5 Kütüphane mevcuttu⁶⁰⁶. Kayıtlarda Ermenilere ait herhangi bir kütüphane bilgisi

⁶⁰³ HVS, sene 1325, defa 34, s. 339.

⁶⁰⁴ HVS, sene 1325, defa 34, s. 335.

⁶⁰⁵ HVS, sene 1325, defa 34, s. 442-443; *Salname-i Nezaret-i Maarif-i Umumiye (SNMU)*, sene 1316, defa 1, s. 1044-1045. 1317 tarihli Maarif Salnamesi’nde Gedik Ahmet Paşa Kütüphanesi’nin açılış tarihi için herhangi bir bilgi yokken, Recep Efendi Kütüphanesi’nin 1300 yılında açıldığı ifade edilmektedir. *SNMU*, sene 1317, defa 2, s. 1192-1193. Kıyaslamak adına mesela Yozgat’ta bulunan iki kütüphaneden Demirli kütüphanesinde 413 kitap, Köse Yusufu kütüphanesinde ise 365 tane kitap bulunmaktadır T. N. Karaca, *a.g.e.*, s. 62.

⁶⁰⁶ HVS, sene 1325, defa 34, s. 335.

yer almamaktadır. Diğer şehirler hakkında yapılan araştırmalarda da Ermenilere ait kütüphane bulgusuna ulaşılamaması ilginçtir.

Diğer taraftan 1898/H.1316 yılı kayıtlarında geçen kütüphane ve özellikle de kitap sayıları ile 1907/H.1325 yılı kayıtlarında geçen sayıların aynı olması devlete ait verilerin güncellenmediği şeklinde bir sonuç doğurmaktadır.

Afyonkarahisar'daki eğitim kurumlarına genel olarak bakıldığında 1888/H.1306 senesine ait kayıtlara göre sancak merkezinde 24 medrese, 136 mektep bulunmakta olup⁶⁰⁷, söz konusu eğitim kurumlarının etnik ve dini dağılımı hakkında bilgi verilmemiştir.

XX. Yüzyıl başlarında Afyonkarahisar'da bulunup, buradaki izlenimlerini anlatan Mehmed Ziya, söz konusu dönemde şehirde 1 mülki idadi mektebi, 14 medrese, 1122'si erkek 370'i kız olmak üzere toplam 1492 öğrencisi bulunan iki ilkokul, 13 sıbyan mektebi, 4 gayrimüslim okulu bulunduğunu ifade etmektedir⁶⁰⁸. Fakat Mehmet Ziya söz konusu gayrimüslim okullarının hangi tür okullar olduğu hakkında bilgi vermemektedir.

Tablo 21. 1907/H.1325 tarihli salnameye göre Hüdavendigâr Vilayeti genelindeki Medreseler⁶⁰⁹.

Medresenin bulunduğu yer	Medrese sayısı	Öğrenci sayısı
Bursa	33	1.264
Ertuğrul	34	1.359
Kütahya	135	4.527
Karahisar	79	2.191
Karesi	45	1.030
Toplam	326	10.471

Müslüman nüfusun eğitim gördüğü klasik eğitim kurumları olan medrese⁶¹⁰ ve öğrenci sayısı bakımından Afyonkarahisar vilayet genelinde orta sıralarda yer almaktadır. Tablodaki bilgilere göre Afyonkarahisar sancağı genelindeki 79 medresede 2.191 öğrenci eğitim görmektedir. Aynı dönemde kaza genelinde bulunan

⁶⁰⁷ HVS, sene 1306, defa 16, s. 92-93.

⁶⁰⁸ Mehmed Ziya, *Bursa'dan Konya'ya Seyahat*, Haz.Mehmet Fatih Birgül-Levent Ali Çanaklı, Ankara Aralık 2008, s. 288.

⁶⁰⁹ HVS, sene 1325, defa 34, s. 335.

⁶¹⁰ Üst eğitim kurumlarına "medrese", öğrencisine "tâlebe", eğitimcisine "müderris", alt eğitim kurumlarına "mektep", öğrencisine "sıbyan", eğitimcisine "muallim", Camilerde veya başka yerlerde umumi dersler veren hocaya ise "dersiam" adı verilmekteydi. M. Karazeybek-vd., a.g.e., s. 2.

186 sıbyan mektebinde 15.902 öğrenci, sancak genelinde ise 429 sıbyan mektebinde 22.561 öğrenci mevcuttur⁶¹¹.

1906/H.1324 tarihli salnameye göre şehir merkezinde 1 mekteb-i idadi, 2 iptidai, 13 sıbyan mektebi, 4 gayrimüslim mektebi bulunmaktadır⁶¹². Afyonkarahisar’da Ermeni nüfusun öğrenim gördüğü idadi düzeyinde herhangi bir okul bulunmamaktadır. 1869 yılında ilan edilen Maarif Nizamnamesi’nde, idadî okulları tarif edilirken, “rüştîyelerden mezun olan Müslim ve gayrimüslim çocukların bir arada öğrenim yaptıkları yer” ifadesi bulunmaktaydı. Bu düzenlemeden sonra çok yaygın olmasa da gayrimüslim öğrenciler de, Müslüman idadîlerinde öğrenim görmeye başlamışlardı. Özellikle Afyonkarahisar gibi gayrimüslimlere ait idadilerin bulunmadığı kentlerde bu düzenleme azınlıklar için önemliydi⁶¹³. Buna rağmen Afyonkarahisar’daki Ermeniler çocuklarını şehirdeki Müslüman idadisinden ziyade başka şehirlere ve özellikle de yabancı okullara göndermeyi tercih etmişlerdir. Bir kısım Ermeni öğrencinin Afyonkarahisar İdadisine devam ettiği görülmüştür⁶¹⁴. Dışarıda eğitim alanların devam ettiği okullara Hudavendigâr Vilâyeti’ndeki Hamidiye Ziraat Mektebinde, Konya’da Protestan, Eskisehir’de Fransız Mekteplerinde eğitim gören Afyonkarahisarlı Ermeniler örnek olarak verilebilir⁶¹⁵.

Osmanlı Devleti’nin son dönemlerinde ticari faaliyetlerden başka eğitim ve teknik bilgi gerektiren mesleklerde de gayrimüslim Müslüman nüfustan çok daha ileri bir konumda oldukları bir gerçektir. Bütün Anadolu için geçerli olan bu durumun somut örneklerini Afyonkarahisar’da tespit etmek mümkündür. 1907/H.1325 tarihli salname kayıtlarına göre, Afyonkarahisar kaza merkezinde çalışan dört diplomalı doktor ve eczacıdan üç tanesinin Ermeni, bir tanesinin Müslüman olması⁶¹⁶ eğitim ve diploma gerektiren eczacılık ve doktorluk gibi mesleklerde genelde gayrimüslimlerin örnek özelinde ise Ermenilerin öne çıkması, Azınlıkların eğitim konusunda Müslümanlardan daha ileri bir seviyede olduğu

⁶¹¹ HVS, sene 1325, defa 34, s. 333.

⁶¹² HVS, sene 1324, defa 34, s. 458.

⁶¹³ Mesela Maraş’ta misyonerler tarafından açılmış idadi düzeyinde okullar olmasına rağmen bazı öğrenciler Müslüman idadisinde eğitim görmüştür. 1900-1901 öğretim yılında Maraş Mekteb-i İdadisi’nde 110 Müslüman öğrenci ile birlikte eğitim alan 11 gayrimüslim öğrenci tespit edilmiştir. N. Günay, *a.g.t.*, s. 87.

⁶¹⁴ Yusuf İlgar, “Afyonkarahisar Ermenilerinde Kültürel ve Dini Hayat”, *Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi –Ermeni Meselesi Özel Sayısı-*, C.VII, S. 1, Haziran 2005, s. 236.

⁶¹⁵ A. Aslan, *a.g.t.*, s. 105-106.

⁶¹⁶ HVS, sene 1325, defa 34, s. 520.

yargısının somut bir yansımasıdır. Diğer taraftan 1894-1895 öğretim yılında Mekteb-i Tıbbiye-i Mülkiye-i Şahane’de kayıtlı toplam 317 öğrencinin 95’inin Müslim, 222’sinin Gayrimüslim⁶¹⁷, Aynı dönemde Mekteb-i Sultani’de okuyan toplam 703 öğrencinin 440’ının Müslim, 263’ünün Gayrimüslim⁶¹⁸ oluşu söz konusu kanaati desteklemektedir. Ayrıca İstanbul ve Anadolu hakkındaki izlenimlerini anlatan yabancılar da bu hususu tasdikler nitelikte bilgiler vermektedirler. Mesela 1913 yılında Anadolu’yu gezen Bela Horvath da Anadolu izlenimlerini anlatırken “Anadolu kentlerinde doktorlar, çoğunlukla İstanbul’da veya Atina’da tıp okumuş Rumlar ve Ermeniler arasından çıkıyor.....Eczaneler de Rum ve Ermenilerin elinde....”⁶¹⁹ demektedir.

Dolayısıyla Anadolu genelinde hem Müslüman hem de gayrimüslim nüfus hakkında yapılacak detaylı eğitim çalışmaları bu konuda daha somut sonuçlara ulaşılmasını sağlayacaktır. Mesela Yozgat için yapılan araştırmada da Ermenilerin Türkiye şartlarının üzerinde eğitim aldıkları tespit edilmiştir. Yozgat’ta Ermeniler Müslüman nüfusun 1/6’sını teşkil etmelerine rağmen okul sayıları Müslümanlarınkinin yarısı kadardır⁶²⁰. Benzer bir tespite göre ise Maraş’ta yaşayan Müslümanlar, nüfus olarak Ermenilerin 3 katı olmalarına rağmen okul ve öğrenci sayısı daha düşüktür. Dolayısıyla Maraş’ta da Ermenilerin eğitim alanında Müslümanlardan daha önde oldukları görülmektedir⁶²¹.

Eğitim, Türk-Ermeni ilişkilerinin zayıf olduğu alanlardan biriydi. Çünkü eğitim de dini saha gibi cemaate özgü kapalı bir karaktere sahipti. Buna rağmen iki toplum arasındaki söz konusu kapalılığı aşan örnekler de mevcuttur. Mesela Afyon Rüştüyesi’nde XIX. Yüzyıl sonlarında Aziz Efendi adında bir Ermeni resim öğretmeni olarak, Ermeni Mekteb-i İptidaisi’nde ise 1895 yılında Recep Efendi adında bir Müslüman muallim olarak görev yapmıştır⁶²². İki toplum arasındaki ilişkilerin zayıflamış olduğu zorunlu göç kanununun uygulandığı dönemde bile sanayi mektebinde oldukça iyi sanatkârlar olduğu belirtilen üç usta ve bir öğretmen

⁶¹⁷ *SNMU*, sene 1316, defa 1, s. 550.

⁶¹⁸ *SNMU*, sene 1316, defa 1, s. 906. 1313-1314 öğretim yılında Mekteb-i Hukuk-u Şahane’de ise kayıtlı toplam 568 öğrencinin 520’si Müslim, 48’i Gayrimüslimdir. *SNMU*, sene 1316, defa 1, s. 580.

⁶¹⁹ B. Horvath, *a.g.e.*, s. 72.

⁶²⁰ T. N. Karaca, *a.g.e.*, s. 67.

⁶²¹ N. Günay, *a.g.t.*, s. 86.

⁶²² S. Gönçer, I. *a.g.e.*, s. 82, 85.

olmak üzere dört Ermeni eğitimci bulunmaktaydı⁶²³. Diğer taraftan sancak genelinde gayrimüslimlere mahsus bir idadi bulunmamasından dolayı bazı Ermeni öğrenciler Müslümanların eğitim gördüğü Afyonkarahisar İdadisi'ne devam etmekteydiler. Görüldüğü gibi eğitim gibi cemaate özgü bir alanda bile iki toplum arasında sınırlı da olsa bir ilişkiden söz edilebilmektedir.

Ermeni okullarında eğitim ve öğretim faaliyetlerinin yürütülmesinde bazı aksaklıklar da yaşandığı anlaşılmaktadır. Okul bütçelerinin masrafları karşılayamadığı zamanlarda cemaat mensuplarına müracaat edilerek yardım alındığı görülmektedir. Nitekim 1895 tarihi itibarıyla iki sıbyan mektebinin masraflarını karşılamak için eksik kalan 20.000 kuruş civarında bir miktarın Ermeni kilise cemaatinden toplanması için izin istenmiştir⁶²⁴.

Eğitim ve kültür hayatının önemli bir parçası da kitaplardır. Ermenilere ait terekelerde çok nadir olarak kitap kaydı bulunabilmiştir⁶²⁵. Terekelerde sadece miktarı belirtilen kitapların muhteviyatı hakkında herhangi bir bilgi elde edilememiştir.

2.1.1. Ermeni Okulları

Afyonkarahisar'daki gayrimüslim nüfusun şehirde yoğun olarak yaşamaya başladıkları dönemlerden itibaren kendi cemaat okullarında eğitim ve öğretim faaliyetlerini yürüttükleri anlaşılmaktadır. Nitekim XVIII. Yüzyıl sonlarına kadar şehirde varlığından haberdar olduğumuz Yahudi cemaatinin kendi okullarında⁶²⁶, hakeza Ermeni cemaatinin de ilköğretim düzeyinde çok

⁶²³ Mustafa Oğuz, "Afyon'un İşgal Günleri", *Sebat Gazetesi*, S.1009, 12 Kasım 1960.

⁶²⁴ BOA. ŞD. belge no: 1564/20.

⁶²⁵ Mecidiye Mahallesi'nden Sarrafoğlu Heci Sahak veled-i Heci Murat'ın 21 safer 1264 tarihli terekesinde bir adet (AŞS.nr. 605/215), Kadınana Mahallesi'nden Kastioğlu Heci Agop'un terekesinde 2 adet (AŞS.nr. 604/228), Doğancı Mahallesinden Papazoğlu İplikçi Karabet'in 1846 yılına ait terekesinde 24 adet (AŞS.nr. 570/117), Surp-Toros Mahallesi'nden AvadikyanTakor Efendi'nin 1913 yılına ait terekesinde 30 adet (AŞS.nr. 645/244) çoğunluğunun Ermenice olduğu anlaşılan kitap bulunmaktadır. Bu kitapların muhteviyatı hakkında bilgi olmasa da dini kitap olma ihtimali yüksektir.

⁶²⁶ E. A. Bakı, *a.g.e.*, s. 77.

eski dönemlerden, ortaöğretim düzeyinde ise XVII. Yüzyıldan itibaren kendi cemaat okullarında eğitim faaliyetlerini yürüttükleri görülmektedir⁶²⁷.

Ermenilerin de Müslümanlar gibi mahalle mektebi ya da sibyan mektebi adı verilen eğitim kurumları açtıkları ve çocukların eğitim hayatının bu okullarda başladığı anlaşılmaktadır⁶²⁸. Eğitim sürecinde ilköğretimden başlayarak Ermenice, Türkçe ve Fransızca dilleri etkindir. Belirli bir düzeyde eğitim gören her Ermeni birey rahatlıkla Türkçe ve Ermenice okuyup yazabilmekte ve eğitim aldığı okulun yapısına göre de genellikle Fransızcaya aşina olabilmekteydi⁶²⁹.

Afyonkarahisar Ermenileri eğitim alanındaki en önemli adımı XIX. Yüzyıl başlarında açtıkları cemaat kolejleriyle atmışlardır. Bu kolejlerden ilki “Mesrob Sahak Koleji”dir. Bu kolej belirtilen yüzyılın başlarında özel okul statüsüne de sahip olduğunu gördüğümüz, aile ölçekli bir ilkokul olarak açılmıştır. Müteakiben yaklaşık on bir yıl zarfında yeni pek çok kolej ortaya çıkmış ve bu okulların önemli bir kısmı bir araya gelerek “Milli Merkezi Mesrob Sahak Koleji”ni oluşturmuşlardır. Ermeni cemaat okullarının bir merkez altında toplanması Anadolu genelinde de özellikle XIX. Yüzyılın son çeyreğinden itibaren yaygınlaşan bir uygulamaydı. Aziz Mary (Meryem Ana) Kilisesi’nin avlusundaki oldukça gösterişli, üç katlı bir taş binada faaliyet gösteren bu kolejin 1915 yılı itibariyle 900 öğrencisi bulunmaktaydı⁶³⁰.

2.1.1.1. İptidai Okulları

1884/H.1302 tarihli Hüdavendigâr Vilayeti Salnamesine göre söz konusu dönemde Afyonkarahisarda toplam 140 mektep olup, bunlardan Ermenilere ait olan 12 tanesinde 493’ü erkek, 108’i kız olmak üzere toplam 601 öğrenci öğrenim görmektedir⁶³¹. Bahsi geçen kayıtlardan bir sene sonra yani 1886/H.1303 yılına ait vilayet salnamesinde de Ermeni mektep ve öğrenci sayısı aynı şekilde verildiği gibi, aynı dönemde şehir merkezinde Müslümanlara ait 17 iptidai mektebinde 791’i erkek

⁶²⁷ *SNMU*, sene 1316, defa 1, s. 1042-1043; sene 1317, defa 2, s. 1184-1185; sene 1319, defa 4, s. 594-595; sene 1321, defa 6, s. 497.

⁶²⁸ A. Aslan, *a.g.t.*, s. 67.

⁶²⁹ A. Aslan, *a.g.t.*, s. 102-106.

⁶³⁰ G. Tcherkezian, *a.g.m.*

⁶³¹ *HVS*, sene 1302, s. 465-480.

426'sı kız olmak üzere toplam 1.217 öğrenci bulunduğu ifade edilmektedir⁶³². Burada dikkat çeken husus iptidai düzeyinde kız çocuklarının eğitimi konusunda Müslüman nüfusun Ermeni nüfusa göre daha ileri olduğudur. İptidai seviyesinde eğitim alan Ermeni kız öğrenci sayısı cemaate ait toplam öğrenci sayısının yaklaşık %18'ini oluştururken, bu oran Müslüman nüfus için %35'tir. Afyonkarahisar'da Müslümanların iptidai düzeyde kızları okutma oranı Ermenilerin yaklaşık iki katıdır.

1891/ R.1307 yılında ise sancak genelinde bulunan 407 iptidai mektebinin 9 tanesi Gayrimüslimlere aittir. Söz konusu tarihte bu okullarda 16.656'sı Müslüman, 344'ü gayrimüslim olmak üzere toplam 16.990 öğrenci bulunmaktadır⁶³³. 1885/H.1303 senesi verileri ile 1891/R.1307 senesine ait veriler kıyaslandığında Ermeni iptidailer ve öğrenci sayıları konusunda bir azalma dikkat çekmektedir. Bu durumun kayıtların tutulma mantığından mı yoksa başka bir sebepten mi ortaya çıktığı hususunda net bir bilgiye ulaşılamamıştır.

1892/H.1310 tarihli vilayet salnamesine göre Afyonkarahisar'da 5'i erkek, 3'ü kız mektebi olan toplam 8 adet gayrimüslim iptidaisinde 227'si erkek, 97'si kız olmak üzere toplam 324 gayrimüslim öğrenci eğitim görmektedir⁶³⁴. Kayıtlarda etnik dağılım verilmesi de bu öğrencilerin tamamına yakınının Ermeni olduğunu söylemek mümkündür. Aynı dönemde şehir merkezinde Müslümanlara ait 18 iptidaide 1.186'sı erkek, 422'si kız olmak üzere toplam 1.608 öğrenci eğitim görmektedir⁶³⁵. İlköğretime karşılık olarak değerlendirilebilecek olan iptidailer düzeyinde Ermeni cemaati bünyesinde ayrı ayrı kız ve erkek okullarının bulunması karma eğitim uygulanmadığını gösterirken, Müslüman nüfusun eğitim gördüğü iptidai okullarında karma eğitim uygulanmaktadır. Bu durum Ermeni cemaatinin Müslümanlara göre daha mutaassıp olduğu şeklinde yorumlanabilir.

1913-1914 yıllarına ait kayıtlara göre sancak genelinde 6 tane gayrimüslim mektebinin bulunduğu görülmektedir. Bu okulların dört tanesinin Ermeni, iki tanesinin Rumlara ait olması muhtemeldir. Ermeni okullarının bir tanesinin Ermeni Erkek mektebi, iki tanesinin karma eğitim yapan Ermeni kız-erkek mektebi, bir

⁶³² HVS, sene 1303, defa 13, s. 40.

⁶³³ HVS, sene 1307, def'a 18, s. 242.

⁶³⁴ HVS, sene 1310, defa 19, s. 474-475.

⁶³⁵ HVS, sene 1310, defa 19, s. 474-475.

tanisinin Protestan (Ermeni) mektebi olduğu hususunda herhangi bir şüphe yoktur. Sancağa bağlı diğer kazalardaki iki Rum okulunun ise Sandıklı ve Aziziye (Emirdağ) de bulunduğu sanılmaktadır⁶³⁶. 1913-1914 öğretim yılında söz konusu gayrimüslim okullarında eğitim gören toplam 590 öğrencinin 329'u erkek, 109'u kız olmak üzere 438'i Ermeni; 49'u erkek, 26'sı kız olmak üzere 75'i Rum; 51'i erkek, 26'sı kız olmak üzere 77'si Protestan'dır. Yine aynı dönemde bu okullarda görev yapan toplam 18 öğretmenin 11'i Ermeni, 3'ü Rum, 4'ü Protestan'dır⁶³⁷. Hem öğrenciler hem de öğretmenler arasında Protestan olarak nitelendirilenlerin çoğunlukla Ermeni olduğunu belirtmek gerekir.

Kilise Mektebi

Osmanlı Devleti'nde her cemaatin, kilise havra vb. mabetlerinin yanında bunlara bağlı okulları da vardı. Her kilise, dinî liderlerinin denetimi ve gözetimi altında aynı zamanda birer eğitim kurumu olarak da hizmet sağlıyordu. Kiliselerin yanında açılan okullar, Müslümanların mahalle mektepleri gibi genellikle ilköğretim seviyesindeydi. Okulların masrafları kilise gelirlerinden veya yapılan bağışlardan karşılanmaktaydı⁶³⁸. Afyonkarahisar'da bu tür okulların bulunduğu anlaşılmaktadır. Bunlardan Yukarı Kilise'ye (Aziz Mary Kilisesi) bağlı olan mektep hakkında mahkeme defterlerinden sınırlı bilgiler tespit edilmiştir.

1904 tarihli bir mahkeme kaydında geçen bilgilere göre, mektebin Devedede Mahallesi'ndeki kilisenin⁶³⁹ bünyesinde olduğu anlaşılmaktadır. Söz konusu dönemde mektepte biri erkek biri kadın iki eğitimci bulunmakta olup bunlardan birinci öğretmen Vahan Efendi, bayan olan ikinci öğretmen ise Orniye binti Nazret Hanımdır⁶⁴⁰. Kilise mektebi olarak başlıklandırılan bu okulun dışında da Ermenilere ait benzer sıbyan mektepleri olması muhtemeldir. Fakat bu konuda yeterli kayıt bulunmamaktadır.

⁶³⁶ Y. İlgar, "Afyonkarahisar Ermenilerinde Kültürel ve Dini Hayat", s. 231-232.

⁶³⁷ *Maarif-i Umumiye Nezareti Mecmuası (MUNM)*, İstanbul 1334, s. 8.

⁶³⁸ N. Günay, *a.g.t.*, s. 85.

⁶³⁹ Bahsi geçen kilise, eski kayıtlarda Meryem Ana Kilisesi, bazı sicil kayıtlarında ise Yukarı Kilise olarak adlandırılan kilisedir.

⁶⁴⁰ AŞS.nr. 636/6.

2.1.1.2. Ermeni Rüştiyeleri

1892/H.1310 tarihli vilayet salnamesinde merkez kazada 1 tane Ermeni erkek rüştiyesi bulunduğu ve bu okulda 250 öğrencinin eğitim gördüğü belirtilmekte⁶⁴¹ ise de bu bilgi maarif salnamelerinde geçen bilgilerle çelişmektedir. Zira maarif salnamelerinde şehirde bulunan ikinci Ermeni erkek rüştiyesinin açılış tarihi 1883/H.1300 senesi olarak ifade edilmektedir. Nitekim 1898/H.1316 tarihli Maarif Salnamesine göre Afyonkarahisar'da ikisi erkek, biri kız mektebi olmak üzere toplam üç Ermeni Rüştiyesi bulunmaktadır.

Bu rüştiyelerden birisi XVII. Yüzyılda Erkek Ermeni okulu olarak diğerleri ise XIX. Yüzyıl sonlarında kız ve erkek rüştiyesi olmak üzere ayrı ayrı faaliyete girmiştir⁶⁴². Kayıtlardan ruhsatsız oldukları anlaşılan bu üç okuldan en eskisi olan Ermeni Erkek Rüştiyesi 1600 senesinde, ikinci Ermeni Erkek Rüştiyesi 1883 senesinde, Ermeni kız rüştiyesi ise 1892/H.1310 senesinde açılmıştır⁶⁴³. İki erkek rüştiyesinin eski olanında 1898/H.1316 ve 1899/H.1317 kayıtlarına göre 180, 1901/H.1319 ve 1903/H.1321 yılı kayıtlarına göre 182 erkek öğrenci öğrenim görmektedir⁶⁴⁴. Diğer Ermeni Erkek Rüştiyesi'nde ise 1898/H.1316 yılı kayıtlarında 13 öğrencinin bulunduğu belirtilse de, 1899/H.1317 yılı kayıtlarında bu sayının 130 olduğu, 13 sayısının sehven yazıldığı anlaşılmaktadır. Nitekim bu okulun 1901/H.1319'da 135, 1903/H.1321'de de 140 erkek öğrencisi olduğu görülmüştür⁶⁴⁵.

⁶⁴¹ HVS, sene 1310, defa 19, s. 474-475.

⁶⁴² Süleyman Gönçer, *Afyon İli Tarihi*, C. II, Afyon-1991, s. 85.

⁶⁴³ SNMU, sene 1316, defa 1, s. 1042-1043.

⁶⁴⁴ SNMU, sene 1316, defa 1, s. 1042-1043; sene 1317, defa 2, s. 1184-1185; sene 1319, defa 4, s. 594-595; sene 1321, defa 6, s. 497.

⁶⁴⁵ SNMU, sene 1316, defa 1, s. 1042-1043; sene 1317, defa 2, s. 1184-1185; sene 1319, defa 4, s. 594-595; sene 1321, defa 6, s. 497.

1892 yılında açıldığı⁶⁴⁶ belirtilen kız rüşdiyesinde 1898/H.1316 ve 1899/H.1317 yılı kayıtlarına göre 63, 1901/H.1319 yılı kayıtlarına göre 64, 1903/H.1321 kayıtlarına göre ise 70 kız öğrenci öğrenim görmüştür⁶⁴⁷.

Bu okulların öğrenci sayılarının tamamen erkek veya tamamen kız oluşu karma eğitim uygulanmadığını göstermektedir. Rüştiye derecesinde Ermeni öğrenci sayıları cinsiyetlerine göre kıyaslandığında, Ermeni kız çocuklarının eğitim oranının erkek çocuklara göre çok daha düşük olduğu sonucu ortaya çıkmaktadır.

2.1.1.3. Protestan Okulu

Afyonkarahisar şehir merkezinde daha çok azınlıklara yönelik misyoner faaliyetleri kapsamında XX. Yüzyıl başlarında İngilizler tarafından açılmış bir okuldur. 1915-16/H.1334 tarihli maarif kayıtlarına göre, şehir merkezinde bir tane Protestan mektebi mevcuttur⁶⁴⁸. Şehirdeki Protestanların ekserisi Ermenilerden oluştuğu için bu okul da Ermeni okulu olarak değerlendirilebilir.

Okulu yaptıran kişi bir İngiliz misyonerdir. XX. Yüzyıl başlarında İzmir’de oturan Jeymis Mac Not adındaki bu kişinin, Afyonkarahisar’da muhtemelen Kubbeli Mahallesi’nde sahibi olduğu arsaya bir adet Protestan mektebi, bir adet mabet ve din adamları için ev yaptırmak istediği görülmektedir. 1909 tarihinde padişah iradesine arz edilen bu steki Çevrede oturan Müslüman ahalinin itirazları üzerine Mac Not’ın binanın dışarıya bakan pencerelerinin renkli camdan yapılacağını taahhüt etmesiyle gerekli inşa izni verilmiştir⁶⁴⁹.

Okul ilk açıldığında 50 öğrencisi mevcutken 1915-16/H.1334 tarihli maarif kayıtlarına göre bu sayı 51’i erkek, 26’sı kız olmak üzere toplam 77 öğrenciye yükselmiştir. Aynı dönemde okulun 3’ü erkek 1’i kadın toplam 4 öğretmeni

⁶⁴⁶ 1317 tarihli Maarif Salnamesi’nde okulun açılış tarihi sehven 1300 yılı olarak belirtilmiştir. *SNMU*, sene 1317, defa 2, s. 1184-1185.

⁶⁴⁷ *SNMU*, sene 1316, defa 1, s. 1042-1043; sene 1317, defa 2, s. 1184-1185; sene 1319, defa 4, s. 594-595; sene 1321, defa 6, s. 497.

⁶⁴⁸ *MUNM*, 1334, s. 8.

⁶⁴⁹ Yusuf İlgar, “XX. Yüzyıl İlk Çeyreğinde Afyonkarahisar Şehrinde Eğitim-Öğretim”, *VI. Afyonkarahisar Araştırmaları Sempozyumu Bildirileri*, Yay. Haz. Mehmet Sarlık, 10-11 Ekim 2002, Afyonkarahisar, s. 541-542.

bulunmaktadır⁶⁵⁰. Diğer taraftan Ermenilere ait diğer rüştüyelerin aksine bu okulda karma eğitim uygulanması dikkat çekmektedir.

Bu okulda uygulanan eğitim programı daha sonra şehirdeki diğer Ermeni okullarında da uygulanmıştır. Okulda Türkçe, İngilizce, Fransızca, matematik, coğrafya, fen bilgisi, Türk tarihi, din, resim ve müzik dersleri okutulmaktaydı. Ermeni tarihi ise illegal yollardan öğretiliyordu⁶⁵¹.

Okullar ve din iç içe bir nitelik arz ediyordu. Misyonerlik kapsamında açılmış bir okul için bu durum şaşırtıcı değildi. Eğitim sürecinde ulusal birlik ve kimlik kazandırılmaya çalışılan Ermeni talebeler 12 yıl eğitim süresi olan bu okuldan mezun olduktan sonra eğitimlerine daha çok Fransa, İtalya gibi ülkelerde devam ediyorlardı⁶⁵².

2.2. DİN

Osmanlı Devleti'nin hoşgörü çerçevesinde geliştirdiği ve basitçe "her toplumu inançlarına göre örgütleme" mantığıyla uygulanan millet sisteminde azınlıklar etnik kimlikleri doğrultusunda değil mezheplerine göre sınıflandırılmıştır. Fatih Sultan Mehmet 1461 yılında Bursa Ermeni Metropoliti'ni İstanbul'a çağırarak Ermeni milletinin patriği ve millet başı olarak ataması⁶⁵³, Ermeniler için yeni bir yapılanmanın ilk işaretiydi. O zamana kadar Ermeni halkının ruhani lideri Eçmiyazin (Erivan) deki katoğikos olup, diğerleri Sis ve Ahdamar (Van) Katoğikoslarıdır. Ermenilerin, Kudüs'te de bir patriği bulunmaktaydı⁶⁵⁴.

Ermeni cemaatinin tüm dini ayinleri kilise kurallarına göre yapılıyordu. Kilise merkezli olarak cemaate yapılan telkinlerde çalışma aşkı, onur duygusu, ahlakî

⁶⁵⁰ *MUNM*, 1334, s. 8.

⁶⁵¹ G. Tcherkezian, *a.g.m.*

⁶⁵² *A.g.m.*

⁶⁵³ İlber Ortaylı, "Osmanlı Barışı", *Türkiye Günlüğü*, S. 58, (Kasım-Aralık 1999), s. 14; K. Gürün, *a.g.e.*, s. 77.

⁶⁵⁴ 1678 yılında Kudüs Patriği, Afyonkarahisar kiliselerinin de bağlı bulunduğu Ankara'daki Kehremir Manastırı'nın piskoposu Rahip Mardiros veled-i Serkiz'dir. *AŞS*.nr. 515/102; Kudüs'deki Ermeni patrikhanesi için bkz. Yavuz Ercan, *Kudüs Ermeni Patrikhanesi*, Ankara-1988.

değerler ön plana çıkmaktaydı ki, bu durum hemen hemen bütün dinlerde müşterek bir noktadır. Sarhoşluk ve tembellik hoş görülmez, cezalandırılırdı⁶⁵⁵.

Diğer taraftan devlet cemaatlerin dini hayatına müdahalede bulunmamakla beraber, dini kurumların işleyiş usulü ve bu alanda muhtemel suistimal ve yolsuzluklara karşı bazı tedbirler alıp, yaptırımlar uygulamaktaydı. Zaman zaman gayrimüslim din adamlarına gönderilen emir ve beratlarda halka karşı adil olunması, evlenme ve boşanmalarda usulsüzlük yapılmaması ve kiliselere vakfedilmiş para ve gayrimenkullerin usulünce işletilmesi özellikle tembih olunmuştur⁶⁵⁶.

Osmanlı hukuk sisteminde her cemaat medeni ve dini konularda kendi cemaat hukuklarını uygulama hakkına sahip oldukları için, Afyonkarahisar'daki gayrimüslimlerin dini hayatlarıyla ilgili olarak, mahkeme sicil defterlerine aksetmiş yeterli kayda rastlanılmamıştır. Söz konusu kayıtlara dolaylı yoldan aksetmiş bazı bilgilerden yola çıkarak gayrimüslimlerin dini hayatı hakkında genel bir değerlendirme yapılmaya çalışılmıştır.

Afyonkarahisar'daki gayrimüslimler dini tasnife göre Hıristiyanlar ve Yahudilerden oluşmaktaydı. Hıristiyanlar ise tamamı Ermeni olan Gregoryenlerden, yine büyük bir kısmı Ermeni, muhtemelen az bir kısmı da Rum olan Protestanlardan, çoğunluğunu Ermenilerin teşkil ettiği tahmin edilen Katoliklerden ve tamamına yakını Ortodoks olan Rumlardan oluşmaktaydı.

Söz konusu mezheplerin nüfusa göre dağılımına bakıldığında ise, nüfusun çok büyük bir kısmının Gregoryen olduğu anlaşılmaktadır. Nitekim 1915 yılında Afyonkarahisar'da "Tehcir Kanunu"nun uygulanmasına dair bir belgede şehirden göç ettirilen Ermeni sayısı 5.769 olarak belirtilmektedir⁶⁵⁷. Söz konusu kanunun uygulandığı nüfusun tamamına yakınının Gregoryen olduğu gerçeğinden hareketle, Afyonkarahisar'daki Ermenilerin üçte ikisinden fazlasının bu mezhebe mensup oldukları söylenebilir.

Gregoryenlerden sonra en kalabalık mezhep grubunu Protestanlar oluşturmaktaydı. Şehirde Protestanlara ait Kilise ve okul bulunması bu kanaati

⁶⁵⁵ G. Tcherkezian, *a.g.m.*

⁶⁵⁶ AŞS.nr. 515/102; nr. 523/227; nr. 551/288.

⁶⁵⁷ BOA. DH.EUM, 2.Şb.68/73.

güçlendirmektedir. Sayıları çok olmamakla beraber şehirde Katolik ve Ortodoksların da yaşadığı anlaşılmaktadır.

2.2.1. İbadethaneler

Gayrimüslim tebaanın XVIII. Yüzyıla kadar yeni ibadethaneler yapması çeşitli sebeplerle yasaklanmış olsa da, bu yasak belirtilen yüzyıldan itibaren kalktığı gibi Tanzimat döneminde bazı kolaylıklar da sağlanmıştır. 1856 Islahat Fermanı, gayrimüslim Osmanlı vatandaşlarının hukukî statülerinde, dinî ve sosyal yaşantılarında değişiklik yapacak düzenlemeleri içeriyordu. Fermada yer alan “*Bir mezhebe bağlı olan zimmîlerin sayıları ne olursa olsun, mezheplerinin gereği olan ibadetlerini serbestçe icra etmeleri için lüzumlu tedbirler alınacaktır. Kimse din ve mezhebinin gereklerini yerine getirirken engellenemeyecek...*”⁶⁵⁸ şeklindeki ifadelerden gayrimüslimlerin dini özgürlüklerinin güvence altına alındığı anlaşılmaktadır. Devlet merkezi, farklı cemaatler arasındaki dengeleri gözetmek kaydıyla bütün gayrimüslim unsurlara dini hayatlarını yaşayabilecekleri bir ortam sunmuştur.

XIX. Yüzyıl’ın sonları ve XX. Yüzyıl’ın başlarında gayrimüslimlerin rahatlıkla yeni ibadethaneler inşa edebildikleri görülmektedir. Burada devlet merkezinin üzerinde hassasiyetle durduğu konu; bu tür binaların inşasında ya da tamiratında suiistimallerin önlenmesidir. Bu sebeple devlet merkezi ilgili cemaatin patrikhane aracılığıyla talep ettiği tamiratın veya yeni inşa edilecek binanın özelliklerini ayrıntılı bir şekilde vilayet veya sancak merkezlerine göndermekte, inceleme neticesinde masrafların hangi kaynaklardan karşılanacağı da belirtildikten sonra izin vermektedir. Devlet merkezinin bu konularda aşırı hassasiyet göstermesi gayrimüslim nüfus üzerinde oluşabilecek baskı ve suiistimal endişesi ve ayrıca din adamlarının cemaatleri üzerinde tahakküm kurma kaygısıyla açıklanabilir⁶⁵⁹.

Diğer taraftan özellikle dini yapıların inşası konusunda binaların yapılacağı mahallerin de diğer cemaatleri rahatsız etmeyecek şekilde dikkatli seçilmesi üzerinde

⁶⁵⁸ G. Bozkurt, *a.g.e.*, s. 55–56.

⁶⁵⁹ A. Gürel, *a.g.e.*, s. 37.

hassasiyetle durulan bir başka konu idi. Mesela 22 Temmuz 1891 tarihinde Şuray-ı Devlet'ten Adliye ve Mezâhip Nezareti'ne gönderilen bir mazbatada; Sivas'ın bir mahallesinde yapılması düşünülen okul ve kilisenin, bahsi geçen mahalledeki arsa üzerinde Rum Metropolitliği ile olan itilaf giderildikten sonra inşaat için bir engel bulunmadığı belirtilmiştir⁶⁶⁰. Afyonkarahisar'da ise inşa edilmesi düşünülen Protestan kilisesi ve okulunun bulunduğu mevkideki Müslümanları rahatsız etmemesi için dışa bakan camlarının renkli camdan yapılması şartı konulmuştur⁶⁶¹. Anlaşıldığı kadarıyla devlet idaresi özellikle ibadethane ve diğer dini hususlarda cemaatler arasında çıkması muhtemel problemleri başlangıçta çözüme yolunu tercih etmiştir.

Gayrimüslimlerin ibadethanelerinde gerçekleştirilen tamiratlarda çok sık olmamakla beraber bazen engellemelerle karşılaşılabilirdi. Bu gibi durumlarda resmi makamlardan alınan izinle yapılan tamiratları engellemeye çalışanlar Müslüman dahi olsalar cezalandırılmaktaydı⁶⁶².

Afyonkarahisar'daki Müslümanlarla gayrimüslimlerin dini yaşantıları açısından birbirlerine müdahaleleri söz konusu değildir. Bilakis birbirlerinin inançlarına saygılı oldukları anlaşılmaktadır. Din ve mezheplere göre her cemaatin ibadet yerlerinin faaliyette bulunması bunun en önemli göstergesidir.

Afyonkarahisar'daki Hıristiyan cemaatin mezhepsel dağılımı konusunda detaylı bilgiler mevcut olmasa da şehir merkezinde farklı dönemlerde üç kilisenin bulunduğu anlaşılmaktadır. Bunlardan Aziz Mary (Meryem Ana) ve Aziz Toros olmak üzere ikisi Apostolik (Gregoryen), birisi de Protestan kilisesidir⁶⁶³. Fakat bu üç kilise aynı dönemde faal olmamıştır. Nitekim hem 1885/H.1302, hem de 1889/H.1306 tarihli Hüdavendigâr Salnamelerine göre, kaza merkezinde 2 tane kilise bulunmaktadır⁶⁶⁴. Osmanlı Devleti'nin son dönemlerine ait önemli bir kaynak olan Şemseddin Sâmî'nin *Kâmûs'ul A'lâm*'ında da şehirde iki kilise bulunduğu bilgisi yer almaktadır⁶⁶⁵. Yine aynı dönemlere şehir hakkında bilgiler nakleden Mehmed Ziya

⁶⁶⁰ A. Gürel, *a.g.e.*, s. 38.

⁶⁶¹ Y. İlgar, "...Afyonkarahisar Şehrinde Eğitim-Öğretim", s. 541-542.

⁶⁶² A. İ. Karataş, *a.g.m.*, s. 93.

⁶⁶³ G. Tcherkezian, *a.g.m.*

⁶⁶⁴ HVS, sene 1302, defa 12, s. 478; HVS, sene 1306, defa 16, s. 92-93.

⁶⁶⁵ Ş. Sâmî, *a.g.e.*, s. 3626.

da XX.Yüzyılın hemen başlarında Afyonkarahisar'da iki kilise bulunduğunu belirtmekte fakat o da kiliseler hakkında bilgi vermemektedir⁶⁶⁶.

XVII. Yüzyılın başlarında şehre gelen seyyah Simeon ise burada bir kilise ile bir manastırdan bahsetmektedir⁶⁶⁷. Fakat Afyonkarahisar'da bir manastırın varlığına dair başka kaynaklarda bilgi geçmemektedir. Muhtemelen Simeon kale eteklerinde şehre hakim bir noktada bulunan Meryem Ana Kilisesi'ni manastır olarak algılamıştır.

Mahkeme sicil kayıtlarında şehirdeki kiliselerden muhtemelen coğrafi konumlarıyla bağlantılı olarak genellikle aşağı kilise ve yukarı kilise şeklinde bahsedilmektedir⁶⁶⁸. Yukarı Kilise olarak adlandırılan kilise Aziz Mary Kilisesi, Aşağı Kilise olarak adlandırılan kilise ise Aziz Toros Kilisesi'dir. 1901/H.1319 tarihli bir arşiv belgesinde geçen kaza merkezinde Protestanlara ait bir kilise bulunmadığı⁶⁶⁹ bilgisinden hareketle, söz konusu iki kilisenin de Gregoryenlere ait olduğu sonucu ortaya çıkmaktadır. Zira Protestan Kilisesi belirtilen tarihten kısa bir süre sonra faaliyete geçecektir.

Bahsi geçen iki kiliseden aşağı kilise olarak adlandırılanının 1902 yangınında⁶⁷⁰ kullanılmaz duruma geldiği, XX. Yüzyıl başlarında ise şehirde yeni bir Protestan kilisesinin yapıldığı görülmektedir. Dolayısıyla yanan ve hizmet dışı kalan Gregoryen kilisesinden kısa bir süre sonra şehirde yeni bir Protestan Kilisesi'nin inşasıyla kilise sayısı tekrar ikiye yükselmiştir. Nitekim 1914 yılına ait şehir imar haritasında da iki adet kilisenin yer alması, üçüncü kilisenin ya kullanılmaz halde bulunduğunu veyahut tamamen yıkılmış olduğunu göstermektedir.

XVII. Yüzyılın sonlarına ait kayıtlardan Afyonkarahisar'daki Ermeni Apostolik (Gregoryen) kiliselerinin Ankara'daki Kehremir Manastırına, onun da İstanbul patrikhanesine bağlı olduğu görülmektedir. 5 Nisan 1678 tarihli mahkeme sicil kaydına göre belirtilen dönemde Karahisar-ı Sahip, Konya, Akşehir kazalarındaki Ermeni kiliselerinin bağlı olduğu Ankara'daki Kehremir Manastırı'nda

⁶⁶⁶ Mehmed Ziya, *a.g.e.*, s. 288.

⁶⁶⁷ Simeon, *a.g.e.*, s. 259.

⁶⁶⁸ AŞS.nr. 583/202.

⁶⁶⁹ BOA. İrade Adliye ve Mezâhib, vesika no.21.

⁶⁷⁰ 1902 yangınına ait yangın raporunda pek çok ev ve dükkânın yanı sıra üç caminin, Mevlevihane'nin, iki dergâhın ve bir kilisenin yandığı belirtilmektedir. BOA. Y.PRK.AZJ./44/74.

beratlı olarak piskoposluk yapan Mardiros veled-i Serkiz adlı rahip, aynı zamanda Kudüs Patrikliği görevini de sürdürmesinden dolayı piskoposluk görevini Ankara’da papazlar arasından seçimle belirlenen İstefanos adlı rahibe devretmiştir. Bunun üzerine rahip İstefanos; Ankara, Karahisar-ı Sahip, Konya, Akşehir ve havalisinde yaşayan bütün Gregoryen Ermenilerin piskoposu olmuştur⁶⁷¹. Seyyah Simeon da buradaki Ermenilerin Ankara Piskoposluğuna bağlı olduğunu belirtmektedir⁶⁷². Daha sonra ise Ermeni cemaati bünyesinde yapılan yeni düzenleme ile Afyonkarahisar’daki Ermeni kiliseleri Kütahya’ya bağlanmıştır. 1844 yılında Kütahya ve çevresi Ermeni Murahhaslığı’na Toma Mersem adında bir rahip atanmıştır. İstanbul Ermeni Patriği Matyos Piskopos’un isteği doğrultusunda Afyonkarahisar Ermenileri Uşak Ermenileriyle birlikte dini bakımdan Kütahya’ya bağlanmıştır⁶⁷³.

Dini hayat tamamen içe dönük ve toplumsal etkiye kapalı bir alan olmasına rağmen ibadethanelerin düzenlenme şeklinde Ermenilerle Müslümanlar arasında bazı benzerlikler de görülmekteydi. Afyonkarahisar’da Gregoryan kiliselerinde kadın ve erkekler için ayrı mekânlar bulunmaktaydı. Bu durum Müslümanların camilerdeki kadın ve erkek yerlerinin ayrılmasına benzemekteydi. Cinsiyet ayırımına dayalı bu düzenleme aynı zamanda Gregoryan Ermenilerin diğer Hıristiyan cemaatlerine göre daha mutaassıp oluşlarıyla da ilgili değerlendirilebilir. Gregoryanlar arasında yağın olduğu anlaşılan bu düzenleme Anadolu’nun diğer kentlerindeki kiliselerde de mevcuttu. Mesela Yozgat’ta da Ermeni kiliselerinde kadınlar ve erkekler için ayrı mekânlar bulunduğu tespit edilmiştir⁶⁷⁴. Burnaby gezdiği Anadolu şehirlerinde benzer şekilde kiliselerde kadınlar için kafeslerle ayrılmış bölümlerden bahsetmektedir⁶⁷⁵.

Afyonkarahisar’da yaşayan diğer gayrimüslim cemaatlerden sadece Yahudilerin ibadethaneleriyle ilgili olarak cüzi bilgilere ulaşılabilmektedir. Buna göre XVI. Yüzyılın ilk yarısından itibaren şehirde yaşayan az sayıdaki Yahudi cemaatinin,

⁶⁷¹ AŞS.nr. 515/102.

⁶⁷² Simeon, *a.g.e.*, s. 259.

⁶⁷³ Zübeyde Tiryakioğlu Kazak, *XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Şer’iyye Sicillerine Göre Karahisar-ı Sahip Sancağı*, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yakınçağ Tarihi Bilim Dalı, Basılmamış Doktora Tezi, Ankara-2003, s. 229.

⁶⁷⁴ T. N. Karaca, *a.g.e.*, s. 48.

⁶⁷⁵ F. Burnaby, *a.g.e.*, s. 232.

mahallelerinde bir ibadethaneleri⁶⁷⁶ ve bir de mektepleri bulunmaktaydı⁶⁷⁷. Yahudiler şehri önceden terk ettikleri için incelenen dönemde bu tür bir dini yapı mevcut değildir.

2.2.1.1. Aziz Mary Kilisesi (Meryem Ana Kilisesi-Yukarı Kilise)

Şehirdeki kiliselerden en eski ve en büyüğü Kale eteklerindeki Meryem Ana Kilisesi'dir. Meryem Ana ismi kiliseyi tanımlamak için Müslümanların kullandığı bir nitelemedir⁶⁷⁸. Zira Ermeni cemaati arasında kilisenin ismi Aziz Mary idi. Diğer taraftan mahkeme kayıtlarında muhtemelen kilisenin şehre göre konumundan dolayı bu dini yapıdan mahalli bir isimlendirme ile "Yukarı Kilise" olarak da bahsedilmektedir⁶⁷⁹.

Bu dini yapının kalıntıları hala mevcuttur. Bu kalıntılar Kale Mahallesi'nde, Afyonkarahisar Kalesinin güney eteğinde günümüzde harabe halindeki bir evin temel kısmında bulunmaktadır. Avlu içerisindeki bir evden müteşekkil bu mekânda, Kilise kalıntılarının yanı sıra Ermenilere ait yazılı taşlar ve Bizans dönemine ait işlemeli taşlar bulunmaktadır⁶⁸⁰.

Kilisenin inşa tarihi bilinmese de 1575 yılına ait kayıtlarda kilisenin adına ve bulunduğu mevkie atfen "*Mahalle-i Kilisa-yı Ermeniyan*"⁶⁸¹ şeklinde bir ifadenin kullanılması söz konusu dönemde kilisenin varlığına işaret etmektedir. Aynı döneme ait başka kayıtlarda da doğrudan isim zikredilerek mahalleye ve buradaki kiliseye *Meryem Ana* isminin verildiği anlaşılmaktadır. Kilisenin bulunduğu mahalle XVI. Yüzyıla ait kayıtlarda Ermeniyan Mahallesi, XVII. Yüzyıldan XIX. Yüzyılın son çeyreğine kadar Nasara Mahallesi daha sonraları da Devedede Mahallesi olarak adlandırılmıştır. 1673 yılı itibariyle kayıtlardan anlaşıldığına göre kilisenin

⁶⁷⁶ Yahudilerin ibadethaneleri sicil kaydında kilise olarak yazılmıştır. AŞS.nr. 550/75.

⁶⁷⁷ Ö. F. Atabek, *a.g.e.*, s. 119.

⁶⁷⁸ Mesela Maraş'ta bulunan bir Ermeni kilisesinin adı Surp Asdvadzadzin Kilisesi iken Afyonkarahisar'dakine benzer bir şekilde halk buraya İslâmî terminolojiyle "Meryem Ana Kilisesi" adını vermekteydi. N. Günay, *a.g.t.*, s. 81.

⁶⁷⁹ AŞS.nr. 583/202.

⁶⁸⁰ *Afyonkarahisar Arkeoloji Müzesi Envanter Kaydı*, Envanter No. 03.00.0/1.0

⁶⁸¹ Ü. Bulduk, *a.g.t.*, s. 102.

bulunduğu Nasara Mahallesi'nde üç papaz bulunmaktadır⁶⁸². Söz konusu dönemde şehirde başka bir kilise bulunmadığından bu üç papazın Meryem Ana Kilisesi'nde görevli olduğu anlaşılmaktadır.

XIX. Yüzyılın başlarına ait bir mahkeme kaydında söz konusu kiliseden Meryem Ana Manastırı olarak bahsedilmekteyse de bu ifadenin sehven yazıldığı düşünülmektedir. Zira kilisenin fiziki yapısı manastır olarak kullanılmaya imkân vermemektedir. Bahsi geçen dönemde kilisenin rahibi olan Artin'nin uygunsuz davranışları ve halka zulüm yapmasından dolayı azledilip yerine Rahip Garebet'in görevlendirildiği belirtilmektedir⁶⁸³.

İki katlı olan kilise binasında erkelere ve kadınlara mahsus bölümler, avlu, misafirhane, kiler yer almakta ve alt katta bir ahır bulunmaktaydı. Zamanla yıpranan binanın bazı tamiratlar geçirdiği anlaşılmaktadır. XVII. Yüzyılın ikinci yarısında bakımsızlık nedeniyle kilisenin özellikle duvarlarının nem ve rutubetten zarar gördüğü anlaşılmaktadır. Kilise cemaati papazlarının öncülüğünde durumu 1671 yılında ordu-yı hümâyûna arz etmişlerdir. Bunun üzerine merkezden gelen fermanla; kilisede keşif yapılarak durum arz olduğu gibiyse, eski haline uygun olarak tamiratının yapılması emredilmiştir. Ferman üzerine aralarında mütesellim, kadı ve bazı camii imamlarının bulunduğu bir bilirkişi heyeti oluşturularak gerekli incelemeler yapılmıştır⁶⁸⁴. Yapılan keşifte kilisenin hem müstemilatının hem de ibadethane kısmının harap olduğu, duvarlar ve çatının tamiratının gerekliliği tespit edilmiştir. Keşif raporu doğrultusunda kilise tamir edilmiştir. Tamirden sonra muhtemelen bir usulsüzlük olup olmadığı maksadıyla yeniden keşif yapılmıştır⁶⁸⁵.

2.2.1.2. Aziz Toros Kilisesi (Surp Toros Kilisesi-Aşağı Kilise)

Afyonkarahisar'da faaliyet gösteren iki Apostolik kilisesinden birisi olan ve yerel adlandırmayla Aşağı Kilise olarak bilinen kilisenin Ermeni cemaati arasındaki

⁶⁸² Söz konusu kişiler, Papaz Bâlî, Papaz Taşçıoğlu, Papaz Serkiz'dir. Bkz. M. Karazeybek, *a.g.t.*, s. 176.

⁶⁸³ AŞS.nr. 551/288.

⁶⁸⁴ Y. İlgar, "Afyonkarahisar Ermenilerinde Kültürel ve Dini Hayat", s. 242-243.

⁶⁸⁵ M. Karazeybek, *a.g.t.*, s. 175-176.

resmi adı Aziz Toros Kilisesi'dir. Bazı sicil kayıtlarında kiliseden Surp⁶⁸⁶ Toros Kilisesi olarak da bahsedilmektedir⁶⁸⁷. Diğer taraftan kilise tamirıyla ilgili bir arşiv belgesinde de kilisenin adı "Aşağı Kilise denilmekle maruf Surp Toros Kilisesi" şeklinde zikredilmektedir⁶⁸⁸.

Kilisenin inşa tarihiyle ilgili herhangi bir bilgi tespit edilememiştir. İncelenen dönemde kiliseden bahseden en eski bilgi, 1844 tarihli bir mahkeme kaydında geçenlerle sınırlıdır. Söz konusu mahkeme kaydında Aşağı Kilise Mütevellisinden bahsederken⁶⁸⁹ dolaylı olarak kilisenin ismi zikredilmiştir. Buradan hareketle kilisenin söz konusu tarihte mevcut olduğu ve hatta bir süre sonra ise tadilattan geçtiği⁶⁹⁰ anlaşılmaktadır. Yine 1853 Tarihli bir arşiv belgesinde kilisenin zarar gören ve tehlike arzeden bahçe duvarının tamirata için merkezden verilen izinden bahsedilmektedir⁶⁹¹.

Kilisenin, mahkeme kayıtlarında kimi zaman Hıristiyan Mahallesi olarak adlandırılan Ardıç Mahallesi'nde bulunduğu dair ciddi veriler mevcuttur. Aynı mahallede bulunan Kuyulu Mescit ile söz konusu kilisenin birbirine yakın konumda olduğu söylenebilir. Yerel düzeyde yapılan araştırmalarda da kilisenin günümüzdeki Cumhuriyet İlköğretim okulunun bahçesinde bulunduğu tespit edilmiştir⁶⁹². Diğer taraftan 1902 yılında Afyonkarahisar'da yaşanan büyük yangında yok olan bir kiliseden, üç camiden ve iki dergâhtan bahsedilmektedir⁶⁹³. Yanan dergâhlardan birisinin Ardıç Mahallesinde Kuyulu Mescit ile bitişik Kadiri Tekkesi olduğu dönemin tanıklarının hatıratlarında da geçmektedir⁶⁹⁴. Kadiri Tekkesi'nin ve Kuyulu Mescit'le birlikte yandığı söylenen kilisenin bu kilise olduğu anlaşılmaktadır.

⁶⁸⁶ "Surp" kelimesi İslâm terminolojisindeki "Hazreti" ifadesine karşılık olup, Ermeni dilinde "aziz" anlamına gelir. Bu kelime genel olarak Anadolu'daki Ermeni kiliselerinin çok büyük bir kısmının isminde kullanılan öncül bir sıfattır. Mesela Maraş'taki Surb Sarkis, Surp Isdepanos, Surp Asdvadzadzin kiliselerinin isimlerinde olduğu gibi. N. Günay, *a.g.t.*, s. 81.

⁶⁸⁷ AŞS.nr. 636/326.

⁶⁸⁸ Hariciye Nezareti Mektubi Kalemi BOA. HR.MKT. Dosya No: 63, Gömlek No: 51.

⁶⁸⁹ Bahsi geçen mahkeme kaydında Ordan oğlu Heci Kirkor veled-i Agop'un Aşağı Kilise Mütevellisi olduğu belirtilmektedir. AŞS.nr. 567/336.

⁶⁹⁰ AŞS.nr. 581/25.

⁶⁹¹ BOA. HR.MKT. Dosya No: 63, Gömlek No: 51.

⁶⁹² Y. İlgar, "Afyonkarahisar Ermenilerinde Kültürel ve Dini Hayat", s. 238-239.

⁶⁹³ BOA. Y.PRK.AZJ./44/74.

⁶⁹⁴ Ö. F. Atabek, *a.g.e.*, s. 120-122.

Yangından sonra kilisenin onarılıp tekrar hizmete sokulmaması, yangının kilisede büyük tahribat yaptığı şeklinde yorumlanabilir. Zira 1902 yangını sonrasında dair söz konusu kiliseden bahseden herhangi bir kayıt bulunmamaktadır.

2.2.1.3. Protestan Kilisesi

Afyonkarahisar’da yaşayan Ermeni nüfusun büyük bir kısmının Gregoryen olduğu daha önce belirtilmişti. Özellikle XIX. Yüzyıldan itibaren Anadolu genelinde daha çok azınlıklara yönelik misyoner faaliyetleri sonucu Ermeniler arasında mezhep değiştirmek suretiyle Protestanlığa ve Katolikliğe geçişler yaşanmıştır. Afyonkarahisar’da ise Protestan etkisinin daha yüksek olduğu ve zamanla artan bir Protestan nüfusun olduğu görülmektedir. Dolayısıyla şehirdeki üçüncü kilise bahsi geçen nüfusun dini ihtiyaçlarını karşılamak için XX. Yüzyıl başlarında inşa edilmiş olan Protestan Kilisesi’dir.

1901 tarihli bir arşiv belgesinde yerli ve misafir statüsünde sayılarının 62 nefer olduğu belirtilen kaza merkezinde yaşayan Protestan nüfusun ibadet ve ayin konusunda bir kiliselerinin bulunmamasından dolayı sıkıntı çektikleri anlaşılmaktadır. Söz konusu cemaat mensuplarının ayinlerini cemaatin ruhani reisi Agob Birtanyan Efendi’nin evinde yapabilmek için izin talebi ve söz konusu evin kilise haline konulmamak şartıyla gerekli iznin verilmesi⁶⁹⁵, kilisenin bu tarihten sonra yapıldığını, kilise yapılıncaya kadar ise gerekli izinler alınarak ayinlerin evlerde gerçekleştirildiğini göstermektedir.

Kilisenin, Ulu Cami’nin güney istikametinde Namık Kemal İlköğretim okulunun bulunduğu mevkide olduğu anlaşılmaktadır. Nitekim 1914 tarihli Afyonkarahisar şehir merkezindeki mahalleleri, ibadethaneleri ve mezarlıkları içeren haritada da Meryem Ana Kilisesi kale eteklerinde, diğer kilise yani Protestan Kilisesi ise Ulu Cami yakınında yer almaktadır⁶⁹⁶. Cumhuriyet döneminde bir süre metruk kaldığı anlaşılan kilise binası, 1940’lı yıllarda şehirdeki okul binası sıkıntısından

⁶⁹⁵ BOA. İrâde Adliye ve Mezâhib, vesika no.21.

⁶⁹⁶ 1914 (R.1330) Tarihli *Afyonkarahisar İmar Haritası* (haritanın bir örneği Afyonkarahisar Müze Müdürlüğü’nde bulunmaktadır).

dolayı tadilattan geçirilerek eğitim hizmetinde kullanılmıştır. Fiziki mekânı eğitim ve öğretim faaliyetleri için yetersiz gelen Namık Kemal İlkokulu belirli bir süre bu kilise binasında faaliyet göstermiştir⁶⁹⁷. 1965 yılına kadar farklı kurumlarca farklı amaçlarla kullanılan kilise binası belirtilen tarihte yıkılmıştır.

Görüldüğü gibi Osmanlı Devleti'nde hangi millet ve dinden olursa olsun belirli bir yekün teşkil eden nüfusun ibadethane sıkıntısı varsa, devlet merkezi gerekli inşaat izinlerini kolaylıkla vermekteydi. Afyonkarahisar'daki Protestan nüfus için verdiğimiz örneğin benzerleri diğer kentlerde de mevcuttu. Mesela Maraş'ta zamanla sayıları arttığı anlaşılan Protestan Ermeni cemaat, 1859 yılında Ermeni vekili aracılığıyla, Osmanlı Hükümetine müracaat edip, ibadet edecek yerleri olmadığını söyleyerek kilise inşa etmek için izin istemişler ve gerekli izin kendilerine verilmiştir⁶⁹⁸. Kısa bir süre sonra Protestan nüfus daha da artmış olmalıdır ki, mevcut kilise yetersiz kalınca 1866 yılında ikincisinin inşasına yine hükümetçe izin verilmiştir⁶⁹⁹.

2.2.2. Misyonerlik

1673 kapitülasyonları ile sağlanan imtiyazlar Osmanlı tebaasındaki Katolikleri de kapsayacak şekilde genişletilince bu durum Katolik mezhebine geçişleri artırmıştır. Diğer taraftan bu mezhebe geçişleri arttıracak yeni propaganda unsuru olarak matbaalar gündeme gelmiştir. Fransa'nın yardımı ile 1698'de İstanbul'da açılan Ermeni matbaasında pek çok Ermenice Katolik propaganda risalesi basılmış, risaleler mezhepleri farklı olan diğer Ermeniler ve Rumlar tarafından tepkiyle karşılanmıştır. 1701'de Ermeni ve Rum patriklerinin müracaatı ile matbaalar kapatılırken, yakalanan misyonerler yurtdışına sürülmüş ve gayrimüslimlerin mezhep değiştirmesini yasaklayan bir kanun çıkarılmıştır. Buna rağmen, Katolikliğe geçişler gizli yollardan devam etmiş, 1740 tarihinde verilen kapitülasyon imtiyazlarından sonra bu durumun getirdiği ticari cazibe, Ermeniler

⁶⁹⁷ *Haber Gazetesi*, nr: 2788, 2 Haziran 1947.

⁶⁹⁸ N. Günay, *a.g.t.*, s. 81.

⁶⁹⁹ N. Günay, *a.g.t.*, s. 83.

arasında Katolikliğe geçişi hem hızlandırmış hem de alenileştirmiştir⁷⁰⁰. Dolayısıyla mezhepler üzerindeki bu değişim ve dış etki Ermenilerin hem cemaat ilişkilerine hem de Müslümanlarla olan ilişkilerine doğrudan aksetmiştir. Diğer taraftan Osmanlı toplumunda mezhep değiştiren gayrimüslimlerin ticari başarılarındaki artış da misyonerlerin işini kolaylaştırmaktaydı⁷⁰¹.

XIX. Yüzyıldan itibaren Amerikalı Misyonerler tarafından Anadolu genelinde başlatılan Protestan propagandası Ermeni cemaatinde yeni bir bölünmenin de başlangıcı olmuştur. Protestan misyonerler daha önce Balkan Ortodoksları üzerinde denedikleri fakat başarılı olamadıkları faaliyetlerini Anadolu'daki gayrimüslim nüfusa yöneltmişlerdir. Bu bağlamda misyonerlerin açtığı eğitim kurumları, kiliseler ve yayın yoluyla Protestanlığı benimseyen Ermeniler İstanbul Apostolik Kilisesi tarafından dışlanmıştır⁷⁰². ABD ve Avrupa kaynaklı misyonerliğe dayalı dinsel etkinin Ermeniler arasındaki mezhepsel birliğin bozulmasına sebep olması bu cemaatin söz konusu devletlerin kontrolüne girmesini kolaylaştırmıştır. Nitekim Amerikan dış misyoner örgütünün sekreteri Judson Smith "*Bütün bu asil hizmetlerimiz, Ermeni milletini bize karşı sonsuz sevgi ve şükran duygularına gark etti. Ve Ermenilerin yüreklerini çelik bir çengelle misyonerlere bağladı. Artık Ermeni milleti, bu koruyucularının ve velinimetlerinin ellerinde bir balmumu parçası gibidir*"⁷⁰³ diyerek Ermeniler başta olmak üzere gayrimüslimler üzerindeki dış etkiyi net bir şekilde açığa vurmuştur.

Misyoner okullarının mezhep geçişlerinde önemli bir etken olduğunu bu tür okulların açıldığı pek çok yerde görmek mümkündür. Mesela Yozgat'ta daha önceki nüfus kayıtlarında Protestan nüfus bulunmazken Amerikalı Misyonerlerin açmış olduğu Protestan okulunun faaliyete girmesi sonrası 1914'teki nüfus sayımına göre şehirde 213 kişilik bir Protestan cemaat oluşmuştur⁷⁰⁴. Afyonkarahisar'da da İngiliz misyoner Jeymis Mac Not'ın öncülüğünde yapılan çalışmalarla⁷⁰⁵ belirli bir Protestan nüfusun oluştuğunu tahmin etmekteyiz. Fakat bu hususta tespit edilmiş bir

⁷⁰⁰ Cevdet Küçük; "Osmanlılarda 'Millet Sistemi' ve Tanzimat", *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, C. IV, 1985, s. 1013.

⁷⁰¹ S. Faroqhi, *Osmanlı Kültürü...*, s. 297.

⁷⁰² G. G. Özdoğan-vd., *a.g.e.*, s. 57-58.

⁷⁰³ Ş. Kantarcı, *a.g.m.*, s. 15.

⁷⁰⁴ T. N. Karaca, *a.g.e.*, s. 69.

⁷⁰⁵ Y. İlgar, "...Afyonkarahisar Şehrinde Eğitim-Öğretim", s. 541-542.

rakam mevcut değildir. Şehirde Protestan kilisesi ve okulunun açılması bu tahmini güçlendirmektedir.

2.2.3. İhtida (Din Değiştirme)

Osmanlı Devlet idaresi ihtidalar konusunda İslâm fihhının hükümlerine sadık kalmıştır. Bu sebeptendir ki Osmanlı tarihinde din değiştirmeye dair herhangi bir zorlama görülmez⁷⁰⁶. Burada fikhî hükümler temel etken olmakla beraber zimmîlerden alınan vergileri de dikkate almak gerekir⁷⁰⁷.

İhtida etmek isteyen gayrimüslimler hiçbir zorlamaya maruz bırakılmadan kadı huzuruna gelip, buradaki meclis önünde *kelime-i şahadet* getirerek Müslüman olurdu. Daha sonra ismi değiştirilir, genellikle de kendilerine İslâm büyüklerinin isimleri verilirdi. Muhtedilerin eski ve yeni isimleri bu amaçla tutulan defterlere kaydedildiği gibi durumun din değiştiren kişinin bağlı olduğu kiliseye de bildirilmesi gerekiyordu⁷⁰⁸.

İhtida edenlerin çocukları konusunda da belirli kriterlere göre hareket edilmiştir. İhtida eden, kadın ise ve çocukları büluğa ermemişse bu durum mahkemece tespit edilir ve hukuki bir uygulama olarak annesinin yanında kalması gereken çocuk da İslâm dinine girmiş sayılırdı⁷⁰⁹. Mesela Yozgat'ın Sungurlu köyünde Müslüman olan bir Ermeni kadının çocuklarının kendisine verilip verilmemesi konusu Türklerle Ermeniler arasında anlaşmazlığa sebep olmuş, din değiştirme eylemi şahısları bağlasa da çocukların küçük yaşta olmasından dolayı annelerine verilmesi uygun görülmüştür⁷¹⁰.

İhtida eden gayrimüslimlerin eski dindaşları genellikle bu durumu kabullenmek istemezlerdi. Durumu bir toplumsal mesele haline getirip ihtida eden üzerinde baskı kurdukları da görülebilmekteydi. Hata daha ileri gidip ihtidanın resmiyet kazandırıldığı mahkemeyi basıp, sicil kayıtlarını yırtıp, din değiştiren kişiyi

⁷⁰⁶ Bu hususta istisna olarak devşirme sistemi tartışılan bir konudur.

⁷⁰⁷ Y. Ercan, *a.g.e.*, s. 198-199.

⁷⁰⁸ İ. H. Mercan, *a.g.m.*, s. 420-421.

⁷⁰⁹ Y. Ercan, *a.g.e.*, s. 201.

⁷¹⁰ T. N. Karaca, *a.g.e.*, s. 49.

kaçırdıkları da görülmüştür⁷¹¹. Mesela Yozgat'ta ihtida ederek bir Müslüman'la evlenen Ermeni kadın, durumu kabullenemeyen Ermeniler tarafından kaçırılmıştır⁷¹². Benzer bir durum farklı şartlarda Afyonkarahisar'da da yaşanmıştır. Kaimmakam Arif Bey'in ikinci eşi olan Ermeni kadın aralarında papazın da bulunduğu bir grup Ermeni tarafından zorla evinden alınmıştır⁷¹³.

İhtidalarda özellikle İslâm dinini benimseyen Ermeni kadınların durumu iki toplumun ayrışmaya başladığı son dönemlerde Ermeniler tarafından Türkleri karalama propagandalarında kullanılmış, bazı Avrupalılar da bu gibi din değiştirme eylemlerini “Türklerin Ermeni kadınlarında gözleri vardı” şeklinde basit ve gerçek dışı bir üslupla suçlama argumanı olarak kullanmaktan çekinmemişlerdir⁷¹⁴.

İhtida edenlerin bir kısmının bu tercihlerini masum bir kişisel istek olarak değerlendirmekle beraber, bazı gayrimüslimlerin farklı amaç ve beklentilerle de din değiştirip İslamiyet'i kabul ettikleri anlaşılmaktadır. Nitekim Anadolu'da uzun süre misyonerlik yapmış olan Amerikalı Lennep; din ve mezhep değiştirmeleri maddi sebeplere de dayandırmaktadır. Lennep'e göre bu sebepler arasında, kilise vergisinden kurtulmak, içinde bulunduğu egemen otorite bünyesindeki kişisel ve siyasal etkiyi muhafaza etmek, yabancı bir devletin belirli bir milletin üyelerine sağladığı himayeden ve özellikle de ticari imkânlardan⁷¹⁵ yararlanma gibi gizli amaçlar sayılabilir⁷¹⁶.

Diğer taraftan din değiştirme girişimlerinin bazen de genel konjonktürle ilgili olabildiği görülmektedir. Afyonkarahisar'da çok sık olmasa da öteden beri ihtidalar görülebilmekteydi. Mesela 1767 yılında aslen Kütahyalı olan fakat Afyonkarahisar'da ikâmet eden Ağye oğlu Kazaz Alekse adındaki bir Ermeni mahkemeye müracaat edip *kelime-i şahadet* getirerek Müslüman olmuştur⁷¹⁷. Özellikle toplumlar arası ayrışmanın üst seviyeye çıktığı Sevk ve İskân Kanunu'nun uygulanması sırasında Anadolu'nun pek çok yerinde olduğu gibi Afyonkarahisar'da da İslam Dini'ne girmek isteyen Ermenilerin olduğu anlaşılmaktadır. Söz konusu

⁷¹¹ Y. Ercan, *a.g.e.*, s. 201.

⁷¹² T. N. Karaca, *a.g.e.*, s. 48-49.

⁷¹³ Mustafa Oğuz, “Afyon'un İşgal Günleri”, *Sebat Gazetesi*, S.1009, 12 Kasım 1960.

⁷¹⁴ T. N. Karaca, *a.g.e.*, s. 49.

⁷¹⁵ Mesela Fransa'nın Osmanlı tebaasındaki Katoliklere belli dönemlerde sağladığı gümrük avantajları gibi.

⁷¹⁶ G. Şahin, *a.g.m.*, s. 217.

⁷¹⁷ E. A. Bakı, *a.g.e.*, s. 48-49.

dönemde din değiştirmeye yönelik bu tür girişimler karşısında Bâb-ı Âlî Dâhiliye Nezâreti Emniyet-i Umûmiye Müdüriyeti tarafından Karahisâr-ı Sahib Mutasarrıflığı'na gönderilen şifrede; “Kocası askerde ve ber-hayat bulunan Ermeni kadınlarının ihtidalarının kabulü câiz olamaz” şeklinde bir değerlendirme yapılmıştır⁷¹⁸.

Kadınların ihtidalarında yaşanan en önemli problem evlilik konusuydu. İslâm inancında Müslüman bir kadının gayrimüslim bir kişi ile evliliği söz konusu olamayacağından, ihtida eden kadınların eski eşlerinden boşanması bir zorunluluktur. Mesela 1747 yılına ait bir ihtida kaydına göre, Afyonkarahisar Nasara Mahallesinden Egsebet (Aksebet) adlı bir Ermeni kadın İslamiyet’i kabul ederek kocasından ayrılmıştır. Bazı gayrimüslimlerin ise ailece ihtida ederek bu sıkıntıyı çözdüğü görülebilmekteydi⁷¹⁹.

İhtidalarda en önemli konulardan birisi muhtedinin üzerinde bir baskı olup olmadığıdır. Bu sebeple ihtida edenler ve özellikle de çocuklar çeşitli mercilerce sorgulanırdı. Üzerlerinde baskı olmadığı anlaşılınca dini merasim yerine getirilirdi. Afyonkarahisar’da ihtida eden bir çocuğun sorgulanması itirazlar sebebiyle ikinci defa devlet merkezinde yapılmıştır. 1849 tarihli belgeye göre, Afyonkarahisar’da Karaman Mahallesi’nde bir berberin yanında çırak olarak çalışan 8 yaşındaki Ermeni çocuk kendi arzusuyla İslam dinini kabul etmiştir. Ancak annesinin bu duruma itiraz etmesi üzerine konu merkeze intikal etmiştir. Dersaadet’e çağrılarak yeniden sorgulanan çocuk kimsenin baskısı altında kalmadan kendi arzusuyla İslâm dinini seçtiğini tekrarlamış ve böylece dini usûl yerine getirerek Müslüman olmuştur. Kendi talebi sonucu ismi Ali Rıza olarak değiştirilen çocuk sünnet edilmiştir⁷²⁰. Afyonkarahisar’da 1858 tarihli diğer bir ihtida olayı da yine küçük yaşta bir Ermeni çocuk ile ilgilidir. Minas adındaki çocuğun ihtidası, çocuğun üzerinde baskılar olduğu gerekçesiyle Ermeni Patriğinin itirazına sebep olmuş ve bu konuda

⁷¹⁸ BOA. DH.ŞFR 58/146.

⁷¹⁹ İ. H. Mercan, *a.g.m.*, s. 421.

⁷²⁰ Halide Aslan, “Arşiv belgeleri Işığında Tanzimat Döneminde Karahisâr-ı Sahib’de İhtida Konusu Üzerine Bazı Değerlendirmeler”, *VII. Afyonkarahisar Araştırmaları Sempozyumu Bildirileri*, Afyonkarahisar 18-20 Nisan 2005, s. 559-560.

bir yazışma süreci yaşanmıştır. Fakat konunun ne şekilde sonuçlandığına dair herhangi bir bilgi mevcut değildir⁷²¹.

XIX. Yüzyıl ortalarında gerçekleşen bir ihtida örneği de Ermeni milletinden Sünbül binti Malkon adındaki kadının İslâm dinini kabul ederek Nazife ismini almasıdır⁷²².

1918 tarihli bir mahkeme kaydında son döneme ait bir ihtida hakkında bilgiler yer almaktadır. Söz konusu mahkeme kaydına göre, İğneci Mahallesi 19 numaralı hanede oturan Sultan binti Abraham mahkemeye başvurarak hiçbir baskı altında kalmadan tamamen kendi arzusuyla İslâm dinine girmek istediğini ve kendisine dini telkin yapılarak isminin Ümmühan olarak değiştirilmesini ve nüfus kayıtların da buna göre düzenleme yapılmasını talep etmiştir. Mahkeme gerekli incelemeleri yapıp zorlama ve baskı bulunmadığına, söz konusu kişinin akıl baliğ olduğuna kanaat getirdikten sonra talebi yerine getirmiştir⁷²³.

İhtidalarda zorlama olmasa da teşvik vardı. Hatta devlet de ihtida edenleri ödüllendirmekteydi. Bu ödül Müslüman olan kişiye bazen timar veya gedik verilmesi, bazen aylık bağlanması, bazen de bir görevde istihdam şeklinde olabilmekteydi⁷²⁴. Gayrimüslimlerin ihtidaları Müslüman toplum tarafından da teşvik edilmiş, İslam dinine geçene yardım edilmiş ve eski dindaşlarının bu kişiler üzerinde oluşturabilecekleri muhtemel baskılar önlenmeye çalışılmıştır⁷²⁵. İhtidalara yönelik Müslümanlar arasında teşvikler olsa da bu durum hiçbir zaman toplumsal baskı boyutuna varmamıştır. Buna dair bir ihtida örneği XIX. Yüzyılın sonlarında Afyonkarahisar'da yaşanmıştır. Bir Ermeni kızla Müslüman gencin sevdası çerçevesinde şekillenerek toplumsal buyut kazanan söz konusu ihtidayı Ömer Fevzi Atabek nakletmektedir. Atabek'in belirttiğine göre, 1894 yılında üç Ermeni kız, din değiştirerek Müslüman olmak isterler. Kızlardan ikisi ailelerinin baskısıyla ihtidadan vazgeçmişlerse de Güllü adındaki kız kararında ısrar ederek amacına ulaşmak için Müslüman bir haneye sığınmıştır. Ermeni cemaatin müdahalesi üzerine

⁷²¹ H. Aslan, *a.g.m.*, s. 560.

⁷²² AŞS.nr. 562/201.

⁷²³ AŞS.nr. 651/730.

⁷²⁴ Y. Ercan, *a.g.e.*, s. 198-199. Diğer yandan ihtida edenlerin toplumsal sütatülerine göre artabilmekte, kimi zaman bir sevete ulaşabilmekteydi. Bkz. *aynu eser*, s. 200.

⁷²⁵ A. İ. Karataş, *a.g.m.*, s. 91.

Afyonkarahisar kadısı duruma el koyarak, usul gereği Ermeni Papazının kızı dini telkinde bulunmasını istemiştir. Papazın telkinleri ve hatta altın vaatleri, ailesinin baskı ve tehditleri kızı kararından vazgeçirememiştir. Böylece Güllü, Müslüman olmuş ve ismini Zehra olarak değiştirmiştir. Daha sonra bu genç kız önceden beri sevdiği Ali isimindeki Türk'le evlenmiştir. Bu iki gence şatafatlı bir düğün yapıldığı gibi, kendilerine Mecidiye Mahallesinden bir ev ve buna ek olarak bir de dükkân hediye edilmiştir⁷²⁶. İhtida edenlere Müslümanlarca çeşitli hediyeler verilmesi yaygın bir durumdu. Mesela Balıkesir'de de İslâm dinini kabul eden gayrimüslimlere Müslüman esnaf tarafından hediyeler verildiği görülmüştür⁷²⁷.

Görüldüğü gibi Müslüman ve Ermeniler, toplumsal hayatın çoğu boyutunu paylaştıkları, ticari ortaklıklar kurup, kapı komşuluğu yaptıkları halde dini alanı bu geniş yelpazenin, ilişkiler yumağının dışında tutmuşlardır. Hatta bu konuda iki toplum arasında adı konulmamış gizli bir sözleşmenin varlığını bile iddia etmek abartı sayılmamalıdır. Müslümanlar Ermenilerin bu hassasiyetlerine saygı göstermişlerdir. Nitekim ihtida edenlere, dindaşlarının telkinde bulunmalarına müsaase edilmiştir. Buna rağmen gayrimüslimlerin ihtidaları cemaatleri tarafından tepki ile karşılanmıştır. Nitekim aile ve evlilik bahsinde belirtildiği gibi, Ermeni ebeveynlerin genç kızlarını çarşı, Pazar gibi ortak sosyal alanlardan uzak tutmaya çalışmalarındaki en önemli sebeplerden birisi yukarıda Ermeni kızı Güllü örneğindeki gibi kızlarının bir Müslümanla gönül ilişkisine girip din değiştirme kaygısıydı.

2.2.4. Cenaze Törenleri ve Mezarlıklar

Afyonkarahisar'da Ermenilerin bir cenazesi olduğunda akrabalar siyah elbiseleriyle tabutun etrafında oturlardı. Yakın eş, dost baş sağlığına gelirlerdi. Ölünün yakın arkadaşları ve özellikle de kadınlar yüksek sesle ağlardı⁷²⁸. Bu durum Anadolu Müslüman nüfusunda yaygın olarak görülen “ağıt yakma” ile benzeştirilebilir. Cenaze törenlerine dair diğer bir benzerlik ise Ermenilerin de

⁷²⁶ Ö. F. Atabek, *a.g.e.*, s. 238-240.

⁷²⁷ İ. H. Mercan, *a.g.m.*, s. 421.

⁷²⁸ G. Tcherkezian, *a.g.m.*

ölülerini Türkler gibi yıkamalarıdır. XVIII. Yüzyılın sonlarında İstanbul'daki toplumsal hayatı gözlemleyen Fransız seyyah Olivier de bu benzerliğe dikkat çekmiştir⁷²⁹.

Tabutun gece boyunca kilisede kalması adettendi. Zenginlerin tabutları oldukça şatafatlı olup, siyah bir kadife ile kaplanırdı. Cenaze töreni müziksiz ve büyük bir sessizlik içinde yapılırdı. Kilise mensupları ilahiler okurdu. Ayrıca tören sırasında uzun uzun çan çalınırdı. Eğer ölü zengin, entelektüel ya da tanınmış birisi ise rahip kilisede bir anma konuşması yapardı.

Törenden sonra topluca cenaze evine gidilerek cenaze yemeği yenilirdi. Ölünün ailesinin kadın arkadaşları daha önceden evde yemek sofrasını hazırlarlar ve evlerinden de bir takım yiyecekler getirirlerdi. Sofrada pilav, yahni, sucuk, pastırma, peynir, ekmek ve şarap olurdu. Misafirler şarap bardaklarını boşalttıklarında ölünün akrabalarına dönüp, “başınız sağ olsun”, “acımız hâlâ canlı”, “Allah kalanlara uzun ömür versin”, “Kutsal ruh size sabır versin”, “bu sizin için en büyük keder” gibi ifadelerle taziyede bulunarak cenaze evini terk ederlerdi. Cenazeden sonra yedinci ve kırkıncı gün mezar başında tütsü yakılması için yeniden toplanılırdı⁷³⁰. İstanbul'da gördüğü Ermeni mezarlıklarındaki izlenimlerini anlatan Seyyah Olivier Ermenilerin genelde sabahları mezar ziyaretlerine gittiklerini, bazen de bütün aile efradının yanlarında bir papazla mezar başına gidip ölünün ruhu için dualar ettiklerini yazmaktadır⁷³¹.

Cenaze törenine katılmayanlar mezarlığa giderdi. Cenaze töreninden sonra yakın akraba, komşu ve arkadaşlar bir hafta boyunca yemeklerini cenaze evinde yerlerdi. Bir süre sonra ölünün yakın arkadaşları mezarın başına, defnedilen kişi hakkındaki bilgilerin yazılı olduğu basit bir taş dikerlerdi⁷³². Olivier'in belirttiğine göre eğer mezar işaretli ve tezyinatsız ise mezarda yatan çok fakirdir. Söz konusu fakirlik alameti taşıyan mezarlar dışında, Ermeni mezarları birbirine çok yakın olup üzerleri, üstünde çiçek saksısı ve ölünün kimlik ve mesleğiyle ilgili Ermenice işaret

⁷²⁹ Olivier, *Türkiye Seyahatnamesi (1790 Yılında Türkiye ve İstanbul)*, Çev. Oğuz Gökmen, Ayyıldız Matbaası, Ankara-1977, s. 34.

⁷³⁰ G. Tcherkezian, *a.g.m.*

⁷³¹ Olivier, *a.g.e.*, s. 34.

⁷³² G. Tcherkezian, *a.g.m.*

ve kabartmaların olduğu, mermerlerle kaplıdır⁷³³. Mezar taşlarındaki işaretler ölünün isminden başka mesleğini niteleyen bir aletin şeklinden oluşmaktaydı. Eğer kişi dış etkiyle ölmüşse yine mezar taşında pala ya da darağacı kabartması bulunmaktaydı⁷³⁴.

Afyonkarahisar’da yüzyıllar boyu Türklerle beraber yaşayan ve hatta önemli ölçüde kaynaşan Ermenilerin bir cemaat mezarlığı bulunmaktaydı. Ömer Fevzi Atabek’in aktardığı bilgilere göre, bu mezarlık Kadınana Türbesine 1-1,5 km. uzaklıkta sebze bahçelerinin arasında bir mevkideydi⁷³⁵. Atabek’in tarif ettiği ve döneme göre şehrin oldukça dışında olan mevki günümüzde şehrin merkezinde Ambaryolu Caddesi ile Yeşilyol Caddesinin kesiştiği mıntıka olarak değerlendirilebilir. Nitekim 1914 yılına ait şehrin imar haritasında da mezarlığın yeri bahsedilen bölge olarak gösterilmiştir.

Şehirden erken dönemde göç eden Yahudilerin de burada yaşadıkları dönemde halk arasında “Cifitler Mezarı” olarak da bilinen bir mezarlıklarının bulunduğu belirtilmektedir. Söz konusu mezarlığın “cirit kayası” eteklerinde, günümüzdeki devlet hastanesinin yakınında olduğu sanılmaktadır⁷³⁶. Mezarlıklar konusunda dikkat çeken husus Müslüman mezarlıklarının şehirle iç içe, gayrimüslim mezarlıklarının ise genellikle şehir dışında bulunmasıdır.

Görüldüğü gibi cenaze törenleri ve ölü gömme adetleri bakımından da Türklerle Ermeniler arasında bir etkileşimden söz edilebilir. Defin öncesi cenazenin yıkanması, cenaze yakınlarına sunulan taziye tarzı, cenaze evine yemek götürülmesi ve belirli bir süre yemeklerin cenaze sahipleriyle birlikte yenmesi dikkat çeken benzerliklerdir.

2.3. SİVİL TOPLUM ÖRGÜTLENMESİ

Kültürün taşıyıcı öğelerinden birisi de toplumu oluşturan sosyal katmanların örgütlü ve dinamik yapısıdır. Toplumsal hayat içinde ister istemez bu tür örgütlenmelerin ortaya çıkışı kaçınılmazdır. Toplum hayatını pek çok açıdan dizayn

⁷³³ Olivier, *a.g.e.*, s. 34.

⁷³⁴ J. H. A. Ubucini, *1855’de Türkiye*, C. I, Çev. Ayda Düz, Tercüman 1001 temel Eser, İstanbul-1977, s. 88.

⁷³⁵ Ö. F. Atabek, *a.g.e.*, s. 119.

⁷³⁶ Ö. F. Atabek, *a.g.e.*, s. 119; E. A. Bakı, *a.g.e.*, s. 77.

eden devlet dediğimiz egemen gücün kontrolündeki eğitim ve dini kurumlardan ayrı olarak, sivil toplum adını verdiğimiz bu tür örgütlenmeler belki de toplumun değer yargılarını ve kültürünü daha sade bir şekilde yansıtan oluşumlardır. Mesleki alanlardan, inanç sahasına kadar çok geniş bir yelpaze içinde var olan söz konusu sivil örgütlenme, resmi hiyerarşinin aksine geleneklerin ağır bastığı, kanun kuvvetinden çok kendi iç dinamiklerinin ortaya çıkardığı ve aynı zamanda da bir nevi otokontrol sistemine sahip bir karakter taşır. Bu sivil yapı aynı zamanda devletin eksik bıraktığı ve kayıtsız kaldığı sosyal ve kültürel alanları doldurmak gibi bir özellik de gösterir.

Bahsi geçen sivil örgütlenme, toplumların yapılarına göre çeşitli meslek örgütleri ile vakıf ve dernekler doğurmuştur ki, Osmanlı toplumunda genel olarak bu tür sivil yapıların çok kuvvetli olduğu malumdur. Pek çoğu İslamî gelenekten gelen bu tür örgütlenmeler gayrimüslimlere de sirayet etmiş ve onlar da Müslümanlarınkine benzer vakıflar ve meslek örgütleri oluşturmuşlardır.

2.3.1. Meslek Örgütleri

İslamî gelenekle başlayıp çeşitli dönemlerde farklı isimlerle devam ettirilen fütüvvet, lonca ve ahi teşkilatlanması türünden mesleki örgütlenmelerin bir benzeri Ermeni toplumunda da görülmektedir. Özellikle zanaatkârlıklarıyla ön plana çıkan Ermeniler arasında meslek dallarına göre çeşitli örgütlerin oluşması kaçınılmazdı. Batılı terminolojideki ismiyle “brotherhoods” olarak adlandırılabilir olan Ermenilerdeki meslek örgütlenmesi, genetik olarak Batı geleneğindeki “masonik” örgütlenme, Doğu geleneğinde ise “İhvanlık” anlayışıyla benzeşmektedir.

Bu meslek grupları asırlardır kuşaktan kuşağa aktarılan ve yaptırım gücü olan bir örgütlenmeye sahiptir ve doğal olarak bir dayanışmayı da getirmiştir. Dolayısıyla örgütsel yapı içinde birbirlerine yardımcı olurlar, hasta ya da çalışamayacak durumda olanlara destek sağlarlardı. Aynı zamanda ölmüşlerin ailelerine yardım ederlerdi⁷³⁷.

⁷³⁷ G. Tcherkezian, *a.g.m.*

Benzer şekilde mesleki örgütlenmeleri diğer Anadolu kentlerinde de görmek mümkündür. Mesela Bursa’da daha çok vakıf kimliği altında yapılmış bu tür örgütler mesleki dayanışma ve yardımlaşma esasına dayanmaktaydı⁷³⁸.

2.3.2. Vakıflar

Vakıf, “*taşınır veya taşınmaz bir değer in belirli gayelerle bir amaca tahsisinden doğan, hukukî statüye ve süreklilik kavramına sahip, malın doğrudan kendi kendini temsil ettiği, tescilinden sonra kurucusu dahil herkesi bağlayan hukuki bir akiddir*”⁷³⁹.

“Malını vakfederek kamu hizmetine sunan kişiye “*vâkıf*”, vakfedilen mala “*mevkuf*”, tesis edilen bir vakfın resmi olarak kaydedilmesine “*tescil*”, tescil edilen şer’i senede “*vakfiye*”, vakfiyede ileri sürülen şartlara göre vakfın işlerini yürütmek üzere tayin edilen kişiye “*mütevelli*”, mütevellinin işlerini kontrol eden görevliye “*nâzır*”, mütevelliyeye vekâlet eden kişiye “*kaim-makam*”, vakfın gelirlerini toplayana ise “*câbi*” denilirdi”⁷⁴⁰. Gayrimüslim vakıflarında da benzer bir görev terminolojisini görebilmekteyiz. Bu vakıflar hakkında sınırlı bilgilere ulaşabildiğimiz kayıtlarda gayrimüslim vakfiyelerinden ve mütevellilerden bahsedilmesi bu benzerliğe işaret etmektedir. Fakat şunu da belirtmek gerekir ki bu konuda ulaşılan kayıtlar daha çok şer’i sicilleri gibi İslami terminoloji esasıyla tutulmuş kaynaklardır. Bu sebeple cemaat bünyesindeki isimlendirmelerden haberdar değiliz.

Gayrimüslim vakıflarının idaresiyle ilgili olarak vakıf hizmetlerinin yürütülebilmesi için bazen kiliselerin yakınına özel binalar yapılmaktaydı⁷⁴¹. Bazı kapsamlı vakıfların gelirlerinin idaresi ise iltizama verilmekteydi. Bununla birlikte

⁷³⁸ Çilingir esnafı iaşesi için Ermeni Hıristiyanları vakfı, Kökçü esnafı için Ermeni Hıristiyanları vakfı, Kuyumcu esnafı için Hıristiyan kuyumcular vakfı, Kürkçü esnafı mühimmatı için Hıristiyan kürkçüler vakfı gibi kuruluşlar bulunmaktaydı. A. İ. Karataş, *a.g.m.*, s. 99.

⁷³⁹ Nazif Öztürk, *Türk Yenileşme Tarihi Çerçevesinde Vakıf Müessesesi*, Ankara-1995, s. 21.

⁷⁴⁰ M. Karazeybek-vd., *a.g.e.*, s. 2.

⁷⁴¹ N. Günay, *a.g.t.*, s. 91.

dini kimliği ne olursa olsun birçok vakıfta bu görevi üstlenmiş Ermeni mültezimler görölmekteydi⁷⁴².

Vakıf, toplumsal statüleri kaynaştıran birbirinden haberdar eden el ve gönöl birliğinin en güzel örneğidir. İnsana ve topluma hizmet merkezli olarak ortaya çıkan vakıf sistemi, beraberinde dayanışmacı ve barışık bir toplumsal yaşam getirdiği gibi, yine sistemin içinde oluşmuş külliye ve imaretler gibi yapı kompleksleri vasıtasıyla belirli bir mimari estetik taşıyan yeni yerleşim merkezlerinin öncülüğünü yapmıştır. Mesela Afyonkarahisar'da XV. Yüzyılın sonlarına doğru şehrin yerleşime açılan doğu mıntukasındaki iskânı şekillendiren en önemli faktör burada inşa edilmiş olan Gedik Ahmet Paşa Vakfı bünyesindeki külliye idi⁷⁴³.

Toplumsal hizmet anlamında bu müesseseleri oluşturan insanlarda, oluşturdıkları bu hayır teşkilatının ebediyen süreceği inancı hâkimdi. Bunu sağlamak için de gerekli maddi desteğin yanı sıra idarî tedbirler de şartnamelerine yerleştirilmiştir. Ayrıca bütün teşkilatıyla birlikte din ve millet ayırımı yapılmaksızın bütün vakıflar devletin koruyucu gücünün altında bulunuyordu.

Osmanlıda Vakıf kurma ve vakfetme bir devlet politikasıdır ve yüzyıllar boyunca desteklenmiş ve teşvik görmüştür. Modern devlet anlayışının bir gereği olarak devletin halka götürmek mecburiyetinde olduğu eğitimden sağlığa kadar hizmetlerin tamamına yakını Osmanlı Devleti'nde vakıf müesseseleri vasıtasıyla karşılanmıştır. Bu hizmetler kısaca din, eğitim, ulaşım, sosyal yardım ve belediye hizmetleri olarak sıralanabilir⁷⁴⁴.

Osmanlı Devleti'nde cami, medrese, mektep, çeşme, kütüphane, imaret, hastane vb. müesseselerin ekserisi devlet eliyle değil, varlıklı kişiler tarafından vakıflar aracılığıyla meydana getirilmiş eserlerdi. Ancak bu müesseselerin işletilebilmesi için bazen devlet gelirlerinin bir kısmı bu iş için tahsis edilebiliyordu⁷⁴⁵. Mesela klasik dönemde Afyonkarahisar'da kaza merkezinde tek bir

⁷⁴² Mesela Maraş'ta vakıf gelirlerinin idaresinin iltizama verildiği 1875–1878 yılları arasında mültezimlik yapan, hatta bu iş için Müslümanlarla ortaklık yapan birbirlerine kefil olan Ermeniler bulunmaktaydı. Bkz. N. Günay, *a.g.t.*, s. 92.

⁷⁴³ Külliye hakkında geniş bilgi için bkz. M. Karazeybek-vd., *a.g.e.*, s. 9-43.

⁷⁴⁴ Bahaeddin Yediyıldız, "Sosyal Teşkilatlar Bütünlüğü Olarak Osmanlı Vakıf Külliyeleeri", *Türk Kültürü*, CCXIX, (Mart-Nisan 1981), s. 264.

⁷⁴⁵ *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, C. XIV, İstanbul-1993, s. 40.

mahallede yaşayan Ermenilerin “başları haracı”, Bâyezid Hüdâvendigar tarafından XV. Yüzyıl sonları ile XVI. Yüzyıl başları arasında Fakih Paşa Medresesi’ne vakfedilmiştir⁷⁴⁶. Bazen de bazı gelir kaynaklarından vergi toplama yetkisi cami, kilise, sinagog, okul, hastane, han, ayrıca yol ve köprü yapımı bakımını üstlenen dinî vakıflara bırakılmıştı⁷⁴⁷.

Diğer taraftan vakıflar ve bu bağlamda teşekkül eden sosyal yapılar hakkında elde edebileceğimiz bilgiler, bir cemiyetin sadece uhrevi yönünü yansıtmakla kalmayıp belki de en az onun kadar, yaşanan devrin iktisadi şartlarını, sosyal ilişkiler arasındaki önemli detayları, örf ve adetleri ve aile yapılarını tahlil edip güncel olanla kıyaslamak açısından büyük bir değer taşımaktadır⁷⁴⁸. Mesela Osmanlı Devleti’nde tüm istihdamın %16’ya yakınının vakıf hizmetleri bünyesinde olduğu⁷⁴⁹ bilgisinden hareketle vakıfların iktisadi alanda da önemli bir işlevinin olduğunu söyleyebiliriz.

Vakfî tesis eden kişilerin sosyal statüsünün öneminden başka ekonomik durumunun da iyi olması gerekir. Toplumun ekonomik seviyesi ile tesis edilen vakıf sayısı arasında paralellik bulunması gayet doğaldır. Mesela XVIII. Asır verilerine göre Osmanlıda para vakfedenlerin %42.70’ini yüksek kademedeki devlet memurlarının, %16’sını ulemanın, %9.75’ini tarikat şeyhlerinin, %2.45’ini esnafın, %18’ini muhtemelen devlet ricalinin eşleri veya kızlarının, %11’ini ise mesleği tespit edilemeyen kişilerin oluşturduğu görülmektedir⁷⁵⁰.

Diğer taraftan önceleri daha çok din ve eğitim alanında yoğunlaşan vakıflar, XIX. Yüzyıla gelindiğinde yol ve köprü gibi büyük yatırım gerektiren bayındırlık hizmetlerini bile gerçekleştirebilmekteydi. Fakat Osmanlı’nın pek çok kurumunda olduğu gibi zamanla vakıf sistemi de suiistimale açık hale gelmiştir. Bu şekilde devlet arazileri yasa dışı yollardan vakfa dönüştürülerek bazı ailelerin geçim kaynağı haline gelmiştir⁷⁵¹.

⁷⁴⁶ M. Karazeybek-vd., *a.g.e.*, s. 278.

⁷⁴⁷ N. Günay, *a.g.t.*, s. 90.

⁷⁴⁸ M. Karazeybek-vd., *a.g.e.*, s. 1.

⁷⁴⁹ M. Karazeybek-vd., *a.g.e.*, s. 1.

⁷⁵⁰ *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, C. XIV, İstanbul-1993, s. 35.

⁷⁵¹ Roderic H. Davison, *Osmanlı İmparatorluğu’nda Reform 1856-1876*, C. II, Çev. Osman Akınhay, Papirüs Yayınevi, İstanbul-1997, s. 25.

Yukarıda belirtildiği gibi Osmanlı Devleti'nde kültürel hayatın önemli bir kısmını kapsayan eğitim ve dini hayatla ilgili hizmetler genellikle vakıflar aracılığıyla yürütülmekteydi. Devlet ise yapılan hizmetleri ve vakıfların ekonomik durumlarını denetleyici ve gerektiğinde hukuki düzenlemeler yapar konumdaydı.

Devletin finansman boyutuyla müdahil olmadığı eğitim ve dini hayatla ilgili hizmetlerin yürütülebilmesi için gayrimüslim tebaa da Müslümanlar gibi bu tür vakıflar kurmuşlardır. Gayrimüslim vakıflarının işleyiş usulüne bakıldığında Müslümanlarınkinden çok farklı olmadığı görülmektedir. Mesela Maraş'ta Ermeniler tarafından kurulmuş bu tür vakıflar tespit edilmiştir. Ermeniler, kilise, okul, mezarlık gibi müesseselerinin bakım, tamir ve diğer masraflarını kurdukları vakıflar aracılığı ile karşılıyorlardı. Vakıfların idaresi genellikle kiliselerin elindeydi. Kilise vakıflarının gelir getiren çeşitli mülkleri arasında dükkânlar ve binalar önemli yer tutmaktaydı⁷⁵².

2.3.2.1. Dini Vakıflar

Afyonkarahisar'da yaşayan Ermeniler de Müslümanların vakıf sistemi gibi dini kurumlar oluşturmuşlardır. Genel bir ifadeyle "Kilise Vakfı" olarak adlandırılan bu kurumla ilgili tespit edilebilen en eski bilgiler 1740 tarihli bir mahkeme kaydında geçenlerden ibarettir. Söz konusu kayıta, yer tarifleri yapılırken dolaylı olarak Eski Kuyumcular Çarşısı'nda Kilise Vakfı'na ait bir dükkândan da bahsedilmesi⁷⁵³, vakfın bu tarihte mevcut olduğunu göstermektedir. Fakat şunu da belirtmek gerekir ki, burada "Kilise Vakfı" olarak bahsedilen yapı tek bir vakıf değildir. Kayıtlardan anlaşıldığına göre kilise vakfı ismi Afyonkarahisar Ermeni cemaati bünyesinde farklı dönemlerde farklı kişilerin cemaatleri dâhilinde bazı hizmetlerin yürütülebilmesi için yaptıkları yardım ve bağışların organize edildiği genel yapının adıdır. Muhtemelen dini alanda tamamen içe kapalı bir yapı arz eden Ermeni cemaat hiyerarşisi içinde bu vakıflar, kilise çatısı altında olmakla beraber bir birinden farklı vakıflardan oluşmaktaydı. Fakat ulaşabildiğimiz bilgiler Şer'i mahkemeye akseden dava

⁷⁵² N. Günay, *a.g.t.*, s. 90.

⁷⁵³ VGMA, *Defter*, nr. 733, s. 31/16.

kayıtlarıyla sınırlı kaldığı için Müslüman toplum tarafından yapılan bu isimlendirmeye yetinmek zorundayız.

1784 tarihli bir mahkeme kaydından Kilise Evkâfi'na ait Yemeniciler ve Yemişçiler içinde dükkânlar⁷⁵⁴, 1806 tarihli bir başka kayıta ise Yukarı Bedestende Kiliseye şart koşulmuş dolap⁷⁵⁵ olduğu anlaşılmaktadır. Bu vakfın XX. Yüzyılın başlarında faaliyette olduğuna dair bilgiler mevcuttur. Nitekim 1912 tarihli bir vakıf kaydında Köprübaşı mevkiinde Kilise Vakfı'na ait bir dükkân olduğu belirtilmektedir⁷⁵⁶.

Vakıfların gelir kaynakları arasında hamam gibi ticari potansiyeli yüksek işletmeler de bulunmaktaydı. Müslüman vakıfları bünyesinde sıkça rastladığımız bu tür işletmelerin Ermeni vakıfları için de önemli bir gelir kaynağı olduğu anlaşılmaktadır. Nitekim Afyonkarahisar'da bulunan "Millet Hamamı", halk arasındaki adıyla "Gavur Hamamı" Ermeni Kilisesi Vakfı'nın tasarrufundaydı⁷⁵⁷.

Diğer taraftan Ermenilerin çeşitli hizmetler için oluşturduğu para vakıfları da vardı. Mesela Ardıç Mahallesinden Tüccardan Otanoğlu Heci Toros bin Otan'nın 1857 tarihli terekesinde yukarı kilise fukarasına 22.000 kuruş, yukarı ve aşağı kilise fukarasına 280 kuruş verilmesi vasiyet edilmiştir⁷⁵⁸. Gayrimüslimlerin de Müslüman ahalide sıkça rastlanılan şekilde, dini hizmetler için mülk vakfettikleri görülmektedir. Mesela 1896 tarihli bir mahkeme kaydında Hacı Murat Mahallesi'ndeki bir evin satılıp, parasının Kilise Vakfı'nın parasına katılması şartıyla dava tarihinden iki sene önce vakfedildiği ve vakfiyesinin düzenlendiği belirtilmektedir⁷⁵⁹. Benzer bir şekilde Canbaba Mahallesi'nden Avranoğlu Kirkor veled-i Ohannes Şer'i mahkemede yedi

⁷⁵⁴ AŞS.nr. 555/68; VGMA, Defter, nr. 610, s. 63/87.

⁷⁵⁵ AŞS.nr. 558/8.

⁷⁵⁶ VGMA, Defter, nr. 608/2, s. 143, sıra: 121.

⁷⁵⁷ Sadık Sarısaman, "Cumhuriyetin İlk Yıllarında Afyonkarahisar'da Sosyal Hayat (Nüfus, Su, Temizlik ve Aydınlatma)", VII. Afyonkarahisar Araştırmaları Sempozyumu Bildirileri, 18-20 Nisan 2005 Afyonkarahisar, Afyonkarahisar Belediyesi Yay., Ankara-2007, s. 61.

⁷⁵⁸ AŞS.nr. 583/202.

⁷⁵⁹ Günbatı Mahallesi'nden Ermeni milletinden Ermeni Kethüdâsı Malkon veled-i Hacator, şehirdeki Bidayet Mahkemesi'nde mahkemeleri görülmek üzere mahkemeden ayrı ayrı günlerde üç defa varaka-ı davetiye ile ihtarnâme gönderildiği halde kendisi gelmediği gibi vekil de göndermediği ve aşağıda belirtilen eve el koyduğu, Altıparmak oğulları Agop ve Ohannes veled-i Avadis veled-i Mosis taraflarından vekil tayin olunan Merd oğlu Murat Efendi veled-i Kigork huzurunda Hacı Murat Mahallesi'nde olan ve Ekiz oğlu Eytamları, Agop ve Anna ve Maryem ve Mimâr oğlu Murat evleri ve yol ile sınırlı bir adet evini vekil Agop ve Ohannes'in babaları Avadis'in malı olup evi 25 Temmuz 1894 tarihinde Nâib Mehmet Sadık'ın tasdiki ve bir adet vakfiye ile vakfederek şöyle şart koşmuştur: Ev, mütevellî tarafından satılarak elde edilen para şehirdeki Ermeni Kilisesi Vakfı'nın parasına katılacaktır. AŞS.nr. 626/87.

Ermeni şahit huzurunda, kuracağı vakfa Hacı Murat Mahallesi'nden Avakyan Papaz Mamire Efendiyi müteveli tayin ederek aynı mahalledeki Hakkı Efendi Medresesi ve kilise vakfı hamam arsası ile komşu olan ve daha önce çıkan bir yangında yanan, evinin arsasını 1905 tarihinde vakfederek söz konusu arsanın müteveli tarafından kiraya verilerek elde edilen gelirin Surp Toros Kilisesi yağ ve mumuna sarf olunmasını şart koşmuştur⁷⁶⁰.

Ermeniler arasında da Müslüman vakıflarındakine benzer vakıf idare heyetlerinin oluşturulduğuna dair bilgiler bulunmaktadır. Mesela 1847 tarihli bir Ermeni terekesinde Aşağı Kilise vakfından ve bu vakfın mütevellisinden bahsedilmektedir⁷⁶¹.

Diğer taraftan Osmanlı mahalle hayatının önemli bir dayanışma unsuru olan Avarız Vakıflarının Afyonkarahisar Ermenileri arasında da tesis edildiği görülmektedir. 1673 yılı itibariyle şehirdeki Ermenilerin büyük bir kısmının yaşadığı Nasara Mahallesi Avarız Vakfı mütevelliliği için müracat edenler arasında üç papazın olması⁷⁶² bu vakfın da kilise ile dolaylı da olsa bağlantılı olduğu şeklinde yorumlanabilir.

Bu tür Ermeni vakıfları Anadolu'nun diğer kentlerinde de mevcuttu. Mesela Bursa'da kilise fukarası adı altında fakir rahiplere veya değişik mahallelerde oturan ihtiyaç sahibi kişilerin hizmetine sunulmak üzere kurulmuş Ermeni vakıfları bulunmaktaydı⁷⁶³.

2.3.2.2. Eğitim Vakıfları

Afyonkarahisar Ermeni cemaati bünyesinde daha çok kilise merkezli hizmetler için kurulan dini vakıflardan başka, eğitim hizmetleri için de bazı vakıfların tesis edildiği anlaşılmaktadır. Din adamlarının idaresi altında olan mekteplerin giderleri de kiliselerde olduğu gibi cemaat mensuplarının vasiyet ve

⁷⁶⁰ AŞS.nr. 636/326.

⁷⁶¹ Zaviye Mahallesinde vefat eden Topaloğlu terzi Heci Ohannes veled-i Agop un 1847 tarihli terekesinde Aşağı Kilise Vakfı mütevellisi olarak Otan oğlu İstifan'ın ismi geçmektedir. Bkz. AŞS.nr. 578/123.

⁷⁶² M. karazeybek, *a.g.t.*, s. 176.

⁷⁶³ A. İ. Karataş, *a.g.m.*, s. 95.

bağışları gibi gelirlerle karşılanmaktaydı. Bunların bir kısmı doğrudan belirli bir miktar paranın belirli hizmetler için vakfedilmesiyle, bir kısmı ise kişinin ölümünden sonra gerçekleştirilmek üzere vasiyet yolu ile oluşturulmuştur.

Dini alanla ilgili vakıflara Müslüman terminolojisiyle “kilise vakfı” denilmesi gibi, eğitimle ilgili bu vakıflara da genel bir isim olarak “Ermeni Mektep Vakfı” adı verilmiştir. Diğer taraftan mahkeme kayıtlarında geçen bazı ifadelerden kilise vakfı ile mektep vakfının birbirinden bağımsız olmadığı anlaşılmaktadır. Zira Surp Toros Mahallesi sakinlerinden olup, vefat eden Hobcanoğlu Heci Artin veled-i Heci Isador’un 13 Ağustos 1874 tarihli terekesinde geçen bilgilere göre, Ermeni kilise ve mektep vakıflarına ait mağazalar vardır ve bahsi geçen müteveffa Heci Artin’in mağaza kirasından dolayı kilise ve mektep vakfına 13.750 kuruş borcu bulunmaktadır. Yine söz konusu belgede mağaza kira borcunun tahsilâtıyla ilgili olarak kilise ve mektep vakfı mütevellisi olarak Surp oğlu Artin veled-i Garebet adında tek bir kişinin adının geçmesi iki vakfın birbirinden bağımsız müstakil vakıflar olmadığını göstermektedir⁷⁶⁴.

Söz konusu vakıflarla ilgili olarak oldukça sınırlı malumata ulaşılabilmektedir. Buna göre 7 Eylül 1874 tarihinde Hacı Murat Mahallesi’nden Merdan oğlu Heci Agop’un Yukarı ve Aşağı Kilise ve Mektep vakıflarına 12.000 kuruş⁷⁶⁵, 13 Ağustos 1874 tarihinde ise Surp Toros Mahallesi’nden Hobcanoğlu Heci Artin veled-i Heci Isador Aşağı Kilise, Yukarı Kilise ve mektep vakıflarına 1.000 kuruş verilmesini vasiyet etmişlerdir⁷⁶⁶.

⁷⁶⁴ AŞS.nr. 603/167.

⁷⁶⁵ AŞS.nr. 603/170.

⁷⁶⁶ AŞS.nr. 603/167.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

EKONOMİK VE HUKUKİ YAPI

1. EKONOMİK YAPI

Osmanlı idaresinde gayrimüslimler, özellikle ticaretle, kuyumculuk başta olmak üzere çeşitli zanaat kollarında uzmanlaşmış ve yüksek bir hayat standardı yakalamışlardır. Gayrimüslimler arasında XVIII. Yüzyılın ilk çeyreğinde başlayan Yunan isyanlarına kadar idari mekanizmada önemli görevler alan Rumların bu konumunu sonradan Ermeniler üstlenmişlerdir. Bu süreç içinde elde edilen çeşitli ayrıcalıklarla gayrimüslim tüccarlara büyük avantajlar sağlayan “*beratlı tüccar*” uygulaması Müslüman tüccarların rekabet gücünü kırdığı gibi, Osmanlı ekonomisinin de zayıflamasında rol oynamıştır. II. Mahmut Müslüman tüccarların beratlı tüccarlarla rekabetini sağlayabilmek için “*hayriye tüccarları*”na, Avrupa tüccarının sahip olduğu hakları tanımıştır⁷⁶⁷.

Söz konusu gayrimüslim nüfusun önemli bir kısmını Ermeniler oluşturmaktaydı. Ermeni nüfus içinde kent hayatıyla bütünleşmiş, devlet bürokrasisinde önemli mevkilere gelmiş, ekonomik olarak oldukça büyük bir sermayeyi kontrol eden, sanattan mimariye kadar geniş bir yelpaze içinde adından söz ettiren⁷⁶⁸ bir kitle de oluşmuştu. Diğer taraftan Ermeni nüfus kapsamında hem Anadolu içinde, hem de ülke sınırları dışından Kafkasya’dan, Kırım’dan ve İran’dan Anadolu’ya doğru göçlerle oluşan bir nüfus hareketliliği de bulunmaktaydı. Bu göçlerle taşradan gelen Ermeniler, camii, saray, sur, kapalı çarşı, medrese ve hamam

⁷⁶⁷ Ali İhsan Bağış, *Osmanlı Ticaretinde Gayrimüslimler, (Kapitülasyonlar-Avrupa Tüccarları-Beratlı Tüccarlar-Hayriye Tüccarları 1750-1839)*, Ankara-1983, s. 102-105.

⁷⁶⁸ Musikide pek çok Ermeni bestekâr olduğu gibi, Balyan ailesi gibi İstanbul mimarisine damgasını vuran, Güllü Agop Efendi gibi Osmanlı tiyatrosunda iz bırakan Ermeniler bulunmaktaydı. Güllü Agop’un İstanbul’da kurduğu ilk tiyatrunun neredeyse oyuncularının tamamı Ermeni’dir. Bkz. S. Faroqhi, *Osmanlı Kültürü...*, s. 280.

gibi inşaatlarda işçi olarak çalışmaktaydılar. Bunların diğer istihdam alanı ise çiftçilikti⁷⁶⁹. Dolayısıyla Anadolu genelinde sosyo-ekonomik açıdan homojen bir Ermeni nüfustan bahsedemeyiz.

Afyonkarahisar bulunduğu konum itibariyle farklı dönemlerde farklı yerlerden buraya gelmiş ve içlerinde fakir insanların, toprak sahibi zengin tüccarların, bürokratların ve entelektüellerin bulunduğu kozmopolit bir Ermeni nüfusu bünyesinde barındırmaktaydı.

1.1. ÇALIŞMA HAYATI

Afyonkarahisar önceleri kervan güzergâhında, sonraları ise ulaşım teknolojisinin gelişmesiyle demiryollarının kesiştiği bir noktada bulunmasından kaynaklanan bir ticari canlılığa sahipti. Şehir, XIX. Yüzyılın başlarından itibaren el sanatlarında da adından söz ettirmeye başlamıştır. Bahsi geçen her iki iş kolunda da şehrin Ermeni sakinlerinin önemli bir rolü olduğu inkâr edilemez.

Oldukça çeşitlilik gösteren el sanatları arasında; halı-kilim ve kumaş dokumacılığı, keçe ve hasır yapımı, örgü işleri, minber, kapı, pencere, cumba, baston, süslemecilik, at arabacılığı, sedef kakmacılığı gibi ahşap işçiliği, mermer işçiliği, gümüş, bakır ve altın işleme, silah yapımı, deri işleme sayılabilir. Bahsi geçen zanaat dalları arasında kafesli ev işçiliği, sim işçiliği, kuyumculukla müteallik kazaskârî bazı ürünler, tel kakmalı baston ve sigaralık üretimi kente özgü bir karakter göstermekteydi. Tarım alanında ise endüstriyel boyutu da olan keten, kök boya, haşhaş ile hububat üretimi, meyve ve sebzeçilik yaygındı⁷⁷⁰.

Ermenilerin ticaret ve zanaatkârlıktaki mahareti Afyonkarahisar'a has bir özellik değildir. Anadolu'nun pek çok yöresinde Ermenilerden bahsi geçen sıfatlarla söz edilmesi olağan bir durumdu. Nitekim Fransız Seyyah Olivier, İstanbul Ermenilerini mesleki açıdan değerlendirirken; hepsinin hemen hemen tüccarlık veya esnafılık yaptığını, devletin çok geniş ticari ağını zekice kontrol ettiklerini, sabırlı, tutumlu, çalışkan olduklarını, mekanik işler, bankacılık, paşalar ile yüksek rütbeli

⁷⁶⁹ N. Mazıcı, *a.g.e.*, s. 3-4.

⁷⁷⁰ Ş. Sami, *a.g.e.*, s. 3627; *HVS*, sene 1302, s. 465-480.

devlet erkânının işlerini takip etmek gibi işleri de yürüttüklerini, bununla beraber zengin olmak için her yolu mubah saydıklarını ve tutturabildiklerine mallarını çok pahalıya sattıklarını ifade etmektedir⁷⁷¹. Bir başka seyyah Bela Horvath ise Olivier kadar kibar ifadeler kullanmadan Ermeni ve Rumların özellikle yabancıları “kazıkladığını” iddia etmiştir⁷⁷². I. Dünya Savaşı yıllarında Anadolu’da bulunan Rafael de Nogales ise Ermenilerin ticari ahlakının zayıf olduğunu belirtmektedir⁷⁷³.

Yukarıda bahsedildiği gibi Afyonkarahisar Ermenileri de genel olarak zanaatkâr ya da tüccardılar⁷⁷⁴. Şehirdeki iyi taş duvar ustaları, taş yontucular, altın ve bakır işlemecileri, tabakçılar, kunduracılar, halı ve kilim dokumacıları genellikle Ermeniydi. Duvarcılar ve taş yontmacıları güzel binalar inşa ediyorlar; marangozlar kapı, pencere, balkon, cumba, çeşitli süsleme işleri yapıyorlar ve yakındaki Murat Dağı ormanlarından elde edilen kereste ile araba tekerleği imal ediyorlardı⁷⁷⁵.

XX. Yüzyılın başlarından itibaren şehirdeki kumaş boyama, tabakçılık, dokumacılık, un, yağ ve sabun sektörleri, teneke yapımı gibi iş sahalarında atolyeler yaygınlaşmıştır. Söz konusu sektörlerde elde edilen ürünler Uşak, Bursa, İzmir, Konya gibi şehirlerde kısıtlı olarak satılabilmekteydi. Diğer bir ifadeyle Afyonkarahisarlı Ermeni zanaatkârlar görece olarak becerikli olsa da çok geniş bir Pazar ağına ulaşamayıp ürünlerin büyük bir bölümü yerel pazarda satılabilmekteydi.

Zanaatkârlık babadan oğla geçen ve böylece kuşaktan kuşağa aktarılan bir iş alanıydı. Bu alanlarda çalıştırılan iş gücü ise daha çok yakın akrabalarından oluşuyordu. Zanaatkârların sülale adları genellikle yaptıkları işle bütünleştiriliyordu⁷⁷⁶; Mimaryan⁷⁷⁷, Sarrafyan⁷⁷⁸, Altunyan, Kürkçüyan⁷⁷⁹, Tütüncüyan, Dökmeciyan, Mimarbaşyan⁷⁸⁰ vb. gibi.

⁷⁷¹ Olivier, *Türkiye Seyahatnamesi (1790 Yılında Türkiye ve İstanbul)*, Çev. Oğuz Gökmen, Ayyıldız Matbaası, Ankara-1977, s. 15.

⁷⁷² B. Horvath, *a.g.e.*, s. 19.

⁷⁷³ R. de Nogales, *a.g.e.*, s. 124.

⁷⁷⁴ Kıyaslamak adına mesela Yozgat için yapılan tespitlere göre Ermeniler daha çok el sanatlarında Müslümanlar ise daha çok alım-satım sektörlerinde yoğun olarak yer almaktadır. T. N. Karaca, *a.g.e.*, s. 37.

⁷⁷⁵ G. Tcherkezian, *a.g.m.*

⁷⁷⁶ *A.g.m.*

⁷⁷⁷ AŞS.nr. 611/122.

⁷⁷⁸ AŞS.nr. 611/515.

⁷⁷⁹ AŞS.nr. 609/170.

⁷⁸⁰ HVS, sene 1315, defa 24, s. 178-187.

Şehrin adından söz ettiren zanaatkârlık kollarından birisi de silah yapımıdır. Charles Texier, Afyonkarahisar’da silah yapımının bir zamanlar çok meşhur olduğu fakat bu sektörün giderek zayıfladığını belirtse de⁷⁸¹, bu araştırmaya konu olan dönemde kayıtlara “tüfenkçi” olarak geçen çok sayıda Ermeni meslek erbabının tespit edilmesi, silah yapımının özellikle Ermeni zanaatkârlar tarafından devam ettirildiğini göstermektedir. Nitekim Ermenilerin meslek oranlamasında “tüfenkçilik” %8,9’luk bir oranla dördüncü sırada yer almıştır⁷⁸². Diğer taraftan mahkeme sicil kayıtlarında; “tüfenkçioğlu”⁷⁸³ şeklinde sülale isimlerinden, doğrudan “tüfenkçi”⁷⁸⁴ olarak şahısları niteleyen sıfatlardan, yine bu iş kolu ile ilgili olarak tüfenkçi mengenesi⁷⁸⁵ tüfenkçi âleti, tüfenk demiri, demir mengene, demir örs⁷⁸⁶ gibi edevattan bahsedilmesi ve önemli miktarda Ermeni nüfusun yaşadığı Tâc Ahmet mahallesinde, çarşı içinde bulunduğu anlaşılan “tüfenkçi esnafı”⁷⁸⁷ gibi bilgiler, şehirde silah yapımının önemli bir iş kolu olduğunu ve Ermenilerin de bu iş kolunda önemli bir ağırlığının bulunduğunu göstermektedir.

Dokumacılık kentte oldukça yaygındı. Evlerdeki işçi sınıfı kadınlardı. Kadınlar tezgâhlarda “alaca tekniği” ile yün ve pamuk ipliğinden iptidai şekilde renkli kumaşlar, renkli eldivenler üretip yerel pazarda kolaylıkla satabiliyorlardı. Bu tür faaliyetler ile iğne işleri genellikle kadınların elinde idi. Fakat bazen evdeki diğer yetişkinler ve çocuklar da onlara yardımcı oluyorlardı. Halı dokuması da oldukça yaygın olup, ürünler daha çok şehir dışına pazarlanmaktaydı. Kendi evlerinde tezgâhlarda dokuma yapan kadınlardan başka, sektörel bazda bu alanda ücretli çalışan Ermeni kadın ve kızları da vardı. Bu kişiler kök boya kullanılarak halı ve kilim dokunan atölyelerde⁷⁸⁸ ilkel şartlarda, düşük ücretle ve genellikle de günde 12-14 saat arası çalıştırılıyordu⁷⁸⁹. Boya ve dokuma sektörü Ermenilerin hâkimiyetinde olduğu için şehirdeki pek çok Ermeni, şehir dışında boyalık tabir edilen ve kök boya elde edilen bitkilerin yetiştirildiği bağlara sahiptiler. Muttalip toprağındaki beş

⁷⁸¹ C. Texier, *a.g.e.*, s. 372.

⁷⁸² Bkz. Sosyal Yapı, Meslekler kısmı.

⁷⁸³ AŞS.nr. 571/96.

⁷⁸⁴ AŞS.nr. 572/61; nr. 573/154.

⁷⁸⁵ AŞS.nr. 573/187.

⁷⁸⁶ AŞS.nr. 587/26.

⁷⁸⁷ AŞS.nr. 587/26.

⁷⁸⁸ Ömer Fevzi Atabek, Ulu Cami’nin batı tarafında *Hayrât* adı verilen büyükçe bir mekânda halı tezgâhları bulunduğunu ve Ermeni kızlarının burada halı dokuduklarını ifade etmektedir. Ö. F. Atabek, *a.g.e.*, s. 238.

⁷⁸⁹ G. Tcherkezian, *a.g.m.*

dönümlük tarladaki 1500 kıyye kökboyanın değerinin 6.000 kuruş olması⁷⁹⁰ ki, bu rakam döneme göre oldukça kaliteli bir evin fiyatıdır, daha çok Ermenilerin hâkim olduğu boya piyasası hakkında fikir vermektedir⁷⁹¹.

Boyalık tabir edilen bu bağların buldukları mahaller alım satım kayıtlarında Muttalib Toprağı, Kınık Viranı, İncik Mevkii, Taşlıdere Mevkii gibi isimlerle adlandırılmakta olup⁷⁹², bu mevkiiler arasında Ermeni bağlarının en fazla yoğunlaştığı yer Muttalip toprağıdır. Bağ sahibi olmak ilk olarak akla tarımsal faaliyetleri getirirse de Ermeniler açısından bu işin ticari boyutunun öncelikli olduğu aşikârdır. Çünkü Ermenilerin önemli bir kısmı bu bağlarda yetiştirdikleri bitkilerden boya üretip satarak veyahut dokuma sektöründe kullanarak ürettikleri kumaş, halı, iplik vb. ürünleri satarak ticari yeteneklerini bu alana da yansıtmaktaydılar. Nitekim bazı tereke kayıtlarında boya⁷⁹³, boya kazanları, ip boyaları gibi malzemelerden, boyacı dükkânlarından⁷⁹⁴ ve hatta bazı kayıtlarda Ermeni boyacı esnaflarından⁷⁹⁵ bahsedilmesi bu hususu netleştirmektedir. Diğer taraftan bazı Ermeni şahıs adlarının önüne mesleki niteleme olarak boyacı⁷⁹⁶ ifadesinin konulması, Boyacı-oğlu⁷⁹⁷ şeklinde sülale isimlerine rastlanması Ermenilerin Afyonkarahisar'da boya sektöründen ve bununla bağlantılı olarak da dokuma sektörüne kadar büyük bir potansiyele sahip olduklarını göstermektedir. Bu şekilde yetenekli oldukları iki alanı zanaatkârlıkla ticareti birbiriyle bütünlemiş olmaktadır.

Osmanlı Devleti'nin ekonomik açıdan büyük bunalımlar yaşadığı son dönemlerinde para darboğazını çözmek için bazı hizmetler ve vergi tahsilâtı gibi belirli bir nakit birikimi gerektiren alanlar bölgesel bazda sermaye sahiplerine ihale edilerek bütçeye para akışı sağlamıştır. Özellikle vergi tahsilâtı ihalelerini alabilmek

⁷⁹⁰ AŞS.nr. 572/15.

⁷⁹¹ Ege coğrafyası büyük ölçüde kentleşmiş bir bölgeydi ve kumaş üretimi başta olmak üzere tekstil sektörünün merkeziydi. Bu durum doğal olarak bölgedeki taşralı ve kentli nüfusu bu sektörün içine çekmiştir. Bölgede köylüsüyle kentlisiyle birçok kişinin müdahil olduğu tekstil üretim sektöründe mamül ürünlerin vitrinlenip pazarlandığı yerler ise kentlerdi. S. Faroqi, *Osmanlı'da Kentler ve Kentliler...*, s. 190-191. Afyonkarahisar'da tekstil ve boya sektöründe çalışan Ermenileri bölgenin söz konusu özellikleriyle birlikte değerlendirmek gerekir.

⁷⁹² AŞS.nr. 604/228; nr. 605/96, 176-1, 196, 215; nr. 615/191; nr. 616/40.

⁷⁹³ Mesela, Akçin Toprağı denilen mevkide iki dönüm kadar kökboyanın değerinin 1.250 kuruştur. AŞS.nr. 605/96.

⁷⁹⁴ AŞS.nr. 615/191; nr. 612/286.

⁷⁹⁵ AŞS.nr. 612/200.

⁷⁹⁶ Mesela Boyacı Artin. AŞS.nr. 605/127.

⁷⁹⁷ AŞS.nr. 605/165.

için yüksek miktarda nakde ihtiyaç vardı. Dolayısıyla bu tür ihalelerde gayrimüslim sermayedarların ön plana çıkması şaşırtıcı bir durum değildi.

Nitekim Afyonkarahisar’da da aşar mültezimlerinden Işılyan Efendi⁷⁹⁸, kendisi gibi bir Ermeni olan Bursalı ortağıyla müştereken Hanbarçın ve Emirdağ kazalarının ağnam rusumunu 150.000 kuruş gibi yüksek bir bedelle iltizam eden Arakil oğlu Kırkor⁷⁹⁹, aslen Konyalı olup Afyonkarahisar posta menzilhane işini üstlenen Haçator veled-i Evakim⁸⁰⁰ bu konuda tespit edilen birkaç örnektir.

1.2. SANAYİ, TİCARET, TARIM VE HAYVANCILIK

Afyonkarahisar’da sanayi ve ticaret açısından tarih boyunca en dikkat çekici unsur bölgede bulunan zengin mermer yatakları olmuştur. Belki de bu bölgenin eski çağlardan beri önemli bir yerleşim alanı olmasında bu özelliğinin etkisi büyüktür. Nitekim bazı kaynaklarda ifade edildiği şekilde Ayasofya sütunlarının bir kısmının Afyonkarahisar’dan getirilen mermerlerden imal edilmesi⁸⁰¹, hatta Roma İmparatorluğu döneminde bu bölge mermerlerinin İtalya’ya kadar götürülüp Senniye Kilisesi’nin iç sütunlarında ve Roma duvarlarının dış kısımlarında kullanılması⁸⁰² bölge mermerlerinin eskiden beri taşıdığı önemi göstermektedir⁸⁰³. XX. Yüzyıl başlarında genellikle Fransız şirketleri tarafından işletilen mermer ocaklarındaki üretim I. Dünya Savaşı’nın başlamasıyla durmuştur⁸⁰⁴.

Şehirdeki ekonomik hayatla bağlantılı bazı şirketler de kurulmuştur. Bunlardan birisi Ermeniler tarafından kurulan İstanbul merkezli olup Afyonkarahisar’da da şubesi bulunan Abranosyan Biraderler Şirketi⁸⁰⁵, diğeri ise Müslümanlar tarafından Afyonkarahisar merkezli olarak kurulan, İstanbul’da da

⁷⁹⁸ A. Aslan, *a.g.t.*, s. 63.

⁷⁹⁹ AŞS.nr. 598/219.

⁸⁰⁰ AŞS.nr. 598/242.

⁸⁰¹ Ş. Sami, *a.g.e.*, s. 3627.

⁸⁰² *Türkiye Kılavuzu*, s. 32.

⁸⁰³ Strabon’un Geografika adlı eserinde Döneme ait adıyla Synnada mermerinin büyük sütun ve parçalar halinde dışarıya satıldığı ve Roma’da Avgustos Form’unun bir kısmında bu mermerlerden kullanıldığı belirtilmektedir. Bkz. Ahmet Topbaş, “Afyon Mermerleri”, *Tarih İçinde Afyon 1982*, Özen Matbaası, Afyon-1983, s. 27.

⁸⁰⁴ *Türkiye Kılavuzu*, s. 32.

⁸⁰⁵ AŞS.nr. 647/209.

şubesi olan ve Afyonkarahisar ile Kütahya havalisinde ticaretle meşgul olan Sâlim ve İbrahim ve Şürekâsı adındaki kolektif şirkettir⁸⁰⁶.

Bir yerleşim biriminin şehir olarak nitelenebilmesi için burada tarım dışı faaliyetler, özellikle de ticaretin ağırlık kazanması gerekir. Nitekim Suraiya Faroqhi XVII. Yüzyılın ortalarından itibaren Osmanlı kentlerini incelediği çalışmasında, döneme göre bir yerleşim biriminin kent olarak tasnifinde söz konusu yerde idari olarak bir sancak beyi ya da kadının bulunması, vergi mükellefi sayısının belirli bir miktarın üzerinde olması ve nüfusunun önemli bir kısmının geçimini tarım dışı alanlarla sağlaması gibi kıstaslar koymaktadır⁸⁰⁷. Bu ölçüte göre Afyonkarahisar, söz konusu dönemde idari yapısı, nüfusu, vergi mükellefi sayısı ve sahip olduğu tarım dışı iş kollarıyla bu kimliği kazanmış bir yerdir. Şehrin erken dönemlerde kazandığı bu kimlik sonraki yüzyıllarda burayı ticari bir cazibe merkezi haline getirmiştir. Ayrıca bir yerin kent kimliği kazanmasında sahip olduğu ticari potansiyel ile bedesten ve han sayıları önemli bir kıstas oluşturuyordu. Afyonkarahisar bu açıdan da XVI. Yüzyıl itibarıyla sahip olduğu 5-6 hanla bölgeler arası ticaret merkezlerinden birisiydi⁸⁰⁸.

Afyonkarahisar Ermenilerinin yoğun olarak ticaretle uğraştıkları ve şehirdeki nakit para akışını büyük oranda kontrol ettiklerine dair mahkeme sicil defterlerinde birçok kayıt bulunmaktadır. Bu bilgiler arasında faizle para işletme, çiftçilik ve hayvancılık yapanlara finansör olup ürünlerine ortak olmak gibi örnekler sıralanabilir.

XIX. Yüzyılın başlarından itibaren Batı Anadolu'daki iltizam, tefecilik ve bankacılıktan oluşan gelişmiş ticari ve parasal ağı kontrolü, tamamına yakını gayrimüslim ailelerin elinde olan bankacılık şirketlerinin denetimine geçmiştir. Nitekim Anadolu'daki toplumsal izlenimlerini anlatan Amerikalı Lennep gibi misyonerler de söz konusu gayrimüslimler arasında önemli bir yer tutan Ermenileri, ülkenin hemen bütün şehirlerine yayılmış, tarımla da uğraşmakla birlikte daha çok bölgelerinin ileri gelen tüccarları olarak değerlendirmektedir⁸⁰⁹. Dolayısıyla bu

⁸⁰⁶ A.ŞS.nr. 647/105.

⁸⁰⁷ S. Faroqhi, *Osmanlı'da Kentler ve Kentliler*, s. 12-13.

⁸⁰⁸ S. Faroqhi, *Osmanlı'da Kentler ve Kentliler*, s. 36.

⁸⁰⁹ G. Şahin, *a.g.m.*, s. 205.

ekonomik güç, Osmanlı coğrafyasında likit sermayeye kolay ulaşma özelliği sayesinde ekonomik faaliyetleri yönlendirme becerisini de ele geçirmiştir⁸¹⁰.

Ermeniler ticareti “asil” bir uğraş alanı olarak görüyorlardı. Bu durum onların ticarete ilgilerini arttırmıştır. Nitekim Afyonkarahisar Mahkeme Sicil Defterlerinde dolaylı yoldan çok sayıda Ermeni tüccarın ismi geçmekte ve hatta bunların bir kısmından “tüccar-ı muteberan” olarak bahsedilmektedir⁸¹¹. Şehir genelinde ekonomik gücü oldukça yüksek olan ve daha çok Hacı Murat⁸¹², Nasara⁸¹³, Surp Toros⁸¹⁴ mahallelerinde ikamet eden bu tüccarlar ticari malları İstanbul, İzmir gibi şehirler ile İngiltere, Fransa, İtalya ve Almanya gibi ülkelerden temin etmekteydi. Bahsi geçen bu tüccarlardan başka, köy ve kasabalara yayan veya atlarla mal taşıyarak seyyar satıcılık yapan çerçi adı verilen küçük ticaret erbapları da bulunmaktaydı⁸¹⁵. Ermenilerin ticarete ilgisi Anadolu genelinde karşılan bir durumdu. Mesela Yozgat’ta da Ermenilerin genel nüfus içindeki oranlarının çok üstünde bir yoğunlukla ticaretle uğraştıkları tespit edilmiştir⁸¹⁶.

Bunun dışında Ermenilere ait gıda ve bazı ev ihtiyaç maddelerinin satıldığı bakkal tarzında dükkânlar da bulunmaktaydı. Surp Toros Mahallesi’nden Liye-oğlu Heci Kigork veled-i Agop’un terekesinde geçen bilgilerden, bu tür bir dükkânda genel olarak; kahve, şeker, tuz, peynir, zeytin, pirinç, siyah üzüm, zeytinyağı, leblebi, baharat, limon tuzu, sarımsak, kına, gazyağı, şehriye, fındık, badem, tütün kâğıdı, sabun, mih, İngiliz tuzu, tokmak, iplik, kaba kâğıt, fincan, ispirto, defter, tutkal, sofrta kâğıdı, kapı zinciri, teneke, tarak, sakız gibi ihtiyaç maddelerinin satıldığı anlaşılmaktadır⁸¹⁷. Aynı şekilde kumaş ve giyim eşyalarının satıldığı çoğunluğu Ermenilere ait dükkânlar bulunmaktaydı. Şehir çarşısında muhtelif mevkilerdeki⁸¹⁸

⁸¹⁰ Reşat Kasaba, *Dünya, İmparatorluk ve Toplum (Osmanlı Yazıları)*, Çev. Banu Büyükkal, Kitap Yayınevi, İstanbul-2005, s. 14.

⁸¹¹ Mesela, tüccar-ı mutebarandan Torosoğlu Heci Kigork veled-i Toros, (AŞS.nr. 605/318); tüccardan Keçecioğlu Serkiz veled-i Kigork, (AŞS.nr. 569/172); tüccardan Gemcioğlu Serkiz veled-i Kigork, (AŞS.nr. 569/198); tüccardan Maratmanoğlu Heci Agop veled-i Estaban veled-i Atamik, (AŞS.nr. 605/238); İzmir’de ticaretle meşgul olan Takor Veled-i Heci Maydiros, (AŞS.nr. 652/999) gibi örnekler verilebilir.

⁸¹² AŞS.nr. 605/238, 318.

⁸¹³ AŞS.nr. 569/172, 198.

⁸¹⁴ AŞS.nr. 652/999.

⁸¹⁵ G. Tcherkezian, *a.g.m.*

⁸¹⁶ Yozgat’ta Tüccarlık yapan 117 kişinin 65’i Ermeni, 17’si Rum ve sadece 35’i Müslüman’dır. T. N. Karaca, *a.g.e.*, s. 39.

⁸¹⁷ AŞS.nr. 605/142.

⁸¹⁸ Bu tür dükkânlar daha çok “karılar pazarı”nda yer almaktaydı.

bu dükkânlarda haliyle daha çok kadınlara yönelik bazı ev ve giyim eşyaları satılmaktaydı. Elvân Üsküdar çenberi, işleme çevre, Felemenk ipliği, pembezar ve Bursa işi gömlekler, fesler, elvan tütün ve para keseleri, işlemeli ve düz uçkurlar, pembezar ve Bursa işi donlar, Kıbrıs işi ihramlar, peştamallar, al değirmiler, Bursa kumaşları, çeşitli tür ve değerinde havlular, ipek ip ve kumaşlar, terazi ve sandıklar bu dükkânlarda satılan belli başlı ürünlerdi⁸¹⁹.

Diğer taraftan ikametleri Afyonkarahisar kaza merkezi olduğu halde bazı Ermeni ailelerin sancağa bağlı kazalarda ticaretle meşguliyetleri de dikkat çekicidir. Bu gibi çevre kazalarda ticaret yapanlara Sandıklı'da bir handa şube diyebileceğimiz bir büro açarak genellikle kazadaki bezzaz esnafıyla ticaret yapan ve terekesindeki bilgiye göre de öldüğünde söz konusu bezzaz esnafından 17.980 kuruş alacağı olduğu anlaşılan Nasârâ Mahallesi'nden tüccar Gemci oğlu Serkiz veled-i Kigork⁸²⁰ ile yine Nasara Mahallesi'nden olup Şuhut Kasabasında dükkânı olan Kassabbaşı oğlu Heci Manik veled-i Artin⁸²¹ örnek verilebilir.

Bütün bu ticari ve zanaatla ilgili iş kollarında aileler atadan gelme bir tecrübenin de sahibi oluyorlardı. Çünkü Zanaatkârlık da ticaret de babadan oğla geçen iş alanlarıydı⁸²².

Şehrin limanlarla bağlantısı ve ulaşım avantajlarından dolayı ticaret, sadece şehrin yerli sakinleriyle sınırlı kalmamış, dışarıdan da bir miktar nüfusu buraya çekmiştir. 1845 yılına ait cizye kayıtlarından anlaşıldığına göre; şehirdeki yerli esnaf ve tüccarlardan başka, daha çok ticari gerekçelerle buraya dışarıdan gelmiş ve kayıtlara kimi zaman yabancı, kimi zaman da misafiran olarak geçen, önemli sayıda geçici nüfus da bulunmaktadır. Bunlar arasında cizye vergilerini de Afyonkarahisar'da ödeyenlere rastlanmasından dolayı bu kişilerin misafir statüsünde fakat uzun süre burada kaldıkları anlaşılmaktadır. Bu şekilde ticari amaçla şehre gelen gayrimüslimler arasında daha çok Akşehir, Bursa, Isparta, Sivrihisar, İzmir gibi çevre şehir ve kazalardan olanların yanı sıra Kemah ve Karabük gibi uzak kazalardan gelenlerin de bulunması dikkat çekicidir. Bahsi geçen kazalardan gelen

⁸¹⁹ AŞS.nr. 567/346.

⁸²⁰ AŞS.nr. 569/198.

⁸²¹ AŞS.nr. 567/89.

⁸²² G. Tcherkezian, *a.g.m.*

nüfus Ermeni ve Rumlardan oluşmaktadır⁸²³. Aynı şekilde Mahkeme sicil kayıtlarında geçen çeşitli bilgilerden özellikle XIX. Yüzyıl ortalarında Afyonkarahisar çevresinde İranlı, Haleb’li Müslüman ve Ermeni Tüccarların da bulunduğu ve Afyonkarahisar’lı Ermenilerle ticaret yaptıkları aralarındaki borç sözleşmelerinden anlaşılmaktadır. Yine sicil kayıtlarında bölgede ticaret yapan İzmirli, Burusalı, Burdurlu Ermeni tüccarlara da rastlanmaktadır⁸²⁴.

XIX. Yüzyılın sonları ve XX. Yüzyılın başlarında gerçekleşen iki önemli olay şehrin iktisadi yapısına ve şehirdeki çalışma hayatına önemli etkilerde bulunmuştur. Bunlardan birincisi İzmir-Afyon ve İstanbul-Afyon demiryolu hattının faaliyete girmesi, ikincisi ise şehirde 1902 yılında yaşanan büyük yangındır.

XX. Yüzyıla doğru Afyonkarahisar’da demiryolu faktöründen kaynaklanan bir ticari değişim yaşanmıştır. Ticaret ağırlıklı olarak şehrin hinterlandında bulunduğu İzmir Limanı merkezli yapılmaya başlanmıştır. Diğer taraftan 1303 tarihli salname kaydında da şehirde bulunan toplam 984 kişilik yabancı statüsünde nüfustan bahsedilmekte olup, bu nüfusun 67’si Ermeni, 99’u Rum geri kalanı Müslüman’dır⁸²⁵. Bahsi geçen nüfus da büyük olasılıkla ticari amaçlarla şehirde bulunmaktadır. Her iki örnekte de görüldüğü gibi Afyonkarahisar, XIX. Yüzyılın ortalarından itibaren giderek artan ticari cazibesinden dolayı, ekonomik ve ticari gerekçelerle burada bulunan geçici bir nüfusu da bünyesinde barındırmıştır.

Demiryolu hatlarının açılmasıyla şehir uluslararası sermayenin etkisi altına girmiş, özellikle de buradaki gayrimüslim tüccarlar uluslar arası ticaretin araçları konumuna yükselmiştir. Batı Anadolu XVII. Yüzyıl sonlarından itibaren kapitalist dünya ekonomisine eklenen ilk bölgelerden birisi olmuşken⁸²⁶, söz konusu demiryolu hatlarının işlevsellik kazanmasıyla bu etki iç bölgelere doğru yayılmıştır. Avrupalı şirket ve tüccarların Anadolu içlerinde ekonomik faaliyetlerde bulunabilmeleri için yerli aracı tacirlere ihtiyacı kaçınılmazdı. Özellikle Batı Anadolu’da çoğunluğu Ermeni ve Rumlardan oluşan söz konusu yerli tacirler, hem devlet görevlileriyle hem üretici kesimle hem de kıyı kentlerinde üslenmiş olan

⁸²³ BOA. ML.VRD.CMH.623.

⁸²⁴ AŞS.nr. 567/336.

⁸²⁵ HVS, sene 1303, defa 13, s.7 0.

⁸²⁶ R. Kasaba, *a.g.e.*, s. 13.

yabancı şirket temsilcileriyle bağlantı kurabilmek gibi çok yönlü bir avantaja sahiptiler⁸²⁷. Bunlar aynı zamanda da yerel sermaye ile uluslar arası sermaye arasında para akışının önemli aktörleriydiler⁸²⁸. İzmirde çoğunluğu İngiliz olan tüccarlar genellikle ülkelerinden getirdikleri mallarını kendi ticaretevlere aracılığıyla Ermeni ve Rum komisyonculara devrediyorlardı⁸²⁹. Hatta oluşan bu ticari cazibe ile XX. Yüzyıla girilirken Anadolu'da Osmanlı vatandaşı olan bir kısım yerli unsurların ekonomik avantajlardan faydalanabilmek⁸³⁰ için uyruk değiştirdikleri görülmüştür⁸³¹. Uyruk değiştirenler ise daha çok İzmir gibi ticari potansiyeli yüksek şehirlerde ikamet etmeye başlamışlardır. Mesela XX. Yüzyıl başlarında sadece İzmir'de yedi yüzden fazla Osmanlı vatandaşı uyruk değiştirerek İngiliz tabiiyetine geçmiştir. İsmi de değiştirerek İngiliz uyruğuna geçenler arasında yoğun olarak gayrimüslim Osmanlı vatandaşları ve hatta Türkler de bulunmaktadır⁸³².

1857 tarihinde Nevyork'ta C.Oscanyan tarafından yazılan The Sultan and His People adlı eserde geçen şu cümleler dikkat çekicidir.

"Bu toplum (Ermeniler) Türkiye'de günlük hayatın esasını teşkil ediyordu. Zira pek uzun süredir hizmet etmekten ziyade idare etmeye alışmış olan Türkler sanayinin bütün dallarını onlara bırakmışlardı. Dolayısıyla Türkiye'deki bankerler, tüccarlar, mekanikler hep Ermeni idi. Ayrıca onlarla Müslümanlar arasında, his benzerliği ve menfaat birliği mevcuttu. Çünkü menşe itibarıyla aynı bölgeden oluşları dolayısıyla duyguları ve adetleri aynıydı. Bu sebeple de kendilerini Türklere rahatlıkla uydurmuş, emniyetlerini kazanarak, reayanın en nüfuzlusu haline gelmişti ve hâlâ da öyledir. Ermenilere bir şekilde borçlu olmayan tek bir paşa veya yüksek rütbeli memur bulunmazdı. En fakir köylü bile ettiği tohumun bedeli için onlara borçlanırdı. Öyle ki Osmanlı, onlarsız tek bir gün yaşamazdı..."⁸³³.

⁸²⁷R. Kasaba, *a.g.e.*, s. 60.

⁸²⁸ Mesela 1877 tarihli bir mahkeme kaydında Martaman-oğlu Heci Agop veled-i İstefan adında ticari potansiyeli yüksek Afyonkarahisarlı bir tüccardan bahsedilmektedir. Söz konusu kişinin terekesinden anlaşıldığına göre sadece İzmir bazında, döneme göre çok yüksek bir meblağ olan, 119.661 kuruşluk afyon satmıştır.

⁸²⁹ Musa Çadircı, *Tanzimat Döneminde Anadolu Kentleri'nin Sosyal ve Ekonomik Yapısı*, TTK Yay., Ankara-1997, s. 362-363.

⁸³⁰ Önceleri gümrük vergilerinde zımmilerden alınan miktar Müslümanlarınkinden fazladır. Fakat kapitülasyonların getirdiği düzenlemelerle bu oran oldukça düşürülmüştür. Bkz. Ahmed Akgündüz-Said Öztürk, *700. Yılında Bilinmeyen Osmanlı*, Osmanlı Araştırmaları Vakfı Yay., İstanbul-1999, s. 433. Bu durum bu imtiyazlardan faydalanan gayrimüslimlerin ekonomik ve sosyal hayatlarına oldukça önemli etkiler yapmış ve zamanla ticari potansiyellerini arttırmıştır.

⁸³¹ Osmanlı Hükümeti, uyruk değiştirerek ticari avantajlar elde etmeye çalışan ve dış devletlerin kontrolüne giren vatandaşlarıyla ilgili bazı düzenlemeler yapmıştır. 1869'da "uyrukluk ve uyrukluğa kabul kanunu" çıkarılmıştır. Bu kanunla uyruk değiştirmelerde hükümetin ön onayı şart koşulmuştur. Buna ilaveten uyruk tespiti için bir komisyon kurulması ve pasaport denetiminin sıkılaştırılmasıyla ilgili düzenlemeler yapılmıştır. R. H. Davison, II, s. 30-31.

⁸³² Orhan Kurmuş, *Emperyalizmin Türkiye'ye Girişi*, Savaş Yay., Ankara-1982, s. 20.

⁸³³ K. Gürün, *a.g.e.*, s. 87-88.

Anadolu Ermenileri hakkındaki bahsi geçen tespitleri 1831 yılında ‘Ermenilerin, Musevileri alt ederek Rumeli’nin başlıca bankacıları durumuna geldiklerini’⁸³⁴ söyleyen Adolphus Slade, Oscanyan’dan önce fark etmiş olmalıdır. Ermeniler kapsamında ortaya çıkan bu iktisadi dönüşümü bir taşra örneği olmasına rağmen Afyonkarahisar’daki Ermenilerin ekonomik hayatı üzerinden doğrulamak mümkündür.

Yukarıda da bahsedildiği üzere tarım, ticaret ve zanaatkârlık gibi iş kollarında önemli bir sermayenin sahibi olan Afyonkarahisar Ermenilerinin bu paraları belirli bir kâr karşılığında işletilmek üzere borç verdikleri anlaşılmaktadır. Mesela Nasara Mahallesi’nden Kasapbaşıoğlu Heci Manok veled-i Artin’in 1844 tarihli tereke kaydında aralarında çevre köylerden şahısların da bulunduğu 137 kişiden toplam 18.150,5 kuruş alacağı⁸³⁵, yine aynı mahalleden Mimâröğlü Manik veled-i Agop’un 1844 yılına ait terekesinde 75 kişiden tahsil edilmiş 20.061,5 kuruş ve beş kişiden tahsil edilmemiş 322 kuruş⁸³⁶ alacağı, Kadınana Mahallesi’nden Markaroğlu Agop veled-i Markar’ın 76 kişiden 137.447 kuruş alacağı⁸³⁷, Mecidiye Mahallesi’nden Sarrafoğlu Heci Sahak veled-i Heci Murat’ın⁸³⁸ 128 kişiden 155.397 kuruş tahsil edilmiş ve 666 kişiden 285.926 kuruş tahsil edilmemiş alacağı⁸³⁹, Canbaba Mahallesi’nden Torosoğlu Heci Agop veled-i Toros’un 229 kişiden yaklaşık 250.000 kuruş alacağı⁸⁴⁰ bulunması şehirdeki Ermenilerin para piyasasındaki hâkimiyetlerini gösteren birkaç örnektir. Söz konusu kişilerin tereke yekûnlarından takip edilebilen mal varlıklarının da oldukça yüksek olduğu görülmektedir. Bahsi geçen rakamların bir değer ifade etmesi açısından dönem itibariyle bir evin ortalama fiyatının 6.000 kuruş civarında olduğunu belirtmek gerekir. Para işletilmesine dair verilen örnekler XIX. Yüzyıl ortalarından sonuna kadar yaklaşık yarım asırlık bir dönemi kapsadığından Ermenilerin eskiden beri şehirdeki nakit para piyasasına hâkim olduklarını ve kontrol ettikleri nakit potansiyellerinin XX. Yüzyıla doğru giderek arttığını söylemek mümkündür.

⁸³⁴ Adolphus Slade’den aktaran; S. R. Sonyel, *a.g.m.*, s. 347.

⁸³⁵ AŞS.nr. 567/91.

⁸³⁶ AŞS.nr. 567/336.

⁸³⁷ AŞS.nr. 612/310.

⁸³⁸ Alacakların bir kısmı kardeşiyle müsterektir.

⁸³⁹ AŞS.nr. 605/215.

⁸⁴⁰ AŞS.nr. 605/96.

Para piyasasında durum her zaman Ermenilerin lehine işlemiyebiliyordu. Şehirde incelenen mahkeme kayıtlarında genellikle Ermeniler borç veren taraf olmasına rağmen çok yaygın olmamakla beraber bazen borçlu duruma düşüp mahkemelik olanlara da rastlanabilmektedir. Fakat bu gibi durumlarda günümüzdeki hukuk sisteminden oldukça farklı bir yol takip edilmekteydi. Borçlunun durumu şahitlerin de beyanlarıyla kesin olarak tespit edildikten sonra salıverilmesi de mümkündü. Zira mahkûm birisinin borcunu ödeyemeyeceğinden hareketle, kişinin serbest kalarak kazanç sağlaması ve borcunu bu şekilde ödeyebilmesi istenmekteydi. Mesela 1868 tarihli bir mahkeme kaydına göre; Hacı Murad Mahallesinden Şiri oğlu Heci İstefan veled-i Heci Çakır farklı kişilere olmak üzere toplam yirmi dokuz bin yüz otuz dört kuruş borcu sebebiyle beş aydır hapidedir. Söz konusu kişinin iflas ettiği ve bir gelirinin kalmadığı Müslüman ve Ermeni şahitlerin beyanlarıyla doğrulanmıştır. Bu sebeple mahkeme bu kişinin tahliyesine karar vermiştir⁸⁴¹. Burada şunu da belirtmek gerekir ki, söz konusu borç davasındaki Şiri oğlu Heci İstefan'ın borçlu olduğu kişilerin de çoğu Ermenidir.

Büyük miktarlarda para işletilmesi ile ilgili benzer örnekler diğer Anadolu kentlerinde de görülmekteydi. Mesela Yozgat'taki Ermeniler arasında da para işletilmesiyle diğer bir ifadeyle poliçecilik ya da tefecilikle uğraşanların olduğuna dair örnekler tespit edilmiştir⁸⁴².

Nakit para işletilmesinden başka Ermenilerin önemli uğraş alanlarından birisi de hayvancılık ve yine bununla bağlantılı olarak deri, yün, tiftik, boynuz gibi hayvansal ürünlerin ticaretiydi. Bu açıdan bakıldığında Ermenilerin tek bir iş koluyla uğraşmayıp iş dallarını genişletme eğilimi gösterdikleri söylenebilir. Özellikle ekonomik potansiyeli yüksek olan Ermenilerin bu alanda önemli yatırımları bulunmaktaydı. Mesela Hacı Arap Mahallesi'nden Madanoğlu Heci Kigork veled-i Serkiz'in 1887 tarihli terekesinde 538 adet küçükbaş ve 64 adet büyükbaş hayvan⁸⁴³, Mecidiye Mahallesi'nden Coşkunoğlu Heci Kigork veled-i Serkiz'in 1886 tarihli terekesinde 24 adet büyükbaş hayvan⁸⁴⁴, Kadınana Mahallesi'nden Markar-oğlu

⁸⁴¹ AŞS.nr. 598/7.

⁸⁴² T. N. Karaca, *a.g.e.*, s. 46.

⁸⁴³ AŞS.nr. 615/191.

⁸⁴⁴ AŞS.nr. 615/1.

Agop veled-i Markar'ın terekesinde 613 adet küçükbaş ve 12 adet büyükbaş hayvan⁸⁴⁵ ve Can Baba Mahallesi'nden Torosoğlu Heci Agop veled-i Toros'un terekesinde 1162 adet küçükbaş ve 15 adet büyükbaş hayvan⁸⁴⁶ kaydı bulunması Ermenilerin hayvancılık sektörüne olan ilgilerine örnek verilebilir.

Hayvancılıkla bağlantılı bir diğer sektör olan deri ve yün ticaretiyle uğraşan Ermeniler de bulunmaktaydı. Nitekim Surp Toros Mahallesi'nden Kalemkâr-oğlu Haçetor veled-i Ohannes'in terekesinde bulunan 10 adet tavşan derisi, 15 adet ağnâm derisi, 33 adet manda derisi, 8 adet erkek manda derisi, 2 adet malak derisi. 11 adet düve derisi, 27 adet tiftik keçisi derisi ile önemli miktarda tiftik, yün ve manda boynuzu⁸⁴⁷ bu konuda fikir vermektedir.

C. Texier'in haşhaş tarımının merkezi olarak nitelediği ve ovasının boydan boya haşhaş ekiniyle dolu olduğunu belirttiği⁸⁴⁸ Afyonkarahisar'da haşhaş üretimi oldukça yüksek bir potansiyele sahipti. Daha çok Müslüman nüfusun üreticisi olduğu haşhaşın pazarlamasını yapanlar ise ağırlıklı olarak Ermenilerdi. Mesela 16 Ocak 1877 tarihli bir tereke kaydında Martamanoğlu Heci Agop veled-i İstefan adında ticari potansiyeli yüksek bir tüccardan bahsedilmektedir. Söz konusu kişinin terekesinden anlaşıldığına göre sadece İzmir bölgesinde 119.661 kuruşluk afyon satmıştır⁸⁴⁹. Tarımla ilgili benzer bir tespiti Yozgat'ta da görebilmekteyiz. Yozgat'ta tespit edilen verilere göre de şehirde ziraatla uğraşanların çoğu Müslüman'dır. Tarımla uğraşan Ermeniler ise daha çok endüstriyel ürünlere yönelmişlerdir⁸⁵⁰.

Afyonkarahisar örneğinde de görüldüğü gibi Ermenilerin ekonomik güçlerinin bu denli artmasında dış devletlerin etkileri önemli bir unsurdur. Özellikle 1838 tarihli ticaret anlaşması ve Tanzimat döneminden itibaren Avrupa devletlerinin baskılarıyla Osmanlı tebaası azınlıklara tanınan ticari ve siyasi imtiyazlar ekonomi alanındaki serbest rekabet dengesini bozmuştur. Dolayısıyla bu dönemden sonra Osmanlı toplumunda sermayenin homojen bir dağılım gösterdiği söylenemez.

⁸⁴⁵ AŞS.nr. 612/310.

⁸⁴⁶ AŞS.nr. 605/96.

⁸⁴⁷ AŞS.nr. 618/430.

⁸⁴⁸ C. Texier, *a.g.e.*, s. 369, 372.

⁸⁴⁹ AŞS.nr. 605/238.

⁸⁵⁰ Afyonkarahisar'a benzer bir şekilde Yozgat'ta da Ermeniler boya üretmek için endüstriyel değeri olan bitkiler yetiştirdikleri bağlara sahiptiler. Yozgat'ta da tarımsal faaliyetlerin büyük bir kısmı Türklerin elinde olmakla beraber Tarımla uğraşan Ermenilerin büyük bir kısmının bağcılık yaptığı görülmüştür. T. N. Karaca, *a.g.e.*, s. 35.

1.3. SAĞLIK

Sağlık sektöründe, ülkenin genel nüfusu içindeki oranlarının çok daha üstünde istihdam edilen Ermeni ve Rumlar⁸⁵¹ tıp eğitimini çoğunlukla İstanbul'da veya Atina'da görüyorlardı⁸⁵². Sağlık sektörünün diğer bir uzantısı olan eczacılık sektörü de hemen hemen aynı durumdaydı.

XIX. Yüzyıl sonunda Afyonkarahisar'da bir hastane, bir tane de eczane bulunmaktaydı. Salname kayıtlarından bu eczanenin Belediye Eczanesi olduğu, eczaneyi Pavlaki Efendi adında bir gayrimüslimün işlettiği anlaşılmaktadır⁸⁵³. Şehirde, sağlık sektörü içinde ün yapmış Heci Agop Arapyan, Agop Sivrihisarlıyan, Onnig Kasparyan, Harutiun Dadoyan gibi önemli Ermeni doktorlar vardı. Yine bununla bağlantılı olan eczacılık alanında ise baba-kız olan Simon⁸⁵⁴ ve Yevkin Sinanyan, Kevork Yoğurtcuyan, Markar Markaryan gibi Ermeni eczacılar dikkat çekmekteydi⁸⁵⁵.

XX. Yüzyıl başlarında Afyonkarahisar kaza merkezinde çalışan dört diplomalı doktor ve eczacıdan üç tanesi Ermeni, bir tanesinin Müslüman'dır⁸⁵⁶. Yine aynı dönemlerde Ispartalı bir Rum cerrah olan Mihail oğlu Lazorus'un Afyonkarahisar'da mesaneden taş çıkarmaya yönelik ameliyatlara nam saldıği anlaşılmaktadır. Zira Lazoros'un hastaları sadece Afyonkarahisar'la sınırlı kalmayıp, Seferihisar ve Kütahya gibi çevre şehirlerden de ameliyat için gelenler olduğu görülmektedir⁸⁵⁷. Lazoros söz konusu operasyonları döneme göre yüksek bir miktar olan 200 ile 300 kuruş karşılığında yapmaktaydı. Bu tür sağlıkla ilgili işlemlerin mahkeme kayıtlarına aksetme sebebi ise, tedavi edilecek hastanın tedavi sırasında hayatını kaybetmesi durumunda hukuki bir sorun yaşamamak ve ameliyatın sonucu

⁸⁵¹ 1313-1314 öğretim yılında Mekteb-i Tıbbiye-i Mülkiye-i Şahane'de kayıtlı toplam 317 öğrencinin 95'i Müslüman, 222'si Gayrimüslimdi. *SNMU*, sene 1316, defa 1, s. 550.

⁸⁵² B. Horvath, *a.g.e.*, s.72.

⁸⁵³ *HVS*, sene 1301, def'a 12, s. 178-180.

⁸⁵⁴ 1306 tarihli vilayet salnamesinde eczacı Simon Ef. Olarak geçmektedir. *HVS*, sene 1306, def'a 17, s.157-160.

⁸⁵⁵ G. Tcherkezian, *a.g.m.*

⁸⁵⁶ Bu kişiler Tabip Galip Bey, Tabip Arapyan Agop Efendi, Eczacı Nersisyan David Efendi, Eczacı Sebatyan Markara Efendi'dir. Bkz. *HVS*, sene 1325, defa 34, s. 520.

⁸⁵⁷ *AŞS.nr.* 599/16; nr. 612/206, 250.

ne olursa olsun cerrahın yaptığı işin ekonomik karşılığını güvenceye almak istemesidir.

Sağlık alanıyla bağlantılı olarak değerlendirilebilecek bir başka husus ise doğumların, doğum hastanesi olmadığından dolayı ebeler marifetiyle daha çok evlerde yapılması, çocuk ölüm oranının çok yüksek oluşu ve ortalama hayat sürelerinin kısalığıdır⁸⁵⁸.

1.4. VERGİLER

Osmanlı hukuk sistemi içinde gayrimüslimlerden alınan temel vergi cizyeydi. İslâmî gelenekten gelen “cizye”, kâfi gelmek, karşılığını vermek, ödemek anlamındaki “ceza” mastarından türemiş bir isimdir. İslâm literatüründe ise gayrimüslim tebaadan alınan bir vergi türüdür⁸⁵⁹. Osmanlı Devleti’nde Şer’i Hukuka uygun olarak kadın, çocuk, kör, malul, işsiz ve fakirler cizye vergisinden muaf tutulmuştur⁸⁶⁰. Nitekim 1851 senesine ait Karahisar-ı Sahip cizye defterinde “iki gözü alil”, “yaşlı”, “iş göremez”, “fakir ve gözleri alil” gibi ifadelerle cizyeden muaf kişiler ayrı ayrı özürleriyle belirtilmiştir⁸⁶¹.

Afyonkarahisar’da Ermenilerin tespit edilen ilk cizye kayıtları XVI. Yüzyıl başlarına aittir. Bu kayda göre, kaza merkezinde tek bir mahallede yaşayan Ermenilerin “başları haracı”, Bâyezid Hüdâvendigar tarafından XV. Yüzyıl sonları ile XVI. Yüzyıl başları arasında Fakih Paşa Medresesi’ne vakfedilmiştir. Buradan elde edilen cizye gelirlerini medresenin müderrislerinin tasarruf ettikleri görülmüştür. Söz konusu gayrimüslimlerin avâırız-ı dîvânî ve tekâlîf-i örfiden muaf olmaları için, Sultan Bâyezid Han ve Sultan Selim Han tarafından kendilerine ahkâm-ı hümayun verilmiştir⁸⁶².

Cizye vergisi üzerinde zaman zaman bazı düzenlemeler yapılarak vergi dilimlerinden alınacak vergi miktarı yeniden belirlenmiştir. II. Mahmut tarafından

⁸⁵⁸ G. Tcherkezian, *a.g.m.*

⁸⁵⁹ Mehmet Erkal, “Cizye”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, C. VIII, İstanbul-1993, s. 42.

⁸⁶⁰ Halil İnalçık, “Osmanlılarda Cizye”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, C. VIII, İstanbul-1993, s.46.

⁸⁶¹ BOA. ML.VRD.CMH.1276.

⁸⁶² M. Karazeybek-vd., *a.g.e.*, s. 278.

1834 yılında hazırlanan bir kararname ile üç gruptan oluşan cizye vergisi 15, 30 ve 60 kuruşluk dilimlerden alınmaya başlanmıştır. Söz konusu cizye meblağları yaklaşık iki, üç ve dört günlük bir mesai tutarı olarak değerlendirilebilir⁸⁶³. Devlet, cizyenin toplanma usulünde oldukça titiz davranmış, haksızlıklara meydan vermemek için tedbirler almıştır. Cizye evrakı kazalara göre hazinece düzenlenip bohçalara konarak mühürlendikten sonra mahalline gönderilirdi. Cizyenin tahsil ayı olan Muharrem ayı gelinceye kadar bohçalar açılmazdı. Vergi tahsilatı başladığında bohçalar mahkeme huzurunda açılır ve cizyeler önceden hazırlanmış evraka göre toplanırdı⁸⁶⁴.

Uzun bir dönem cizye vergisi özel memurlar tarafından toplanmış, 1850 yılında çıkarılan fermanla da vergi toplama sürecine her cemaatin dini liderleri de dâhil edilmiştir⁸⁶⁵. Buna rağmen cizye vergisinin tahsilinde yaygın olarak görülen bazı vergi mükelleflerini saklama, yalan beyanla kendini fakir olarak gösterme gibi usulsüzlükler önlenememiştir⁸⁶⁶. Bunun üzerine uygulamada değişikliğe gidilerek vergi tahsilâtında görevli cemaat yetkililerinin yanına verginin toplandığı bölgeye göre bazı devlet görevlileri de dâhil edilmiştir⁸⁶⁷. Ayrıca belirli zamanlarda merkezden vilayet, sancak ve kaza merkezlerine gönderilen fermanlarla cizyenin toplanma usulleri hakkında tembihler yapılmıştır.

Bu tür fermanların suretlerine Afyonkarahisar mahkeme sicil defterlerinde de rastlamak mümkündür. 1844 tarihli olup mahkeme sicil defterinde sureti bulunan bir fermanla cizye vergisinin toplanma usulü hakkında önemli bilgiler yer almaktadır. Söz konusu fermanla özetle; cizye vergilerinin vilayet, sancak ve kazalarda görevli olan müşir, vali, mutasarrıf, defterdar ve kaymakamların seçip görevlendirecekleri memurlar marifetiyle ve verginin tahsil edileceği cemaatten de hazır bulunması gerekenlerin huzurunda toplanacağı; vergi gruplarına göre âlâ diliminden ödenecek cizyelerin Muharrem ayı içinde; evsât diliminden ödenecek cizyelerin Muharrem

⁸⁶³ M. A. Ubcini, *Türkiye 1850*, C. II, Çev.Cemal Karaağaçlı, Tercuman 1001 Temel Eser, ty, s. 268.

⁸⁶⁴ B. Eryılmaz, ...*Gayrimüslim Teb'anın Yönetimi*, s. 47.

⁸⁶⁵ Söz konusu fermanla gelen yeni düzenleme şöyledir; "Tanzimat'ın başında bir süre tatbik edildiği gibi, ileride şahsi vergi her eyalette dört milletin ruhani reisleri tarafından toplanacaktır. İmparatorluğun her vatandaşının durumuna ve servetine göre hareket edecekler ve sözü edilen vergiyi patrikliğe veya haham başına teslim edecekler ve oradan da İmparatorluk hazinesine aktarılacaktır." M. A. Ubcini, II, *a.g.e.*, s. 269.

⁸⁶⁶ A. İ. Karataş, *a.g.m.*, s. 101.

⁸⁶⁷ B. Eryılmaz, ...*Gayrimüslim Teb'anın Yönetimi*, s. 47.

ayından Safer ayı sonuna kadar iki ay içinde; ednâ diliminden ödenecek cizyelerin ise Muharrem ayı başından Rebiyülevvel ayı sonuna kadar üç ay içerisinde ödenmesi gerektiği; cizyesini ödeyenlere, kendilerinden tekrar vergi talep edilmemesi için, isim ve eşgallerinin yazılı olduğu makbuz senedi verilmesi; ticaret vesair sebeplerle başka mahallerde bulunanların cizyelerinin buldukları mahallerde tahsil edilerek taraflarına makbuz senedi verilmesi ve bu kişiler memleketlerine döndüklerinde söz konusu makbuzu ibraz ettiklerinde kendilerinden tekrar cizye istenmemesi; fakat bu tür başka mahallerde cizyesi tahsil edilenlerin buldukları mahallerdeki defterlere yerli ve yabancı olarak ayrı ayrı kaydedilmesi⁸⁶⁸; çocuklardan ve vergi çağına gelmemiş bulunanlardan cizye talep edilmemesi; hiç kimseye isim ve eşgali yazılmadan boş matbu cizye evrakı verilmemesi; cizye tahsilinde halka zulüm yapılmaması, herkesten bulunduğu dilimden vergi alınması, bir üst dilimden vergi talep edilmemesi, toplanan cizyelerin peyder pey hazineye gönderilmesi, bakaya bırakılmaması gibi hususlar tembihlenmiştir⁸⁶⁹. 1845 tarihli ikinci bir ferman suretinde ise; cizyenin toplanma usulü olarak aynı bilgiler tekrarlanıp âlâ diliminden 60 kuruş, evsat diliminden 30 kuruş, ednâ diliminden 15 kuruş cizye toplanması tembihlenmiştir⁸⁷⁰.

⁸⁶⁸ 1261 tarihli Karahisar-ı Sahip sancağına ait cizye defterinde bu uygulama yapılmış olup, şehir dışından olanlar “misafiran” başlığı altında ayrı olarak vergilendirilmiştir. *BOA. ML.VRD.CMH.623*; Fakat 1267-1268 ve 1269 tarihli cizye defterlerinde bu tür bir uygulama mevcut değildir. *BOA. ML.VRD.CMH.1276*.

⁸⁶⁹ *AŞS.nr. 568/36*.

⁸⁷⁰ *AŞS.nr. 568/89*.

Tablo 22. Yıllara göre Afyonkarahisar’da Ermenilerin cizye mükellef sayıları.

Sene	Âlâ	Evsât	Ednâ	Toplam
1750 ⁸⁷¹	40	350	57	447
1758-9 ⁸⁷²	45	350	50	445
1759-60 ⁸⁷³	35	400	100	535
1760-61 ⁸⁷⁴	40	360	45	445
1778 ⁸⁷⁵	44	400	44	488
1779 ⁸⁷⁶	50	400	50	500
1780 ⁸⁷⁷	45	400	48	493
1786 ⁸⁷⁸	35	450	75	560
1790 ⁸⁷⁹	20	356	106	482
1794-5 ⁸⁸⁰	20	356	156	532
1797 ⁸⁸¹	20	356	156	532
1798-9 ⁸⁸²	20	356	156	532
1826-27 ⁸⁸³	20	356	159	535
1827-28 ⁸⁸⁴	120	356	159	635
1839-40 ⁸⁸⁵	48	293	499	840
1845 ⁸⁸⁶	55	270	562	887
1850-51 ⁸⁸⁷	52	158	682	892
1851-52 ⁸⁸⁸	53	161	744	958
1852-53 ⁸⁸⁹	53	157	747	957

Yaklaşık yüz yıllık bir dönem içinden tespit edilmiş cizye verilerine göre hazırlanmış olan yukarıdaki tabloda söz konusu dönem içerisinde cizye vergi mükellefi sayısı iki katına çıkmasına rağmen bu artışın vergi dilimlerine orantılı bir şekilde yansıdığı söylenemez. Zira 1750 yılında toplam 447 cizye mükellefinin 40 tanesi %9’u yüksek dilimden vergi öderken, yüz yıl sonra 1852-53 yılında toplam 957 cizye mükellefinin 53 tanesi %5,5’i yüksek dilimden vergi ödemiştir. Dolayısıyla cizye mükellef sayısı artışı daha çok orta ve alt dilimlere yansımıştır. Bu

⁸⁷¹ AŞS.nr. 547/44.

⁸⁷² AŞS.nr. 548/82.

⁸⁷³ AŞS.nr. 548/141.

⁸⁷⁴ AŞS.nr. 548/203.

⁸⁷⁵ AŞS.nr. 552/271.

⁸⁷⁶ AŞS.nr. 553/12.

⁸⁷⁷ AŞS.nr. 553/73.

⁸⁷⁸ AŞS.nr. 555/182.

⁸⁷⁹ AŞS.nr. 556/202.

⁸⁸⁰ AŞS.nr. 557/215.

⁸⁸¹ AŞS.nr. 557/146.

⁸⁸² AŞS.nr. 557/187.

⁸⁸³ AŞS.nr. 535/231.

⁸⁸⁴ AŞS.nr. 563/277.

⁸⁸⁵ AŞS.nr. 564/101.

⁸⁸⁶ BOA.ML.VRD.CMH.623.

⁸⁸⁷ BOA.ML.VRD.CMH.1276.

⁸⁸⁸ BOA.ML.VRD.CMH.1276.

⁸⁸⁹ BOA.ML.VRD.CMH.1276.

çelişkili durumun oluşmasında cizye vergisi toplanırken yapılan usulsüzlüklerin ve vergi kaçırmaya yönelik girişimlerin etkisi olsa gerek.

Tanzimat'la beraber cizyenin kaldırılması gündeme gelmiştir. Ancak bu durumda gayrimüslimlere yeni yükümlülükler yüklenecekti. Bunlardan en önemlisi cizye vergisinin kaldırılması sonucu gayrimüslim tebaanın tâbi olacakları askerlikdi. Diğer sebepler ise Müslüman nüfusun gayrimüslim tebaa ile eşitlenmeye hazır olmaması ve devletin bu vergiden sağladığı geliri kaybetme kaygısıdır. Buna rağmen cizye vergisi 1856 yılında ilan edilen Islahat fermanı sürecinde uygulanmak istenilen eşit vatandaşlık ilkesi gereğince, biraz da batılı devletlerin dayatılmasıyla, kaldırılmış fakat bu sefer de gayrimüslimlerin askerlik yapma zorunluluğu ortaya çıkmıştır. Bunun üzerine gayrimüslim tebaanın belirli bir ücret karşılığında askerlikten muafiyeti gündeme gelmiş ve “bedel-i askeri” ismiyle yeni bir vergi uygulamasına gidilerek gayrimüslimler askerlikten muaf tutulmuştur. Dolayısıyla cizye vergisi bedeli askeri adıyla isim değiştirerek devam etmiş, 1907 yılında ise tamamen kaldırılmıştır⁸⁹⁰.

Cizye vergisi 1856 yılında “bedel-i askeri”ye dönüştürüldükten sonra ise sürekli olarak cemaat yönetimlerince toplanmış ve devlete teslim edilmiştir⁸⁹¹. Vergisini vermeyenlere askerlik yapma yükümlülüğü getirilmişti. Bedeli askeriye vergisini ödemeyen bakaya bırakanların borçlarının hesaplanarak tereke dökümlerinden tahsil edilmiştir⁸⁹².

Osmanlı devlet idaresi, gerek “cizye” gerekse “bedel-i askeri” adıyla gayrimüslimlerden vergi tahsil edilirken taksitlendirmeyi esas alarak, ekonomik açıdan bir kolaylaştırma yolunu tercih etmiştir⁸⁹³.

Bedeli askeriye vergisi kaldırıldıktan sonra ise gayrimüslimler Osmanlı ordusunda askerlik yapmaya başlamışlardır. Nitekim mahkeme sicil kayıtlarındaki verasetle ilgili bazı davalardan Afyonkarahisar'lı bazı Ermenilerin askerlik görevini ifa ederken hayatını kaybettiklerini görmekteyiz. Mesela Hacı Murad Mahallesi'nden

⁸⁹⁰ H. İnalçık, *a.g.m.*, s. 48.

⁸⁹¹ B. Eryılmaz, ... *Gayrimüslim Teb'anın Yönetimi*, s. 47.

⁸⁹² Surp Toros Mahallesi'nden Kalemkâr oğlu Haçator veled-i Ohannes'in terekesinden bedeli askeriye olarak 358 kuruş tahsil edilmiştir. *AŞS.nr.* 618/430.

⁸⁹³ B. Eryılmaz, ... *Gayrimüslim Teb'anın Yönetimi*, s. 48.

Emşah Oğlu Emşah veled-i Serkiz⁸⁹⁴ Canbaba Mahallesi'nden Markar Oğlu İstefan veled-i Karabel⁸⁹⁵ askerlik görevlerini ifa ederlerken 1912 yılında vefat etmişlerdir.

Gayrimüslimlerden cizyenin yanı sıra “mübaşiriye”, “tahsildariye”, “kefilleme”, “kuşadiye” ve “ikramiye” gibi isimler altında paralar toplanmaktaysa da, 1830 ile 1833 yılları arasında yapılan düzenlemelerle bunlar kaldırılmıştır⁸⁹⁶.

XVI. Yüzyıl kayıtlarında gayrimüslimlerden *avâriz-ı dîvânî* ve *tekâlîf-i örfî*, Tanzimat dönemi kayıtlarında *vergi-yi senevî* adıyla başka vergiler de toplandığı anlaşılmaktadır⁸⁹⁷. Araştırmanın kapsadığı dönemde ise Tanzimat sonrası yapılan düzenlemeler gereği, Müslümanlarla gayrimüslimler vergi konusunda aynı statüye sahiptiler. Dolayısıyla bu dönemde “bedeli askeriye” dışında gayrimüslimlerden alınan özel bir vergi mevcut değildir.

Gayrimüslimler, Müslümanlarla birlikte değişik adlar altında toplanan avarız vergilerinden de sorumluydular. Önceleri savaş gibi olağanüstü durumlarda alınan avarız vergileri XVII. yüzyıldan sonra devlet hazinesine de gelir olması amacıyla düzenli olarak toplanan vergiler hâline gelmiştir. Avarız vergileri mahalle esaslı toplandığı için dinsel ya da etnik bir ayırım söz konusu değildi. Herkes mahalledeki hane sayısına göre kendine düşen vergi miktarını ödemekle yükümlüydü. Vergisini ödemede zorlananlar için ise hem Müslümanların hem de gayrimüslimlerin kurmuş oldukları Avarız vakıfları bulunmaktaydı⁸⁹⁸.

Gayrimüslimlerin ödemekle yükümlü oldukları bir vergi de alkollü içeceklerin satışından tahsil edilen Zecriye vergisiydi⁸⁹⁹.

⁸⁹⁴ AŞS.nr. 647/141.

⁸⁹⁵ AŞS.nr. 647/221.

⁸⁹⁶ B. Eryılmaz, ...*Gayrimüslim Teb'anın Yönetimi*, s. 46-47.

⁸⁹⁷ Ö. Küpeli, *a.g.m.*, s. 579.

⁸⁹⁸ Afyonkarahisar'da Ermenilerin yoğun yaşadığı Nasara Mahallesi Avarız vakfı bulunmaktaydı. Benzer vakıflar başka kentlerde de vardı. Mesela Bursa'daki Ermenilerin de avarız vakıflar kurdukları görülmektedir. Hacıiskender Mahallesi avarız ve nüzülü için Ermeni Hıristiyanları vakfı, Hacıbaba Mahallesi avarızı ve nüzülü için Ermeni Hıristiyanları vakfı, Hocamehmed Karamani Mahallesi avarız ve nüzülü için Ermeni Hıristiyanları vakfı ve Hocatayyib Mahallesi avarızı ve nüzülü için Ermeni Hıristiyanları vakfı bu tür vakıflara örnek verilebilir. A. İ. Karataş, *a.g.m.*, s. 102-103.

⁸⁹⁹ A. İ. Karataş, *a.g.m.*, s. 103.

1.5. ERMENİ GAYRİMENKULLERİ

Toplumların ekonomik seviyelerini yansıtan önemli ölçütlerden birisi de sahip oldukları gayrimenkullerdir. Ev, dükkân, bağ ve tarla gibi gayrimenkullerin değerleri ve toplum içindeki mülkiyet dağılımları bu gibi gayrimenkuller üzerinden toplumu oluşturan farklı katmanların ekonomik yönden birbiriyle kıyaslanmasına imkânı verecektir. Bu açıdan Afyonkarahisar’da da görüldüğü gibi Osmanlı hukuk sisteminde Ermenilerin gayrimenkul edinmesini yasaklayan ya da kısıtlayan bir uygulama mevcut değildir. Aksine ekonomik güçlerinin yüksekliğinden dolayı nüfus oranlarının üzerinde gayrimenkul sahibi olmuşlardır.

Tanzimat döneminde ortaya çıkan idari ve hukuki uygulamalar gayrimüslim toplulukları Müslümanlar karşısında pek çok yönden daha da avantajlı duruma getirmiştir. Söz konusu dönemde Ermeni cemaatinin ekonomik durumunda belirgin bir gelişme olduğu ve bu gelişmenin bir sonucu olarak Anadolu’nun pek çok yerinde Ermenilerin Müslümanlardan yoğun olarak gayrimenkul satın aldıkları somut bir şekilde görülebilmektedir. Tanzimat Fermanı’nın uygulamaya girdiği dönemin hemen başlangıcında Erzurum’daki İngiliz konsolosu J. Brant 1 Mart 1849’da İngiltere Dışişleri Bakanlığı’na bilgi aktarırken Ermenilerin Türklerden yoğun bir şekilde arazi satın aldıklarını ve Tanzimat’tan bu yana Hıristiyan nüfusun refah seviyesinin yükseldiğini belirtmiştir⁹⁰⁰. Görüldüğü üzere Tanzimat’ın uygulandığı ilk on yılında bile gayrimüslim nüfus lehine önemli avantajlar oluşmuştur.

Benzer verileri İngiliz konsolosların 1860 yılına ait raporlarında da görebilmekteyiz. İstanbul’daki İngiliz büyükelçisi Sir Henry Bulwer’in Osmanlı Devleti’nin çeşitli şehirlerindeki konsoloslardan Tanzimat ve Islahat Fermanları sonrası Hıristiyan unsurların durumuna dair istediği raporlara konsoloslar tarafından verilen cevaplarda Hıristiyan nüfusun eskisinden çok daha avantajlı bir duruma geldiği, üretim ve para sektörüne hâkim oldukları ve Müslümanların elindeki pek çok gayrimenkulü satın aldıkları vurgusu dikkat çekmiştir.

Mesela İzmir’deki İngiliz konsolosu Charles Blunt büyükelçiye gönderdiği raporunda; Tanzimat’ı kastederek, devrimden sonra Hıristiyanların üretici olarak

⁹⁰⁰ S. R. Sonyel, *a.g.m.*, s. 346-347.

ortaya çıktıklarını, askeri sorumlulukları olan Türklerin ise ordudaki görevleri sona erince memleketlerine döndüklerinde, yerel koşulların değişimine tanık olduklarını belirtmekteydi. Yine aynı raporun devamında, bu ana kadar egemen unsur olan Türk nüfusun yerini artık Hıristiyanların aldığı, tarımla uğraşmaya çalışan Türklerin ise tefeci bazı Hıristiyanların ağına düşerek mallarını yok pahasına elden çıkarmak zorunda kaldıkları, bölgede çoğunluğu Hıristiyan olan mültezimlerin vergi toplamada inanılmaz suiistimaller yaptığı ifade edilmektedir⁹⁰¹.

Bu durum İngiliz etkisine açık, kapitalist sermayenin Anadolu'ya ilk giriş kapısı olan İzmir gibi döneme göre ticari potansiyeli çok yüksek olan bir bölge için istisnai ve normal karşılanırsa da, gayrimüslim nüfus lehinde benzer değişimlerin başka Osmanlı coğrafyalarında da yaşandığını farklı şehirlerden gönderilen diğer konsolos raporlarından görebilmekteyiz. Mesela Halep'teki İngiliz konsolosu H. Skene, 4 Ağustos 1860 tarihli yazısında bölgedeki kazalarda hiçbir zorlukla karşılaşmadan Hıristiyan kiliseleri inşa edilebildiğini belirtmiştir. Yine Gelibolu'daki İngiliz konsolosu William G. Abbott, 24 Eylül 1860 tarihli yazısında, Tanzimat'ın ilânından itibaren gayrimüslimler açısından çarpıcı bir iyileşme olduğunu belirterek, ülkede birçok Hıristiyan toprak sahibi bulunduğunu, kentlerdeki ticaret ve zanaat sahalarının Hıristiyan ve Musevilerin hâkimiyetinde olduğunu aktarmaktadır. Aynı yazının devamında, Hıristiyanların Türklerden sürekli mal satın aldıkları, köylerdeki Hıristiyanların ekonomik durumunun Müslümanlarınkinden daha ileri olduğu, dini açıdan Hıristiyanların hudutsuz bir özgürlüğe sahip bulunduğu ifade edilmekteydi⁹⁰². Söz konusu mülkiyetler sadece Osmanlı vatandaşı gayrimüslimlerle sınırlı değildi. Diğer taraftan kapitülasyonların sunduğu ticari cazibe Avrupalıları da Osmanlı coğrafyasında mülkiyet edinme yarışına sokmuş ve hatta birçok Avrupalı çiftçi Rumeli'nin ve Anadolu'nun bereketli topraklarına göç etmiştir⁹⁰³.

Öteden beri gayrimüslimlerin mülkiyet hakkını kısıtlayan bir uygulama mevcut değildi. Erken dönem diyebileceğimiz 1658 (H.1068) tarihli kayıtlarda Afyonkarahisar'da Abdurrahim Efendi Bedesteni'nde şahıslara ait dükkânların bir

⁹⁰¹ S. R. Sonyel, *a.g.m.*, s. 349.

⁹⁰² S. R. Sonyel, *a.g.m.*, s. 349.

⁹⁰³ M. A. Ubcini, II, *a.g.e.*, s. 309.

kısımının sahipleri gayrimüslimdir⁹⁰⁴. 1885 tarihli bir başka mahkeme kaydından anlaşıldığına göre ise şehir merkezindeki Zincirli Han namı diğer Acem Hanı'nda Ermenilere ait "oda" tabir edilen dükkânlar bulunmaktadır⁹⁰⁵. Araştırmanın kapsadığı dönemde ise şehir genelinde Ermenilere ait çok sayıda gayrimenkul mevcuttur. Ermeniler arasında zanaatkârlık yaygın olduğu için gayrimenkuller arasında zanaatkârlıkla ilgili pek çok dükkân ve gedik yer almaktadır.

Bunların şehirdeki dağılımına bakıldığında Yeni Camii civarında⁹⁰⁶, Tüfenkçiler içinde⁹⁰⁷, Kapan Hanı civarında⁹⁰⁸, Tuz Pazarı'nda⁹⁰⁹, Uzun Çarşı'da⁹¹⁰ Balık Hanı civarında⁹¹¹ Taşhan'da⁹¹², Yemeniciler Çarşısı'nda⁹¹³, Karılar Pazarı'nda⁹¹⁴, Yeni Han'da⁹¹⁵ çok sayıda kuyumcu, boyacı, terzi, eskici ve pabuççu dükkânlarının bulunduğu görülmektedir. Bu dükkânlar arasında özellikle Uzun Çarşı'da ve Yeni Camii civarında olanların fiyatlarının daha yüksek oluşu dikkat çekmektedir. Dükkânlar dışında "gedik" olarak tabir edilen daha çok hanlar içinde bulunan küçük ticarethaneler bulunmaktadır. Çilingirlik, kuyumculuk vb. zanaat kollarında faaliyet gösteren söz konusu gedikler ise daha çok Karılar Pazarı'nda⁹¹⁶, Taşhan'da⁹¹⁷, Tuz Pazarı'nda⁹¹⁸, Küçük demircilerde⁹¹⁹, Yeni Camii civarında⁹²⁰ ve Hacı Bâkizâde Hanı'nda⁹²¹ yer almaktaydı.

Ayrıca bazı Ermenilerin Taş Han'da⁹²² ve Yoncaaltı'nda⁹²³ mağazalarının, bazı mahallelerde ambarlarının⁹²⁴ bulunduğu ve yine bazı mahallelerde ekmek

⁹⁰⁴ AŞS.nr. 514/272.

⁹⁰⁵ AŞS.nr. 616/107.

⁹⁰⁶ AŞS.nr. 574/43.

⁹⁰⁷ AŞS.nr. 587/26.

⁹⁰⁸ AŞS.nr. 605/215.

⁹⁰⁹ AŞS.nr. 571/148; nr. 604/261; nr. 606/62.

⁹¹⁰ AŞS.nr.605, 57/96.

⁹¹¹ AŞS.nr. 612/224.

⁹¹² AŞS.nr. 615/135.

⁹¹³ AŞS.nr. 569/90.

⁹¹⁴ AŞS.nr. 569/71.

⁹¹⁵ AŞS.nr. 569/285.

⁹¹⁶ AŞS.nr. 569/198.

⁹¹⁷ AŞS.nr. 572/21.

⁹¹⁸ AŞS.nr. 573/102.

⁹¹⁹ AŞS.nr. 605/259.

⁹²⁰ AŞS.nr. 605/259.

⁹²¹ AŞS.nr. 605/215.

⁹²² AŞS. nr.612/310.

⁹²³ AŞS.nr. 571/148.

⁹²⁴ AŞS.nr. 605/96.

fırını⁹²⁵ işlettikleri anlaşılmaktadır. Tarımsal ve ticari faaliyetlerle ilgili olarak ise; Akçin'de⁹²⁶, Ciridkayası ve Sivrikaya adındaki mahallerde⁹²⁷, Corca-i Sağır'de⁹²⁸, Çakır köyünde⁹²⁹, İhtisab toprağı olarak adlandırılan Cebel-i Hıdırlık, Karakuyu üstü, Taşlıdere ve Zümrüt Pınarı mevkilerinde⁹³⁰, Karaağaç Boğazında⁹³¹, Katran Çukurunda⁹³², Kınık toprağında⁹³³, Kurudere mevkiinde⁹³⁴, Muttalib toprağında⁹³⁵, Susuz köyünde⁹³⁶, Sülün köyünde⁹³⁷, Tatlar mezrasında⁹³⁸, Teber köyünde, Tatlar viranında⁹³⁹ çeşitli miktarlarda bağları ve boyalıkları bulunmaktadır. Bahsi geçen yerler arasında özellikle Muttalip toprağı ve Akçin'deki gayrimenkuller arasında yoğun olarak boyalık tabir edilen bağlar bulunmakta olup, buralardaki bağ fiyatları da diğer yerlere göre daha yüksektir.

Ermenilerin şehir geneline yayılmış gayrimenkullerinin yanında özellikle Canbaba⁹⁴⁰, Hacı Murat⁹⁴¹, Mecidiye⁹⁴², mahallelerinde değerleri 1000 ile 5000 kuruş arasında değişen ev arsaları olup, bu arsalardan Hacı Murat ve Mecidiye mahallelerinde bulunanların daha kıymetli olduğu anlaşılmaktadır. Diğer taraftan Çay Kasabası'nda evlerinin⁹⁴³, yine aynı kazanın merkezinde ve civarında samanhane, ahır, ambar yeri, kahvehane, yağcı dükkânı ve bol miktarda tarla ve bahçelerinin⁹⁴⁴, Sandıklı'da hanlarının⁹⁴⁵, Şuhut kasabasında dükkânlarının⁹⁴⁶ ve Corca-i Kebir gibi köylerde ambar ve samanhanelerinin⁹⁴⁷ bulunması şehir

⁹²⁵ AŞS.nr. 574/43.

⁹²⁶ AŞS.nr. 574/43; nr.605/96.

⁹²⁷ AŞS.nr. 569/186, 330.

⁹²⁸ AŞS.nr. 574/43.

⁹²⁹ AŞS.nr. 572/117.

⁹³⁰ AŞS.nr. 567/49, 89, 103; nr. 569/39, 62, 236; nr. 571/99.

⁹³¹ AŞS.nr. 571/40.

⁹³² AŞS.nr. 587/26.

⁹³³ AŞS.nr. 572/61.

⁹³⁴ AŞS.nr. 573/102.

⁹³⁵ AŞS.nr. 567/95, 130; nr. 571/148; nr. 573/102; nr. 605/96, 146, 215.

⁹³⁶ AŞS.nr. 574/43.

⁹³⁷ AŞS.nr. 605, 57/96.

⁹³⁸ AŞS.nr. 569/257.

⁹³⁹ AŞS.nr. 569/283 nr. 574/43.

⁹⁴⁰ AŞS.nr.605/96.

⁹⁴¹ AŞS.nr. 605/215.

⁹⁴² AŞS.nr. 605/215, 316.

⁹⁴³ AŞS.nr. 567/336.

⁹⁴⁴ AŞS.nr. 618/105.

⁹⁴⁵ AŞS.nr. 569/198.

⁹⁴⁶ AŞS.nr. 567/89.

⁹⁴⁷ AŞS.nr. 605/215.

merkezinde oturmalarına rağmen ekonomik açıdan şehir dışına taşan geniş bir yelpazeye sahip olduklarını göstermektedir.

Bütün bahsi geçen gayrimenkullerden ayrı olarak Ermenilerin sahip oldukları evleri değerleri ve buldukları mahalleler açısından biraz daha detaylı incelemek gerekmiştir. Zira evlerin mahallelere göre dağılımı ve bu bağlamda değerleri, tespit edilen ev değerlerinin Müslüman nüfusa ait olanlarla kıyaslanması daha somut ekonomik verilere ulaşılmasını sağlayacaktır.

Tablo 23. Ermeni evlerinin mahallelere göre değerleri⁹⁴⁸.

Mahalle	Evin fiyatı/kr.			Ort.fiyat/kr.
Ardıç	4.000	3.500	3.000	3.500
Câmi'-i Kebîr	2.500			2.500
Canbaba	4.250			4.250
Devedeve	2.000	8.500	3.000	4.500
Doğancı	800	1.300		2.200
	6.200	500		
Gül	1.000.			1.000
Günbatı	4.000			4.000
Hacı Arap	17.000	5.000	3.500	8.500
Hacı Davud	3.000			3.000
Hacı Murat	5.000	37.500	10.000	17.500
Hisarönü	1.500			1.500
İğneci	5.000	6.000		5.500
Kadınana	10.000	14.000		12.000
Kırklar Makâmı	10.000	5.000		7.500
Küp	2.500			2.500
Mecîdiye	8.357	20.000		9.039
	5.300	2.500		
Nasârâ	6.500	10.000	7.000	5.893
	3.500	6.300	4.000	
	3.000	10.000	320	
	22.000	1.500	1.500	
	1.000			
Tac Ahmet	4.000	2.500	500	3.650
	2.650	12.000	1.350	
	1.100	4.750	4.000	
Yukarı Pazar	7.500		3.000	5.250
Zâviye	5.000		10.000	7.500
Ermeni evlerinin ortalama değeri				5.944

1844-1895 tarihleri arasını kapsayan dönemde Afyonkarahisar'ın çeşitli mahallerinde Ermenilere ait toplam 59 evin fiyatları tespit edilerek, mahallelere ve

⁹⁴⁸ Tablo için kullanılan mahkeme sicil defterleri ve hüküm numaraları; AŞS.nr. 567/89, 120, 124, 336, 345; nr. 569/56, 198, 267, 299, 302, 384; nr. 571/25, 148; nr. 572/76; nr. 573/6, 11, 14, 18, 61, 77, 87, 102, 150, 154, 159, 162, 167, 175; nr. 574/43, 57, 118, 133; nr. 587/26; nr. 598/143, 249; nr. 601/132, 151; nr. 604/35, 36, 44, 71, 104, 228, 261; nr. 605/142, 196, 205, 208, 215, 215, 259; nr. 612/224, 286, 310; nr. 615/135, 191; nr. 616/40; nr. 653/12.

şehir geneline göre evlerin ortalama değerleri hesaplanmıştır. Yapılan hesaplama göre şehirde Ermenilerin oturduğu evlerin ortalama değeri 5.944 kuruştur. Mahalleler düzeyinde ev fiyatları kıyaslandığında bazı mahallelerde ortalama hesaplamak için yeterince kayıt bulunmasa da mevcut verilere göre en pahalı evler Hacı Murat, Kadınana, Mecidiye, Hacı Arap, Zaviye ve Kırklar Makamı mahallelerinde bulunmaktaydı. Değerleri en düşük evler ise hakkında sadece tek veri bulunan mahalleler hariç tutulduğunda Doğancı Mahallesi idi. Hakkında sadece bir veri bulunan Gül ve Hisarönü mahallerinde daha da ucuz evler bulunsa da veri sayısından dolayı güvenilir bir sonuca ulaşmak mümkün değildir. Buradan hareketle şehrin ekonomik gücünün hangi mahallelerde yoğunlaştığını, hangi mahallelerin merkezilik keşp ettiğini ve ekonomik gücü iyi olan Ermenilerin daha çok hangi mahalleleri tercih ettiğini tahmini olarak tespit etmek mümkündür. Ev fiyatlarının cizye defterlerinden ve vergi dilimlerinin mahallelere göre dağılımından elde edilen sonuçlarla benzerlik gösterdiğini söyleyebiliriz.

Ermeni evlerinin değer ve durumlarıyla kıyaslamak amacıyla Müslüman evleri üzerinde de benzer bir çalışma yapılmıştır. Bu amaçla 56 ev incelenerek mahallelerine ve fiyatlarına göre tasnif edilmiştir. Elde edilen sonuçlara göre Müslüman nüfusun ortalama ev fiyatı 4.941 kuruşla Ermeni nüfus için hesaplanın altında çıkmıştır. Bu durum Ermeni nüfusun genel olarak ekonomik gücünün Müslüman nüfusa göre daha yüksek olduğu şeklinde yorumlanabilir. Toplam 27 farklı mahalledeki ev değerlerinin hesaplanmasında kullanılan veriler, kesinlik göstermemekle beraber Müslümanların oturduğu mahallelerin ekonomik seviyelerinin belirlenmesinde kullanılabilir. Buna göre ev değerlerine göre ekonomik gücü yüksek olan mahalleler Tac Ahmet, Hacı Evtal, Arap Mescidi, Akmescit ve Sinan Halife mahalleleridir. Ev değerlerinin en düşük olduğu mahalleler ise Çavuşbaş, Kayadibi, Karaman mahalleleridir. Hakkında tek veri bulunan Hacı Abdül, Ardıç, Kubbeli gibi mahallelerde yüksek fiyatlı evler, Nakilçi Molla Bahşi ve Bedrik gibi mahallelerde ise düşük fiyatlı evlere rastlanmakta ise de veri sayısının yetersizliğinden dolayı kesin bir yorum yapmak mümkün değildir.

Ermenilerin ekonomik durumları hakkında sağlıklı sonuçlar elde edebileceğimiz en önemli kayıtlardan birisi de terekelerdir. Bu açıdan birbirine yakın zaman dilimleri içinde belirli sayılarda Ermeni ve Müslüman terekesi sondajlama

yöntemi ile incelenerek iki toplumun da ekonomik gücü hakkında bazı sonuçlara ulaşılmıştır. Buna göre; Tereke kayıtlarından hesaplanan ortalama mal varlıkları Ermeni erkek nüfus için 54.108 kuruş, Müslüman erkek nüfus için 32.598 kuruş olarak tespit edilmiştir⁹⁴⁹. Ermenilerde mal varlıkları hesaplanan 48 kişinin %14,5’u (7 kişi) cemaat ortalamasının üzerinde, %85,5’i (41 kişi) ortalamasının altında bir zenginliğe sahiptir. Müslümanlarda ise mal varlıkları hesaplanan 81 kişinin %21’i (17 kişi) cemaat ortalamasının üzerinde, %79’u (64 kişi) ortalamasının altında bir ekonomik güce sahiptir⁹⁵⁰. Bu sonuçlar iki toplum arasında gitgide açılan ekonomik farkı açıkça ortaya koymaktadır. Mal varlıklarının toplum içindeki dağılım şekli açısından ise Müslümanlara nazaran Ermenilerde daha fazla bir ayrışmanın olduğu görülmüştür. Daha önce gayrimenkul değerleri üzerinden hesaplanan ve ayrıca İngiliz konsolos raporlarıyla da teyit edilen Ermenilerin ekonomik güç olarak Müslümanlardan daha ileri bir durumda olduğu şeklindeki tespitleri burada ortaya çıkan rakamlar da kesin olarak doğrulamaktadır.

İncelenen dönemin başlangıcı olan Tanzimat’la birlikte Ermeni cemaatinin ekonomik gücünü kullanarak Müslümanların elindeki gayrimenkullerin büyük bir kısmını satın aldıkları görülmektedir. Nitekim mahkeme sicil defterlerinde kayıt altına alınan alım-satımla ilgili işlemlerin çoğunluğunda Müslümanlar satıcı, Ermeniler ise alıcı konumundadır.

Tablo 24. Emlak alım-satım tablosu⁹⁵¹.

Emlâk Türü	Satan	Alan	Satan	Alan	Satan	Alan	Toplam Emlak Satışı ve %si	
	Müslüman-Ermeni		Ermeni-Müslüman		Ermeni-Ermeni		Adet	%
	Adet	%	Adet	%	Adet	%		
Ev	3	10	2	7	24	83	29	34,5
Dükkan	9	75	1	8	2	17	12	14
Bağ	22	54	3	7	16	39	41	49
Arsa	1	50	-	-	1	50	2	2,5
Toplam	35	42	6	7	43	51	84	100

⁹⁴⁹ Bkz. Ekler kısmı Ermeni terekeleri tablosu.

⁹⁵⁰ Bkz. Ekler kısmı Müslüman terekeleri tablosu.

⁹⁵¹ Tablonun düzenlenmesinde kullanılan defter ve dava numaraları; AŞS.nr. 567/49, 95, 99, 103, 120, 124, 130, 131; nr. 569/39, 62, 71, 124, 125, 148, 153, 186, 188, 223, 226, 233, 235, 236, 257, 264, 279, 280, 281, 283, 285, 286, 294, 300, 302, 315, 329, 330, 336, 355, 384; nr. 571/11, 25, 31, 32, 35, 39, 40, 41, 96, 99, 139; nr. 572/5, 12, 21, 61, 73, 103, 108, 121; nr. 573/18, 61, 87, 139, 150, 154, 156, 161, 167, 168, 181; nr. 574/57, 61, 118, 133, 169; nr. 590/81; nr. 598/143, 249; nr. 601/131, 132, 151; nr. 604/35, 36, 44, 71, 104.

Tabloda 84 adet emlak satışı incelenmiştir. İncelemeye dâhil edilen emlak satışlarında aralarında satış gerçekleşen tarafların ikisinin ya da en az birisinin Ermeni oluşu esas alınmıştır. Buna göre en fazla satışı yapılan emlak türü %49 ile (41 adet) bağlar olmuştur. Bağlardan sonra ise %34,5 ile (29 adet) evler ikinci sırada, %14 ile (12 adet) dükkânlar üçüncü sırada yer almıştır.

Toplam 84 adet satış işleminden Müslümanların Ermenilere sattığı emlak sayısı 35 tanedir ve toplam satışların %42'sini oluşturmaktadır. Buna mukabil Ermenilerin Müslümanlara sattığı emlak sayısı 6 tanedir ve toplam satışların %7'sini oluşturmaktadır. En çok emlak satışı ise 43 tane ile Ermenilerin kendi aralarında gerçekleşmiştir ve toplam satışların %51'ni oluşturmaktadır. Buradan hareketle emlak satışlarında daha çok Müslümanların satan, Ermenilerin ise satın alan taraf oldukları görülmüştür. Elde edilen bu istatistikî sonuçlar iki toplumun ekonomik durumları hakkında kolaylıkla fikir edinmemizi sağlamaktadır.

Diğer taraftan ekonomik ve ticari değeri olan dükkân ve bağ satışları tek başına değerlendirildiğinde daha çarpıcı sonuçlara ulaşılmaktadır. Buna göre toplam 12 dükkân satışının %75'inde (9 adet), toplam 41 bağ satışının %54'ünde (22 adet) satan taraf Müslüman, satın alan taraf ise Ermenidir. Ermenilerin Müslümanlara sattığı dükkânlar %8'de (1 adet), bağlar ise %7'de (3 adet) kalmaktadır. Diğer satışlar ise Ermeniler arasında gerçekleşmiştir.

Emlâk satışlarının incelendiği dönem daha çok XIX. Yüzyılın ortalarına aittir. Dolayısıyla Tanzimat ve Islahat Fermanları sonrası gayrimüslimlerin ekonomik durumlarındaki değişimi söz konusu emlâk alım-satımlarıyla paralel değerlendirdiğimizde azınlıklar lehine belirgin bir iyileşmeyi görmekteyiz.

Burada tespit ettiğimiz durumu teyit eden yabancı devletlere ait raporlar da bulunmaktadır. İstanbul'daki İngiliz büyükelçisi Sir Henry Bulwer, Osmanlı ülkesindeki İngiliz konsolosları marifetiyle çeşitli şehirlerdeki gayrimüslimlerin Tanzimat ve Islahat fermanlarından sonraki durumlarını içeren anket ve raporlar hazırlanmasını istemiştir. 1860 yılına kadar 30-40 yıllık dönem içinde Hıristiyan nüfus üzerindeki değişimleri bu raporlar oldukça net bir şekilde vurgulamaktadır. Büyükelçinin bu talebine 28 Temmuz 1860 tarihinde ilk karşılığı veren, bir ticaret şehri olan İzmir'deki İngiliz konsoloslu Charles Blunt, tespitlerinde; "kusurlu ve

bozuk yönetim sistemine ve vergilerin toplanmasında kaydedilen kötü işlemlere karşın, ildeki genel durumun her geçen gün iyiye gittiğini ve bundan, Türklerin mallarını satın almakta olan Hıristiyan soylarının yararlandığını..., Gülhane Hatt-ı Şerifi'nin ilânından bu yana, Hıristiyanların durumunun her geçen gün çarpıcı biçimde iyiye doğru gittiğini öne sürüyor, şöyle diyordu”:

*‘Türkiye’nin şu (İzmir) kesimindeki Hıristiyan nüfusun, beş, on, onbeş ve yirmi yıl öncesine oranla, daha gönençli olmakla kalmayıp, durumlarının iyileştiğini bizzat kendilerinin de hissettiğini ve “güç” sözcüğünü kullanmadan, kendi etkilerinin gittikçe arttığını sezdiklerini, kendi kırk yıllık deneyime (deneyimime) dayanarak doğrulayabilirim*⁹⁵².

İngiliz konsolos Blunt yazısının devamında; Tanzimat’ı kastederek, devrimden sonra Hıristiyanların üretici olarak ortaya çıktıklarını, askeri sorumlulukları olan Türklerin ise ordudaki görevleri sona erince memleketlerine döndüklerinde, yerel koşulların değişimine tanık olduklarını, bu ana kadar egemen unsur olan Türk nüfusun yerini artık Hıristiyanların aldığını, tarımla uğraşmaya çalışan Türklerin ise tefeci bazı Hıristiyanların ağına düşerek mallarını yok pahasına elden çıkarmak zorunda kaldıklarını, bölgede çoğunluğu Hıristiyan olan mültezimlerin vergi toplamada inanılmaz suiistimaller yaptığını belirtmektedir⁹⁵³.

İzmir ve çevresindeki gayrimüslimlerin durumunda Tanzimat sonrası görülen özellikle ekonomik gelişmenin sadece söz konusu bölgeye has bir durum olmadığı, Osmanlı coğrafyasının çoğu bölgesinde benzer bir değişimin yaşandığını pek çok şehirden İngiliz Büyükelçisine gönderilen yazılardan anlayabilmekteyiz. Mesela Halep’teki İngiliz konsolosu H.Skene, 4 Ağustos 1860 tarihli yazısında Kezap, Maraş, Antep ve Kilis’te hiçbir zorlukla karşılaşmadan Hıristiyan kiliseleri inşa edilebildiğini; Gelibolu’daki İngiliz konsolosu William G. Abbott, 24 Eylül 1860 tarihli yazısında, Tanzimat’ın ilânından itibaren çarpıcı bir iyileşme olduğunu, ülkede birçok Hıristiyan toprak sahibi bulunduğunu, kentlerdeki ticaret ve zanaat sahalarının Hıristiyan ve Musevilerin hâkimiyetinde olduğunu, Hıristiyanların Türklerden sürekli mal satın aldıklarını, köylü Hıristiyanların ekonomik durumunun

⁹⁵² S. R. Sonyel, *a.g.m.*, s. 348-349.

⁹⁵³ S. R. Sonyel, *a.g.m.*, s. 349.

Müslümanlarınkinden daha ile olduğunu, dini açıdan Hıristiyanların hudutsuz bir özgürlüğe sahip bulunduğunu belirtmekteydi⁹⁵⁴.

Genelde gayrimüslimlerin, incelenen konu gereği özelde ise Ermenilerin iktisadi alana bu denli hâkim ve nüfuslarının çok üzerinde bir oranda gayrimenkul sahibi olmaları doğal bir durum değildir. Bu sonucun ortaya çıkmasında çeşitli iç ve dış etkenlerin varlığı açıktır. En önemli etkenler olarak; Batılı devletlerin baskısı ile gayrimüslimlere tanınan ticari imtiyazlar⁹⁵⁵, Tanzimat ve Islahat Fermanlarıyla gelen gayrimüslimlere yönelik düzenlemeler ve gayrimüslimlerin muaf oldukları askerlik hizmetinden dolayı Müslüman nüfusun üretken dönemlerinin önemli bir kısmını ordu hizmetinde geçirmesi sayılabilir.

2. HUKUKİ YAPI

Osmanlı Devleti idaresindeki gayrimüslim tebaanın hukuki durumunu iki aşamada ele almak gerekmektedir. Zira gayrimüslimlerin Tanzimat öncesi statüleri ile Tanzimat sonrası statüleri arasında önemli farklar bulunmaktadır. Osmanlı Devleti'nde Tanzimat dönemine kadar devletle toplum arasındaki ilişki “millet sistemi” adını verdiğimiz ve her topluluğu dinsel ve mezhepsel kriterlere göre ayrı cemaatler olarak örgütleme esasına dayanan bir hukuki yapı çerçevesinde gerçekleşmekteydi. Söz konusu tasnif içindeki gayrimüslim unsurlar dini örgütlenmelerine göre farklı milletleri temsil etmekle beraber hepsine ortak olarak verilen isim “zımmî” idi.

Erken dönemden itibaren zımmîler, Osmanlı idaresinde belirli bir oranda yer almışlar, bu sayı İstanbul'un fethi ile artmıştı. İdare kolaylığı sağlamak amacıyla geliştirilerek, orijinal bir kurum hâline dönüştürülen “millet sistemi” ise, Fatih'in konuya özel ilgisi ve bu doğrultuda yaptığı düzenlemeler sonucunda doğmuştu. Osmanlı sisteminde millet kelimesi klâsik İslâm literatüründeki mânâsına uygun

⁹⁵⁴ S. R. Sonyel, *a.g.m.*, s. 349.

⁹⁵⁵ Mesela kapitülasyonlar kapsamında Fransız sefir ve memurlarına, hizmetlerinde çalışan reayaya çeşitli imtiyazlar tanıyan beratlar verme yetkisi tanınmıştır. Bunun sonucu olarak bu korumanın gölgesindeki pek çok Ermeni ve Rum Osmanlı vatandaşı zenginleşerek Pera'ya taşınmışlar, önce mütevazı ahşap evler daha sonra ise kârgir saraylar inşa etmişlerdir. Bkz. F. H. A. Ubucini II, *a.g.e.*, s. 135.

olarak; vahiy kitabını kabul eden topluluk için kullanılmıştır. Bu sistemde her bir millet grubu, kendi içinde hiyerarşik olarak ve mensup oldukları dinin hükümlerine bağlı kalınarak düzenlenmişti. Sistem İslâmi referanslarla Müslümanların hakimiyeti üzerine kurulduğu için “millet-i hakime” (Müslümanlar) ve “millet-i mahkûme” (gayrimüslimler) olmak üzere iki ana gruba dayanmaktaydı⁹⁵⁶.

Fatih Sultan Mehmet, Galata Ahitnamesi⁹⁵⁷ ile gayrimüslimlere verilen muhtariyetleri hukuki bir zemine oturtmuştur⁹⁵⁸. Hz.Ömer'in uygulamalarından hareketle yapılan bu sözleşme sonraki uygulamalara da kolaylık getirmiştir. Osmanlı yönetimi altındaki Müslüman ve gayrimüslim toplulukların sayısı arttıkça, idari örgütlenmede de buna paralel dini ve mezhepsel içerikli yeni düzenlemeler yapılmıştır. Rumlar Ortodoks Patrikhanesi idaresinde “Hıristiyan Ortodoks Milleti”, Ortodoks olmayan bütün doğu Hıristiyanlarını kapsayan “Ermeni Milleti” ve Hahambaşı yönetiminde teşekkül eden “Musevi Millet” şeklinde bir dini teşkilatlanma yoluna gidilmiştir⁹⁵⁹.

Osmanlı İmparatorluğu bünyesindeki gayrimüslimlerin Rumlardan sonra ikinci kalabalık grubu Ermenilerdi. Bunlar da monofizist (tekçi) doktrine bağlı Ermeni Gregoryenler ve inanç olarak Roma'ya bağlı dil ve ibadet bakımından farklı Ermeni Katolikler olmak üzere iki ana gruba ayrılmaktaydılar. XIX.Yüzyılda ise misyoner faaliyetleri sonucu Amerikan propagandası ve İngiliz himayesi altında Protestanlığa geçen Ermeniler özellikle doğu vilayetlerinde kendi kiliselerini kurarak ayrı bir millet görünümünde üçüncü bir Ermeni grubunu teşkil ettiler⁹⁶⁰.

Rumlar için sergilenen dini tölerans belki de daha fazla bir şekilde Ermeniler için de gösterilmiştir. Nitekim Fatih, 1461'de Ermeni Patrikhanesi'ni kurarak, Bursa metropoliti Ovakim'i patrik seçmiş, ardından Süryanî, Habeş, Kıptî Kiliseleri patrikliğe bağlanmıştı. Yavuz'un Mısır seferi sonunda ise, Kudüs'te bulunan patriğe İstanbul'daki patrik ile eşit haklar tanınmıştı⁹⁶¹.

⁹⁵⁶ Bahaeddin Yediyıldız, “Klasik Dönem Osmanlı Toplumuna Genel Bir Bakış”, *Türkler*, C. X, Ankara-2001, s. 190.

⁹⁵⁷ Galata Zımmîlerine verilen ahitname için bkz. A. Akgündüz-S. Öztürk, *a.g.e.*, s. 433-434.

⁹⁵⁸ İ. Ortaylı, “Millet Sistemi”, s. 216.

⁹⁵⁹ B. Yediyıldız, *a.g.m.*, s. 190.

⁹⁶⁰ İ. Ortaylı, “Osm.İmp.Millet”, s. 999.

⁹⁶¹ G. Bozkurt, *a.g.e.*, s. 13.

Yukarıda kısaca özetlemeye çalıştığımız “millet sistemi” merkezli bu yapı Tanzimatla birlikte yavaş yavaş eşit vatandaşlığa geçiş sürecine girmiş ve hatta Islahat Fermanı ve Ermeni Nizamnamesi gibi uygulamalarla da kimi zaman gayrimüslimleri ayrıcalıklı duruma bile getirmiştir.

Moltke'nin, “emir kulu tabiatlı, çalışkan ve dolayısıyla ekonomik durumlarını da iyi olarak tarif edip, devlete sadakatlerinin Müslüman Kürt ya da Müslüman Araplardan daha kuvvetli” olabileceğini söylediği⁹⁶² Ermeniler, bu konularını Moltke'yi de şaşırtacak şekilde değiştirmeye başlamışlardır. Ermeni cemaatinin Müslüman toplumdaki ayrışmaya başlayıp, biraz da genel konjonktörün etkisinde ve Avrupa güdümünde milli kimlik arayışına girmelerinde Tanzimat ve akabinde gelen düzenlemelerin önemli bir etkisi vardır. Zira Ermeni cemaatiyle ilgili hukuki ve idari düzenlemeler bu dönemde başlayıp artarak devam etmiştir.

Osmanlı Devleti, gayrimüslimleri her türlü dinî ve dâhili işlerini düzenlemede serbest bırakmış, ancak cemaat liderlerinin seçimi hususunda, bunların dinî vazifelerinin yanı sıra idarî vazifeleri de olduğu için, müdahil olmuştu. Gayrimüslimler, evlenme boşanma ve vasiyet gibi medenî haklarını kendi dinî ve hukukî sistemlerine göre tanzim ve idare yetkisine sahip olmuşlardır.

Osmanlı Devleti'nde gayrimüslim tebaa kendi cemaat hukuklarına tabî olmakla beraber, istedikleri zaman hukukî meselelerini kadı mahkemelerinde çözme hakkına da sahiptiler. Kamu davası özelliği taşıyan davalar ise taraflar hangi dinden olursa olsun kadı mahkemesinde çözümlenmek zorundaydı.

Ermeniler aile hukukuyla ilgili konularda kilise mahkemesine tabî oldukları halde evlenme, boşanma ve miras gibi medeni hukukla ilgili sorunlarını zaman zaman kadı mahkemelerinde çözme yolunu tercih etmişlerdir. Bu yargısal tercihin nedenleri arasında İslâm hukukunda taraflara tanınan haklardan her iki tarafın da istifade etme arzuları önemli bir etkidir. İslâm hukukuna göre, evliliklerde kadına bir hak olarak tanınan ve Hıristiyanlıkta bulunmayan, mehir uygulamasından Ermeni

⁹⁶² H. Von Moltke, *a.g.e.*, s. 296-297.

kadınlar da faydalanmak istiyorlardı. Ayrıca şer'i mahkemede evlenen Ermeniler kiliseye ödeyeceklerinden daha az vergi ödüyorlardı⁹⁶³.

Diğer taraftan her yerleşim biriminde metropolitliklerin bulunmaması da evlenmek için Şer'i mahkemelerin tercih edilmesinde bir başka sebebi. Evlilik için sıralanan sebeplerin birçoğu boşanma için de geçerliydi. Ayrıca kilise hukukunda boşanmak oldukça zor olduğu için Hıristiyanlar şer'i mahkemelere başvurarak İslâm hukukunun tanıdığı boşanma kolaylıklarından faydalanıyorlardı. Miras taksiminde uygulanan usul de Şer'i mahkemelerin tercihinde diğer bir etkendi⁹⁶⁴.

Hıristiyanlıkta birden çok eşlilik olmamasına rağmen bazı Ermenilerin birden çok evlilik yapma arzusu zaman zaman problem olmuştur. Bu durumdaki Ermeniler ikinci ya da üçüncü evlilikleri için gerekli nikâh akitlerini daha çok imamlara yaptırmaktaydılar⁹⁶⁵. Bu da cemaat hukuklarının dışına çıktıkları durumlardan birisiydi.

Osmanlı Devleti'nde gayrimüslim tebaanın "Efrenc Taifesi" olarak adlandırılan yabancılarla evlenmeleri yasaklanmıştı. Devletin koyduğu bu yasağı Ermeni dini çevreleri de desteklemekteydi. Buna rağmen çok yaygın olmamakla beraber Avrupalılarla evlilik yapan Ermeniler de bulunmaktaydı⁹⁶⁶.

Diğer taraftan Şer'i mahkemelerin işleyiş usulünde de zamanla bazı değişiklikler olduğu anlaşılmaktadır. Özellikle XX. Yüzyıl başlarından itibaren Ermenilerle Türkler arasındaki borç ve alacak konularını içeren davalardaki duruşmalarda Müslümanlarla birlikte bir ya da iki Ermeni gözlemcinin de bulunması dikkat çekmektedir. Bu husus söz konusu döneme ait pek çok davada mevcuttur⁹⁶⁷.

Bilindiği üzere Tanzimat döneminin yargısal reformlarından birisi de Şer'i hukuk kapsamı dışındaki davalara bakmak üzere Nizamiye Mahkemeleri'nin açılmasıydı. Bu mahkemelerde daha çok gayrimüslimlerle ilgili davalar görüleceği için mahkeme azalıklarının bir kısmına gayrimüslim hukukcular atanmıştı. Nitekim

⁹⁶³ Kiliseye ödenen bu verginin miktarı evlenen şahsın birinci, ikinci veya üçüncü evliliğine göre değişmekteydi. Mesela 1633 yılına ait bir beratta piskoposlar, gayrimüslimler arasındaki evliliklerin birincisinden 80, ikincisinden 160 ve üçüncüsünden 240 akçe vergi almaktaydılar. A. İ. Karataş, *a.g.m.*, s. 87.

⁹⁶⁴ A. İ. Karataş, *a.g.m.*, s. 87-88.

⁹⁶⁵ A. İ. Karataş, *a.g.m.*, s. 88.

⁹⁶⁶ A. İ. Karataş, *a.g.m.*, s. 89.

⁹⁶⁷ AŞS.nr. 656. Defterde geçen hükümlerin çoğunda belirtilen özellik görülmektedir.

Afyonkarahisar'da da Ermeniler arasında yaşanan bazı davaların Nizamiye mahkemelerine gönderildiği anlaşılmaktadır. Şer'i mahkeme 1888/H.1305 tarihli iki ermeni aile arasındaki borç davasını görev kapsamı dışında değerlendirerek davanın şeklinden ve taraflarının gayrimüslim olmasından dolayı konuyu Nizamiye Mahkemesine havale etmiştir⁹⁶⁸.

Şer'i mahkemeye yansıyan davalar hariç Ermenilerin kilise merkezli olarak uyguladıkları cemaat hukuku hakkında, kilisenin talep ettiği mahkeme ücretlerinin yüksekliği dışında, tespit edilebilen bir bilgi mevcut değildir. Dolayısıyla burada sadece Şer'i mahkemeye müracaat ederek Şer'i usule göre hukuki işlemlerini yapan Ermenilerin durumu incelenebilmiştir. Şer'i mahkemeye akseden gayrimüslimlere ait konular ise daha çok, veraset, miras paylaşımı, vasi tayini ve satış sözleşmeleri gibi alanları kapsadığından diğer konular hakkında hukuksal açıdan bir değerlendirme yapma imkânı oluşmamıştır.

Hukuki yaptırımlardan başka gelenekler de Ermeni toplum ve aile hayatında oldukça belirleyiciydi. Atalardan kalma her şeye bir kutsiyet atfedilmekteydi. Bu açıdan Ermeni cemaatinde geleneklerin büyük oranda belirleyici olduğu günlük hayatta bir otokontrol sistemi de oluşmuştu.

Osmanlı vatandaşı gayrimüslimler kendi cemaat hukuklarına tâbi olmalarına rağmen miras taksimlerini zaman zaman şer'i mahkemelerde yaptırılmayı tercih etmişlerdir. Afyonkarahisar'da çokca örneğini gördüğümüz bu uygulamanın diğer kentlerde de yaygın olduğu anlaşılmaktadır⁹⁶⁹.

Şer'i mahkeme kanalıyla ve dolayısıyla Şer'i usule göre miras taksimini tercih eden Ermenilerin gördükleri hukuki muamele Müslümanlardan farklı değildi. Şer'i usule göre miras taksimini bu mahkemeye başvurarak kabul etmiş olan Ermenilerin de mirasları İslâmî ölçülere göre ölen kişinin eşine, kız ve erkek çocuklarına hisse bazında farklı oranlarda paylaştırılmaktaydı⁹⁷⁰.

Miras taksimi ile ilgili hukuki sürecin nasıl işlediğine dair mahkeme sicil kayıtlarından elde edilen bilgilere göre; öncelikle varisler ve hatta küçük yaşta olan

⁹⁶⁸ AŞS.nr. 616/180.

⁹⁶⁹ Mesela Bursa Şer'iyye Sicilleri üzerinde yapılan bir çalışmada buradaki Ermenilerin de miras taksimlerini yoğun bir şekilde Şer'i Mahkeme'de yaptırıldıkları görülmüştür A. İ. Karataş, *a.g.m.*, s. 89.

⁹⁷⁰ AŞS.nr. 615/1; nr. 616/40.

çocuklar da vasileriyle beraber mahkemeye müracaat ederler ve bu müracaat neticesinde mahkeme mal varlığını ayrıntılı bir şekilde tahrir ederdi. Tespit edilen mal varlığının bazen bir kısmına, bazen de tamamına mahkeme tarafından değer biçilirdi. Kimi zaman da mal varlığının bir kısmına mahkeme değer biçerken, duruma göre bir kısmı⁹⁷¹ veya tamamı müzayede ile satılırdı⁹⁷². Satıştan elde edilen para daha sonra varisler arasında taksim edilirdi. Ölenin küçük çocuğu varsa, ona vasi tayin edilir, eğer ölen kişinin tahsil edilememiş mal varlığı varsa, bununla ilgili işlemleri yürütmek için de zaman zaman naib tabir edilen bir avukat görevlendirilebildiği gibi, bazen varislerden birisi bu görevi üzerine alabilirdi. Vekil tayin edilmesinde bir usul olarak; bu iş için mahkeme tarafından kâtip görevlendirilir, bu kişi ölen kişinin evine gider ve bazı kişilerin şahitliğinde, varislerin huzurunda mahkeme kurularak (duruşma yapılarak) vekâlet verilirdi. Kâtip bu hususu yerinde kaydeder. Daha sonra mahkemece belirlenen şahitlerle birlikte kâtipin durumu mahkemeye arz etmesiyle, kayda alınır ve işlem tamamlanırdı⁹⁷³.

Miras taksiminde eğer mirasçılar arasında reşit olmayan çocuklar bulunuyorsa, genellikle şehirdeki Eytam Müdürleri miras taksimine müdahil olurlardı. Mesela 1886 tarihli bir mahkeme kaydında miras taksimi yapılırken vârislerden reşit olanların kendilerinin, reşit olmayanın adına da vasisi olarak annesinin talepleriyle, Eytâm Müdürü İsmail Efendi'nin de katılımıyla mahkeme aracılığıyla tahrir yapılmıştır. Daha sonra miktarı belirlenen miras müzâyede ile satılarak, şer'î usuller çerçevesinde vârisler arasında taksim edilmiştir⁹⁷⁴.

Küçük yaşlarda vefat eden ve üzerinde miras payı bulunan çocukların babası sağsa, mal varlığı babasına intikal etmekteydi. Mesela 1888 tarihli bir mahkeme kaydına göre, Hacı Murat mahallesinden Heci Agop kızı Aksabet vefat edince miras taksimi sırasında vefat eden küçük oğlu Karabet'in hissesi, babası Karabet oğlu Heci Esteban'a verilmiştir⁹⁷⁵.

⁹⁷¹ AŞS.nr. 616/40.

⁹⁷² AŞS.nr. 615/1.

⁹⁷³ Zekif Polat, *XIX. Yüzyılın Son Çeyreğinde Afyonkarahisar'da Gayrimüslimler*, Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Afyon-2005, s. 67; AŞS.nr. 615/6, 11.

⁹⁷⁴ Z. Polat, *a.g.t.*, s. 67; AŞS.nr. 615/1.

⁹⁷⁵ AŞS.nr. 616/168.

Öldüğünde herhangi bir mirascısı tespit edilemeyen kişilerin miraslarının ise “beytülmalâ” aktarıldığını, Afyonkarahisar’da Acem Hanı’nda tenekecilik ticareti yaparken vefat eden Niko veled-i Kostanti adındaki bir Rum için uygulanan usulden anlıyoruz⁹⁷⁶.

Vefat eden kişinin küçük çocuğu varsa, bu çocuklar reşit oluncaya kadar onların işlerini takip edip yürütmek üzere mahkeme tarafından bir vasi tayin edilmesi gerekmektedir. Vasinin belirlenmesinde titizlik gösterilir ve bu görevi alacak kişi, o millet mensupları arasında doğruluk ve dürüstlüğüne itimat edilen birisi olurdu. Çocukların vesayetinin öncelikle ana-babadan sağ olana verilmesi tercih edilen bir durumdu. Mesela 1844/H.1260 yılına ait bir mahkeme kaydına göre, Nasara Mahallesi’nden Mimâröğlü Manik veled-i Agop vefat edince reşit olmayan kızları Dudu ile Sara’nın vesayetleri annelerine verilmiştir⁹⁷⁷.

Miras taksimleri sırasında yapılacak bütün işlemleri çocuklar adına söz konusu vasi takip ederdi⁹⁷⁸. Eytam müdürlerinin de zaman zaman gayrimüslim çocuklarına vasilik yaptığı görülmektedir⁹⁷⁹. Eytam müdürleri doğrudan vesayet almak dışında vasisi bulunan yetim çocukların mal varlıklarının kontrolünde ve denetiminde yetkiliydiler⁹⁸⁰. Bazen ise vasi tayin edilen anne veya baba çocukların mal varlıklarının kontrolünü kefillerin de onayıyla bir başka yakın akrabasına, bırakabilirdi. Mesela 6 Temmuz 1887 tarihli mahkeme kaydından anlaşıldığına göre reşit olmayan çocukların vasisi anneleri olmasına rağmen mirastan doğan alacaklarının dayılarına teslim edildiği görülmektedir⁹⁸¹.

Hukuk sistemi her türlü suistimali önlemeye yönelik ayrıntıları kapsamaktaydı. Nitekim vasiler kontrol ettikleri parayı işletirken bu paradan borç alacak kişilere kefilsiz ödeme yapamazlardı. Böylece borç alan kişiye ayrı ayrı kefil olan kişiler aynı derecede sorumluluk altına girmiş oluyorlardı⁹⁸².

⁹⁷⁶ AŞS.nr. 574/60.

⁹⁷⁷ AŞS.nr. 567/336.

⁹⁷⁸ AŞS.nr. 616/40, 96, 168; nr. 615/6.

⁹⁷⁹ AŞS.nr. 615/198.

⁹⁸⁰ AŞS.nr. 615/221. Müslüman yetim çocuklarının mal varlıklarıyla ilgili olarak yapılan işlemlerde de yine Eytam Müdürünün nezareti söz konusudur. AŞS.nr. 616/173.

⁹⁸¹ Z. Polat, *a.g.t.*, s. 68.; AŞS.nr. 615/191.

⁹⁸² 1888/H.1305 tarihli bir mahkeme kaydına göre, Kubbelü mahallesinden Agop oğlu berber Nazret Eytam müdürü Ahmet Efendi’nin huzurunda Surp Toros Mahallesi’nde sakin iken vefat eden Heci Kigork’un kızı Maryem’in vasisi Bedros oğlu Heci Ohannes’ten iki yıllığına sekizyüz otuz guruş borç aldığını ve ayrıca hilali

Vasiler kontrol ettikleri parayı vasiliğini yaptıkları çocuklar adına gayrimenkul alımında da kullanabilmekteydi. Mesela Nasara Mahallesi'nden Abraham veled-i Kaspar'ın çocuklarının vasisi Kirkor veled-i Artin çocuklar adına yine onların parasından harcayarak bir ev satın almıştır⁹⁸³.

Vasiler miras haklarını kontrol ettikleri çocukların mal varlıklarını istedikleri gibi tasarruf etme yetkisine sahip değillerdi. Çocukların menkul ve gayrimenkulleri üzerinde vasilerin tasarruf hakkı ancak mahkeme denetiminde ve eytam müdürlerinin bilgisi dâhilinde olabilmekteydi. Hatta çocukların nafakası için gerekli harcama tutarları bile aylık olarak hesaplanarak vasiye bu parayı çocuklar için harcama yetkisi veriliyordu⁹⁸⁴.

Diğer taraftan vasi kontrolüne girmek sadece reşit olmayan çocuklara mahsus bir durum değildi. Bazen kendi malını kontrol edemeyecek durumda olan yaşlı ve hasta kişiler de mahkeme tesciliyle vasi kontrolünde bulunabiliyordu. Mesela Bedrik Mahallesi'nden akıl hastalığından (cûnün-i mutbik) müzdarip olan Vartana bint-i Haçator adındaki Ermeni kadının vasiliği damadı Ohannes'e verilmiştir. Söz konusu kadının nafakası için mahkeme vasisi Ohannes'e aylık olarak 25 kuruş verilmesini uygun görmüşse de bu para kadının ihtiyaçlarını karşılamaya yetmeyince, vasi kontrolündeki kadının da mal varlığı daha fazlasına elvermeyince mahkemenin verdiği kararla aylık 15 kuruş da kadının oğlu Artin'den alınmıştır⁹⁸⁵.

Hem reşit olmayan çocuklar için hem de son örnekte de görüldüğü gibi kendi malını kontrol edemeyecek durumdaki insanlar için devlet koruyucu ve denetleyici bir hukuki sistem oluşturmuştur. Bu sistem oluşturulurken ve uygulanırken de herhangi bir etnik ya da dinsel ayrıma gidilmemiştir.

Osmanlı Devleti'nde 1851'de kurulan Eytam sandıkları yetim çocukların haklarının korunması, miras hakkının gasp edilmemesi açısından önemli bir işleve

koyun saati değerinden ikiyüz kırk dokuz guruş kâr ödeyeceğini ve toplam bin yetmiş dokuz guruş borcu olduğunu kefillerinin de onayıyla beyan ve kabul etmiştir. Kefilleri Hacı Arap mahallesinden Uzunoğlu Serkiz veled-i Artin ile Mecidiye mahallesinden Botekoğlu Agop veled-i Ohannes'tir. AŞS.nr. 616/210.

⁹⁸³ AŞS.nr. 572/76.

⁹⁸⁴ Mesela Doğanlı Mahallesi'nden Yazıcıoğlu Heci Esteban'ın çocukları Dorohi, Karabet ve Bogos'un vasileri anneleri olduğu halde çocukların miras hakkını istediği gibi tasarruf hakkına sahip değildi. Mahkemenin öngördüğü şekliyle erkek çocuklar için aylık 48'er kuruş, kız çocuğu için de aylık 24 kuruş harcayabilme yetkisi vardı. AŞS.nr. 598/187.

⁹⁸⁵ AŞS.nr. 598/215.

sahipti. Bu açıdan yerleşim merkezlerinde bulunan Eytam müdürlerinin yetim çocukların vesayeti ve miras hakları konusunda önemli görev ve yetkileri bulunmaktaydı. Dolayısıyla bu çocukların mal varlıklarının kontrolü, denetimi ve nakit paraların işletilmesi eytam müdürlerinin nezaretinde gerçekleştirilmekteydi⁹⁸⁶.

Yetim hakkı, ebeveynlerden birinin ölmesi ile birlikte başlayan ve rüşünü ispat edinceye kadar olan süreyi kapsayan hukuki bir süreçtir. Bu süreç içerisinde çocukların kendilerinin miras hakkı olan menkul ya da gayrimenkullerin bir vasi tayiniyle veya doğrudan eytam müdürlüklerinin gözetiminde kontrol edilirdi. Osmanlı Devleti'nin bu uygulamasından şer'i hukuka göre miras taksimi yapan gayrimüslimler de yaralanmışlardır. Bu şekilde pek çok gayrimüslim çocuğunun miras varlıkları vasi idaresinde olsa bile yine Eytam müdürlerinin denetimi altında korunarak suiistimaller önlenmiştir.

Afyonkarahisar Mahkeme Sicil Defterlerinde bu konularla ilgili çok sayıda kayıt bulunmaktadır. Bu kayıtlardan anlaşıldığına göre; yetim gayrimüslim çocuklarının paraları genellikle başka kişilere borç olarak verilerek işletilmekteydi. Bu usulde borç alacak kişi çocukların vasisiyle anlaşarak mahkeme huzurunda 2-4 kefile beraber ne kadar süre ile hangi şartlarda kaç para aldığını beyan eder ve bu husus kayda geçirilirdi. Genellikle borç verilen miktarla birlikte kitap veya saat gibi çeşitli eşyalar sembolik olarak satın alınıp paranın işletim bedeli bu şekilde karşılanırdı. Bu tür işlemlerde işletim bedeli genellikle yıllık %15 üzerinden hesaplanmaktaydı⁹⁸⁷.

Vasiler çocukların anne ya da babaları olsalar dahi söz konusu mal varlığının denetimi ve kullanımı hususunda serbest bırakılmamaktaydılar. Yani paranın kullanımı hususu yine resmi izin çerçevesinde gerçekleştirilmekteydi⁹⁸⁸. Bu, reşit olmayan çocukların haklarının korunması, miras varlıklarının suistimal edilmesini

⁹⁸⁶ AŞS.nr. 615/213; nr. 616/173.

⁹⁸⁷ Z. Polat, *a.g.t.*, s. 69.

⁹⁸⁸ Mesela 19 Eylül 1887 tarihli bir mahkeme kaydına göre Hacı Arap mahallesinde sakin iken vefat eden Ermeni milletinden Madanoğlu Heci Kirkor veled-i Serkiz'in küçük çocuklarının vasilğine anaları Agop kızı Markarat tayin edilmiştir. (AŞS.nr. 615/213). Çocukların annesi ve vasisi olan Agop kızı Markarat mahkemeye müracaat ederek, çocukların nafaka vb. zaruri ihtiyaçları için sarf edilmek üzere onların miras payından aylık 160 kr. takdir edilmesinin istemiştir. Çocukların miras hakkından bu paranın kullanımı için istenen izin mahkemeye verilmiştir. (AŞS.nr.615/214) Heci Kirkor'un reşit olmayan çocuklarının mal varlıklarının emaneten bırakılmış olduğu dayıları Agop oğlu Yebram da bu parayı tasarruf hakkına sahip değildi. Nitekim Yebram bu parayı tasarruf edebilmek için mahkeme huzurunda çocukların vasileri Eytam Müdürü Hasan Efendi oğlu Ahmet Efendiden yıllık %15 işletim bedeli karşılığında borç olarak alabilmiştir. (AŞS.nr.615/221)

önlemek adına döneme göre oldukça ileri bir uygulamaydı. Paraları belirli bir gelir karşılığında borç olarak verilen gayrimüslim çocuklarının nafaka temininde sıkıntı yaşanırca mahkeme kararıyla borç verilen paradan işletim süresi dolmadan bir kısmı geri alınabilmekteydi. Kalan para için ise yeni bir sözleşme düzenlenmekteydi⁹⁸⁹.

Miras konusunda reşit olmayan çocukların mal varlıklarının suistimal edilmemesi için hassasiyet gösterildiği ve buna göre hukuksal düzenlemeler yapıldığı anlaşılmaktadır. Nitekim miras kalan gayrimenkul varislere taksim edilmiş olsa dahi eğer varisler arasında reşit olmayan çocuk varsa, diğer varisler söz konusu gayrimenkulu keyfiyetle satılamayıp mahkemeden izni almak zorundaydılar. Mesela 14 Şubat 1888 tarihli bir mahkeme kaydına göre; Kırklar Makamı Mahallesiinde sakin iken ölen Heci Murat oğlu Heci İsayi'den miras kalan Zincirlihan namı diğer Acem Hanı'ndaki bir dükkânın varisleri arasında Heci İsayi'nin reşit olmayan kızı Takohi de bulunduğu için söz konusu dükkânın satılabilmesi için mahkeme iznine müracaat edilmiştir⁹⁹⁰.

Kendilerine miras kalan mal varlıkları devletin koyduğu kanun ve kurallarla korunan ve hatta vasi kontrolünderken bile paraları işletilerek gelir elde etmesi sağlanan çocuklar akıl baliğ olup kendi malını kontrol edebilecek duruma gelince yine mahkeme onayıyla vasi kontrolünden çıkarılmaktaydı⁹⁹¹. Söz konusu uygulama her ne kadar Afyonkarahisar'daki Ermeni çocuklar üzerinden örneklendirilmiş olsa da bu hukuki uygulamalar herkes için bağlayıcıydı.

Yetim çocukların mal varlıklarının güvence altına alınması gibi geçim sıkıntısı çeken aileler için de bir takım hukuki düzenlemeler bulunmaktaydı. Herhangi bir sebeple aile reisi evinin nafakasını temin edemeyecek durumda olduğunda aile fertlerinin mağdur olmaması için mahkeme çocukların nafakasının temininde aileden bir başkasını yükümlü kılabilmekteydi. Bu haktan şer'i mahkemeye başvuran Müslüman olsun gayrimüslim olsun herkes faydalanabilmekteydi. Nitekim nafakasını temin edemeyip bu duruma çözüm bulmak

⁹⁸⁹Z. Polat, *a.g.t.*, s. 69-70; Mesela 16 Ekim 1888 tarihli mahkeme kaydında belirtildiğine göre, Agop oğlu Yebram, Serpohi, Şehnar, Agoni ve Serkiz'in miras haklarından borç almıştır. Fakat çocukların nafakasını temin için bir gelir kalmamasından dolayı bu paranın bir kısmı mahkemede vasiler ve eytam müdürü huzurunda Yebram tarafından iade edilerek geriye kalan para için yeniden bir borçlanma sözleşmesi düzenlenmiştir. (AŞS.nr. 616/305)

⁹⁹⁰ AŞS.nr. 616/107.

⁹⁹¹ Bu uygulamayla ilgili örnek bir kayıt için bkz. AŞS.nr. 616/107-2.

için mahkemeye başvuran Ermeni aileleri de görmek mümkündür. Mesela Devedede mahallesinden Murat kızı Maryem mahkemeye müracaat ederek kocası Heci Ohannes'in altı yıl önce cinnet geçirdiğini, evinin nafakasını temin edemediğini, bu nedenle çocukları Harose, Maryem, Aksabet ve Avadik'in nafakaya ihtiyacı olduğunu belirtmiştir. Çocukların ihtiyacına yetecek kadar nafakanın kayınpederi Kubbeli Mahallesinden Avaklısoğlu Heci Esteban veled-i Ohannes tarafından karşılanmasını talep etmiştir. Ancak kayınpederi mahkemenin çağrısına üç kez uymayınca ona mahkeme tarafından bir vekil tayin edilmiştir. Tayin edilen vekilin huzurunda mahkeme görülmüş, vekilin bu talebe itirazı üzerine söz konusu mahalleden Bodukoğlu sülalesinden Esteban ve Agop isimli kişilerin kadının lehine şahitlik yapmaları sonucunda mahkeme, dedeleri Heci Esteban'ı dava tarihinden itibaren çocukların herbirine nafaka ve sair zaruri ihtiyaçlarına sarf edilmek üzere 15'şer kuruştan aylık 60 kuruş ödemeye yükümlü kılmıştır⁹⁹².

Sonuç olarak yukarıdaki örneklerde de görüldüğü gibi Osmanlı hukuk sistemi din ve millet ayrımı yapmadan mümkün olduğu kadar toplumsal hakları koruyucu bir karakter göstermekteydi.

3. TOPLUMSAL İLİŞKİLER

Türkler ve Ermeniler arasında özellikle her iki toplumun dini yapılarına aksetmiş yoğun bir mimari etkiyi bu uzun tarihi sürecin sessiz tanıkları olan eserler üzerinde görmek mümkündür. Özellikle Doğu Anadolu'da bulunan Hıristiyan ve Müslüman kimlikleri yansıtan pek çok dini yapıda ilişkilerin başlangıcından XX. Yüzyıla kadar dönem dönem kültürel etkileşim olduğu görülmektedir. Bu etkileşimde bahsi geçen zaman dilimlerinin uzun süre baskın unsuru olan Selçuklu ve Osmanlıların ağırlığı kendini hissettirmektedir. Bu açıdan ister cami ve mescitlerde olsun, ister kiliselerde olsun dikkat çekici bir benzerlik gösteren yüksek kasnaklı (tamburlu) kubbe-külâh örtü biçiminin müşterek kaynağı Orta Asya çadır kültürüdür. Dini yapılardan başka anıt mezarlarda ve mezar taşlarında kendini gösteren ve kaynağı Orta Asya olan benzerliklerde Hıristiyan ve Müslüman uygarlıklar

⁹⁹² Z. Polat, *a.g.t.*, s. 73; AŞS.nr. 616/343.

arasındaki taşıyıcı unsur olarak Saka, Avar, Bağratlı gibi Hıristiyanlığı kabul etmiş Türkler gösterilmektedir⁹⁹³.

Seyahat notlarında “Ne zaman Ermenilerle yemek yesem masada daima Müslümanlar da bulunuyordu. Bir Türk’ün evine ziyarete gittiğimde ziyaretçiler arasında genellikle Ermeniler görüyordum...” diyen Burnaby Türklerle Hıristiyanlar arasındaki yakın ilişkilere ve uyuma dikkat çekmiştir⁹⁹⁴.

Ermenilerle Müslümanlar arasındaki ilişkileri resmi ve sivil hayatla bağlantılı olarak iki aşamada değerlendirmek gerekir. Resmi alandaki ilişkilerin ana merkezi Şer’i mahkemelerdi. Zira toplumsal hayat içinde her türlü alım satım, alacak verecek işlemleri günümüzdeki noterlerin işlevi gibi mahkemece kayıt altına alındığı gibi, müracaat durumuna göre evlenme, boşanma ve miras taksimi de mahkeme huzurunda yapılmaktaydı. Dolayısıyla mahkeme merkezli olarak işleyen bu sürecin içinde davacı veya davalı olarak ya da şahit olarak veyahut dava taraflarının haklarını aramak için dava vekili olarak toplumsal bir ilişki süreci yaşanmaktaydı. Bu süreç içinde bazen Müslümanlarla Ermenileri karşılıklı dava tarafları olarak, bazen bir Müslümanın dava vekiliğini yapan bir Ermeniye veya bir Ermenin dava vekilliğini üstlenmiş bir Müslümanı bazen de Müslüman lehine şahitlik yapan Ermeniye veya Ermeni lehine şahitlik yapan bir Müslümanı görmek her zaman mümkündür⁹⁹⁵.

Müslümanlarla Ermeniler arasındaki ilişkiler daha çok gayrimenkul alım-satımı ile borç ve alacak konularında yoğunlaşmaktaydı. Bu ilişkileri mahkeme kayıtlarından takip edebilmekteyiz. Buna göre Ermenilerin yoğun olarak kendi aralarında ve daha az bir oranda da Müslümanlarla gayrimenkul alış verişinde buldukları görülmüştür.

Bu tür satışlar taraflar arasında önceden yapılmakla beraber, satış işleminin tescillenerek resmileştirilmesi mahkeme huzurunda olabilmekteydi. Günümüzdeki

⁹⁹³ Abdüsselâm Uluçam, “Doğu Anadolu Mimarisinde Türk-Ermeni Kültür İlişkileri”, 21. Yüzyıla Girenken Tarihe Dostça Bir Bakış: *Türk-Ermeni İlişkileri Uluslar arası Sempozyumu*, Yay. Haz. Berna Türkdoğan, AKDITYK (Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu) Atatürk Araştırma Merkezi, 2000, s. 172-176.

⁹⁹⁴ F. Burnaby, *a.g.e.*, s. 113-114.

⁹⁹⁵ Mesela 1888/H.1305 tarihli bir mahkeme kaydında Ohannes oğlu Serkiz’in Güneyi köyünden Mehmet oğlu Hacı Mahmu’da sattığı yemenilerin bedelini alamaması sonucu açtığı davada Serkiz’in şahitleri Hacı Yahya Mahallesinden Abidoğlu sülalesinden İsmail oğlu Osman ile Hacı Evtal mahallesinden Mehmed oğlu Kahveci İbrahim adında iki müslümandır. AŞS.nr. 616/162.

noter işlemlerine benzetebileceğimiz mahkemede satışı tescil ettirme uygulamalarından dolayı mahkeme kayıtlarında sıkça rastlamak mümkündür⁹⁹⁶

Ermeni cemaatinde aile bireyleri arasında, Müslümanlarda çok fazla rastlanmayan bir şekilde alım-satımlar olabilmekteydi. Mesela Doğanlı Mahallesi'nden Çalıkoğlu Bekom veled-i Artin'in oğluna⁹⁹⁷, yine aynı mahalleden Heci Agob veled-i Sahak'ın üvey oğluna⁹⁹⁸, Nasara Mahallesi'nden Maryem bint-i Heci Serkiz'in damadı Ohannes veled-i Agop'a⁹⁹⁹ evler satmaları bu hususa örnek olarak verilebilir. Bundan ayrı bazen de eşler, evlerinin yarı hissesini birbirlerine satmaktaydılar¹⁰⁰⁰. Çocukların da ebeveynlerine ev sattıkları görülebilmekteydi¹⁰⁰¹.

Toplumsal ilişkiler içinde para alışverişi de önemli bir yer tutmaktaydı. İncelenen dönemde genellikle nakit parayı borç olarak vererek gelir elde edenlerin çok büyük bir kısmının Ermeni olması dikkat çekmektedir. Günümüzde çeşitli banka ve finans kuruluşlarının yaptığı nakit para sağlama işini ağırlıklı olarak Ermeniler üstlenmişti.

Ermenilerle Müslümanlar arasında bazen ticari ortaklıklar da söz konusu olmuştur. Hıristiyan mahallesinden Topaloğlu Artin veled-i Heci Mıgırdıç ile Deper köylü Ömer Onbaşı ibn-i Ebubekir'in ortaklaşa haşhaş ve afyon üretmeleri bu tür ortaklıklara örnek olarak verilebilir¹⁰⁰². Diğer taraftan finansör konumundaki bazı Ermeni tüccarlar da tarım ve hayvancılıkla uğraşan Müslümanların tarımsal faaliyetlerini tohum ya da hayvan alımları yönüyle finanse edip, ürüne ortak olarak ticari bir birliktelik oluşturmuşlardır. Mesela Mecidiye Mahallesi'nden Sarrâfoğlu Heci Sahak veled-i Heci Murat'ın bu tür tarımsal faaliyetlerin finansında önemli bir konumda olduğu anlaşılmaktadır. Çobanlar, Feleli, Elpirek, Ayvalı gibi çevre köylerden şahıslara büyük ve küçükbaş hayvanlar satarak veya borç para vererek

⁹⁹⁶ Mesela 1875/H.1291 tarihli bir mahkeme kaydına göre, Devedede mahallesi ahalisinden ve Ermeni milletinden Kayseroğlu Karabet veled-i Kayser aynı mahalledeki evini Çakal Mehmet oğlu sülalesinden Mehmet oğlu Berber Ali'ye iki bin kuruşa satmış ve parasını almıştır. Mahkeme huzurunda iki taraf bu satışı beyan ve kabul ederek tescil ettirmişlerdir. *AŞS.nr.* 604/44.

⁹⁹⁷ *AŞS.nr.* 573/18.

⁹⁹⁸ *AŞS.nr.* 573/150.

⁹⁹⁹ *AŞS.nr.* 574/118.

¹⁰⁰⁰ Papazoğlu Arakil veled-i Mardiros evinin yarı hissesini eşine satmıştır. *AŞS.nr.* 569/336.

¹⁰⁰¹ Mecidiye mahallesi Biladoğlu Artin veled-i Mardiros, anası Aksabet binti Kirkor'a ev satmıştır. *AŞS.nr.* 604/71.

¹⁰⁰² *AŞS.nr.* 606/58.

önemli gelirler elde eden söz konusu kişi aynı zamanda çiftçilere tohum vererek haşhaş gibi değeri yüksek ürünlerin üretiminde de ortaklıklar oluşturmaktaydı¹⁰⁰³.

İki toplum arasındaki ticari ortaklıklar Anadolu'nun pek çok yerinde görülebilen bir durumdu. Mesela Yozgat'ta da Ağırlıklı bağ ve cehrilik (boyalık) gibi tarımsal mülkiyetler ve büyükbaş hayvanlar üzerinde bu tür ortaklıklar görülmekteydi¹⁰⁰⁴.

Ermeniler, aralarındaki anlaşmazlıkları pek çok kez kadı mahkemesine taşıyarak çözüm aramışlardır. Arsa kullanımı duvar inşası gibi çeşitli sebeplerle ortaya çıkan anlaşmazlıklarda mahkeme, millet ayırımı yapmaksızın tayin ettiği bilirkişilerden aldığı raporlar ve yine dini ve etnik ayırımı girmeden güvenilir kişilerin şahitliklerine göre probleme çözüm bulma yolunu tercih etmiştir¹⁰⁰⁵.

Bazen Ermeni aileler bünyesindeki miras ve benzeri anlaşmazlıkların çözüm mercii de tarafların müracaatına göre Şer'i mahkeme olmaktadır. Mesela 21 Şevval 1260 yılına ait bir dava kaydında Nasara Mahallesi sakinlerinden olup hayatını kaybeden Basmacı oğlu Heci İsayi veled-i Ağbek adındaki Ermeni tüccarın Kadınlar Pazarı'ndaki dükkânında bulunan 10.305 kuruş değerindeki ticari emtiayı üvey oğlu Ohannes'in usulsüz olarak zapt etmiştir. Bunun üzerine mirasçılarının müracaatıyla söz konusu ticari emtia mahkeme tarafından yapılan sayım ve fiyatlandırma sonucu kayıt altına alınmıştır¹⁰⁰⁶.

Yaşadığı mahallelerin ayrı olduğu dönemlerde bile Müslümanlarla ve Ermenilerin ticari hayatı iç içeydi. Zira şehirdeki ticaretle ve zanaatla ilgili faaliyetler belirli mevkilerde oluşturulmuş ve aynı iş kollarına hitap eden dükkânlarda yapılmaktaydı. Buralar kimi zaman ber meslek ismiyle bütünleşen çarşı, kimi zaman han kimi zaman da bedesten olabilmekteydi. Adı ne olursa olsun bu tür mekânlarda Müslümanlarla gayrimüslimler ticari hayatın iç içe geçmiş parçalarıydılar.

¹⁰⁰³ AŞS.nr. 605/215.

¹⁰⁰⁴ T. N. Karaca, *a.g.e.*, s. 43-45.

¹⁰⁰⁵ Bu tür bir dava örneği 17 Rebiyülahir 1294 tarihli mahkeme kaydında Canbaba Mahallesi'nde görülmektedir. Söz konusu mahallenin sakinlerinden Heci Horpsima, komşusu Topuzoğlu Kigork'un evinin duvarına usulsüz olarak bir dolap, küllük ve baca yaptırmak istemesinden dolayı dava açmıştır. Kadının talebiyle bir bilirkişi heyeti oluşturulmuş, bir kısmı mahalle muhtarı ve imamı olan Müslüman şahitler ile güvenilir Ermeni şahitlerin de şahadetleri sonucu Heci Horopsima'nın haklı olduğuna karar verilmiştir. AŞS.nr. 605/114.

¹⁰⁰⁶ AŞS.nr. 567/346.

Eski dönemlerden itibaren Ermenilerin şehrin önemli ticari merkezlerinde mülk dükkânları olduğu gibi, Ermenilerin kullandığı bazı dükkânların ise arsa kirası karşılığında Müslüman vakıflarından kiralandığı görülmektedir. Mesela arsası Beğ Çeşmesi Vakfı'na ait olan muhtab dükkânının¹⁰⁰⁷, arsası Yeni Cami Vakfı'na ait olan Yeni Camii civarında bir başka dükkânın¹⁰⁰⁸, arsası Hark-ı Kebîr vakfına ait olan Balık Hanı'ndaki bir terzi dükkânının¹⁰⁰⁹ ve arsası Cami-i Cedid vakfına ait Tuz Pazarı'ndaki bir başka terzi dükkânının¹⁰¹⁰ senelik arsa kira bedelleri karşılığında Ermeniler tarafından çalıştırılması bu hususa örnek olarak verilebilir.

Özellikle Tanzimat sonrası yapılan düzenlemelerle aynı mahallede, aynı sokakta oturan ve hatta kapı komşuluğu yapan Müslümanlarla Ermeniler arasında yaşadıkları mekânlarla ilgili problemler çıkabilmekteydi. Mesela Cami-i Kebir Mahallesi'nde biri Müslüman diğeri Ermeni iki komşu arasında evin pencerelerinin konumundan dolayı açılan davadaki bilirkişi heyetinde bulunan Ermeniler, diğeri uzmanlarla hazırladıkları tespit raporunda kendi dindaşlarını haksız bulmuştur¹⁰¹¹. Bir Müslümana karşı kendi dindaşını haksız görebilmek dürüstlük ve mesleki ahlak dışında toplumsal kaynaşmanın da güzel bir örneğidir.

Gayrimüslimler ile Müslümanlar arasındaki ticari ilişkilerde en sık rastlanılan durum Müslümanların gayrimüslimlerden belirli bir gelir karşılığında almış oldukları borç paralardır. Mesela tereke kayıtlarına göre Kadınana¹⁰¹², Mecidiye¹⁰¹³, Can Baba¹⁰¹⁴ mahallelerinde oturan ve oldukça zengin oldukları anlaşılan bazı Ermenilerin çoğunluğu Müslümanlardan olmak üzere büyük miktarlarda alacaklarının bulunması borç-alacak ilişkisine örnek verilebilir.

Borç para alanlar arasında her ne kadar bazı gayrimüslimler olsa da bunların ekserisi Müslüman'dır. Mesela Mecidiye Mahallesi'nden Sarrâfoğlu Heci Murat oğlu Heci Sahak'tan borç alan kişilerin çoğunun Müslüman olduğu ve bu kişilerin de bir kısmını şehir merkezinden çoğunluğunu ise çevre köylerden şahısların

¹⁰⁰⁷ AŞS.nr. 567/131.

¹⁰⁰⁸ AŞS.nr. 616/40.

¹⁰⁰⁹ AŞS.nr. 612/224.

¹⁰¹⁰ AŞS.nr. 606/62.

¹⁰¹¹ AŞS.nr. 598/199.

¹⁰¹² AŞS.nr. 612/310.

¹⁰¹³ AŞS.nr. 605/215.

¹⁰¹⁴ AŞS.nr. 605/96.

oluşturduğu görülmektedir¹⁰¹⁵. Ekonomik gücünün oldukça yüksek olduğu anlaşılan söz konusu kişinin merkez kaza ve köyler dışında Çay, Şuhut, Sandıklı, Bayat, Bolvadin gibi nahiye ve kazalar ile Denizli ve İzmir gibi çevre vilayetlerdeki bazı şahıslardan da alacağı bulunmaktadır¹⁰¹⁶. Bahsi geçen kişi bir bankanın yapabileceği faaliyeti bireysel sermayesiyle gerçekleştirerek bu derece geniş bir alanda ve çok sayıda insana borç vererek önemli gelirler elde etmiştir.

İncelenen dönemde ticari ilişkilerde daha çok beyan ve şahitlik esastır. Senet kullanımını henüz yeni yeni ticari hayata girmeye başlamıştır. Bu manada Afyonkarahisar Ermenilerinin aralarındaki ticari ilişkilerde zaman zaman borç senetleri kullandıkları ve fatura düzenledikleri anlaşılmaktadır. Mesela 1888/H.1305 tarihli bir mahkeme kaydında Hacı Murat Mahallesi'nde sakin iken vefat eden Matemanoglu Heci Agob veled-i Heci Esteban ile Kadınana Mahallesi'nde sakin iken vefat eden Kolos oğlu Heci Agob'un varisleri arasındaki alacak davasından iki taraf arasında faiziyle birlikte on bir bin beş yüz kuruş miktarını bulan bir Ermenice senet¹⁰¹⁷, Mecidiye Mahallesi'nden Sarrâfoğlu Heci Sahak veled-i Heci Murat'ın tereke kayıtlarında mal faturası¹⁰¹⁸ (muhtemelen fatura koçanı) tespit edilmiştir. Aynı şekilde Ermenilerle Müslümanlar arasındaki ticari münasebetlerde de bu tür senetlere rastlanmaktadır¹⁰¹⁹.

Dini kaynaklı müesseseler olan vakıflar bünyesinde de Müslümanlarla Ermeniler arasında önemli ticari ilişkiler yaşanmaktaydı. Gayrimüslimlerin bu

¹⁰¹⁵ Söz konusu kişinin Kara Arslan köyünden 7, Mihâil köyünden 2, Çobanlar köyünden 42, İsce köyünden 9, Ayvalı köyünden 10, Sipsin köyünden 6, Corca-i Kebir köyünden 7, Elpirek köyünden 2, Kınık köyünden 1, Kara Arslan köyünden 11, Sülümenli köyünden 6, Feleli köyünden 4, Kumardaş köyünden 3, Sipsin köyünden 4, Akviran köyünden 3, Kınık köyünden 7, kişiden tahsil edilmiş alacağı bulunmaktadır. Aynı kişinin tahsil edilememiş alacakları ise daha fazla ve çok geniş bir yelpazeye sahiptir. Kara Arslan köyünden 48, Çobanlar köyünden 160, Kınık köyünden 34, Sipsin köyünden 24, Çakır köyünden 22, Ayasini köyünden 17, Feleli Köyünden 16, Halimuğurlu köyünden 14, Harman köyünden 13, Kalacık-ı Sağır köyünden 13, Corca-ı Kebir köyünden 13, Süğlün köyünden 11, Çalışlar köyünden 11, Ayvalı köyünden 11, Çobanöz köyünden 10, Kumartaş köyünden 10, Akviran köyünden 9, Gebeceler köyünden 9, Gazlıgöl köyünden 9, Karaağaç köyünden 6, Işıklar köyünden 5, Kışlacık köyünden 5, Belce köyünden 5, Çıkrık köyünden 5, Sülümenli köyünden 5, Paşa köyünden 5 kişiden alacağı bulunmaktadır. Bunun dışında Kala, Kalacık, Tokuşlar, Elpirek, Karacaviran, Küçüköyük, Ağzıkara, Musluca, Bozöyük, Osman, Kırka, Senir, Sarban, Garipçe, Sinanpaşa, Sincanlı, Altıntaş Beşkarış Öyüklü, Belkaracaviran, Seydi, Efe, Susuz, Timur, Hacıbey, Akçin, Döğer, Bey, Göynük gibi köylerde sayıları bir ile dört arasında değişen kişilerden alacağı bulunmaktadır. Yine aynı şekilde Afyonkarahisar şehir merkezinde çok sayıda Müslüman ve Ermeni'de alacağı mevcuttur. Şehir merkezindeki bu kişiler arasında müderrisler, mevlevî şeyhi Mehmet Reşid Çelebi, cami imamları ve Türkler arasında varlıklı olduğunu sandığımız Turunçzadeler gibi ailelerden şahısların bulunması dikkat çekicidir AŞS.nr. 605/215.

¹⁰¹⁶ AŞS.nr. 605/215.

¹⁰¹⁷ AŞS.nr. 616/180. Başka dava kayıtları için bkz. AŞS.nr. 618/131; nr. 612/165.

¹⁰¹⁸ AŞS.nr. 605/215.

¹⁰¹⁹ AŞS.nr. 618/65.

vakıfların nakit paralarından işletilmek üzere belirli bir kar karşılığında borç almaları yaygın bir durumdu. Mesela Mayıs 1748 tarihli bir kayıta Nasârâ Mahallesi'nden Karagöz oğlu Agop Arapmescit Vakfı parasından borç almıştır. Fakat borcu karşılığında aynı mahalledeki iki katlı evini söz konusu vakfın mütevellisine satmıştır¹⁰²⁰. Benzer bir borçlanma 1645 tarihli bir mahkeme kaydında da görülmektedir. Söz konusu kayıta Arasta Mescidi Vakfı parasından borç alıp borcunu ödeyemeyen bir Ermeni'nin borcuna karşılık evini vakfa sattığı anlaşılmaktadır¹⁰²¹. 1674 tarihli bir başka mahkeme kaydındaki bilgilere göre ise Nasara, Tacahmet, Kefere, Yukarıpazar ve Hisarönü mahallelerinde oturan yedi Ermeni, Mûsâ Paşa Mektebi Vakfı parasından 102 kuruş borç almıştır¹⁰²². 1674 tarihli diğer bir mahkeme kaydında ise, Burmalı Mahallesi Mescidi para vakfının Türk ve Ermenilerden on altı kişide 125 kuruş alacağı bulunmaktadır. Söz konusu para, borç alacak olan kişinin gösterdiği kefil ve mülk ipoteği karşılığında verilmiştir¹⁰²³.

Kimi zaman da gayrimüslimlerin Müslüman vakıflarından emlak kiraladıkları görülmektedir. Bu tür işlemlere öteden beri rastlanabilmekteydi. Mesela Mart 1668 tarihli bir kayıta belirtildiğine göre Molla Bahşi Mahallesi'nde mescit vakfına ait harabe olmuş evin yeri Ermeni Kırkor adlı kişi tarafından kiralanmıştır¹⁰²⁴. Bazen de gayrimüslimler, vakıflara ait arsaları kiralayarak buralara mülk dükkân yapmaktaydılar¹⁰²⁵. Arsalara ödenen zemin kiralardan başka tamamen vakıf malı olan dükkânlar da kiralamaktaydılar Nitekim son döneme ait 1904 tarihli bir mahkeme kaydına göre; söz konusu tarihte Fakih Paşa Mahallesi Mescit ve Sibyan Mektebi vakfına ait İplikçiler içinde bir dükkân Ermeni milletinden Karebet oğlu Musiyir tarafından kiralanmıştır¹⁰²⁶. 1889 tarihli bir başka kayıta Günbatı Mahallesi'nden İstanbulluoğlu Serkiz ile Avdis'in müştereken sahip oldukları şehir

¹⁰²⁰ AŞS.nr. 545/5.

¹⁰²¹ AŞS.nr. 500/54.

¹⁰²² AŞS.nr. 514/89.

¹⁰²³ Z. Polat, *a.g.t.*, s. 109-110; AŞS.nr. 514/48-b.

¹⁰²⁴ AŞS.nr. 510/82.

¹⁰²⁵ AŞS.nr. 616/40, 81.

¹⁰²⁶ AŞS.nr. 635/170.

çarşısında Haffafhanede (kavafiye) bulunan bir dükkânın arsasının Hark-ı Kebir Vakfi'na ait olduğu anlaşılmaktadır¹⁰²⁷.

Müslümanlarla Ermeniler arasındaki davalar daha çok borç-alacak, ticari meta veya emlak alım-satımı gibi konularda yoğunlaşmaktadır. Bunun dışında bir Müslüman'ın bir Ermeni'yi¹⁰²⁸ veyahut bunun tersi olarak bir Ermeni'nin bir Müslüman'ı¹⁰²⁹ vekil tayin etmesi de hukuki ilişkiler açısından dikkat çeken ve oldukça rastlanılan bir durumdur. Mesela 1888 tarihli bir mahkeme kaydında Hacı Murat Mahallesi sakinlerinden Topaloğlu Heci Kigork veled-i Bedros ile Karahisar-ı Sahip Asakir-i Redif Mukaddem Taburu Dördüncü Bölüğü yüzbaşısı Mehmet oğlu Abdi Efendi arasındaki davada Heci Kigork Ağa'nın avukatlığını Ali onbaşı oğlu Ahmet Necati Efendi üstlenmiştir¹⁰³⁰ Kimi zaman bu durumun tersi olarak Müslüman kişilerin haklarını savunmak üzere mahkemede Ermeni avukatlara vekâlet verdiği de görülmektedir.

Şer'i mahkeme kayıtlarında bunun gibi pek çok örnek bulmak mümkündür. 1887 tarihli bir mahkeme kaydında, Karaman Mahallesi'nden bir Müslüman kadının mahkemede Ohannes veled-i Karabet Efendi adında bir Ermeni'yi¹⁰³¹, bir başka davada da bir Ermeni ailenin bir Müslüman'ı dava vekili olarak tayin etmeleri¹⁰³² örneklerinde de görüldüğü gibi etnik, dinsel ve kültürel farklarına rağmen toplum içinde Ermenilerle Müslümanlar arasında kitlesel bir ayrışmadan bahsedemeyiz.

Dini vasıfları bulunan müesseseler olan Müslümanlara ait vakıfların hukuki işlerinin takibi için kimi zaman Ermeni avukatların görev aldıkları görülmüştür. Nitekim 1905 tarihli mahkeme kaydında Mollazade Vakfının mütevellisi Osmanoğlu

¹⁰²⁷ Z. Polat, a.g.t., s. 110; AŞS.nr. 617/29.

¹⁰²⁸ Kadınana suyu vakfi ile ilgili bir davada halkı temsilen mahkemeye müracaat etmek için eşraftan oluşturulan yedi kişiden birisi Heci Muratyan Agop veled-i Heci Sahak Ağa adında bir Ermenidir. Yine söz konusu davada mahkemenin çağrısına uymayan vakıf mütevellisi davalı Cemal oğlu Osman Efendi'yi temsil etmek üzere mahkeme tarafından tayin edilen dava vekili de Sarafyan Ohannes Efendi adında bir Ermenidir. Bkz. AŞS.nr. 616/370.

¹⁰²⁹ Mesela Hacı Murat Mahallesi ahâlisinden Ermeni Topaloğlu Heci Kigork Ağa'nın dava vekilliğini ve Ermeniler arasındaki bir alacak davasında bir Müslüman'ın Ermeni'ye dava vekilliği yapması hususunda örnek kayıtlar için bkz. AŞS.nr. 616/160, 180.

¹⁰³⁰ AŞS.nr. 616/160.

¹⁰³¹ AŞS.nr. 616/36.

¹⁰³² AŞS.nr. 616/180.

Hayri Bey, vakfın hukuki işlerini takip etmek üzere Ermeni milletinden Dedeyan Estaban oğlu Artin Efendi'yi avukat tayin etmiştir¹⁰³³

Ermenilerle Müslümanlar arasındaki bu hukuki ilişkiler aynı zamanda sosyal ilişkileri de zenginleştiren bir özellik taşımaktaydı. Nitekim mahkeme kayıtlarında Müslümanlarla Ermenilerin birbirlerinin lehine şahitlik yaptıkları çok sayıda örnek mevcuttur. Mahkeme sürecinde şahitlerin itimat edilir kişiler olması önemliydi. Bu yüzden davalarda şahadetlerine başvuralan kişilerin şahitliklerinin geçerli olabilmesi için doğruluk ve dürüstlüklerinin mahallelerin muhtarı ya da imamı gibi onları tanıyan kişilerce tescillenmesi gerekiyordu¹⁰³⁴. Mesela 1888 tarihli bir mahkeme kaydında bu hususla ilgili bir şahitlik örneği görülmektedir. Söz konusu kayda göre; Ohannes oğlu Serkiz, Karahisar-ı Sahip'e bağlı Güneyi köyünden Mehmed oğlu Hacı Mahmud'a sattığı yemenilerin bedeli olan 150 kuruşu alamadığını beyan ederek mahkemeye başvurmuştur. Mahkeme durumu değerlendirip şahitlerin itimat edilebilir olup olmadığını mahallelerinin muhtar ve imamlarından yazılı ve sözlü olarak teyit ettirdikten sonra Hacı Mahmud'un, borcu olan 150 kuruşu Serkiz'e ödemesine karar vermiştir. Bu davada Ermeni Serkiz'in şahitlerinin Hacı Yahya Mahallesinden Abidoğlu sülalesinden İsmail oğlu Osman ile Hacı Evtal mahallesinden Mehmed oğlu Kahveci İbrahim adında iki Müslümandır¹⁰³⁵. 15 Za 1304 tarihli bir başka mahkeme kaydından öğrendiğimize göre; Surp Toros mahallesinden Ermeni milletinden Andonoğullarından Mardiros oğlu Heci Artin, İğneci Mahallesinde otururken vefat eden Çökiloğullarından Ohannes oğlu Mıgırdıç'ın reşit olmayan çocuklarının parasından Eytam Müdürü Ahmet Efendi elinden 1688,5 kuruş borç almıştır. Bu işlem sırasında mahkemede şahitlik edenlerin Müslüman olduğunu görmekteyiz¹⁰³⁶. Her iki örnekte de görüldüğü gibi Müslüman kişilerin Hıristiyanlar lehine şahitlik yapmaları iki toplum arasındaki ilişkiler açısından önemlidir.

Mahkemede Ermenilerin şahitliklerine de değer verilmiştir. Mesela 1864/H.1281 tarihli bir davada Yazıcı oğlu Heci Mıgırdıç veled-i Estaban'ın

¹⁰³³ AŞS.nr. 637/32.

¹⁰³⁴ AŞS.nr. 605/165.

¹⁰³⁵ AŞS.nr. 616/162.

¹⁰³⁶ AŞS.nr. 615/198.

şahitliğiyle bir borçlunun evi borcuna karşılık olarak vakıf mütevellisine satılmak üzere yed-i emine verilmiştir¹⁰³⁷. İki Ermeni komşu arasındaki müşterek sınır duvarından kaynaklanan anlaşmazlık Şer'i mahkemeye aksedince usul olarak yine Müslüman ve Ermeni şahitler önünde çözüme kavuşturulmuştur.

Pek çok hukuki işlemlerde Müslümanların gayrimüslimlere kefil oldukları görülmektedir. Mesela 1888 tarihli mahkeme kaydına göre Karahisar-ı Sahip Sandık Emini Kalos oğlu Agop oğlu Heci Artin Efendi bir süre önce bu göreve tayin edilmiştir¹⁰³⁸. Bu tayin sırasında söz konusu şahsın üzerine zimmet çıktığı takdirde borcunu ödemek üzere Turunçzâde Hacı Ebubekir Efendi ile belediye reisi olan Osman Efendi oğlu Hacı Mehmet Efendi kefil olmuşlardır¹⁰³⁹. 1887 tarihli başka bir mahkeme kaydında Agop oğlu Yebram isimli Ermeni, Madanoğlu Heci Kirkor'un yetim çocuklarının parasından işletilmek üzere borç alması sırasında kefil olan dört kişiden birisinin Sahâbeler Mahallesinden Kasabalı oğlu sülalesinden Himmet oğlu Ali Ağa adlı bir Müslüman olduğu görülmektedir¹⁰⁴⁰.

Bazı hukuki işlemlerde, davalarda gerek görüldüğünde oluşturulan bilirkişiler arasında Ermenilerin de bulunduğunu görmekteyiz. İki Müslüman arasında, duvar üzerinde yapılmış bir tuvaletin suyunun ve kokusunun ev içindeki dolaba sızmasıyla ilgili olarak kurulan mahkemede, mahkeme heyetinde bilirkişi olarak Ermeniler de vardır. Bilirkişiler Mahkeme üçüncü kâtibi Süleyman Şevki Efendi maiyetinde, Mustafa oğlu Ömer Ağa, Karabet oğlu Arakil, Bedros oğlu Heci Ohannes'ten oluşmaktaydı¹⁰⁴¹. Bu örnekte de görüldüğü gibi gayrimüslimler meslekleri ve özelliklerine göre sosyal hayat içinde sürekli olarak aktif bir rol oynamışlardır.

Diğer taraftan iki toplum arasındaki ilişkilerin çok yönlü olarak gelişmesi manevi hayata da tesir ederek dini hoşgörünün artmasını sağlamıştır. Nitekim Ermenilere ait pek çok tereke kaydında seccadelere rastlanmıştır¹⁰⁴². Hacı Arap Mahallesinden Madanoğullarından Serkiz oğlu Heci Kigork'un 1887 tarihli

¹⁰³⁷ AŞS.nr. 590/49.

¹⁰³⁸ AŞS.nr. 617/28.

¹⁰³⁹ AŞS.nr. 617/28.

¹⁰⁴⁰ AŞS.nr. 615/221.

¹⁰⁴¹ AŞS.nr. 616/112.

¹⁰⁴² AŞS.nr. 601/164.

terekesinde 14 adet¹⁰⁴³, Kadın Ana Mahallesi'inden Markaraoğlu sülalesinden Markara oğlu Agop'un 1886 tarihli terekesinde 9 adet¹⁰⁴⁴, Mecidiye Mahallesi ahalisinden Coşkunoğlu sülalesinden Serkiz oğlu Heci Kigork'un 1886 tarihli terekesinde 5 adet¹⁰⁴⁵, Zâviye mahallesinde Topaloğlu sülalesinden Heci Ohannes oğlu Kigork'un 1885 tarihli terekesinde 5 adet¹⁰⁴⁶ seccade bulunduğu tespit edilmiştir. Söz konusu seccadelerin Ermeni evlerinde hangi maksatla bulundurulduğu konusu muallâktır. Bazı Ermeni yazarların aktardığına göre Ermenilerin Müslümanlar gibi Namaz kılar şekilde ibadet ettiği¹⁰⁴⁷ bilgisinden hareketle, seccadelerin ibadet için kullanılıyor olabileceği veya iç içe yaşadıkları Müslüman komşularının namaz kılabilmesi için Ermeni evlerinde yer aldığı düşünülebilir.

Diğer taraftan Grogeryen Ermenilerin, Hıristiyan olmalarına rağmen diğer Hıristiyan mesheplerinde önemli bir inanç esası olan ve üç ilâhî varlığı içeren akîdeleri tanımlayan “teslis”i (üçleme) reddetmeleri, Ermenilerin inanç boyutunda Müslüman topluma daha yakın olmasını sağlamıştır. Hatta bu inanç farkı sebebiyle Ermeniler uzun süre Bizans Devleti'nin zulmüne maruz kalmışlardır.

Bütün yaşananlara rağmen Türkiye'de kalan Ermeniler herhangi bir soyutlamaya maruz kalmadan hayatlarını Cumhuriyet Türkiye'sinde devam ettirmişlerdir. Hatta bunlardan bazıları TBMM'de milletvekilliği dahi yapmışlardır. Bunlardan birisi de Afyonkarahisar milletvekili Berç Keresteciyan'dır. Berç Keresteciyan-Türker 1870 Afyonkarahisar doğumlu bir Ermeni'dir. Milli Mücadele yıllarında Anadolu'ya sıhhi malzeme kaçırılmasında büyük katkıları olmuştur. 1934-1942 Afyonkarahisar milletvekilliği yapmıştır. 1936 yılında Atatürk tarafından kendisine Türker soyadı verilmiştir. 1949'da vefat etmiştir¹⁰⁴⁸.

¹⁰⁴³ AŞS.nr. 615/191.

¹⁰⁴⁴ AŞS.nr. 612/310.

¹⁰⁴⁵ AŞS.nr. 615/1.

¹⁰⁴⁶ AŞS.nr. 612/224.

¹⁰⁴⁷ Levon Panos Dabağyan, *Emperyalistler Kışkacında Ermeni Tehciri I (Türk Ermenileri)*, IQ Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul-2007, s. 42.

¹⁰⁴⁸ Kevork Pamukciyan, *Ermeni Kaynaklarından Tarihe katkılar C.III Zamanlar, Mekânlar, İnsanlar*, Yayına Haz. Osman Köker, Aras Yayıncılık, İstanbul-2003, s. 276-277.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

I.DÜNYA SAVAŞI VE MİLLİ MÜCADELE DÖNEMLERİNDE AFYONKARAHİSAR ERMENİLERİNİN DURUMU

1. I.DÜNYA SAVAŞI DÖNEMİ

Osmanlı Devleti Fransız İhtilali ve Sanayi Devrimi gibi Avrupa orijinli gelişmelerin olumsuz etkilerinden kendisini kurtaramamıştır. Sanayi devrimi neticesinde iktisadi sahada Avrupalı devletlerin eskisinden çok daha ucuza mal ettikleri ürünlerin açık pazarı haline geldiği gibi, yine dış baskılarla oluşan ticari düzenlemeler sonucu hammadde kaynaklarını da Kapitalist sistemin hizmetine sunmak zorunda kalmıştır. Bütün bu süreç dış borçlarla devam etmiş ve nihayetinde devletin iktisadi iflasının nişanesi olarak bir haciz sistemi olan Duyunu Umuniye ile sonuçlanmıştır.

Yeni oluşmaya başlayan kapitalist dünya düzeninin mimarları, uzun vadeli iktisadi projelerine, stratejik noktaları ve dünya vitrinine yeni çıkmaya başlayan petrol gibi enerji kaynaklarını kontrol etmek için, Osmanlı idaresindeki gayrimüslim unsurları da dâhil etmişlerdir. Bunun neticesinde Balkan coğrafyasında komiteler marifetiyle başlayan bir dizi çatışmalar, nihayetinde tarihe “Balkan Faciası” olarak geçen savaşlarla bölgenin siyasi haritasını tamamen değiştirdiği gibi buradaki Osmanlı egemenliğine de son noktayı koymuştur.

Komitacılık kavramı Osmanlı siyasi literatürüne XVIII. Yüzyılın son çeyreğinden itibaren Fransız İhtilâli'nin getirdiği ulus kavramıyla beslenen ve Batılı devletlerin katalizörlüğüyle Balkan dağlarında semirtilen çetelerle girmiştir. Balkan komitacılığı, Osmanlı Devleti'nin Avrupa'daki topraklarına musallat edilmiş bir yangındır. Sırasıyla Sırp, Rum, Bulgar ve Arnavutlar bu yangını büyütmüş ve zamanla bütün bir imparatorluğa yaymıştır. Yirminci asra yaklaşırken Balkan komitacılığı derece derece hedefini değiştirmiştir. “Gaddarlığı ve

korkunçluğu nispetinde bayağılığı da artmıştır”¹⁰⁴⁹. Balkanlar’da başlayan komite hareketleri dünya konjonktürünün de sağladığı avantajlarla Avrupa siyasi haritasına yeni devletlerin eklenmesiyle nihayetlenmiştir. Osmanlı idaresinde yaşayan gayrimüslimler arasında Balkan milletleriyle başlayan ve hedefine ulaşan uluslaşma sürecinin, bu süreci en son yaşayan gayrimüslim unsur olan Ermenilere de sirayet etmesi kaçınılmazdı. Neticede Ermeniler de örnek aldıkları Balkan milletlerini taklit ederek çeşitli silahlı komiteler kurmuşlardır.

Burada Ermenilerin göremedikleri ya da görmek istemedikleri önemli bir ayrıntı vardı. Bağımsızlık mücadelelerini örnek aldıkları Balkan milletleri Osmanlı nüfusun çok büyük kısmını teşkil ettikleri coğrafyalarda yaşamışlar ve bu coğrafyalarla sınırlı bir mücadeleye girişmişlerdir. Ermeniler ise bir birinden kopuk ve sürekli azınlık olarak yaşadıkları bir coğrafyada aynı eylemi uygulamaya koymak istemişlerdir. Dolayısıyla bu mücadele için idealize edilmiş bir vatan kavramına ihtiyaç vardı. Bu amaçla “Ararat” ismi edebiyat, resim, müzik gibi sanatsal alanlardaki çalışmalarla gönüllerde ve duygularda yeşertilen vatan kavramının merkezine oturtulmuştur. Turna türküleriyle de bu vatana duyulan dayanılmaz özlem dile getirilmiştir.

1.1. I. DÜNYA SAVAŞI’NA KADAR ERMENİ MESELESİ

Ermenilerin Osmanlı idaresindeki durumunun bir dış mesele addedilerek gündeme gelmesi ilk defa Ayastefanos Anlaşmasıyla olmuştur. Daha önce özellikle Islahat Fermanı zamanında Hıristiyan tebaa dış devletlerin gündeminde olsa da bu sefer bir millet adı zikredilerek Ermenilerle ilgili bazı düzenlemeler istenmekteydi. Ayastefanos Anlaşması hükümsüz kalınca bu anlaşmanın 16. Maddesinde yer alan Ermeni konusu, yerine ikâme edilen Berlin Anlaşmasının 61. Maddesinde yeniden zikredilmiştir. Söz konusu maddeye göre; Ahalisi Ermeni olan eyaletlerde o yerin ihtiyaçlarına göre ıslahatlar yapılması, Çerkezler ve Doğu Anadolu’nun halkına karşı Ermenilerin huzur ve emniyetinin sağlanması bir görev olarak Osmanlı hükümetine

¹⁰⁴⁹ Nizamettin Nazif Tepedelenlioğlu, *Sultan İkinci Abdülhamit ve Osmanlı Devleti’nde Komitacılar*, Divan Yay., İstanbul-1978, s. 30.

yüklenmekteydi. Aynı zamanda hükümetin yabancı devletlere bu konuda bilgi vermesi ve müdahil devletlerin yapılacak ıslahatları gözlemcilerle takip etme yetkisi de anlaşmada yer almaktaydı¹⁰⁵⁰.

Bilahare Avrupa başkentlerinde bir propaganda süreci başlatılmıştır. Amacı Ermeni meselesini canlandırıp gündemde tutmak olan propaganda faaliyetleri, çoğu asılsız ve uydurma haberlerle yürütülüyordu¹⁰⁵¹. Bu amaçla birçok ülkede Ermeni propagandası yapan gazeteler faaliyettedir¹⁰⁵².

XIX. Yüzyılın son çeyreğinde biraz da 93 Harbi ve akabinde Berlin anlaşmasının getirdiği siyasi konjonktürle alakalı olarak Anadolu genelinde Ermeni cemaatinde bir hareketlenme görülmeye başlanmıştır. Böylece her fırsatta Türk idaresi, Ermeniler tarafından Avrupa nezdinde asılsız iddia ve iftiralarla kötülenmeye çalışılmıştır. Bu durum ister istemez bazı Avrupalıların ilgilerini çekmiş ve Anadolu'ya gelerek yerinde gözlemler yapmalarının yolunu açmıştır. Yapılan propagandanın oluşturduğu merakla ve kendi ifadesiyle kendilerine anlatıldığı şekliyle “kazığa oturtulan Hıristiyanları”, “solucanlar gibi kancaya takılarak yol kenarlarında sallandırılan Ermenileri” ve “Van'daki Engizisyon mahkemesinde Müslümanların keyfi olarak yakma cezası verdiği insanları” görmek için Anadolu'ya gelen Avrupalılardan birisi de Seyyah Fred Burnaby'dir¹⁰⁵³. Seyyah Burnaby 93 Harbinin arifesinde Anadolu'ya geldiğinde burada görüştüğü Ermenilerin bütün olumsuz telkin ve söylemlerine rağmen durumun hiçte anlatıldığı gibi olmadığını kısa sürede fark edecektir. Yerli halk ve misyonerlerle yaptığı görüşmeler ve bizzat kendi gözlemlerinden hareketle, Burnaby, Anadolu'da idari ve yasal aksaklıklar bulunduğunu fakat bunun herhangi bir etnik veya dini guruba yönelik değil, bütün halkı muzdarip eden bir sıkıntı olduğunu, Türklerde hiçbir zaman kazığa geçirme, kancaya takma, insan yakma gibi eylem ve cezaların görülmediğini, söylenenlerin tamamen Türk idaresini karalamaya yönelik propagandanın bir parçası olduğunu anlayacaktır.

¹⁰⁵⁰ Münir Süreyya Bey, *Ermeni meselesinin Siyasî Tarihçesi (1877-1914)*, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yay., Ankara-2001, s. 7

¹⁰⁵¹ M. Süreyya Bey, *a.g.e.*, s. 18-19.

¹⁰⁵² Mesela Marsilya'da “Armenia”, Londra'da “Hayistan”, New York'ta “Surhantak” ve “Hayık”, Tiflis'te “Truşak” ve “Hınçak” söz konusu gazetelerden bir kaçıdır. Bkz. *Ermeni Komiteleri (1891-1895)*, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yay., Ankara-2001, s. 2-3.

¹⁰⁵³ F. Burnaby, *a.g.e.*, s. 31-32.

Osmanlı Devleti'nde Ermenilerin tedhiş hareketleri XIX. Yüzyılın sonlarında başlamıştır. Daha çok Anadolu'nun doğu coğrafyasında ortaya çıkan Ermeni olayları zamanla artarak Orta ve Batı Anadolu'ya da yayılmıştır. Özellikle 1895 yılı içinde organize bir şekilde vuku bulan Ermeni isyanları dikkat çekmektedir. Problemi kendi çıkarları doğrultusunda şekillenmesini isteyen ve bunun için büyük çaba sarfeden ülkeler vardı. Rusya'nın ve İngiltere'nin farklı hesaplarla ama aynı unsur üzerindeki cesaretlendirici etkisi sonucu XIX. Yüzyılın sonlarındaki Kayseri, Yozgat, Merzifon isyanları, 1894'teki Sason isyanı, 1895'teki Bâbüâli'ye yapılan yürüyüş, 1896'da Galata'daki Osmanlı Bankası'nın basılması gibi olaylar, XX. Yüzyılın hemen başlarında ikinci Sason isyanı, 1905'te II. Abdülhamit'e yapılan bombalı saldırı ve nihayetinde Adana Vakası gibi olaylarla devam etmiştir¹⁰⁵⁴.

Ermeni komitelerin gitgide artan eylemleri üzerine zaman zaman devletin aldığı bazı tedbirler yetersiz kaldığı için Dünya Savaşı başlarken Ermenilerin komite merkezli güçlü bir teşkilatları¹⁰⁵⁵, önemli dış destekleri ve yine dış desteğin uzantısı olarak büyük miktarda silah ve cephaneleri bulunmaktaydı. Aslında Anadolu'nun çeşitli bölgelerinde tesis edilmiş bu komitelerin varlığından ve ülkeyi tehdit potansiyelinden devlet öteden beri haberdardır. Nitekim bazı komite merkezli tedhiş ve terör faaliyetleri üzerine İçişleri Bakanlığı'nca vilayet ve sancaklara gönderilen 1 Kasım 1896 tarihli yazı ile bahsi geçen komite ve komiteciler hakkında ivedilikle tedbir alınıp, kovuşturma yapılması ve neticenin bakanlığa bildirilmesi istenmiştir¹⁰⁵⁶. Fakat devlet, içinde bulunduğu çok boyutlu sorunlar nedeniyle çözüm getirememiştir. Bu yüzden Ermeni tedhiş hareketleri I. Dünya Savaşı başlarken ülke sınırları içinde daha da büyümüş bir problem halini almıştır.

¹⁰⁵⁴ Hasan Babacan, *Mehmed Talât Paşa 1874-1921 (Siyasi Hayatı ve İcraatı)*, TTK Yay., Ankara-2005, s. 112.

¹⁰⁵⁵ Hınçakyan Komitesi azalarının görev tanımları arasında özetle şu bilgiler yer almaktadır; Komite kendi içinden bir ser-hafiyeye tayin etmeli. Bu kişi ya memur olmalı ya da Ermeni memurlarla bağlantısı olan biri olmalıdır. İcabında hükümetin atacağı adımları komiteye haber vermeli. Çok gayretli olmalı ve deşifre olmamalı. Bu kişinin maiyetinde azâlardan müteşekkil bir onbaşı bölüğü olmalı. Bu hafiyeye gürûhu renkten renge girerek her köşeye her bucağa sokulmalı, perde arakasından plan hazırlamalı, komite bunların reisinden başkasını tanımamalı. Üyeleri birleştirmek ve nasihat etmek amacıyla komitenin bir vâizi bulunmalıdır. Zaralı görülen dahili ve harici kişilerin katli için komitenin bir cellatbaşı bulunmalı. Halkı galeyana getirmek birbirine düşürmek ve isyana teşvik için komitenin bir fesat grubu bulunmalı. Komitenin bir silah muhafızı bulunmalı ve kamadan tüfeğe, baruttan fişeğe kadar silah ve mühimmatı muhafaza etmeli. Anarşizme ve teröre dair yayınların takip edilebileceği bir kütüphane olmalı... Bkz. *Ermeni Komiteleri (1891-1895)*, s. 11-13.

¹⁰⁵⁶ Hüseyin Nazım Paşa, *Ermeni Olayları Tarihi*, C. II, Haz. Necati Aktaş-vd., Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yay., Ankara-1998, s. 446.

I. Dünya Savaşı arifesinde Ermeni meselesi yeniden gündeme taşınmıştır. 1914 yılı Ocak ayında büyük devletlerce görevlendirilen müfettişlerle Osmanlı hükümeti arasında problem olan üç önemli husus vardı. Bunlar; yeni nüfus sayımına kadar “vilayet genel meclisleri”ndeki Müslüman ve gayrimüslim üyelerinin yarı yarıya olması, gayrimüslimlere okul giderleri için dindaşlarından vergi toplama yetkisi verilmesi, Hamidiye Alayları’nın kaldırılması gibi konulardı. Osmanlı Hükümeti, vilayet meclislerinin üye dağılımının nispi temsile dayandığını, vergi toplama yetkisinin egemen güce ait olduğunu ve Hamidiye Alaylarının vatan savunması için kurulduğunu ve bu konunun müfettişlerin yetki alanı dışında kaldığını ileri sürerek taleplere karşı çıkmıştır¹⁰⁵⁷.

1.2. I.DÜNYA SAVAŞI VE TEHCİR

Zahiri sebebi sıradan bir suikast olan¹⁰⁵⁸ I. Dünya Savaşı’nın başlaması ve de Osmanlı Devleti’nin bu savaşa dâhil olması Ermeniler açısından yeni bir fırsat olarak görülmüştür. Dolayısıyla bu dönemde öncekilerden daha organize, daha çetin ve yıkıcı isyanların çıkacağını tahmin etmek çok da zor değildi.

I.Dünya Savaşı ile birlikte doğu kısmı başta olmak üzere Anadolu’nun çeşitli bölgelerinde Ermeni isyanları çıkmaya başlamıştır. Hatta Ermenilerin topyekûn isyan edeceklerine dair istihbarat bilgileri de bulunmaktaydı. Diğer taraftan özellikle Doğu cephelerinde Ruslarla olan mücadeleyi, Rus kuvvetlerine istihbarat bilgileri sızdırarak veya kasıtlı olarak Ruslara esir düşüp, daha sonra da Rus ordusuna katılarak Osmanlı kuvvetlerine karşı savaşmak suretiyle, baltalayan Ermeniler vardı¹⁰⁵⁹.

Anadolu genelinde yoğun bir örgütlenmeye sahip olan Ermeni çeteleri genellikle talimatlarını doğu Hıristiyanlığının hamisi olarak gösterilen Rusya’nın

¹⁰⁵⁷ M. Süreyya Bey, *a.g.e.*, s. 95-96.

¹⁰⁵⁸ I. Dünya Savaşı’nın ani sebebini 28 Haziran 1914 günü, Avusturya-Macaristan veliahdı Arşidük Ferdinand’ın Saraybosna’da bir Sırp tarafından öldürülmesi teşkil eder. Bkz. Fahir Armaoğlu, 20. Yüzyıl Siyasi tarihi 1914-1980, Türkiye İş bankası Kültür Yay., 2. Baskı, Ankara-1984, s. 100; Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi*, C. V, TTK Yay., ty., s. 365.

¹⁰⁵⁹ Ahmet Altıntaş “Osmanlı Devleti’nin Tehcir Kararı Alması ve Uygulaması”, *Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi –Ermeni Meselesi Özel Sayısı-*, C.VII, S.1, Haziran 200, s. 76.

Ermeniler üzerindeki propaganda karargâhı konumundaki Eçmiyazın'dan almaktaydı.

Ermeni Komitelerinin savaş şartlarında izlenecek siyaset konusundaki talimat ve tertipleri şu şekilde özetlenebilir.

1-Osmanlı ordusunda bulunan Ermenilerin silah ve cephaneleriyle askerden kaçmaları, Rus ordusuna katılmaları.

2-Yerleşim bölgelerinde olaylar çıkararak, tedhişe kalkışarak Türk askerinin aile ve köyünü korumak için cepheyi bırakmasını sağlamak.

3-Asker, yiyecek ve cephane konvoylarına saldırmak, askeri ulaşımı güçleştirmek.

4-Rus orduları sınırı geçince silaha sarılarak Türk ordusunu iki ateş arasında bırakmak.

5-Boşalttıkları köylerde kiliseler dâhil her şeyi yakarak propaganda şartları oluşturmak.

6-İtilaf devletleri hesabına casusluk yapmak¹⁰⁶⁰.

Anadolu genelinde peş peşe patlak veren Ermeni olaylarının Osmanlı Devleti'nin I. Dünya Savaşı'na girişiyle tekrar başlayıp, Çanakkale Savaşı gibi savaşın en kritik anlarında artarak devam etmesi uluslar arası ve yerel boyutları olan bir organizasyondur. Nitekim I. Dünya Savaşı'nda ilk isyanların çıktığı Maraş ve Zeyton bölgesindeki Ermeniler, Çanakkale Savaşlarında İngilizlerin galip gelecekleri ümidiyle bu yola girmişlerdi¹⁰⁶¹. Dolayısıyla cephelere sevk edilen askerler ve gönüllü birliklerden sonra savunmasız kalan Anadolu coğrafyasında silahlı Ermeni komitelerinin başlattıkları tedhiş hareketlerini durdurmak için devletin bazı tedbirler alması kaçınılmazdı.

Çıkarılan kanun ve talimatlardan da anlaşıldığı gibi devlet dozajı ve kapsamı giderek artan uygulamalara başvurmak zorunda kalmıştır. Bu bağlamda, bir tedbir olarak Osmanlı Orduları Başkomutanlığı 25 Şubat 1915 tarihinde ordu birliklerine

¹⁰⁶⁰ E. Uras, *a.g.e.*, s. 603.

¹⁰⁶¹ R. de Nogales, *a.g.e.*, s. 121.

bir bildiri göndererek; Ermenilerin muhtelif yerlerde komitacı çeteler kurduklarını, birliklerden kaçarak terör faaliyetlerinde bulduklarını, yapılan aramalarda çok sayıda silah, mühimmat ve cephane ele geçirildiğini, alınan istihbaratlara göre toplu bir isyanın belirtilerinin oluştuğunu, dolayısıyla gerekli tedbirlerin alınarak teyakkuzda bulunulması gerektiğini içeren uyarılarda bulunmuştur¹⁰⁶².

Bütün talimat, uyarı ve çabalara rağmen Ermeni olayları durdurulamayınca, daha kapsamlı uygulamalar gündeme gelmiştir. Bab-ı Ali Dâhiliye Nezareti Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti tarafından Edirne, Erzurum, Adana, Ankara, Aydın, Bitlis, Halep, Mamuretülaziz, Van Vilayetlerine, Urfa, İzmit, Bolu, Canik, Karesi, Kayseri, Niğde, Eskişehir, Karahisar-ı Sahip Maraş mutasarrıflıklarına gizli ibaresiyle çekilen 24 Nisan 1915 tarihli şifrede; Ermeni komitelerinin Osmanlı ülkesinde ihtilal birimleri oluşturarak muhtariyet kazanma çabaları ve Taşnak Komitesi'nin Rusya'da bulunan Ermenileri Osmanlı Devleti aleyhine kışkırtması, Osmanlı ülkesindeki Ermenilerin de savaş ortamında Osmanlı ordusunu sıkıntıya sokmak için teşvik edilmesi, söz konusu kışkırtmalar sonucu Zeytun, Bitlis, Sivas ve Van'da isyanlar çıkması münasebetiyle komitelerin kapatılması, komitelerde mevcut evrakın yok edilmesine imkân verilmemesi, komitelerle bağlantılı Ermenilerin gözaltına alınması, ellerindeki silahların toplanması, tutuklananların Divan-ı Harp'e verilmesine dair talimatlar yer almaktadır¹⁰⁶³.

Aynı şekilde Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti'nden Edirne, Ankara, Aydın, Halep vilayetleri ile Bolu, Karesi, Kayseri ve Karahisar-ı Sahip mutasarrıflıklarına çekilen 28 Şubat 1915 tarihli telgrafta; Bitlis'te ortaya çıkan Ermeni eşkıyası, Halep ve Dört Yol'da Ermenilerin askere karşı saldırıları, Kayseri'de bulunan önemli miktarda bombalarla, Rumca, Fransızca ve Ermenice olarak Ermeni gruplar arası iletişimi içeren şifreli haberleşme evrakının memlekette bir ihtilâl teşebbüsü hazırlanmakta olduğuna işaret ettiği ifade edilmiştir. Bu gelişmelerin olduğu bölgelerde hangi tedbirler alınacağı, silah altında bulunan Ermenilerle ilgili ne gibi işlemlerin yapılacağı, Başkumandanlık Vekâleti tarafından askeri birliklere

¹⁰⁶² A. Altıntaş, *a.g.m.*, s. 76-77.

¹⁰⁶³ BOA. DH.ŞFR, 52/96,97,98.

gönderilen genelgede bildirildiği ve dolayısıyla bu bölgelerde askeri birimlerle müzakere edilerek gerekli tedbirlerin alınması ve uygulanması istenmiştir¹⁰⁶⁴.

Ermeniler'in silah ve mühimmat fabrikalarına karşı saldırı girişimleri olabileceğine dair alınan istihbarat neticesinde öngörülen tedbirleri içeren ve aralarında Afyonkarahisar'ın da bulunduğu çeşitli mutasarrıflıklara çekilen telgrafta fabrikalarda görevli gayrimüslimlerin mümkünse görevlerinden alınması, görevden alınması mümkün olmayanların sıkı denetim altında tutulması, fabrika giriş, çıkışlarında güvenlik tedbirlerinin arttırılması gibi önlemler yer almaktadır¹⁰⁶⁵.

Alınan bütün tedbirlere rağmen Ermeni tedhişi engellenemeyince kapsamlı bir düzenlemeye gidilerek “tehcir kanunu” olarak adlandırılan yasa çıkarılmıştır. Sadeleştirilmiş ismiyle “Sefer Zamanında Hükümetin İcraatına Karşı gelenler İçin Ordu Tarafından Alınacak Önlemler Hakkında Geçici Kanun” 1 Haziran 1915'te resmi gazetede yayınlanarak yürürlüğe girmiştir. Dört maddeden oluşan kanunda özet olarak; ordu birliklerindeki komuta heyetlerine, sefer zamanında hükümetin emirlerine karşı çıkan, ülkenin güvenliğini tehdit eden ve silahlı mukavemette bulunanları cezalandırma; güvenlik ve askeri sebeplerle veya ülke aleyhine casusluk gibi suçlarla ilgili köy ya da kasaba halkını tek tek veya toplu olarak bir yerden başka bir yere nakletme yetkisi verilmiştir¹⁰⁶⁶.

Osmanlı arşiv belgelerinde sevke tâbi tutulanlar hakkındaki bazı ifadeler kanunun kapsamı hakkında fikir vermektedir. Bunlar arasında özellikle “komiteci” vurgusu dikkat çekmektedir. Mesela “İzmir'den sevk edilecek komiteci Ermeniler”¹⁰⁶⁷, “komiteci ve sakıncalı olduğu için sevk edilen”¹⁰⁶⁸, “komiteci Ermenilerin ve zararlı faaliyeti görülenlerin sevk edilerek Ermenilerin isyan çıkaramayacak şekilde dağıtılması”¹⁰⁶⁹, gibi ifadeler pek çok yazışmada yer almaktadır. Mesela İçişleri Bakanlığı'nca Konya Vilayeti'ne gönderilen 3 Mart 1916 tarihli telgrafta, Balıkesir'den sevk edilen ve hâlihazırda Afyonkarahisar'da olan Ermenilerin Hınçak Komitesi'yle ilgileri varid olduğundan söz konusu kişilerin

¹⁰⁶⁴ BOA. DH.ŞFR 50/127.

¹⁰⁶⁵ BOA. DH.ŞFR 54-A/269-270.

¹⁰⁶⁶ Kemal Çiçek, *Ermenilerin Zorunlu Göçü 1915-1917*, TTK Yay., Ankara-2005, s. 44-45.

¹⁰⁶⁷ *Osmanlı Belgelerinde Ermenilerin Sevk ve İskânı (1878-1920)*, Başbakanlı Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yay., Ankara-2007, s. 380. (Belge no:320)

¹⁰⁶⁸ *Osmanlı Belgelerinde Ermenilerin Sevk ve İskânı*, s. 378. (Belge no:317)

¹⁰⁶⁹ *Osmanlı Belgelerinde Ermenilerin Sevk ve İskânı*, s. 158. (Belge no:83)

Konya'ya vardıklarında güvenlik açısından demiryollarından uzak bir kazaya gönderilmesi istenmekteydi¹⁰⁷⁰.

Görüldüğü gibi sevkın asıl amacı Ermeni Komiteleri ile bağlantısı tespit edilenleri zarar varemeyecekleri bölgelere nakletmektir. Fakat şunu da belirtmek gerekir ki, dönemin şartları gereği komiteci zannıyla ya da başka gerekçelerle sevk edilmek istenen Ermeniler de olmuştur. Bu gibi durumlarda ise tespit edilen yanlışlıklara hükümetin anında müdahil olduğunu yine yazışmalardan anlamaktayız. Mesela İçişleri Bakanlığı'nca Karesi Mutasarrıflığı'na çekilen 12 Mart 1916 tarihli telgrafta Ermenilerin ailece değil sadece komitelerle ilgisi olan ve ihanetleri açıklanan kişilerin sevk edilmesinin hükümet tarafından tebliğ edilmesine rağmen 27 hane Ermeni'nin Karahisar'a gönderilmesinin sebebi sorulmakta ve söz konusu ailelerin yerlerine iadesi istenmekteydi¹⁰⁷¹.

Diğer taraftan Protestan Ermeniler ile Ermeni mebus ve ailelerinin de sevk kapsamı dışında tutulduğunu göremekteyiz¹⁰⁷². 5 Ağustos 1915 tarihli bir yazışmada geçen Katolik Ermeniler'in sevk kapsamı dışında tutulması¹⁰⁷³, bir başka yazışmada ise asker ve subay ailelerinin sevk edilmemesi¹⁰⁷⁴ gibi ifadeler sevkın kapsamı hakkında aydınlatıcı bilgiler vermektedir.

Sevke tabi tutulmayan Ermeni askerlerin de olayların içinde yer aldıkları görülmüştür. Bunlar arasında düşman adına casusluk yapanlar, cepheden firar edenler ve hatta buldukları birliklerde ölümlere sebep olanlar bile görülmekteydi. Orduda daha çok amele taburlarında görevlendirilen Ermeni ve Rumların tahripkâr eylemlerine karşı Harbiye Nezareti'nden Üçüncü Ordu Kumandanlığı'na gönderilen 20 Nisan 1915 tarihli yazıda özetle; amele taburlarından firar eden Ermeni ve Rumların küçük çeteler halinde dolaşmakta oldukları, yakalanmaları için peşlerinden gönderilen kuvvetlere karşı silah kullandıkları, Ermeni nüfus yoğunluğunun fazla olduğu yerlerde siyasi amaçlara alet oldukları, güvenlik tedbirlerinin yetersizliğinden dolayı sayılarının giderek arttığı ve dolayısıyla söz konusu çete mensuplarını

¹⁰⁷⁰ *Osmanlı Belgelerinde Ermenilerin Sevk ve İskânı*, s. 357-358. (Belge no:287)

¹⁰⁷¹ *Osmanlı Belgelerinde Ermenilerin Sevk ve İskânı*, s. 356. (Belge no:285)

¹⁰⁷² *Osmanlı Belgelerinde Ermeniler (1915-1920)*, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, Ankara-1995, s. 78. Belge no. 83, 84; *Osmanlı Belgelerinde Ermenilerin Sevk ve İskânı*, s. 214. (Belge no:158)

¹⁰⁷³ BOA. DH.ŞFR 54-A/276.

¹⁰⁷⁴ *Osmanlı Belgelerinde Ermenilerin Sevk ve İskânı*, s. 215. (Belge no:160)

yakalayanlara mükâfat verileceği belirtilmekteydi¹⁰⁷⁵. İçişleri Bakanlığı Emniyet-i Umumiye Müdüriyetince çeşitli şehirlere gönderilen 1 Eylül 1915 tarihli telgrafta geçen, Urfa Amele Taburu'nun bir bölümünde bulunan Ermenilerin kazma ve küreklerle saldırıda bulunarak yüzbaşılarını ve bazı Müslüman askerleri şehit ederek kaçtıkları¹⁰⁷⁶ bilgisi ordu hizmetindeki Ermenilerin bile büyük bir tehlike arzettiğini göstermekteydi.

Devlet bünyesinde çeşitli görev ve memuriyetlerde çalışan önemli sayıda Ermeni bulunmaktaydı. Bu tür yerlerde görevli Ermeniler ve aileleri de sevk kapsamında olmalarına rağmen¹⁰⁷⁷ bu insanların görevlerinden alınması hizmet sektöründe bazı sıkıntılar doğuracağından, bu konuda tedrici bazı uygulamalara gidilmiştir. Öncelikle Ermeni görevlilerin bulunduğu kurum ya da üretim sahalarında kontroller arttırılmış, 1 Nisan 1915 tarihinde İçişleri Bakanlığı'nca vilayetlere gönderilen talimat ile de; devlete sadık olanların görevlerine devamı istenmiş, sadık olmayan Ermeni memurların ise uygun bölgelere ya da Ermeni nüfusun olmadığı yerleşim alanlarına gönderilmesi istenmiştir¹⁰⁷⁸.

Diğer taraftan mahalli düzeyde sevklerin organizasyonunda kimi zaman mahalli idarecilerin insiyatifi devreye girmiştir. Mesela Afyonkarahisar Sanayi Mektebi'nde görevli üç usta ve bir öğretmen olmak üzere dört Ermeni eğitimci sevk kapsamında olmalarına rağmen, eğitimciliklerinden istifade için dönemin mutasarrıfının gayretleriyle göç kapsamı dışında tutulmuşlardır¹⁰⁷⁹. Yine daha çok demiryolu hizmetleri gibi teknik alanlarda çalışanların da sevk kapsamı dışında tutulduğu görülmektedir¹⁰⁸⁰. Hatta bu sebeple bazı Ermenilerin sevkten kurtulmak için demiryolu hizmetlerinde istihdam edildikleri anlaşılmaktadır¹⁰⁸¹. Burada demiryolu işletmelerinin çok büyük bir kısmının yabancı şirketlerin elinde olduğunu hatırlatmakta fayda vardır.

¹⁰⁷⁵ *Askeri Tarih Belgeleri Dergisi*, Gnkur. Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Bşk., Mart 1983, Yıl 32, S. 83, s.91, (belge no: 1907)

¹⁰⁷⁶ Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, *Osmanlı Belgelerinde Ermeni İsyancıları* (1909-1916) C. IV, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yay., Ankara-2009, s. 138 (Belge no:76)

¹⁰⁷⁷ BOA. DH.ŞFR 55/311.

¹⁰⁷⁸ A. Altıntaş, *a.g.m.*, s. 77.

¹⁰⁷⁹ Mustafa Oğuz, "Afyon'un İşgal Günleri", *Sebat Gazetesi*, S.1009, 12 Kasım 1960.

¹⁰⁸⁰ *Osmanlı Belgelerinde Ermenilerin Sevk ve İskânı*, s. 217. (Belge no:164); Mesela Tehcirin yol güzergâhında bulunan Urfa'daki Ermeni istasyon şefi. Bkz. R. de Nogales, *a.g.e.*, s. 122.

¹⁰⁸¹ *Osmanlı Belgelerinde Ermenilerin Sevk ve İskânı*, s. 344. (Belge no:270)

Genel olarak değerlendirildiğinde grup olarak Katolik ve Protestanlar, birey olarak hastalar ve âmâlar, görev olarak askerler ve aileleri, memurlar, tüccarlar, istisnai hizmetlerdeki bazı amele ve ustalar zorunlu göçün dışında tutulmuşlardır. Ayrıca yetimler ve dul kadınlar da göç kapsamının dışında tutularak buldukları bölgelerdeki yetimhanelere ve köylere yerleştirilmişlerdir¹⁰⁸². Fakat burada kesin kriterler oluşmayıp gelişmelere ve tehdit algısına göre kapsam da farklılaşmıştır.

Tehcir süreciyle ilgili olarak en çok dramatize edilen konulardan birisi göç esnasında yollarda yaşanan gerçekten sıkıntılı manzaralardır. Fakat bu durum Ermeni göç kabileleri için özellikle oluşturulmuş bir organizasyon olmayıp, şartların getirdiği bir sonuçtur. Binlerce insanın savaş ortamında göçünden istifade eden, çıkar sağlamaya çalışan insanlar muhakkak olmuştur. Osmanlı ordusundaki görevinden dolayı dört yılını Anadolu ve çevresinde geçiren Rafael de Nogales gibi yabancılar, Ermeni sevkinin uygulandığı sırada bazı işgüzar memurların ulaşımında kolaylık sağlamak adına rüşvet aldıklarını, geride kalan bazı Ermeni mallarının haksız bir şekilde gasp edildiğini belirtse de¹⁰⁸³, devlet idaresi bu tür eylemlere girişenlere karşı sert cezalar vermiştir. Bu durumla ilgili de pek çok arşiv belgesi mevcuttur. 10 Haziran 1915 tarihinde çıkarılan bir genelgede Ermenilere ait emvâl, emlâk ve arazinin idaresi hakkında çok kapsamlı bilgiler yer almaktadır. Bu genelgede yer alan; sahibi tespit edilemeyen eşyaların buldukları köy ya da kasabalar adına kaydedilip muhafaza altına alınması, bekleyince bozulabilecek eşya, hayvanatın komisyonun tespit edeceği bir heyet tarafından müzayede ile satılıp, parasının sahibi biliniyorsa onun namına, bilinmiyorsa emaneten mal sandıklarında kayıt altında tutulması vb. ayrıntılı talimatlar devletin bu husustaki hassasiyetini göstermekteydi¹⁰⁸⁴. Sevk edilen Ermenilerin yanlarında bir miktar altın ve gümüş para götürmelerine müdahale edilmediği gibi, kişi başı 500 lira almalarına izin verilmiştir. Hatta arzu edenlerin vardıkları yerde iade edilmek üzere paralarını postaneye yatırmaları önerilmiştir. (19 Ağustos 1915)¹⁰⁸⁵

¹⁰⁸² Hasan Babacan, *Ermeni Sorunu Üzerine Makaleler*, AKÜ Yay., Afyonkarahisar-2007, s. 49-50.

¹⁰⁸³ R. de Nogales, *a.g.e.*, s. 130.

¹⁰⁸⁴ Genelkurmay Başkanlığı, *Arşiv Belgeleriyle Ermeni Faaliyetleri 1914-1918*, C. I, Genelkurmay ATESE ve Genelkurmay Denetleme Başkanlığı Yay., Ankara-2005, s. 435. (Belge no. 1832)

¹⁰⁸⁵ Genelkurmay Başkanlığı, *Arşiv Belgeleriyle Ermeni Faaliyetleri 1914-1918*, C. VII, Genelkurmay ATESE ve Genelkurmay Denetleme Başkanlığı Yay., Ankara-2007, s. 142.

Ermeniler ve bir kısım batılı çevrelerce propaganda malzemesi olarak kullanılan göç şartlarında sıklıkla karşılaşılabilen bu manzaraların benzerlerini ve hatta daha kötüsünü Rusların önünde kaçarak Anadolu'ya göç eden Müslüman kabilelerinde, daha önce Balkan Savaşları döneminde yığınlar halinde İstanbul kapılarına biriken Balkan muhacirlerinde de görmek mümkündür¹⁰⁸⁶. Hatta I. Dünya Savaşı'nda 18 Mart 1916 tarihinde 9.863 mevcutla Irak Cephesi'ne hareket eden 6. Fırka'nın çok zor ve uzun bir yolculuktan sonra Bağdat'a vardığında 2066 kişi azalarak 7797 mevcudunun kaldığı ve ayrıca 111 de hayvanın zayi olduğu bilgisi¹⁰⁸⁷ dönemin şartları açısından somut bir örnektir. Osmanlı Devleti henüz savaşa bile dahil olmayan askeri kuvvetini bir yerden bir yere nakledeken %20,94 zaiyatla bu işlemi tamamlayabilmiştir. Yaş ve sağlık itibarıyla genç ve dayanıklı donanım olarak sivil insanlara göre daha iyi bir durumdaki bir askeri birliğin sevkinde bile bu kadar büyük kayıpların yaşandığı bir dönemde sivil insanların bundan çok daha kalabalık gruplar halinde sevk edilmesinde ölümlerin yaşanmış olması gayet doğal bir durumdur. Dolayısıyla dini ve etnik kimliği ne olursa olsun binlerce insanın göçmen durumuna düştüğü savaşların olağanüstü şartlarında karşılaşılan bu tür manzaraları devrin imkânları çerçevesinde değerlendirmek gerekir.

Kaldı ki devlet, zorunlu göçe tâbi tuttuğu vatandaşlarının güvenlik ve iâşesini sağlamak için bütün olumsuz şartlara rağmen önemli düzenlemeler yapmıştır. Mesela 6 Ağustos 1916 tarihinde Halep'ten İçişleri Bakanlığı'na gönderilen telgrafta, mültecilerin güzergâhının kesin olarak belirlenmesi, bu yollar üzerinde fırın bulunmayan yerlerde çadır oluşturmak suretiyle lojistik destek ve konaklama merkezleri kurulması istenmektedir. Söz konusu konaklama yerlerinde ekmekten başka sıcak bulgur çorbası dağıtılmasının sağlanması ve kâfileler buralara ulaşmadan miktarlarının önceden bildirilmesi talep edilmektedir. Üç günlük mesafelerde oluşturulan konaklama merkezlerinde bir gün dinlenme verilecektir. Mümkünse her kafiye birer sıhhiye memuru görevlendirilecek, mümkün değilse dinlenme noktalarında çadırlı revirler oluşturularak buralarda sıhhiye memuru

¹⁰⁸⁶ Balkanlarda yaşanan tedhiş ve mezalim (bir Yunanlı çavuşun hatıra defterinden) hakkında geniş bilgi için bkz. Yarbay Bekir Fikri, *Balkanlarda Tedhiş ve Gerilla Gebene*, Belge Yay., İstanbul-1976, s. 153-288.

¹⁰⁸⁷ Sadık Sarısan, *Golç Paşa ve XIII. Kolordu Harekâtı Dönemlerinde Osmanlı-İran İlişkileri (Ekim 1915-Nisan 1917)*, Atatürk Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi, Erzurum-1994, s. 135-136.

bulundurulacaktır. Doktor bulunan mahallere gelindiğinde kabileler doktor muayenesinden geçirilecek, hasta olanlar gureba hastanesinde eğer yoksa askeri hastanede tedavi edilecektir. İskân yerlerine ulaştıklarında hiç kimse açıkta bırakılmayacak, gerekirse çadırlarda barınmaları temin edilecektir. Göçmenler kendi iaşelerini sağlayıncaya kadar beslenmeleri devlet tarafından karşılanacak, haftada bir kişi başına belirli bir miktar et verilecek. Köylerde yerleştirilecek olanlara tohumluk ve tarım aletleri sağlanacaktır¹⁰⁸⁸. Yasal düzenlemeler söylemde kalmayıp imkânlar ölçüsünde uygulanmaya çalışılmıştır. Bu amaçla göç ettirilenlere muhacir tahsisatından yiyecek ve barınak sağlanması, mali ve iktisadi meselelerinin çözülmesi, gayrimenkullerinin tespit edilerek muhafaza altına alınması, gittikleri yerlerde arazi, emlak ve iş sağlanması gibi konular üzerinde titizlikle durulmuştur¹⁰⁸⁹.

Zorunlu göçün uygulamaya konulmasıyla birlikte sevk kapsamındaki bazı gruplar genellikle geride kalan eşyalarını gündeme getirerek göçü erteletmeye çalışmışlardır. Emniyeti Umumiye Müdüriyeti'nce Afyonkarahisar ve civar mutasarrıflıklara gönderilen 6 Kasım 1915 tarihli telgrafta Çeşitli mahallerden sevk edilen Ermenilerin geride kalan eşyalarını bahane ederek gidişlerini geciktirme eğilimlerine meydan vermemek için eşyalarıyla birlikte gönderilmelerine dair talimat yer almaktadır¹⁰⁹⁰. Buradan anlaşıldığına göre, devlet zorunlu göçü uygularken sevk kapsamındaki kişilerin mal ve mülkleriyle işlemleri halletmeleri için zaman tanımış fakat bu durum suiistimal edilmiştir.

Göçlerle ilgili olarak çarpıtılan konulardan birisi de sevklerin yapıldığı bölgelerdir. Hem bir kısım Ermeni çevreler hem de bu konuya ilgi gösteren dış devletler Ermeni kâfilelerin çöllere sürüldüğü şeklinde bir propaganda malzemesini sürekli gündemde tutmuşlardır. Hatta bu konuda yorum yapanların sıklıkla dile getirdiği “Deyrizor çölleri”, “Arap çölleri” gibi klişeleşmiş cümlelere hiç de yabancı değiliz. Oysa ki iskân bölgelerinin seçimi tamamen konjonktörle ve güvenlik şartlarıyla ilgiliydi. Sevk edilen Ermeni nüfusun iskânında dikkat edilen en önemli

¹⁰⁸⁸ Genelkurmay Başkanlığı, *Arşiv Belgeleriyle Ermeni Faaliyetleri 1914-1918*, C. VII, Genelkurmay ATESE ve Genelkurmay Denetleme Başkanlığı Yay., Ankara-2007, s. 146.

¹⁰⁸⁹ H. Babacan, *Ermeni Sorunu...*, s. 123.

¹⁰⁹⁰ BOA. DH.ŞFR 57/320.

konulardan birisi yerleştirildikleri bölgelerdeki nüfusun %10'nu geçmemeleri olmuştur. Bu sebeple Ermeni nüfusun belirli yerlerde toplanmaları sakıncalı görülerek ayrı ayrı kent ve kazalara dağıtılmaları sağlanmıştır¹⁰⁹¹. Kaldı ki, Ermenilerin yerleştirildiği bölgeler söylenildiği gibi hayat şartlarını kısıtlayan yerler değildi. Nitekim göçmenlerin yerleştirileceği bölgeler seçilirken belirli araştırmalar yapıp, alınan raporlara göre hareket edilmiştir. Mesela Haleb Vilayeti Sevkıyât-ı Umûmiyye Müdür Muavvinliğinden merkeze gönderilen bir yazıda; Deyr-i Zor ve Meskene bölgesinde yapılan keşiften ve hazırlanan bir haritadan bahsedilmektedir. Ayrıca Meskene ve Ebu Hureyre'nin güney bölgelerinde oldukça verimli araziler olduğu, bölgede çokça su kaynağı bulunduğu ve buraların kurulacak köy ve kasabalarla imar edilebileceği gibi bilgiler yer almaktaydı¹⁰⁹². Görüldüğü gibi devlet, mevcut şartlar içinde ülke ve toplum güvenliğini esas alarak göçmenlerin ihtiyaçlarını temin edebilecekleri bölgelere belirli bir program çerçevesinde yerleştirmiştir.

Tehcir döneminde göçmenlerin yerleştirildikleri bölgelerdeki yaşantıları da fazla incelenmiş bir konu değildir. Tehciri soykırıma dönüştürmek isteyen çevrelerin dramatize ettiği konulardan birisi de budur. Oysaki yeni yerleşim alanlarında iskân edilen Ermenilerin buralarda da normal günlük hayatlarını devam ettirdikleri, mesleklerini icra ettikleri, akrabalarıyla haberleştiklerine dair belgelere yansımış bilgiler mevcuttur. Nitekim Tehcir bölgesinde eczacı olarak faaliyet gösteren, arabacılık yapan, fabrikalarda marangoz ve kunduracı olarak çalışanlar ve hatta “uşağı” olanlar bile mevcuttu¹⁰⁹³.

I. Dünya Savaşı sonunda İngiltere başta olmak üzere galip devletlerin beyanları Osmanlı Devletine karşı birikmiş bir kini ve cezalandırıcı bir psikolojinin ipuçlarını vermekteydi. Nitekim Amiral Calthorpe 13 Ocak 1919 tarihli beyanında “...Türk, zavallı tebaasına harp zamanında ve hattâ ondan evvelki günlerde olduğu gibi, artık ona zulüm ve cefa edemiyecek ölçüde bozguna uğratıldığını anlamasını

¹⁰⁹¹ Recep Karacakaya, *Türk Kamuoyu ve Ermeni Meselesi (1908-1923)*, Toplumsal Dönüşüm Yay., İstanbul-2005, s. 260.

¹⁰⁹² Genelkurmay Başkanlığı, *Arşiv Belgeleriyle Ermeni Faaliyetleri 1914-1918*, C. VII, Genelkurmay ATESE ve Genelkurmay Denetleme Başkanlığı Yay., Ankara-2007, s. 690.

¹⁰⁹³ Bkz. Genelkurmay Başkanlığı, *Arşiv Belgeleriyle Ermeni Faaliyetleri 1914-1918*, C. VII, Genelkurmay ATESE ve Genelkurmay Denetleme Başkanlığı Yay., Ankara-2007, s. 118-128.

gerektirecek sert ve merhametsiz bir muameleye henüz tâbi tutulmamıştır...”¹⁰⁹⁴ diyerek bu konudaki niyetlerini açığa vurmaktaydı.

Diğer taraftan Britanya Yüksek Komiserliği savaş sonrası “Ermeni kadın ve çocuklarını Türk evlerinden kurtarmayı” öncelikli bir görev olarak addetmekteydi. Bu konuda da Webb’in Türklerle evlenmiş olan Ermeni kadınlarla ilgili olarak 27 Şubat 1919’da sarf ettiği:

“Bu kadınlardan birçoğu kendisiyle dört sene birlikte yaşamış oldukları kimselere bağlanmışlardır; onları terk etmek isteseler bile nereye döneceklerini, akrabalarından kimlerin hayatta olduklarını veya geri dönerlerse ne suretle karşılanacaklarını bilmemektedir... Şer’i kanun çocukların 8 yaşına girinceye kadar anneye ait olması lâzım geldiğini emretmektedir, fakat bu kanuna tüm riayet edilmiş bile olsa bütün bu karışıklık içinde bu kanunun tatbikine hangi hükümet ne ölçüde nezaret edebilecektir; bu söylenemez”¹⁰⁹⁵.

Şeklindeki sözleri, bu konunun savaşın sonunda da gündem oluşturacağını haber vermekteydi.

Oysaki Osmanlı Hükümeti tarafından daha önce tedbir amaçlı yapılan düzenlemelerle Ermeni dul kadınlarla kızların güvenliğinin sağlanması adına istedikleri takdirde Müslümanlarla evlenmelerine izin verilmişti¹⁰⁹⁶. Görüldüğü gibi yapılan düzenlemede zorlama olmadığı gibi kişinin rızası esas alınmıştır. Kaldı ki bu durumdaki kadınların sadece Müslümanlarla değil Rumlarla da evlilikler yaptığı anlaşılmaktadır¹⁰⁹⁷. Yine sevk kapsamı dışına çıkmak için ihtida yolunu seçenler de görülmekteydi. Bu sebeple kimlerin ihtidalarının geçerli olacağına dair çeşitli vilayet ve kazalara bilgi verilmiştir. Buna göre, sevk edilmeyip öteden beri ikâmet bölgesinde kalanlarla, önce sevk edildiği halde haklarında gönderilen emir gereği sevk kapsamı dışında kalanların ihtidalarının geçerli olduğu bildirilmiştir¹⁰⁹⁸.

Savaş sonrası aşırı bir şekilde dramatize edilen kadın ve çocuklar konusunda Osmanlı Hükümeti haksız ithamlarla muhatap olmak zorunda kalmıştır. Kaldı ki göç esnasında özellikle Ermeni kadın ve çocuklar için devlet tarafından birçok koruyucu önlem de alınmıştı. Bu önlemler arasında; kimsesiz Ermeni çocukların öncelikle

¹⁰⁹⁴ Gotthard Jaeschke, *Kurtuluş Savaşı İle İlgili İngiliz Belgeleri*, Çev. Cemal Köprülü, TTK Yay., Ankara-1991, s. 40.

¹⁰⁹⁵ G. Jaeschke, *a.g.e.*, s. 40.

¹⁰⁹⁶ İbrahim Ethem Atnur, *Türkiye’de Ermeni Kadınları ve Çocukları Meselesi* (1915-1923), Babil Yayıncılık, Ankara-2005, s. 70-75.

¹⁰⁹⁷ BOA. DH.EUM.2.Şb/31/66.

¹⁰⁹⁸ *Osmanlı Belgelerinde Ermenilerin Sevk ve İskânı*, s. 314. (Belge no:254)

Hıristiyan ailelerin yanına verilmesi, bu mümkün değilse misyonerlere teslimi veya yetimhanelere ya da darüleytamlara yerleştirilmesi, hiç biri olmuyorsa güvenilir Müslüman ailelerin gözetimine verilmesi; yine iklim ve şartların göçe elverişli olmadığı dönemlerde kadın ve çocukların göçlerinin durdurulmasına dair devlet merkezinden çeşitli mutasarrıflıklara gönderilen emirler devletin bu konudaki hassasiyetini gösteren bir kaç örnektir¹⁰⁹⁹. Mesela Talat Paşa imzasıyla Mamuretülaziz (Elazığ) valisine gönderilen 25 Kasım 1915 tarihli yazışmada Erkekleri yanlarında olmayan kimsesiz Ermeni kadın ve çocuklarının kış şartlarından dolayı sevk edilmeyip bölgedeki uygun köylere yerleştirilmesi bildirilmekteydi¹¹⁰⁰. Aynı şekilde Eylül 1916 tarihinde İçişleri bakanlığı'ndan Kayseri Mutasarrıflığı'na çekilen bir telgrafta Ermeni kızlarının ailelerine teslim edilmesi, ebeveynleri bulunamayanların ise darüleytamlara yerleştirilmesi istenmekteydi¹¹⁰¹. Diğer taraftan özellikle doğu illerinde savaş şartlarında ortada kalmış çocukların Ermeni veya Türk oluşuna bakılmaksızın Kâzım Karabekir gibi komutanlar tarafından sahiplenildiğini, bu tür çocuklar için “Çocukları Himaye Cemiyeti”nin kurulduğunu belirtmek gerekir¹¹⁰².

Bütün bu koruyucu tedbirlere rağmen İtilaf Devletleri tarafından hükümetten hesap sorulmak istenmekteydi. Dolayısıyla hükümet kadın ve çocuk konusu gibi suiistimale açık ve bitmez tükenmez bir takım isteklerle dolu bir sürece girmiş oluyordu.

I. Dünya Savaşı sonunda, savaş şartlarında açlık, hastalık ve ölümden Türk ailelerince kurtarılıp sahiplenilen pek çok Ermeni çocuğun durumu İtilaf devletlerince gündeme taşınınca, Osmanlı Hükümeti'nin emri ile bu durumdaki Ermeni çocuklar ailelerine, akrabalarına, cemaate veya misyonerlere teslim edilmeye başlanmıştır. Hatta geri dönüş kararnamesi çıkarıldıktan sonra organizasyonu düzenleyecek olan Muhacir Müdürlüğü bünyesinde oluşturulan heyete Ermeni Patrikhanesi'nden bir görevli de dâhil edilmişti¹¹⁰³. İç işleri Bakanlığı'ndan çeşitli

¹⁰⁹⁹ İ. E. Atnur, *a.g.e.*, s. 51-54.

¹¹⁰⁰ *Osmanlı Belgelerinde Ermenilerin Sevk ve İskânı*, s. 321-322. (Belge no:264)

¹¹⁰¹ *Osmanlı Belgelerinde Ermenilerin Sevk ve İskânı*, s. 427. (Belge no:357)

¹¹⁰² Doğu Anadolu'da kimsesiz çocuklar için kurulan “Çocukları Himaye Cemiyeti” ve bu çocukların eğitimi amacıyla yapılan çalışmalar için bkz. Kâzım Karabekir, *İstiklâl Harbimiz*, Türkiye Yayınevi, İstanbul-1960, s. 1033 vd.

¹¹⁰³ R. Karacakaya, *a.g.e.*, s. 290.

şehirlere gönderilen 18 Ocak 1919 tarihli telgrafta Ermeni yetimlerinin, Ermeni cemaati teşkilatı olan yerleşim yerlerinde söz konusu cemaate teslimi, bu mümkün değilse hükümetçe koruma altına alınması istenmekteydi¹¹⁰⁴. Yetimhanelerde devletin gözetimi altındaki çocuklar da aynı uygulamanın kapsamındaydı. Yaşları çok küçük olan veya kimliğini gizleyen çocuklar için yetimhanelerde kurulan komisyonlar karar merciiydi. Komisyonun, Ermeni olduğuna kanaat getirdiği çocuklar iade edilmekteydi. Yetimhaneler dışında Türk ailelerin yanında bulunan çocuklar için ise mahkemeler, çeşitli idari birimler, mahalli Hıristiyan yetkililer ve hatta misyonerler ve Ermeni aileler de çocukların iadesi için devreye giriyorlardı¹¹⁰⁵. Kaldığı Müslüman olsun gayrimüslim olsun fakir ailelerin çocuklarının varlıklı ailelerin hizmetine verilmesi Osmanlı coğrafyasında öteden beri görülen bir uygulamaydı¹¹⁰⁶. Zorunlu göç şartlarıyla aynı şekilde olmasa da gayrimüslim çocukların Müslüman ailelerin yanında bulunması ilk defa karşılaşılan bir durum değildi ve tamamen koruma amaçlıydı.

Savaş zamanında İtilaf devletleri tarafından, bütün Hıristiyan kadın ve çocukların Müslüman haremlerine kapatıldığı propagandası o kadar yoğun bir şekilde yapılmıştı ki, savaştan sonra pek çok yeri işgal eden İtilaf kuvvetleri ve Ermeniler, İslâm dinini kabul etmiş olsun olmasın bütün Ermeni kadın ve çocukların iadesini istemişlerdir. İtilaf kuvvetlerinden aldıkları cesaretle daha da ileri giden bir kısım Ermeniler, kapı kapı dolaşarak zorla çocuk toplamaya ve çocukları Patrikhane'ye teslim etmeye başlamışlardı¹¹⁰⁷.

Fakat bu işlemler yapılırken bazı Müslüman çocukların da siz Ermeni'siniz diye toplatılıp zorla dinlerinin değiştirilmeye çalışıldığı anlaşılmaktadır¹¹⁰⁸. İç işleri Bakanlığı'ndan çeşitli şehirlere gönderilen 20 Şubat 1919 tarihli telgrafta, Müslüman ailelerin yanında bulunup da aile, akraba veya cemaatlerine teslim edilen Ermeni çocukların yanında bazı Müslüman çocukların da gayrimüslim zannıyla talep

¹¹⁰⁴ *Osmanlı Belgelerinde Ermenilerin Sevk ve İskânı*, s. 374-375. (Belge no:311)

¹¹⁰⁵ İ. E. Atnur, *a.g.e.*, s. 151.

¹¹⁰⁶ S. Faroqhi, *Osmanlı'da Kentler ve Kentliler*, s. 341-342.

¹¹⁰⁷ İ. E. Atnur, *a.g.e.*, s. 151-152.

¹¹⁰⁸ Halide Edib Adıvar, vaktiyle bazı Ermeni çocuklarının Türk ve Müslüman olarak Türk yetimhanelerine kaydedilmelerine misilleme olarak Ermenilerin öksüz ve yetim Türk çocuklarını toplayarak kendi yetimhanelerine kaydettiklerini belirtmektedir. Bkz. H. E. Adıvar, *a.g.e.*, s. 19.

edilmesinin engellenmesi istenmiştir¹¹⁰⁹. Tasvir-i Efkâr gazetesinden nakledilen bir habere göre ise Nimet ve Bahtiyar adlarında iki Müslüman çocuk, Ermenilerin eline geçmiş ve din değiştirmeleri için üzerlerinde yoğun bir baskı kurulmuştur¹¹¹⁰. Kâzım Karabekir'in naklettiğine göre ise doğu vilayetlerinde Ermeni çocuklarla birlikte toplatılan ve Ermeni ismiyle vaftiz edilen çok sayıda Müslüman çocuk bulunmaktaydı. K.Karabekir sadece Kars'ta otuz kadar Müslüman çocuğu bu durumdan kendisinin kurtardığını ifade etmektedir¹¹¹¹. Doğu illerinden toplanan Ermeni ve Müslüman çocukların bir kısmının Ermeni hükümetinin kontrolünde, bir kısmının ise Amerikalı misyonerlerin gözetiminde Protestan yapılarak eğitime tabi tutuldukları anlaşılmaktadır.

Ermenilerin savaş sonrası ailelerini kaybetmiş Türk çocuklarını da toplayarak kendi yetimhanelerine götürmeleri iki toplum arasındaki gerginlikleri arttırdı, Amerikalılar devreye girerek, "Near East Relief" (Yakın Doğuya Yardım Merkezi)¹¹¹² öncülüğünde, Bebek'te "Tarafsızhane"yi oluşturmuşlardır. Buranın müdürü ve tüm personeli Amerikalı ve İngiliz hanımlardan oluşmaktaydı. Tarafsızhane'de bulunan ve kimliğinin tespitinde zorluk çekilen çocuklar hakkında Türk, Ermeni ve Amerikalılardan müteşekkil komisyonun vereceği kararlara göre hareket edilecekti¹¹¹³. Diğer taraftan bu evin hükümetten izin almadan açıldığını ve isminde geçtiği gibi tarafsız olmadığını ve buraya getirilen çocukların bazılarının komisyon kontrolünden geçirilmeden Patrikhane'ye ait yetimhaneye gönderildiğini belirtmek gerekir¹¹¹⁴.

Durum o kadar vahim bir boyut almıştı ki, 27 Mayıs 1335/1919 tarihli İleri gazetesinin haberine göre; İngilizlerin 26 Mayıs'ta Kayseri'den getirdiği 220 Müslüman çocuk Ermeni Patrikhanesi'ne teslim edilmişti¹¹¹⁵. Hatta Halide Edib'in

¹¹⁰⁹Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, *Osmanlı Belgelerinde Ermenilerin Sevk ve İskânı (1878-1920)*, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yay., Ankara-2007, s. 455. (Belge no: 375)

¹¹¹⁰ 18 Şubat 1335/1919 tarihli *Tasvir-i Efkâr*'dan aktaran; İ. E. Atnur, *a.g.e.*, s. 152-153.

¹¹¹¹ Kâzım Karabekir, *İstiklâl Harbimiz*, Türkiye Yayınevi, İstanbul-1960, s. 1033.

¹¹¹² Savaş dönemi ve sonrası yaşanan özellikle çocuklarla ilgili problemler karşısında Amerika'lılar tarafından kurulmuş bir müessesedir. Burada daha çok çocukların milliyetleri tespit edilip, buna göre işlem yapılmaktaydı. Türk tarafını temsilen Nakiye Hanım adında bir görevli de bulunmasına rağmen çocukların nüfus kayıtlarının savaş döneminde yanmış ya da kaybolmuş olmasından dolayı tespitlerde büyük sıkıntılar yaşanmıştır. Bkz. H. E. Adivar, *a.g.e.*, s. 19.

¹¹¹³ İ. E. Atnur, *a.g.e.*, s. 154.

¹¹¹⁴ İ. E. Atnur, *a.g.e.*, s. 156-157.

¹¹¹⁵ 27 Mayıs 1335/1919 tarihli İleri gazetesinden aktaran; İ. E. Atnur, *a.g.e.*, s. 161.

hatıralarında anlattığına göre Ermenilerin topladığı çocuklar arasında Araplar dahi bulunmaktaydı¹¹¹⁶.

Müslüman çocukların Ermeni zannıyla zorla toplatılarak Patrikhane merkezli bir baskı organizasyonunun içine atılması yoğun olarak İtilaf devletlerinin denetimindeki İstanbul'da yaşanmaktaydı. Fakat bu durum İstanbul'la sınırlı kalmayıp Anadolu şehirlerine de yayılmaya başlamıştı. Hatta bu duruma yabancı devletler de müdahil olmuşlardı.

1.3. AFYONKARAHİSAR'DA TEHCİRİN UYGULANIŞI

Ermeni tedhiş hareketlerinin damgasını vurduğu bu savaş yıllarında Afyonkarahisar'da önemli sayıdaki Ermeni nüfustan başka savaşla bağlantılı olarak birçok sürgün ve esir de bulunmaktaydı. Afyonkarahisar, devletin dış sınırlarına uzaklık, ulaşım ağının önemli bir noktasında olması gibi özellikleriyle eskiden beri olağanüstü şartlarda önemli tutuklu ve sürgünlerin tutulduğu merkezlerden birisi olmuştur. Şehrin bu özelliğinin I. Dünya Savaşı yıllarında da öne çıktığını görmekteyiz. Nitekim I. Dünya Savaşı'nın başlamasıyla Afyonkarahisar önemli miktarda yabancı uyruklu kişinin tutulduğu merkezlerden birisi olmuştur. Bu dönemde Afyonkarahisar'da bulunan yabancı uyruklular arasında; Rus tâbiyetinde Gürcü ve Kazan Tatarlarından Müslümanlar, İtalyan Katolikler, Yunan tebaasından Ortodoks Rumlar bulunmaktadır. Bunun dışında öteden beri şehirde geçici olarak ikamet eden Romanya tâbiyetinde Müslüman Türkler, İngiliz tâbiyetinde Katolik Rumlar, Yunan tâbiyetinde Museviler ve Ortodoks Rumlar ve yine İngiliz tâbiyetinde Protestanlar da yabancı uyruklular arasında bulunmaktadır. Söz konusu yabancı uyruklu kişilerin büyük bir kısmının İstanbul ve Batum'dan Afyonkarahisar'a getirildiği görülmektedir. Büyük bir kısmı rençber olan yabancı uyruklular arasında sarraflık, garsonluk, yazıcılık, meyhanecilik, muallimlik,

¹¹¹⁶ İstanbul'da yaşayan Şerif Nasır'ın ailesinin evlat edindikleri öksüz bir Arap kız, biraz da ten renginin esmerliğinden dolayı Ermeniler tarafından alınmıştır. Kızın nüfus kaydı daha sonra Medine'den çıkartılmıştır. Bkz. H. E. Adıvar, *a.g.e.*, s. 50.

kimyagerlik, kayıkcılık, terzilik gibi mesleklerle uğraşanlar olduğu gibi, Osmanlı Bankası Direktör ve memurları da bulunmaktadır¹¹¹⁷.

Afyonkarahisar Ermenileri, Ermeni nüfusun daha yoğun olduğu ve tahripkâr eylemlerde bulunduğu doğu vilayetlerindeki kadar olmasa da, bu dramatik süreç içinde kimi zaman mesul, kimi zaman da mağdur olarak yer almışlardır.

Afyonkarahisar Sancağı dâhilinde vuku bulan toplu bir Ermeni kalkışması bulunmamaktadır. Fakat bu yönde hazırlıklar yapıldığına dair ihbar ve istihbarat bilgileri vardır. Nitekim İstanbul'da bir ihtilal hazırlığında iken silah ve dinamitleriyle birlikte yakalanan Ermeni komitesi reisi ve efradı hakkında yapılan tahkikat sonucu, Ankara, Bursa, İzmir, Sivas ve Van vilayetleriyle birlikte Afyonkarahisar'da da ihtilal komiteleri teşkil edildiği anlaşılmaktadır. Aynı tahkikattan elde edilen bilgilere göre; örgütlü faaliyetler kapsamında Afyonkarahisar'da da bir komite kurulmuş fakat komite üyeleri arasında ihtilaf yaşanmıştır. Bu sebeple komitenin mührünü taşıyan dava vekili Ankaralı Matyos İstanbul'a dönüp mührü merkez komitesine iade etmiş ve kendisi de İzmir'e giderek buradaki komitede görev almıştır¹¹¹⁸. Afyonkarahisar komitesinin faaliyetine dair herhangi bir bilgi mevcut değildir.

6 Şubat 1894 tarihli bir belgede Afyonkarahisar'da Nersisyan İsayi adında bir Ermeninin riyaseti altında komite teşkil ederek martini tüfek imal ettikleri, barut depoladıkları ve hanelerine bir takım mechul yabancıların gelip gittiğine dair bir ihbar bilgisi yer almaktadır. Mutasarrıflıkça oluşturulan komisyonun incelemesi sonucu bahsi geçen Nersisyan'ın iddia edildiği gibi bir komite kurup tüfek üretmediği fakat bazı Ermenilerin evlerinde ve dükkânlarında izinsiz üretilmiş tüfekler bulunduğu, tezkeresiz barut yakalandığı ve yine bazı mahallere şifreli telgraflar çekildiği bilgilerinden Afyonkarahisar'da da Ermeniler arasında komitelerin etkisinin olduğu anlaşılmaktadır¹¹¹⁹. 1 Şubat 1905 tarihli bir arşiv belgesinde Hüdavendigâr vilayetinden merkeze gönderilen yazıda Afyonkarahisar'da ihtilal olduğuna dair bir bilgi yer almaktadır. Fakat yapılan tahkikatte haberin aslının

¹¹¹⁷ BOA. DH.EUM.5.ŞB. 59/22.

¹¹¹⁸ Hüseyin Nazım Paşa, *a.g.e.*, s. 443-444.

¹¹¹⁹ BOA. Sadaret Evrakı, MKT.MHM.729/1.

olmadığı görülmüştür¹¹²⁰. Diğer taraftan şehirde 1902 yılında çıkan büyük yangına şahit olan Ömer Fevzi Atabek'in hatıralarında belirttiğine göre yangın esnasında Ermeni evlerinin alt katlarında patlamalar olmuştur. Atabek'in de belirttiği gibi muhtemelen bazı evlerin alt katlarında önemli miktarda barut vb patlayıcılar bulunmaktaydı¹¹²¹. Nihayetinde Sevk ve İskân Kanunu'nun uygulandığı sırada komitelerle bağlantısı görülen bir kısım Ermeninin de sevk edilmesi Afyonkarahisar'da da güvenlik problemleri yaşanabileceğini göstermekteydi.

Sevk ve İskân Kanunu ağırlıklı Ermeni nüfusun daha yoğun ve daha tehditkâr olduğu doğu bölgesinde yaşayan Ermenileri kapsasa da daha sonra komitelerle bağlantıları tespit edilen Batı bölgelerindeki Ermenilerin de bir kısmı sevke tâbi tutulmuştur. Afyonkarahisar gibi özellikle demiryolu ulaşımının hassas noktalarında bulunan yerleşim alanlarının güvenliği ayrıca bir önem taşıyordu. Bu sebeple Afyonkarahisar'daki tehcirin demiryolu güvenliğiyle ilgili olduğu söylenebilir.

Sevk ve İskân Kanunu uygulanmaya başlandığında göç yolları gelişigüzel değil, devletin içinde bulunduğu bütün sıkıntılara rağmen belirli bir program çerçevesinde belirlenmiştir¹¹²². Bu açıdan Afyonkarahisar Orta ve Batı Anadolu göç yolları üzerinde önemli bir toplanma merkeziydi. Nitekim döneme ait yazışmalarda sık sık Afyonkarahisar ismine rastlamak mümkündür. Eskişehir, Kütahya, Bursa, Balıkesir, Manisa ve İzmir çevresinden sevke tabi tutulan Ermeni gruplarının Afyonkarahisar ve Çay istasyonlarında toplandığına dair pek çok yazışma mevcuttur.

Yazışmalardan anlaşıldığına göre Afyonkarahisar'daki Ermeni sevkleri Eylül 1915'te büyük bir yoğunluk kazanmıştır. Karahisar Mutasarrıflığınca Dahiliye Nezareti'ne gönderilen 18 Eylül 1915 tarihli şifrede Afyonkarahisar dâhilindeki toplam 7.991 Ermeni nüfusun 5.769'unun sevk edildiği ve ayrıca bunların 100 kadarın da tutuklu olarak gönderildiği belirtilmekteydi¹¹²³. Daha önce nüfus bahsinde belirtildiği üzere Afyonkarahisar'daki Ermenilerin çok büyük bir kısmı Gregoryandı. Fakat şehirde sevk kapsamı dışında kalan 2222 kişinin bulunması buradaki Gregoryanların tamamının sevk edilmediğini önemli bir kısmının yerinde kaldığını

¹¹²⁰ BOA. Y..MTV.270/154. (Yıldız Tasnifi Mütenevvi Maruzat Evrakı Bölümü)

¹¹²¹ Hasan Özpınar, "Afyonkarahisar'ı Kül Eden Yangın-1902", *Taşpınar*, S. 6, Ağustos 2011, s. 8.

¹¹²² Sevk ve İskan Kanunu'nun uygulanma sürecinde belirlenen göç yolları için bkz. K. Çiçek, *a.g.e.*, s. 98.

¹¹²³ BOA. DH.EUM, 2.Şb.68/73.

göstermektedir. Bu durum sevke tâbi tutulanların tamamen etnik ya da dini kimliğine göre değil, devletin tahkikât sonucu elde ettiği bilgilere göre belirlendiğini göstermektedir.

Sevklar yapılırken kimi zaman merkezin kimi zaman da mahalli idarecilerin tasarrufları sonucu savaş ortamında kendilerine çok ihtiyaç duyulmasına rağmen sakıncalı görülen bazı kişiler sevk kapsamında tutulmuş bazıları da daha zararsız görülmüş olmaları kapsamında çıkarılmıştır. Mesela Afyonkarahisar'lı bir Ermeni olan Taşnaksütyun üyelerinden Doktor Arabyan, sağlık çalışanlarına çok yoğun ihtiyaç duyulduğu bir dönemde bile kalmasının daha sakıncalı olacağı düşüncesiyle sevk edilmiştir¹¹²⁴. Diğer taraftan sanayi mektebinde bulunan dört eğitimci mahalli idarecilerin tasarrufuyla sevk kapsamı dışında tutulmuştur¹¹²⁵.

Afyonkarahisar'da yaşayan ve bir kısmı sevke tabi tutulan Ermeniler dışında civar illerden geçici de olsa önemli miktarda Ermeni'nin buralarda toplanması bölgedeki Ermeni nüfusun zaman zaman oldukça artmasına yol açmıştır. 18 Eylül 1915 tarihli şifrede Ankara, Bursa ve Eskişehir taraflarından gelmiş olan Ermenilerden Karahisar istasyonunda 7.631, Çay istasyonunda 2.000 Ermeni nüfusun bulunduğu, bunların Konya'ya sevk edilmeleri gerekirken bir haftadır devam eden asker sevkiyatından dolayı sevklarının yapılamadığı, posta trenleriyle ise sadece 20-30 kişinin sevk edilebildiği ifade edilmiştir. Diğer taraftan her gün Haydarpaşa'dan Afyonkarahisar'a gelip buradan İzmir'e giden vagonlarla Eskişehir ve Alayunt'dan 500-600 kadar Ermeni'nin de Afyonkarahisar'a gelmek üzere olduğu bildirilmiştir¹¹²⁶. 23 Eylül 1915 tarihli yazışmalardan ise Karahisar istasyonunda bulunan göçmen sayısının onbini aştığı anlaşılmaktadır¹¹²⁷.

18 Ekim 1915 tarihi itibariyle Afyonkarahisar istasyonunda 1863 ve Çay istasyonunda 2000 kadar Ermeni muhâcir bulunduğu belirtilmekteydi¹¹²⁸. Görüldüğü üzere demiryolu güzergâhında yoğun bir nüfus sirkülasyonu yaşanmaktaydı. Sadece istasyonlarda toplanan ve kimi zaman sayıları on bini aşan bu nüfusla ilgili olarak nakil, güvenlik ve salgın hastalıklar gibi bazı problemler de yaşanmıştır.

¹¹²⁴ *Osmanlı Belgelerinde Ermenilerin Sevk ve İskânı*, s.152. (Belge no:77)

¹¹²⁵ Mustafa Oğuz, "Afyon'un İşgal Günleri", *Sebat Gazetesi*, S.1009, 12 Kasım 1960.

¹¹²⁶ *BOA. DH.EUM*, 2.Şb.68/73.

¹¹²⁷ *BOA. DH.ŞFR* 56/135.

¹¹²⁸ *BOA. DH. EUM*, 2.Şb. 68/94.

21 Eylül 1915 tarihli şifreye ek olarak gönderilen 22 Eylül 1915 tarihli yazışmaya göre; 21 Eylül gecesi gelen 44 vagon Ermeni ile birlikte istasyonda toplanmış Ermeni sayısının 10.170 olduğu, Ermeniler arasında ortaya çıkan dizanteri hastalığının askerlere de yayılma ihtimalinden dolayı istasyonda mevcut nüfusun acilen diğer mahallere sevk edilmesi gerektiği, askeriye tarafından lüzumlu görülmektedir. Günlük tren seferleriyle sevkiyatın yeterli olmayacağı, dolayısıyla zaruretten dolayı yaya olarak veyahut muhacirin tahsisatından tedarik edilecek arabalarla sevklerin yapılmasına müsaade edilmesi ve şimdilik buraya Ermeni sevk olunmamasının Eskişehir ve Kütahya mutasarrıflıklarına bildirilmesi istenmekteydi¹¹²⁹. Nitekim kısa bir süre sonra Afyonkarahisar'dan geçen göç güzergâhının devamında yer alan Ereğli'de 7 Kasım 1915 tarihi itibarıyla 50'si ağır, 150'si hafif olmak üzere 200 Ermeni göçmenin sıtma ve dizanteriye yakalandığı¹¹³⁰ bilgisi duyulan endişenin haklılığını göstermekteydi.

Diğer taraftan ülkenin pek çok yerinde olduğu gibi Afyonkarahisar'da da Ermeni emlaklarıyla ilgili bazı problemler yaşanmış olmalı ki, 29 Kasım 1915 tarihinde İçişleri Bakanlığı'na buraya gönderilen telgrafta sevk kapsamında olsun ya da olmasın Ermenilere ait mal ve emlakın hiçbir surette bir başkasına satılamayacağı belirtilmekteydi¹¹³¹.

Sevk sürecinde yaşanan yoğun nüfus sürkilasyonundan dolayı Afyonkarahisar'da karşılaşılan bazı problemlerin çözümü çeşitli yazışmalarla merkezden sorulmaktaydı. Mesela Karahisar-ı Sahip Muhacirin Memurluğundan merkeze çekilen 16 Aralık 1916 tarihli telgrafa göre; sevke tabi tutulup da bölgede bulunan bazı Ermenilerin Rum hanelerinde oldukları ve Ermenilerle Rumlar arasında evlilikler hâsıl olduğu bilgisi verilmiş ve ilaveten aynı zamanda ihtida eden iki Ermeninin durumları sorulmuştur¹¹³². Belgeden anlaşıldığına göre sevkten kurtulmak isteyen bir kısım Ermeniler Rumlarla evlenme, bazıları da ihtida yolunu tercih etmişlerdir. Bu durum karşısında Bâb-ı Âlî Dâhiliye Nezâreti Emniyet-i Umûmiye Müdriyeti tarafından Karahisâr-ı Sahip Mutasarrıflığı'na gönderilen şifrede; "Kocası

¹¹²⁹ BOA. DH. EUM, 2.Şb. 68/81.

¹¹³⁰ *Osmanlı Belgelerinde Ermenilerin Sevk ve İskânı*, s. 318. (Belge no:259)

¹¹³¹ *Osmanlı Belgelerinde Ermenilerin Sevk ve İskânı*, s. 324. (Belge no:266)

¹¹³² BOA. DH.EUM.2.Şb/31/66.

askerde ve ber-hayat bulunan Ermeni kadınlarının ihtidalarının kabulü câiz olamaz” şeklinde bir değerlendirme yapılmıştır¹¹³³.

Afyonkarahisar’dan sevk edilen Ermeni nüfusun önemli bir kısmının Zor Sancağı’na yerleştirildiği anlaşılmaktadır. Nitekim Zor Mutasarrıflığınca Dâhiliye Nezareti’ne gönderilen 8 Şubat 1916 tarihli şifrede geçen; Ayıntab, Tekfurdağı, Karahisar, Akşehir Ermenilerinden bin dört yüz kırk kişilik grubun Zor’a ulaştıkları¹¹³⁴ bilgisi de bunu desteklemektedir. Bazı yazışmalarda İzmir’den başlayıp Afyonkarahisar üzerinden Konya’ya, oradan da Pozantıya devam eden ve Diyarbakır üzerinden Musul’a ulaşan göçmen kabilelerinden bahsedilmektedir¹¹³⁵. Genellikle de Batı Anadolu göç kabileleri için belirlenen yol güzergâhı Deyrizor’da son bulmaktaydı¹¹³⁶.

Diğer taraftan tehcir sırasında ve sonrasında çeşitli sebeplerle hayatını kaybeden ve veraset davaları Afyonkarahisar Şer’î Mahkemesi’nde görülen kişilerle ilgili kayıtlarda sıklıkla Zor Sancağı’nın ismi zikredilmektedir.

Afyonkarahisar Ermenilerinden Tehcir döneminde hayatını kaybedenlerin durumu hakkında kesin bilgilere ulaşmak mümkün değildir. Tehcirin uygulanmasından önceki nüfus verileriyle tehcir sonrası, tehcire tabi tutulanların büyük oranda geri döndükleri dönemdeki, nüfus verileri arasında afakî bir fark görünmemektedir. Kaldı ki tehcir döneminde ülke dışına çıkanların ve tehcirle gönderildikleri bölgelere yerleşenlerin varlığı da bilinmektedir¹¹³⁷. Aynı şekilde Milli Mücadele’nin başarıya ulaşma ihtimalinin doğurduğu tedirginlikle İtilâf Devletlerinin ve Ermeni patrik vekilinin talimatları doğrultusunda güney illerine göç eden Ermeni nüfusu da dikkate almak gerekir¹¹³⁸. Bunların hepsi değerlendirildiğinde sevke tabi tutulan nüfusun büyük bir kısmının eski yerleşim yerlerine geri döndükleri anlaşılmaktadır.

¹¹³³ BOA. DH.ŞFR 58/146.

¹¹³⁴ BOA. DH. EUM, 2. Şb. 69/7.

¹¹³⁵ BOA. DH. ŞFR, nr.69/58.

¹¹³⁶ K. Çiçek, *a.g.e.*, s.98.

¹¹³⁷ Mesela, Ermeni tarih anlatımında bir efsane haline getirilen Musa Dağı Ermenilerinin göçe karşı çıkışlarıyla başlayan süreçte, buradaki 4000-5000 kadar Ermeni’nin yabancı devletlerce denizyolu ile Mısır’a götürülmesi gibi. K. Çiçek, *a.g.e.*, s. 235.

¹¹³⁸ Selahattin Tansel, *Mondros’tan Mudanya’ya Kadar*, Cilt:II, Başbakanlık Basımevi, Ankara-1973, s. 208.

Tehcirin uygulandığı dönemde ve sonrasında hayatını kaybeden Ermeniler hakkındaki bazı dolaylı bilgilere mahkeme sicil defterlerine akseden veraset davalarından ulaşılabilmektedir. Bu çerçevede tehcir döneminde Afyonkarahisar dışında ölen 31 kişi tespit edilebilmiştir. Söz konusu 31 kişi sevklerin başlangıç ve bitişi arasında geçen üç senelik süreçte hayatını kaybetmiştir. Tehcir yapılmamış olsaydı da normal şartlarda bu rakamın üzerinde ölüm olayları gerçekleşecekti¹¹³⁹. Bu sebeple tehcirin ölümler üzerindeki etkisini buna göre değerlendirmek gerekir. Bu durum tehcir şartlarının ölümler üzerinde hiçbir etkisi olmamıştır gibi çok iddialı bir söyleme dönüştürülmemelidir. Tabii ki tehcir şartlarıyla bağlantılı bazı ölümler de yaşanmıştır. Fakat bu sayı bazı çevrelerin ısrarla iddia ettiği gibi yüksek rakamlara ulaşmamıştır.

Konuyu daha netleştirebilmek için tehcir döneminde hayatını kaybeden Afyonkarahisar Ermenilerinden tespit ettiğimiz 31 kişinin nerede ve nasıl öldüklerine dair bazı bilgilere ihtiyaç vardır¹¹⁴⁰. 1915 ile 1918 tarihleri arasında hayatlarını kaybeden bu kişilerin göç yolculuğu esnasında değil, daha çok göç sonrası yerleştirildikleri bölgelerde öldüğü anlaşılmaktadır. Mahkemeye akseden haklarındaki veraset davaları sebebiyle haberdar olduğumuz 31 kişiden 5'i kadın, 26'sı erkektir. Yine kayıtlara geçen bilgilere göre söz konusu 31 kişinin 25 tanesi Zor sancağı ve ona bağlı olan Meskene kasabasında hayatını kaybetmiştir. Diğerleri ise Halep, Şam, Konya ve Hama'da vefat etmişlerdir. Hayatını kaybedenlerin bazılarında bahsedilirken “hastanede eceliyle” veya doğrudan “eceliyle” şeklinde ifadelerin kullanılması, göç şartları, beslenme ve sağlıkla ilgili yetersizlikler dikkate alındığında, ölümlerin önemli bir kısmının doğal ölümler olduğunu göstermektedir.

Diğer taraftan Tehcir döneminde hayatını kaybedenlerin mahallelere göre dağılımına bakıldığında Surp Toros Mahallesi'nden 5 kişi, Mecidiye ve Hacı Murat mahallelerinden 4'er kişi, Kubbeli, Kadımana, İğneci, Hacı Davut, Gül ve Canbaba mahallelerinden ikişer kişi, Nurettin, Molla Bahşi, Hacı Arap, Günbatı, Devedede mahallelerinden birer kişi ve mahallesi belli olmayan bir kişinin olduğu

¹¹³⁹ Daha önce de belirtildiği gibi Afyonkarahisar'da Ermeni nüfusun çok daha az olduğu (3.000 kadar) 1266-1267 döneminde Nüfus Vukuat Defterlerinden tespit edildiği üzere bir sene içerisinde doğal ölümlerle 40 Ermeni nüfus hayatını kaybetmiştir. Kadın nüfusla birlikte bu rakam 80'e çıkarılabilir.

¹¹⁴⁰ Bkz. Ek Tablo 11, s. 252.

görülmektedir. Neticede hem tehirden şehre geri dönen Ermenilerin eski yerleşim alanlarında iskân oranları hem de tehird sonrası nüfus verileri göç uygulamasından kaynaklanan kayıpların iddia edildiği gibi yüksek olmadığını göstermektedir.

Tehird sonrası geri dönüşlerle beraber şehrin Ermeni nüfusuyla ilgili bilgiler bu konuyu açıklamaya yardımcı olacaktır. ABD Dışişleri Bakanlığı tarafından 1919 yılında, Anadolu'nun muhtelif bölgelerinde yapılan nüfus tespitlerine göre söz konusu tarihte Afyonkarahisar'da 6.000 Ermeni bulunmaktadır¹¹⁴¹. Buradan hareketle göçe tâbi tutulan Ermenilerin çok büyük bir kısmının şehre geri döndüğü anlaşılmaktadır. Tehird öncesi ile sonrasına ait Ermeni nüfus verileri arasındaki fark ise gittikleri bölgelere yerleşenler, ülke dışına çıkanlar, Milli Mücadele'nin başlangıcında başka şehirlere göç edenler ve yukarıda bahsedildiği gibi çeşitli sebeplerle hayatını kaybedenlerle açıklanabilir.

Tehirden geri dönüşlerle beraber Afyonkarahisar'da da Ermenilerle ilgili bazı problemler yaşanmıştır. Bu problemler ülke genelinde olduğu gibi mülkiyet, ihtidalar, kadın ve çocuklar üzerinde yoğunlaşmaktaydı. Mesela Afyonkarahisar'da kuyumcu Rahmi Bey'in yanında hizmetçilik yapan 12 yaşındaki Sadiye, Ermeni kızı olduğu iddiasıyla İngiliz temsilciliğince el konulan çocuklardan birisiydi. Aslen Babaeskili olan ve babasını daha önce kaybetmiş bulunan Sadiye'nin Müslüman bir ailenin kızı olduğuna dair nüfus evrakı Dâhiliye Nezaretince Eskişehir Mutasarrıflığı'na gönderilerek çocuğun İngiliz temsilciliğinden iadesi talep edilmiştir¹¹⁴². Afyonkarahisar'ın İtilaf Devletleri tarafından işgal edildiği dönemde tehirden şehre geri dönen Ermenilerle ilgili ilginç bir anekdotu dönemin şahidi Mustafa Oğuz şöyle anlatmaktadır:

“....Yine bir gün yirmi ila yirmi beş faytonun topluca sıra halinde bizim atölyenin önünden geçtiğini gördük. Dikkatimizi çekti. İş bıraktık bu arabaları gözle takip ediyoruz. Arif Bey'in evinin önünde durdular. Arabalardan üç papaz ile birçok sivil Ermeni, 5-6 kadar polis, 3 de İngiliz süvari indiler. Papazlar, polisler, sivil Ermeniler ve İngiliz subayları hemen evin merdivenlerine tırmandılar. Kapıdan içeri daldılar. Kollarından tutarak zorla dışarıya çıkardıkları bir kadın görüldü. Papazlar kadını aralarına alarak arabaya bindirdiler ve hemen aynı kabile evden uzaklaştı. Biz tuhaf kalabalığın ve zorla alınan kadının ne olduğunu öğrendiğimiz zaman dona kaldık. Hâdisenin aslı şu; Arif Bey iki evli imiş. Hanımının birisi Türk ve Müslüman, diğeri Ermeni'den dönme bulunuyormuş. Bu kadın Müslüman da olmuş. Nihayet

¹¹⁴¹ H. Özdemir-vd., a.g.e., s. 19.

¹¹⁴² Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, *Osmanlı Belgelerinde Ermeni-İngiliz İlişkileri* (1896-1922), C. IV, Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yay., Ankara-2006, s. 174-175. (Belge no: 87)

Ermeniler sürgünden geldiklerinde ilk işlerinin birisi de bu kadını almak ve yine Hristiyan Ermeni yapmak içinmiş. Buna da muvaffak oldular¹¹⁴³.

Kısa bir süre sonra başlayacak olan Yunan işgalleriyle birlikte işgalcilerle işbirliği yapan Ermeniler şehirde daha büyük problemlerin müsebbibi olacaklardır. Bu hususa bir sonraki başlık altında değinilmiştir.

2. MİLLİ MÜCADELE DÖNEMİ

Mondros Mütarekesi'nden sonra ordular dağıtılmış, kadrolar daraltılmış, bir çok subay ve memur asli vazifesinden uzaklaştırılmıştı. Yurdun en mühim noktaları İtilaf Devletlerince işgal edilmiş, sembolik olarak Anadoluya serpiştirilmiş birkaç tümen ise görev yapamaz hale getirilmişti. Mütareke hükümleri gereğince Anadolu'da mevcut tüfeklerin mekanizmaları, topların kamaları toplatılmıştı. Yıllar süren savaşlarla yorulmuş, maddi ve manevi pek çok kayıplar vermiş bu yoksul halkı yeni bir harbe sürüklemek imkânsız gibiydi. Taksimatı çok önceden yapılan ve Mondros Mütarekesi ile iyice savunmasız hale getirilen Anadolu, İtilaf Devletleri tarafından yüzlerce yıllık bir özlemle dört bir yandan işgal edilmeye başlanmıştı. Basit bahanelerle işgal edilen muhtelif yerlere gönderilen ecnebi kontrol subaylarının hal ve hareketlerinden cesaret bulan azınlık unsurların taşkınlıklarına İstanbul Hükümeti'nin kayıtsız kalışı problemi daha da büyütüyordu.

İtilaf Devletleri, Anadolu'nun birçok yerini güvenliklerini tehlikede gördüklerini bahane ederek işgal ederken, stratejik öneme sahip bölgeleri ise müşterek kuvvetlerle kontrol altında tutmaya çalışmışlardır. Bu stratejik yerlerden biri de Afyonkarahisar'dı¹¹⁴⁴. Nitekim bu şehir Milli Mücadele'nin başlangıcından itibaren hem Redd-i İlhak hem de Müdafaa-i Hukuk cemiyetlerinin faaliyetleri sonucu Kuva-yı Milliye'nin ana haberleşme merkezlerinden birisi olmuştur.

Afyonkarahisar, Yunan işgalleri öncesinde İngiliz, Fransız ve İtalyan kuvvetleri tarafından denetim altına alınmıştır. Şehir, Mondros Mütarekesi'nden

¹¹⁴³ Mustafa Oğuz, "Afyon'un İşgal Günleri", *Sebat Gazetesi*, S.1009, 12 Kasım 1960.

¹¹⁴⁴ Afyonkarahisar 19.Y.Y.ın sonlarında önemli bir yol kavşağı olarak gelişmeye başladı. Bağdat demiryolu üzerinde önemli bir istasyon olan Afyonkarahisar, aynı zamanda demir raylarla İzmir'den denize ulaşan önemli bir şehirdi. Bu özellikler ve ticaret yollarının merkezinde bulunması Afyonkarahisar'a stratejik bir önem kazandırmaktaydı. Bkz. Ahmet Altıntaş, *Milli Mücadele Döneminde Afyon ve Havalisi (1919-1922)*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul-1990, s. 3-4.

hemen sonra İngiliz, 16 Nisan 1919'da Fransız ve 21 Mayıs 1919'da İtalyan işgaline uğramıştır¹¹⁴⁵. Afyonkarahisar'a giren İtilaf kuvvetlerinden İngilizler Lise binasını, Fransızlar Sanayi Mektebi'ni, İtalyanlar Darulmuallim'i işgal edip, İstanbul ve İzmir istasyonlarını kontrol altına almışlardır¹¹⁴⁶. İngilizler, bölgeyi kontrolleri altına aldıktan sonra 17 Mart 1920 de şehri boşaltmışlardır¹¹⁴⁷.

Anadolu halkı İzmir'le başlayan Yunan işgallerini, daha önceki İtilaf kuvvetlerinin işgallerine göre çok daha büyük bir endişeyle karşılamıştır. Çünkü Yunanlılar işgal hareketlerini İtilaf kuvvetleri gibi az sayıda birliklerle değil, büyük bir orduyla gerçekleştiriyorlardı. Diğer taraftan muhtemel Yunan işgallerinin kalıcı ve çok daha tahripkâr olacağına herkes farkındaydı.

Afyonkarahisar'ın Yunanlılar tarafından ilk işgali 28 Mart 1921'de olmuştur. On gün süren işgal sonunda 7 Nisan'da Yunanlılar şehri boşaltmışlardır. Kısa süreli olan bu ilk Yunan işgalinde bile şehrin gayrimüslim sakinlerinin mahallelerinde evlerinin camlarını Yunan bayraklarıyla donatarak kilisede ayin düzenledikleri ifade edilmektedir¹¹⁴⁸.

Afyonkarahisar 13 Temmuz 1921'de ikinci kez Yunan işgaline uğradı¹¹⁴⁹. Yunan kuvvetleri, kendilerini kalıcı gördükleri ikinci işgalle beraber kapsamlı tedbirlere başvurmuşlardır. Öncelikle şehri Hıdırlık ve çevresi, Gâvur Mahallesi, Yarenler-Karaman-Hamidiye mahalleleri olmak üzere üçe bölüp daha rahat kontrol edebilecekleri yeni bir idari yapılanma yoluna gitmişlerdir. Ayrıca üç tane karakol kurmuşlardır. Bu karakollar, Hanönü, Olucak ve Kadınana Karakolu olmak üzere şehrin muhtelif yerlerinde faaliyete geçirilmiştir¹¹⁵⁰.

¹¹⁴⁵ Zeki Sarıhan, *Kurtuluş Savaşı Günlüğü*, C. I, Ankara-1993, s. 198-205, 263-264; Altıntaş, *a.g.t.*, s. 2.

¹¹⁴⁶ Mustafa Oğuz, "Afyon'un İşgal Günleri", *Sebat Gazetesi*, nr.1008, Afyon 11 Kasım 1960, Bkz. Ö. F. Atabek, *a.g.e.*, s. 331-332.

¹¹⁴⁷ İsmail Hami Danişmend, *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi*, C. IV, Türkiye Yayınevi, İstanbul-1972, s. 464.

¹¹⁴⁸ A. Altıntaş, *a.g.t.*, s. 23.

¹¹⁴⁹ İ. H. Danişmend, *İzahlı Osmanlı tarihi Kronolojisi*, C. IV, s. 466.

¹¹⁵⁰ A. Altıntaş, *a.g.t.*, s. 24-25.

Büyük Taarruz'a kadar sürecek olan bu ikinci işgalde Yunan kuvvetleri, Afyonkarahisar ve çevresinde kalıcı tahribatlar yapıp, onur kırıcı davranışlara cüret etmişlerdir¹¹⁵¹.

Afyonkarahisar ve havalisinin işgal ve kurtuluş tarihleri¹¹⁵²

Afyonkarahisar	28 Mart 1921	7 Nisan 1921
	13 Temmuz 1921	27 Ağustos 1922
Bolvadin	2 Nisan 1921	3 Nisan 1921
	20 Ağustos 1921	24 Eylül 1921
Aziziye	16 Ağustos 1921	22 Eylül 1921
Sandıklı	8 Ağustos 1921	9 Ağustos 1921
	11 Ağustos 1921	12 Ağustos 1921
	6 Eylül 1921	12 Eylül 1921
Çay	12 Ağustos 1921	24 Eylül 1921
	2 Nisan 1921	3 Nisan 1921

Yunan kuvvetlerinin işgal sahasında önemli miktarda gayrimüslim nüfus bulunmaktaydı. Dolayısıyla Kurtuluş Savaşı başlarken direniş kuvvetlerinin karşısındaki en önemli meselelerden birisi de Anadolu genelinde yaşayan ve işgalcilerle işbirliği eğiliminde olan azınlıkların durumuydu. Ermeniler ve Rumlar başta olmak üzere söz konusu azınlıklar dışarıdan sağladıkları desteğin de katkısıyla çeşitli silahlı örgütler kurarak işgalleri kolaylaştırıcı bir çaba içerisinde olmuşlardır. İşgalcilerle koordineli faaliyet gösteren bu çeteler sadece milli kuvvetlerin mücadele gücünü olumsuz etkilemiyor, aynı zamanda sivil halkın da can ve mal güvenliğini tehlikeye sokuyordu. Gemlik'ten Büyük Menderes hattına kadar oldukça geniş bir alana konumlanmış olan bu çeteler, Türk kuvvetlerini gözetleme ve istihbarat konularında Yunan kuvvetlerine yardımcı olmaktan başka, baskı kurarak işgal bölgelerindeki Türk halkının ayaklanmasını önlemek ve her hangi bir Yunan geri çekilmesinde buldukları bölgeleri tahrip etmek gibi görevler de üstlenmişlerdi¹¹⁵³.

Milli Mücadele'nin önemli şehirlerinden birisi olan Afyonkarahisar'da da Ermeniler başta olmak üzere önemli sayıdaki azınlık nüfus, işgallerle birlikte

¹¹⁵¹ Zelkif Polat, "Milli mücadele Döneminde Afyonkarahisar'daki Azınlıklar ve Faaliyetleri", *Milli Mücadele ve Büyük Taarruzda Afyonkarahisar*, Editör: Hasan Babacan, Afyon Kocatepe Üniv. Yay., Afyonkarahisar-2010, s. 197.

¹¹⁵² Harp Mintıkları, "Şehir ve Kasabaların İşgal, İstirdat ve Bombardıman Tarihleri", *T.C. Genelkurmay Başkanlığı Harp Tarihi Encümeni*, nr. 23, Ankara-1937, s. 76.

¹¹⁵³ Zekeriya Türkmen "Kurtuluş Savaşı Yıllarında Cephe Gerisine Gönderilen Gayr-ı Müslim Vatandaşların Aileleriyle Haberleşmeleri", *Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Dergisi : Atatürk Yolu*, C. VI., S. 22, s. 211.

işgalcilerle işbirliğine girilerek Müslüman ahali aleyhine faaliyetlerde bulunmuşlardır¹¹⁵⁴. İşgalcilerle Anadolu azınlıkları arasındaki bu işbirliği kimi zaman kendi aralarında tedirginlik de yaratmaktaydı. Anadolu’da canlanmaya başlayan ulusal direniş hareketinin başarıya ulaşma ihtimali tek başına bu tedirginliği açıklamaya yetmekteydi. Bu ihtimalin de etkisiyle aralarında Afyonkarahisar’ın da bulunduğu daha çok Orta Anadolu şehirlerinde yaşayan Ermenilerin bir kısmı İtilâf Devletlerinin ve Ermeni patrik vekilinin talimatları doğrultusunda güney illerine göç etmişlerdir. Oysaki bütün olanlara rağmen işgale uğramamış bölgelerde yaşayan Hıristiyan zümreye karşı tedbir amaçlı da olsa herhangi bir olumsuz muamele yapılmamıştı¹¹⁵⁵.

İşgal döneminde Afyonkarahisar mutasarrıflığına Anastas adında bir Rum getirilmiştir. Anastas’ın 1918 Haziranından aynı yılın Ekimine kadar yaklaşık dört ay süren mutasarrıflığı döneminde Türklerle Ermeniler arasında önemli problemler yaşanmıştır. Bahsi geçen problemlerin başında tehcir zamanında göç ettirilen Ermenilerin sonradan şehre geri dönmeye başlamalarıyla ortaya çıkan mülkiyet meselesi yer almaktaydı.

Dâhiliye Nezareti İskân ve Aşayir ve Muhacirin Müdüriyetinin Karahisar-ı Sahip Emlak-ı Metruke Komisyonu Riyaseti’ne göndermiş olduğu 29 Kasım 1915 tarihli telgrafta Ermenilere ait emval ve emlakın bir başkasına verilemeyeceğine dair kesin talimat bulunmasına rağmen¹¹⁵⁶ bu dönemde zorunlu göçün durdurulması ile geri gelen Ermeniler, işgalcilerden ve özellikle de mutasarrıf Anastas’tan aldıkları cesaretle Türklerin elindeki pek çok mülk ve eşyayı, bunların daha önce kendilerine ait olduğunu iddia ederek sahiplenmeye çalışmışlardır. Hatta daha da ileri gidip, mutasarrıf ve polis gücüne dayanarak bazı mülk ve eşyalara el koymuşlardır.

Dönemin şahitlerinden Mustafa Oğuz bu durumu şöyle ifade etmektedir:

“Güya Ermeniler giderken bütün mallarını evlerini ve hatta fazla paralarını Türklere bırakmışlar. Şimdi geldiler ya o malları almaları lazımmış. Hangi Türk’te güzel bir makine görseler mutlaka benimdi diye sahip çıkar, çift atlı faytonlara bile benimdi diyenler oldu. Evlerdeki kazan, halı, kilim gibi şeylere benimdi yaygarasını yükselttiler. Bu iddiaları destekleyen başta Rum mutasarrıftı. Hangi Ermeni mutasarrıfa başvurmuşsa derhal dileğinin yerine getirilmesi için Ermeni’ye yetecek

¹¹⁵⁴ Salih Kesri, “Acı Günlerimizden”, *Taşpınar*, C. III, S. 31, (9 Mayıs 1935), s. 122-124.

¹¹⁵⁵ Selahattin Tansel, *Mondros’tan Mudanya’ya Kadar*, C. II, Başbakanlık Basımevi, Ankara-1973, s. 208.

¹¹⁵⁶ BOA. DH.ŞFR, 58/158.

kadar Türk polisi verilir. O Ermeni benimdir diye ne gösterirse derhal Türk'ün elinden alınır, Ermeni'ye teslim edilirdi. Sanki Türk polisi Ermenilerin emrindeydi. Ev, makine, her nevi eşya Ermeni'nin bir işaretiyle Türk'ten zorla alınır ona teslim edilir, şikâyeti önlenirdi. Bu teslim ve tesellümlerde mukavemet olursa İngiliz kumandanlığı, Fransız kumandanlığı bu işe el atar ve mutasarrıfın icra organlarını takviye ederlerdi”¹¹⁵⁷.

Dönemin bir başka şahidi Salih Kesri de Mustafa Oğuz'un ifadelerine benzer şekilde, işgallerle birlikte şehirde bulunan bir kısım Ermenilerin taşkınlıklara başladığını, yanlarına aldıkları İngiliz, Fransız, İtalyan neferleriyle güya silah aramak bahanesiyle Türk evlerine girdiklerini ve ticarethaneleri bastıklarını ifade etmektedir¹¹⁵⁸. Tanıklık ettiği dönemi kaleme alan Ömer Fevzi Atabek de Yunanlıların Afyonkarahisar'ı işgalleri sırasında işgalcilerin pek çok ihtiyacını şehirdeki Ermenilerin karşıladığını belirtmektedir¹¹⁵⁹.

Muzaffer Görktan ise Yunan işgali sırasında Afyonkarahisar Ermenilerinin tamamının işgalcilerle işbirliğine eğilimli olmadığını, hatta bunların bir kısmının Kütahya Ermenileri gibi tarafsız kalmayı önerdiklerini fakat Ermenilerin ekserisinin bu öneriyi dikkate almayıp işgalcilerle işbirliğine yöneldiğini belirtmektedir¹¹⁶⁰.

İşgallerle beraber Anadolu'nun pek çok yerinde olduğu gibi Afyonkarahisar'daki azınlıklar da işgalcilerle işbirliği yapmışlardır. Muzaffer Görktan Yunan işgali döneminde Afyonkarahisar'daki Ermenilerin Kale eteklerinde bulunan kilisede (Meryem Ana Kilisesi) General Trikopolis idaresindeki işgal kuvvetlerine ziyafet verdiklerini ifade etmektedir. Bu karşılama ziyafetinde Yukarıpazar'dan Kale eteğindeki kiliseye kadar bütün merdivenlerin halılarla kaplandığı, kilisenin duvarlarının Ermeni kurtuluş harbi, Ermenistan sembolü, Yeni Ermenistan, Hürriyete doğru, Ermenistan hatırası gibi yazı ve şekiller içeren tablolarla ve Ermeni krallarının portreleriyle süslendiğini ifade edilmektedir. Yine bu ziyafet esnasında Ermeni kızları “İstiklal Piyesi” adıyla bir piyesi sahneleyip, bu piyesin sonunda elleri zincirlerle bağlı beyazlar giymiş bir kızın esaretten

¹¹⁵⁷ Mustafa Oğuz, “Afyon'un İşgal Günleri”, *Sebat Gazetesi*, S. 1008, 11 Kasım 1960.

¹¹⁵⁸ Salih Kesri, “Acı Günlerimizden”, *Taşpınar*, C. III, S. 31, (9 Mayıs 1935), s. 122.

¹¹⁵⁹ Ö. F. Atabek, *a.g.e.*, s. 393.

¹¹⁶⁰ Muzaffer Görktan, “Afyon Ermenileri”, *Özden Gazetesi*, Yıl 14, S.693, 22-28 Mayıs 1984.

kurtuluşunu temsil eden ve sonunda yaşasın Ermenistan şeklinde bir haykırıyla biten bir sahne yer almıştır¹¹⁶¹.

Söz konusu dönemde Afyonkarahisar’da şehre dışarıdan gelmiş komitacı Ermenilerin de bulunduğu anlaşılmaktadır. Bahsi geçen ziyafet esnasında örgüt mensubu Ermenilerden birisinin bir konuşma yaparak, Afyon halkının şehirden Harman yerine (günümüzde Örnekevler olarak adlandırılan mahal) on saatliğine sürgün edilmelerini General Trikopolis’ten rica etmiştir. Asıl amacı boşalacak olan şehri yağmalamak olan bu teklifi Trikopolis kabul etmemiştir¹¹⁶².

İşgal dönemine ait raporlarda geçen bilgilere göre, Yunan işgaline uğramış pek çok yerde olduğu gibi Afyonkarahisar’da Müslüman ahalinin ticari faaliyetleri işgalciler tarafından engellenmeye çalışılmıştır. Bu amaçla Müslümanlara ait dükkanları Ermeni ve Rumlara verilmiştir¹¹⁶³.

İşgal yıllarında Afyonkarahisar’da azınlıkların müsebbibi oldukları meselelerden biri de tercüman krizidir. Milne Hattı’nın tespiti çalışmaları kapsamında Afyonkarahisar’a gelen General Milne’nin Erkân-ı Harbiye Kaymakamı, Darülmuallimin ve Mekteb-i idadi ile iptidai mektepleri ihtiva eden binanın, Eylül ayı başlarında tamamen tahliye edilerek şehirdeki İngiliz kumandanının emrine teslim edilmesini istemiştir. Bu talep karşısında kendisine verilen cevapta şehirde eğitim yapılabilecek bu binadan başka işgal edilmemiş bir mahallin bulunmadığı, bu binanın da işgal edilmesinin yöre halkı üzerinde fevkalade bir tesir yaratacağı söylenmişse de İngiliz komutan, General Milne’in kararına karşı gelemeyeceğinden bahisle talebinde ısrar etmiş ve sonra İstanbul’a dönmüştür¹¹⁶⁴.

Gelişmeler üzerine Afyonkarahisar’da daha önce İkaz ve Öğüt adlarıyla söz konusu dönemde ise Halk Sözü adıyla çıkarılan mahalli gazetede 2 Haziran 1919 gülü nüshasında, Türklerin mütareke hükümlerine harfiyen uydukları halde tercümanlar tarafından İtilaf Devletlerine hasmane bir şekilde tanıtıldığını, Türkleri rendice edici beyanların verildiğini ve özellikle de Karahisar İngiliz Siyasi Temsilciliğinde görevli Ermeni tercüman “Hem” adındaki kişinin kasıtlı olarak

¹¹⁶¹ Z. Polat, *a.g.m.*, s. 201.

¹¹⁶² Muzaffer Görktan, “Afyon Ermenileri”, *Özden Gazetesi*, Yıl 14, S.695, 5-11 Haziran 1984.

¹¹⁶³ *Anadolu’da Yunan Zulüm ve Vahşeti*, 2. Kısım, Ankara-1338, s. 131.

¹¹⁶⁴ Z. Polat, *a.g.m.*, s. 201-202

İngilizleri tahrik eden beyanlarda bulunduğunu, bu durumdan rahatsız olan şehir halkının iki bin imzalı bir dilekçeyle söz konusu Ermeni tercümanın bu görevinden alınmasını içeren bir dilekçenin Sadarete gönderildiğine dair bir yazı yayınlanmıştır¹¹⁶⁵.

Karahisardaki İngiliz Siyasi temsilciliği sorumlusu olduğu anlaşılan Mösyö Darwin adındaki kişi Karahisar Mutasarrıflığına yazdığı tezkere ile Halk Sözü gazetesi mesul müdürünün Ermeni tercüman hakkındaki haberden dolayı açıklama yapması için polis serkomserliğince makamına getirilmesini talep etmiştir¹¹⁶⁶.

Bunun üzerine harekete geçen liva serkomseri Ziya Bey, Halk Sözü gazetesi mesul müdürü Selanikli Selim Sırrı Bey'i İngiliz Siyasi temsilcisinin makamına götürmek istemiş, fakat Selim Sırrı Bey, sağlık problemlerini gerekçe göstererek evine kapanmıştır. İngiliz siyasi temsilcisinin ısrarları üzerine belediye tabibi getirilerek Selim Sırrı Bey'in hasta olmasına rağmen gerektiğinde ayağa kalkabilecek güce sahip olduğuna dair bir sağlık raporu düzenlenmiş, fakat Selim Sırrı Bey yine de İngiliz Temsilciliğine gitmemiştir¹¹⁶⁷.

Halk Sözü gazetesinde çıkan bu haberden iki gün sonra General Milne'in şehre gelerek Ermeni tercümanının tahrikiyle söz konusu okul binasının işgali için kesin emir verdiği ifade edilmektedir. Dolayısıyla tercümanın kasıtlı bir şekilde yanlış beyanlarla hem Türklerle Ermeniler arasında hem de Türklerle işgalciler arasında husumet yaratmaya çalıştığı kanaati oluşmaktadır¹¹⁶⁸.

Anadolu'da azınlıklar savaş ortamında yaşanan bütün ihanet ve olumsuzluklara rağmen hiçbir zaman top yekûn bir potansiyel tehlike unsuru olarak nitelendirilmemiş, sürekli bireysel tutum ve davranışlara göre seçicilik ön planda tutulmuş ve buna göre düzenleme ve uygulamalar yapılmıştır. Nitekim M.Kemal Paşa'nın Anadolu ve Rumeli Müdafaayı Hukuk Heyet-i Temsiliyesi adına Yirminci Kolordu Komutanlığına gönderdiği 16-17/3/1920 tarihli genelgeyle ülke genelinde yaşayan Hıristiyan ahaliden yurdun çıkarlarına aykırı eylemleri görülenler ve ülkenin dirlik ve düzenini bozanlar için din ve milliyetine bakılmaksızın yasa hükümlerinin

¹¹⁶⁵ BOA.,DH.KMS.55-2/45.

¹¹⁶⁶ Ö. F. Atabek, *a.g.e.*, s. 365.

¹¹⁶⁷ *A.g.e.*, s. 367.

¹¹⁶⁸ Z. Polat, *a.g.m.*, s. 203.

eşit ve şiddetli bir şekilde uygulanmasını, yerel hükümetlere itaatte kusur etmeyenlere ise sevgi ve merhamet ile işlem yapılmasını istemekteydi¹¹⁶⁹.

Diğer taraftan Azınlıkların söz konusu faaliyetleri karşısında Batı Cephesi Komutanlığı İstihbarat Şubesi kapsamında ihtiyati bir tedbir olarak Türk ordusunun denetimi altındaki bölgelerde eli silah tutabilecek bir kısım azınlık mensubu erkek nüfus cephe gerisine gönderilmiş ve belirlenen yerlerde mecburi ikamete tâbi tutulmuştur¹¹⁷⁰. Söz konusu dönemde azınlıklar için mecburi ikamet uygulamasının yapıldığı yerlerden birisi de Afyonkarahisar'ın bir kazası olan Emirdağ (Aziziye)dır. Azınlık unsurlar zorunlu ikamet uygulamasında herhangi bir sıkıntıya maruz bırakılmamışlardır. Aziziye'de ikamet eden bir kısım Ermeni ve Rum'un aileleriyle olan yazışmalarında geçen bilgiler de zorunlu ikamet uygulamasının oldukça titiz bir şekilde yapıldığını göstermektedir. Örnek olması açısından yazışmalardan birini burada vermeyi uygun bulduk.

“Bugün hükümet tarafından gönderilen heyet büyük bir nezaket ve insaniyetle durumumuza dair bilgi talep etti. Harp dolayısıyla sürgün edilme zarureti hasıl olan erkeklerimizin ikamet mahallerine salimen ulaştıklarını gönderdikleri mektup ve telgraflardan anladık. Harçlık olarak gönderdiğimiz paraların ulaştığına dair cevaplar aldık. Erkeklerimizin sevkinde insani muameleden başka katıyen bir muamele yapılmamıştır. Kendimiz burada işimizle meşgul oluyoruz. Hiçbir şahıs malımıza, canımıza, ırzımıza saldırmamıştır. Hiçbir kimseden şikâyetçi değiliz. Hükümetimiz cins ve mezhep ayırmaksızın herkese adalet ve eşitlik uygulamaktadır.

Adı geçen heyete sadece hatır sormaya ve meydana gelen olayları tetkik için geldiği ve böyle bir kâğıt istemediği halde hakikate hizmet etmek maksadıyla işbu kâğıdımızı kendi arzumuzla yazarak altına da imzamızı atarak adı geçen heyete takdim ettik. Başımızda bulunan Papaz Dimitri Efendi dahi Allah için şahittir”. 3 Haziran 1922 İmzalar¹¹⁷¹

“Belirtilen heyetin insaniyet ve nezaketini hal hatır için Hıristiyan kadınlarının yanlarına geldiklerinde bizzat bulundum. Yukarıdaki ifadeleri ve özel olarak attıkları imzaları doğrudur, Allah için şahadet ederim. Bu kâğıdı hükümet istemediği halde kendi arzuları ile vermişlerdir”. 3 Haziran 1922 Papas Dimitri¹¹⁷²

¹¹⁶⁹ Askeri tarih Belgeleri Dergisi, Yıl 30, S. 79, Ankara-1981, Belge No:1745.

¹¹⁷⁰ Türkmen, a.g.m., s. 212.

¹¹⁷¹ Bahçıvan Sarı Dimitri ailesi Yasemin, Lazukta ailesi Evdoksiya, Dülger Andon ailesi Aliyenko, Terzi Yani ailesi Praska Kollaçanko, Sotri Konyari ailesi Evdoksiya, Temelli Andon ailesi Arkiro, Tosun ailesi Maryani, Kahveci Nikola ailesi Despina, Demirci Pavli ailesi Mari, Zaharya ailesi eleni, Çoka ailesi Kadına, Değirmenci Sava ailesi Kani, Yorgi oğlu Sotir ailesi Sofiya, Yuvan ailesi Vasileko Teohari kerimesi Tasa, Lefteroğlu İstefan ailesi Kirkokola, Tosun Pavli ailesi Despina, Uralı Sufer zevcesi Depsine, Topal Enskili zevcesi Aliyenko, Semerci Panayot kerimesi Panayot, Mihal ailesi, Kayıkçı Torna ailesi, Muğlalı Atika Vasilik oğlu Mihal zevcesi Eleni vd.

¹¹⁷² Z. Türkmen, a.g.m., s. 221.

Afyonkarahisar’da yaklaşık olarak 14 ay süren Yunan işgalinin 27 Ağustos 1922 günü Türk ordusunun şehre girmesiyle son bulmuştur. Herkes sokaklarda, askerlere sarılıp gözyaşı dökenler, yiyeceğini askerle paylaşmak için birbiri ile yarışanlar, su testileriyle yol kenarlarına dizilmiş yaşlı kadınlar, şehrin muhtelif yerlerindeki yangınları kimse umursamıyor¹¹⁷³. Şehir 14 ay beklediği hürriyeti yaşıyor. Mustafa Kemal kısa bir süre için karargâhını Afyonkarahisar’da belediye binasında kurmuş, taarruz planlarını burada gözden geçirmiştir. Afyonkarahisar’ın alınışından kısa bir süre sonra şehre gelen Halide Edib vaziyeti şöyle anlatır:

“...Afyon’un yüksek kayalıkları görüldüğü zaman, ortalıkta bir takım haki renkli gölgeler göze çarpıyordu. Yunanlıların yakmış olduğu evlerin harabelerinde hala ateş vardı. Karargah bir kaç saat önce Afyon’a girmişti.... Sokaklar siyahlı insan çağlayanlarıyla doluydu. Evler ışıklı. Bir kadın gurubu kumandanın pencerelerine gözleri dikili duruyor. Aralarından ihtiyar bir kadın beni yakalayıp iki yanağımdan öptü. Ben de onun iki elini öperek başıma koydum. Ondan sonra sıra ile hepsi boynuma sarıldılar. Bu zaferin temelini kendileri olduğunu hissetmeyen bir gurup.

Nihayet Sakarya günlerinden daha büyük bir sofa. Büyük bir masa. Zabitler dolaşiyor. Bir küçük odanın kapısı açık. Yuvarlak bir masada iki lamba yanıyor. Fevzi Paşa ile Mustafa Kemal Paşa bir harita üzerine eğilmişler, bir şeyler konuşuyorlar. Mustafa Kemal Paşa’nın başına yüz güneş birden doğmuş gibi yüzü parlıyor....”¹¹⁷⁴

Türk ordusunun Afyonkarahisar’a girişiyle beraber burada yaşayan Ermeniler işbirliği içinde oldukları Yunan ordusuyla birlikte şehri terk etmişlerdir. Nitekim döneme ait bir raporlarda Türk ordusunun Afyonkarahisar’a girişiyle beraber, şehri boşaltmaya hazırlanan Yunan kuvvetleri burada bulunan Ermenilere; “şehri terk ediniz. Balmahmud’a kadar gidiniz. Orada harp edeceğiz” Bilgileri yer almaktadır¹¹⁷⁵.

İşgal sonrası döneme ait Mahkeme Sicil Defterlerindeki bazı kayıtlar da şehirdeki Ermeni nüfusun Yunanlılarla birlikte şehri terk ettikleri bilgisini desteklemektedir. Söz konusu sicil defterlerinde geçen bir dava kaydında; Karahisar’ın Kalecik Karyesinden Hacı Abbasoğlu Ahmed’in, Ermeni Milletinden Mızrakyan Heci Artin’e tiftik ve yapağı sattığı fakat Heci Artin’in parasını ödmeden

¹¹⁷³ Ö. F. Atabek, *a.g.e.*, s. 404.

¹¹⁷⁴ H. E. Adivar, *a.g.e.*, s. 268-269.

¹¹⁷⁵ *Anadolu’da Yunan Zulüm ve Vahşeti*, 2. Kısım, Ankara-1338, s. 131.

Yunan ordusuyla firar ettiğine dair bilgiler yer almaktadır¹¹⁷⁶. Ömer Fevzi Atabek de Büyük Taarruzla birlikte Afyonkarahisar'ın kurtarılmasıyla Ermenilerin tamamının düşman kuvvetleriyle birlikte şehri terk ettiğini belirtmektedir¹¹⁷⁷.

İlerleyen yıllarda Hicaz'dan dönen Bolvadinli bir hacının, tehcir sonrası Beyru'ta yerleşen Afyonkarahisar'lı bir Ermeni ile olan diyalogu vatan hasretini yansıtır. Yaşlı Ermeni, konuğunun boynuna sarılarak saatlerce ağladıktan sonra anılarını anlatmaya başlamış. “*Ölmeden Afyon'u görmek isterim. Beni tanıyan kalmamıştır ama kale beni tanır, ben de onu tanırım. Olucak ve Taşpınar suyundan içmek isterim...*”¹¹⁷⁸ diyerek, konuğunun şahsında vatan hasretini gidermeye çalışmıştır.

¹¹⁷⁶ AŞS.nr. 664/55.

¹¹⁷⁷ Ö. F. Atabek, *a.g.e.*, s. 400.

¹¹⁷⁸ Muzaffer Görktan, “Afyon Ermenileri”, *Özden Gazetesi*, Yıl 14, S.696, 12-18 Haziran 1984.

SONUÇ

Afyonkarahisar coğrafi ve ticari özelliklerinden dolayı, Türkler kadar gayrimüslim azınlıklar için de önemli bir yerleşim merkezi olmuş ve özellikle On dokuzuncu yüzyılın sonlarına doğru şehir merkezindeki Ermeni nüfusu oldukça artmıştır.

Ermeniler önceleri cemaatlerine ait tek bir mahallede yaşarken zamanla mahalle sayıları ikiye çıkmış, Tanzimat dönemine kadar bazılarında Müslümanlarla karışık olmak üzere on farklı mahallede, Tanzimat'tan sonra ise tamamen Müslüman nüfusla karışık olarak 27 farklı mahallede yaşamışlardır.

Şehirdeki varlıklarından itibaren Ermeniler kilise ve mektepleri ile din ve eğitim konusunda herhangi bir mahrumiyet yaşamadan kültürlerini koruma ve geliştirme imkânına sahip olmuşlardır. Yüzlerce yıl ekserisi Müslüman ve Türk olan bir nüfusun içinde azınlık olarak yaşamalarına rağmen dil ve dinlerini koruyabilmeleri ve hatta önceleri olmayan ulus kimliğine doğru evrilmeleri egemen gücün herhangi bir asimilasyon uygulamadığının en somut göstergesidir.

I. Dünya Savaşı yıllarında Sevk ve İskân Kanunu'nun uygulanmaya başlamasıyla Afyonkarahisar'daki Ermeni nüfusun önemli bir kısmı sevke tabi tutularak ağırlıklı olarak Zor Sancağına gönderilmiş ve sevklerin durdurulmasıyla da çok büyük bir kısmı şehre geri dönmüşlerdir. Dünya Savaşının sonunda başlayan işgaller sırasında Afyonkarahisar da İtilaf devletlerinin müşterek kuvvetlerle kontrol altına aldıkları merkezlerden birisi olmuştur. İtilaf devletleri tarafından gerçekleştirilen bu ilk işgallerde Anadolu'nun pek çok yerinde olduğu gibi Afyonkarahisar'da da işgalcilerle yerli azınlıklar arasında işbirliğine yönelik faaliyetler görülmüştür. Özellikle zorunlu göç uygulamasının sonlandırılması ile şehre geri dönen Ermenilerle Türkler arasında mülkiyet problemleri ve işgalcilerin tercümanlığını yapan Ermeni tercümanların maksatlı yönlendirmelerinden kaynaklanan bazı sıkıntılar yaşanmıştır. Daha sonra gerçekleşen ve 14 ay kadar süren Yunan işgallerinde ise Azınlıkların taşkınlıkları daha da artmıştır. Büyük Taarruzla

birlikte işgalcilerin Anadolu'yu terk etmesiyle şehirde bulunan Ermeni nüfusun tamamına yakını Yunan ordusuyla birlikte şehri boşaltmıştır.

Ermenilerin sosyal, kültürel ve ekonomik hayatını Afyonkarahisar örneği üzerinde ele alan bu çalışmada Ermeniler üzerinde gerçekleşen bir dönüşümü de gözlemlemek mümkün olmuştur. El sanatları ve ticaretteki yeteneklerini Anadoluya giren yabancı sermayenin de katkılarıyla daha iyi sergileme fırsatı bularak oldukça yüksek bir ekonomik standart yakalayan Ermeniler, zamanla asırlardır iç içe yaşadıkları Müslüman toplumdaki ayrışmaya başlamışlardır. Bu ayrışma da bahsi geçen ekonomik değişimden başka XIX. Yüzyıl başlarından itibaren açmaya başladıkları kolejlerdeki eğitimin ve misyoner faaliyetleri sonucu değişen hayat ve din algılarının ve doğrudan dış devletlerin yönlendirmelerinin de etkisi olduğu tespit edilmiştir.

Özellikle XIX. Yüzyılda ağırlığını iyice hissettirmeye başlayan uluslaşma furyası, gayrimüslimleri Osmanlı kimlik ve kültüründen uzaklaştırmıştır. Osmanlı devleti'nin dağılma sürecinde ortada kalan ve kendilerini bir nevi kimliksiz hisseden bu tür grupların toplumsal psikolojisini kendileri için bir fırsata çevirenler ise özellikle yabancı misyonerler olmuşlardır.

XIX. Yüzyılın sonlarından itibaren daha kaliteli eğitim alan ve toplumsal statüsü olan mesleklere de yönelen Ermenilerin aynı zamanda bu süreç içinde bir uluslaşma mücadelesi verdiği de görülmüştür. Bu paralelde diğer gayrimüslim unsurlara göre biraz daha geç filizlenen Ermeni milliyetçiliğinin ortaya çıkmasında kentsel hayatın bir parçası olmuş liberal diyebileceğimiz Ermeni kitlenin siyasal taleplerinden ziyade taşra Ermenilerinin dış bağlantılı parti ve örgütlerin de desteğiyle başlattığı kitlesel eylemlerin daha etkili olması tartışılması gereken bir durumdur.

Taş işçiliği, demircilik, kuyumculuk, matbaacılık ve ahşap işçiliği gibi zanaat kollarında ve ticaretteki maharetleriyle toplum içinde önemli bir yer edinen Ermeniler, müzikten edebiyata kadar farklı sanat kollarında da varlıklarını göstermişlerdir. Hatta bu becerilerini siyasal bazı hedefler için de kullanmışlardır.

XIX. Yüzyıl ortalarına kadar Osmanlı kültürü içindeki aidiyet duyguları açısından herhangi bir sıkıntı çekmeyen Ermeniler, sonradan örnek alacakları Balkan

milletlerinin Osmanlıdan kopuşuyla birlikte bir kimlik arayışına girmişlerdir. Bu fırsatı değerlendiren bazı devlet ve misyoner kuruluşların da katkısıyla ayrışma ve uluslaşma yoluna girmişlerdir. XX. Yüzyıl başlarında yaşanan Ermeni tedhiş hareketleri ve mukabilinde zorunlu göç gibi uygulamalar ise girilen bu yolu geri dönülmez bir sürece sokmuştur. Böylece Ermeniler, yukarıda bahsi geçen sanat dallarını bir vatan kavramını idealize etmek ve sıradan bir toplumdaki yeni bir ulus bilinci yaratmak şeklinde kullanmaya yönelmişlerdir. Zira toplumun her ferdinin özlemine duyacağı ve uğruna bedel ödeyeceği bir vatan kavramını beyinlere işleyip gönüllere naksetmeden propagandası yapılacak bir millet söylemi etkisiz ve yavan kalacaktı. Bu sebeple asırlarca birbirinden kopuk olarak Anadolu'nun farklı coğrafyalarında yaşamış Ermeni gruplarını ortak bir idealin etrafında buluşturmak için “Ararat” (Ağrı Dağı) ismi mitolojik ve tarihi söylemlerle süslenen vatan kavramının merkezine konulmuştur. Güzel sanatlar üzerinden ve edebî çalışmalarla bu kavram ısrarlı bir şekilde işlenmiştir. Aynı zamanda “Turna” sembolüyle de söz konusu vatana duygusal bir boyut katılarak bireyle vatani arasındaki özlem vurgulanmıştır. Belkide azınlık psikolojisi içinde toplumsal bir refleks olarak değerlendirilebilecek bu kültürel değişim, kendine oldukça geniş bir yayılma alanı bulmuştur. Resim ve çeşitli kabartmalarda vazgeçilmez bir unsur haline gelen “Ararat”, düşünlerinde söyledikleri sürgün türküleri ve turna simgesi idealize edilmiş bir vatan arzusunun yansımasıydı.

Toplumsal ilişkiler boyutunda Ermenilerle Müslümanlar arasında sınırları adı konulmamış bir sosyal sözleşmeyle çizilmiş alanların oluştuğu görülmüştür. Özetle sosyal hayata dair çok geniş bir toplumsal ilişki yelpazesinden bahsedilebilirken, kültürel hayat iki toplum için de kapalı bir cemaat alanı olarak kalmıştır. Mülkiyet edinme, aynı sokağı paylaşma, borç alıp verme, birbirleri lehine ya da aleyhine şahitlik yapma, ticari ve ekonomik ortaklıklar kurma gibi sosyal ve ekonomik alanlarda herhangi bir kısıtlama ve ayırım görülmezken, ailevî ve dinî hayat gibi alanlarda iki toplumun da kendine net çizgiler çizdiği tespit edilmiştir. Buna rağmen çok uzun bir tarihi herhangi bir baskıya maruz kalmadan yaşamış olmanın getirdiği bir takım toplumsal etkileşimler de ortaya çıkmıştır. Bir kısım Ermenilerin Türkçe sülale ve şahıs adlarını kullanmaları, özellikle kentli Ermenilerin günlük hayatlarında Türkçe konuşmaları, evlilikle ve cenaze törenleriyle ilgili gelenekler ile beslenme

kültürleri ve giyim kuşam şekillerinde görülen benzerlikler toplumsal etkileşimle ilgili tespit edilmiş belli başlı konulardır.

Bu çalışmayla ulaşılan sonuçlardan birisi de Ermenilerin Osmanlı toplum ve kültüründen ayrışma sürecinin bölgelere göre farklılıklar içerdiğine dairdir. Zira Anadolu'nun değişik kentlerinde yaşayan Ermenilerin devletle entegrasyon süreçleri de farklılıklar göstermiştir. Mesela daha çok kırsal alanda yaşayan ve nüfuslarının daha homojen olduğu doğu bölgelerindeki Ermeniler ile çoğunluğu kentlerde yaşayan ve kent kültürüyle daha bütünleşmiş ve ekonomik olarak da daha iyi bir seviyede olan batı bölgelerindeki Ermenilerin toplumsal ayrışma sürecindeki rol ve faaliyetleri farklıdır. Ermeni tedhiş hareketlerinin birinci sırada saydığımız gruplar arasında yoğunluk göstermesi bu durumun bir yansımasıdır. Diğer taraftan misyoner faaliyetlerinin de ağırlıklı olarak birinci grubu hedef aldığını da buna ilave etmek gerekir. Konu ile ilgili yapılacak yeni yerel çalışmalar bu ayrımı daha net ortaya koyacaktır.

Üzerinden geçen bunca zamana rağmen “Ermeni meselesi” adıyla bu konunun hâlâ gündem oluşturacak şekilde canlı tutulması ise farklı çevrelerin farklı hedefleriyle açıklanabilir. Devletler arası ilişkiler açısından, sürüncemede bırakılan bu tür bir konu yeri geldiğinde Türkiye aleyhinde bir koza dönüşebilmektedir ki, yakın tarihte bunun örnekleri bol miktarda mevcuttur. Nüfuslarının çoğu Ermenistan dışında dünyanın değişik bölgelerinde asimilasyona açık bir şekilde yaşayan Ermeniler açısından ise daha farklı bir amaçtan bahsedilebilir. Zira farklı ülkelerle azınlık olarak yaşayan Ermenileri asimilasyondan korumak ve buldukları yerlerde siyasi bir güç haline getirmenin yolu olarak dramatize edilmiş bir tarih oldukça işlevsel bir argumandır. Böylece Ermeni Diasporası adı verilen yapı, dünyanın farklı ülkelerinde olsalar da Ermeni gruplarını bilimsel olmayan daha çok duygulara hitap eden bir tarih söylemiyle kontrol etme imkânına sahip olmaktadır. Dolayısıyla belirli merkezlerin güdümüne girmiş olan ve istenilen yere kanalize edilebilen bir kitle aynı zamanda buldukları ülkelerin siyasi iradesini de bu şekilde yönlendirme imkânını elde etmiş olmaktadır.

Sonuçta Afyonkarahisar'daki Ermeni cemaatinin varlığı, Türkiye'deki diğer Ermenilerle beraber aynı dönemde sona ermiştir. Yunan işgalinin sona ermesi ile

birlikte Afyonkarahisar'ı terk etmek zorunda kalan Ermeniler, dünyanın değişik coğrafyalarına dağılmışlardır. Afyonkarahisar'ın bu eski sakinleri 1924'te başlayan Ermenistan'a yapılan ilk göç dalgasının içinde de yer almışlardır. Bu göçmenler çoğunluğu Erivan olmak üzere Ermenistan'ın değişik bölgelerine yerleşmişlerdir. Bununla birlikte halen Fransa, ABD, Yunanistan, Ortadoğu, Güney Amerika gibi yerlerde Afyonkarahisar'lı ermeni ailelerin çocuk ve torunları yaşamaktadır.

KAYNAKÇA

1-ARŞİV BELGELERİ

1.1. BAŞBAKANLIK OSMANLI ARŞİVİ (BOA)

Dahiliye Nezareti Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti Belgeleri (DH.EUM)

BOA, DH.EUM.5.Şb. 59/22.

BOA, DH.EUM, 2.Şb.68/73.

BOA, DH. EUM, 2.Şb. 68/81.

BOA, DH. EUM, 2.Şb. 68/94.

BOA, DH. EUM, 2. Şb. 69/7.

BOA. DH.EUM.2.Şb/31/66.

Hariciye Nezareti Mektubi Kalemî

BOA. HR.MKT. Dosya No: 63, Gömlek No: 51.

BOA. HR.MKT. Dosya No: 63, Gömlek No: 51.

Dahiliye Nezareti Dahiliye Kalem-i Mahsus Evrakı (DH.KMS)

BOA, DH.KMS.55-2/45.

Dahiliye Nezareti Mebani-i Emiriye-Hapishaneler Müdüriyeti Evrakı (DH.MB.HPS)

Dahiliye Nezareti Mebani-i Emiriye-Hapishaneler Müdüriyeti Mütferrik Evrakı
(DH.MB.HPS.M)

BOA, DH.MB..HPS./155/33.

BOA, DH.MB..HPS.M./27/3.

Dahiliye Nezareti Şifre Evrakı (DH.ŞFR)

BOA. DH. ŞFR, nr.61/2-290.

BOA. DH. ŞFR, nr.69/260.

BOA. DH. ŞFR, nr.69/58
BOA. DH.ŞFR 50/127
BOA. DH.ŞFR 54-A/269-270.
BOA. DH.ŞFR 54-A/276
BOA. DH.ŞFR 55/311.
BOA. DH.ŞFR 56/135
BOA. DH.ŞFR 57/320
BOA. DH.ŞFR 58/146
BOA. DH.ŞFR, 52/96,97,98
BOA. DH.ŞFR, 58/158

Dahiliye Nezareti İdare Evrakı (DH.İD)

BOA. DH.İD.204/26.

İrade Adliye ve Mezahib (İ.AZN)

BOA, İ.AZN, vesika no.21.

Maliye'den Müdevver Defterler Kataloğu (MAD)

BOA. MAD, 23259

BOA. MAD,19505

Maliye Ceride Defterleri (ML.CRD)

BOA, ML.CRD.1343.

Maliye Varidat Muhasebesi Cizye Defterleri (ML.VRD.CMH)

BOA, ML.VRD.CMH.1276

BOA, ML.VRD.CMH.623

Sadaret Evrakı

BOA. Sadaret Evrakı, MKT.MHM.729/1

Şura-yı Devlet Evrakı (ŞD)
BOA, ŞD. belge no: 1564/20.

Yıldız Tasnifi Mütenevvi Maruzat Evrakı Y..MTV
BOA. Y..MTV.270/154.

Yıldız Perakende Evrakı Arzuhal Jurnal (Y.PRK.AZJ)
BOA, Y.PRK.AZJ/44/74.

İrade Hususi İ.HUS.
İ.HUS. Dosya no:35, Gömlek sıra no: 1312. N/42.

BOA, İrâde Adliye ve Mezâhib, vesika no.21.

Cevdet Dahiliye
BOA.Cevdet Dahiliye, 9101

1.2. VAKIFLAR GENEL MÜDÜRLÜĞÜ ARŞİVİ

VGMA, *Defter*, nr. 608/2, s. 143, sıra: 121.

VGMA, *Defter*, nr. 610, s. 63/87.

VGMA, *Defter*, nr. 733, s. 31/16.

1.3. AFYONKARAHİSAR ARKEOLOJİ MÜZESİ ARŞİVİ

Afyonkarahisar Arkeoloji Müzesi Envanter Kaydı, Envanter No. 03.00.0/1.0

1914 (R.1330) Tarihli *Afyonkarahisar İmar Haritası*

2. YAYINLANMIŞ BELGELER

Anadolu'da Yunan Zulüm ve Vahşeti, 2.Kısım, Ankara-1338.

Arşiv Belgeleriyle Ermeni Faaliyetleri 1914-1918, C. I, Genelkurmay ATESE ve Genelkurmay Denetleme Başkanlığı Yayınları, Ankara-2005.

Arşiv Belgeleriyle Ermeni Faaliyetleri 1914-1918, C. II, Genelkurmay ATESE ve Genelkurmay Denetleme Başkanlığı Yayınları, Ankara-2005.

Arşiv Belgeleriyle Ermeni Faaliyetleri 1914-1918, C. VII, Genelkurmay ATESE ve Genelkurmay Denetleme Başkanlığı Yayınları, Ankara-2007.

Askeri Tarih Belgeleri Dergisi, Yıl 30, S.79, Ankara-1981.

Ermeni Komiteleri (1891-1895), Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayını, Ankara-2001.

Harp Mintakaları, "Şehir ve Kasabaların İşgal, İstirdat ve Bombardıman Tarihleri", Genelkurmay Başkanlığı Harp Tarihi Encümeni, nr. 23, Ankara-1937.

Hüseyin Nazım Paşa, *Ermeni Olayları Tarihi II*, Haz. Necati Aktaş ve diğ. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yay., Ankara-1998.

Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, Devre 3, C. 1, TBMM Basımevi, Ankara-1991.

Münir Süreyya Bey, *Ermeni meselesinin Siyasî Tarihçesi (1877-1914)*, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayını, Ankara-2001.

Osmanlı Belgelerinde Ermeni İsyancıları (1909-1916) IV, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayını, Ankara-2009.

Osmanlı Belgelerinde Ermeni-İngiliz İlişkileri (1896-1922), IV, Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı yayını, Ankara-2006.

Osmanlı Belgelerinde Ermeniler (1915-1920), Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, Ankara-1995.

Osmanlı Belgelerinde Ermenilerin Sevk ve İskânı (1878-1920), Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı yayını, Ankara-2007.

3. SALNAMELER VE YILLIKLAR

3.1. SALNAME-İ NEZARET-İ MAARİF-İ UMUMİYE (SNMU)

SNMU, sene 1316, defa 1.

SNMU, sene 1317, defa 2.

SNMU, sene 1319, defa 4.

SNMU, sene 1321, defa 6.

3.2. HÜDAVENDİGAR VİLAYETİ SALNAMELERİ (HVS)

HVS, sene 1287.

HVS, sene 1288, defa 2.

HVS, sene 1289, defa 3.

HVS, sene 1290, defa 4.

HVS, sene 1291, defa 5.

HVS, sene 1296, defa 10.

HVS, sene 1301, defa 12.

HVS, sene 1302.

HVS, sene 1303, defa 13.

HVS, sene 1304, defa 14.

HVS, sene 1306, defa 16.

HVS, sene 1306, defa 17.

HVS, sene 1307, defa 18.

HVS, sene 1310, defa 19.

HVS, sene 1311, defa 20.

HVS, sene 1312, defa 21.

HVS, sene 1313, defa 22.

HVS, sene 1314, defa 23.

HVS, sene 1315, defa 24.

HVS, sene 1317, defa 26.

HVS, sene 1318, defa 27.

HVS, sene 1321, defa 30.

HVS, sene 1322, defa 31.

HVS, sene 1324, defa 34.

HVS, sene 1325, defa 34.

Afyon İl Yıllığı 1967, İstanbul-1968.

4. AFYONKARAHİSAR ŞER'İYYE SİCİL DEFTERLERİ (AŞS)

AŞS.nr. 500	AŞS.nr. 583
AŞS.nr. 506	AŞS.nr. 587
AŞS.nr. 510	AŞS.nr. 590
AŞS.nr. 514	AŞS.nr. 591
AŞS.nr. 515	AŞS.nr. 598
AŞS.nr. 523	AŞS.nr. 599
AŞS.nr. 535	AŞS.nr. 601
AŞS.nr. 547	AŞS.nr. 603
AŞS.nr. 548	AŞS.nr. 604
AŞS.nr. 550	AŞS.nr. 605
AŞS.nr. 551	AŞS.nr. 606
AŞS.nr. 552	AŞS.nr. 609
AŞS.nr. 553	AŞS.nr. 611
AŞS.nr. 555	AŞS.nr. 612
AŞS.nr. 556	AŞS.nr. 613
AŞS.nr. 557	AŞS.nr. 615
AŞS.nr. 558	AŞS.nr. 616
AŞS.nr. 562	AŞS.nr. 617
AŞS.nr. 563	AŞS.nr. 618
AŞS.nr. 564	AŞS.nr. 625
AŞS nr. 567	AŞS.nr. 626
AŞS.nr. 568	AŞS.nr. 635
AŞS.nr. 569	AŞS.nr. 636
AŞS.nr. 570	AŞS.nr. 645
AŞS.nr. 571	AŞS.nr. 647
AŞS.nr. 572	AŞS.nr. 652
AŞS.nr. 573	AŞS.nr. 653
AŞS.nr. 574	AŞS.nr. 656
AŞS.nr. 578	AŞS.nr. 664
AŞS.nr. 581	

5. SÜRELİ YAYINLAR (GAZETE, DERGİ, MECMUA)

Askeri Tarih Belgeleri Dergisi, Yıl 30, S.79, Ankara 1981.

Haber Gazetesi, nr: 2788, 2 Haziran 1947.

Hüdavendigâr (gazetesi), numara 1653, 9 Ağustos 1311.

Maarif-i Umumiye Nezareti Mecmuası (MUNM), İstanbul 1334.

Özden Gazetesi, Yıl 14, S.693, 22-28 Mayıs 1984.

Özden Gazetesi, Yıl 14, S.695, 5-11 Haziran 1984.

Özden Gazetesi, Yıl 14, S.696, 12-18 Haziran 1984.

Sebat Gazetesi, S.1008, Afyon 11 Kasım 1960.

Sebat Gazetesi, S.1009, 12 Kasım 1960.

6. TETKİK ESERLER

ADIVAR, Halide Edib. *Türkün Ateşle İmtihanı (İstiklâl Savaşı Hâtıraları)*, Çan Yayını, İstanbul-1962.

AKGÜNDÜZ, Ahmed -Said Öztürk. *700. Yılında Bilinmeyen Osmanlı*, Osmanlı Araştırmaları Vakfı, İstanbul-1999.

AKTÜRE, Sevgi. *19. Yüzyıl Sonlarında Anadolu Kenti Mekansal Yapı Çözümlemesi*, Ankara-1981.

ANADOL, Cemal. *Ermeni Dosyası (Tarih Boyunca Türk-Ermeni Meselesi)*, İstanbul-2007.

ARMAOĞLU, Fahir. *20. Yüzyıl Siyasi tarihi 1914-1980*, Türkiye İş bankası Kültür Yay., 2. Baskı, Ankara-1984.

ARTUN, Mithat-vd. *Türkiye Kılavuzu*, C. I, Ankara-1946.

Aşıkpaşaoğlu Tarihi. Haz. Atsız, MEB Devlet Kitapları, İstanbul 1970.

ATAY, Falih Rıfkı. *Çankaya*, Kırıl Matbaası, İstanbul-1984.

ATNUR, İbrahim Ethem. *Türkiye'de Ermeni Kadınları ve Çocukları Meselesi (1915-1923)*, Babil Yayıncılık, Ankara-2005.

AYGEN, Mehmet S. Tunca Ahmet, Sarlık Ahmet, *Büyük Zafere Doğru*, Türkeli Matbaası, Afyon-1984.

BABACAN, Hasan. *Mehmed Talât Paşa 1874-1921 (Siyasi Hayatı ve İcraatı)*, TTK Yay, Ankara-2005.

- . *Ermeni Sorunu Üzerine Makaleler*, AKÜ Yay., Afyonkarahisar-2007.
- BAĞIŞ, Ali İhsan. *Osmanlı Ticaretinde Gayrimüslimler, (Kapitülasyonlar-Avrupa Tüccarları-Beratlı Tüccarlar-Hayriye Tüccarları 1750-1839)*, Ankara-1983.
- BAKI, Edip Ali. *Meçhul Halk Tarihi*, Afyon-1951.
- Baron De Tott. *Türkler ve Tatarlara Dâir Hâtıralar*, Tercüman 1001 temel Eser, Ty.
- BARTHOLD, W. *İslâm Medeniyeti Tarihi*, Haz. M. Fuad Köprülü, Diyanet İşleri Başkanlığı Yay., 3. Baskı, Ankara-1973.
- BOZKURT, Gülnihâl. *Alman-İngiliz Belgelerinin ve Siyasî Gelişmelerin Işığı Altında Gayrimüslim Osmanlı Vatandaşlarının Hukukî Durumu (1839-1914)*, Ankara-1996.
- BURNABY, Fred. *At Sirtında Anadolu*, Çev. Fatma Taşkent, İletişim Yay., İstanbul-2005.
- Cumhuriyet'in 15. Yılı İçinde Afyon*, Tan Matbaası, İstanbul 1938.
- ÇADIRCI, Musa. *Tanzimat Döneminde Anadolu Kentleri'nin Sosyal ve Ekonomik Yapısı*, TTK Yay., Ankara-1997.
- ÇİÇEK, Kemal. *Ermenilerin Zorunlu Göçü 1915-1917*, TTK Yay., Ankara-2005.
- DABAĞYAN, Levon Panos. *Emperyalistler Kıskaçında Ermeni Tehciri I (Türk Ermenileri)*, IQ Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul-2007.
- DANIŞMEND, İsmail Hami. *Osmanlı Devlet Erkânı*, Türkiye Yayınevi, İstanbul-1971.
- . *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi*, C. IV, Türkiye Yayınevi, İstanbul-1972.
- DAVISON, Roderic H. *Osmanlı İmparatorluğu'nda Reform, 1856-1876*, C. I, Çev. Osman Akinhay, Papirüs Yayınevi, İstanbul-1997.
- . *Osmanlı İmparatorluğu'nda Reform, 1856-1876*, C. II, Çev. Osman Akinhay, Papirüs Yayınevi, İstanbul-1997.
- DE NOGALES, Rafael. *Osmanlı Ordusunda Dört Yıl (1915-1919)*, Çev. Vedii İlmen, İstanbul-2008.
- DEVELLİOĞLU, Ferit. *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat*, Aydın Kitabevi, Ankara-1986.
- Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*. XIV, İstanbul-1993.
- Edirneli Oruç Beğ. *Oruç Beğ tarihi*, Haz.,Atsız, Tercüman 1001 temel Eser, ty.

- EMECEN, Feridun M. *Unutulmuş Bir Cemaat Manisa Yahudileri*, Eren Yayıncılık, İstanbul-1997.
- Engelhardt. *Tanzimat ve Türkiye*, Çev. Ali Reşad, Kaknüs Yayınları, İstanbul-1999.
- ERCAN, Yavuz. *Kudüs Ermeni Patrikhanesi*, Ankara-1988.
- . *Osmanlı Yönetiminde Gayrimüslimler (Kuruluştan Tanzimat'a Kadar Sosyal, Ekonomik ve Hukukî Durumları)*, Turhan Kitabevi, Ankara-2001.
- Ermeni Komitelerinin Emelleri ve İhtilal hareketleri (Meşrutiyetten Önce ve Sonra)*
Haz. Mehmet Kanar, Der Yay., İstanbul-2001.
- ERYILMAZ, Bilal. *Osmanlı Devletinde Gayrimüslim Teb'anın Yönetimi*, Risale Yayınları, İstanbul-1990.
- . *Osmanlı Devleti'nde Millet Sistemi*, Ağaç Yayıncılık, İstanbul-1992.
- Evliya Çelebi Seyahatnamesi. (Anadolu, Suriye, Hicaz 1671-1672)*, C. IX, İstanbul-1935.
- FAROQHI Suraiya. *Osmanlı'da Kentler ve Kentliler (Kent Mekânında Ticaret Zanaat ve Gıda Üretimi 1550-1650)*, Çev. Neyyir Kalaycıoğlu, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul-2000.
- . *Osmanlı Kültürü ve Gündelik yaşam –Ortaçağdan Yirminci Yüzyıla-*, Çev. Elif Kılıç, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul-2002.
- FONTMAGNE, La Baronne Durand de. *İstanbul Günleri (İkinci İmparatorluk Döneminde İstanbul'da Fransız Konsolosluğunda Geçen Günler)*, Türkçesi: İsmail Yerguz, Yayına Haz. Erkan Serçe, İstiklal Kitabevi, İstanbul- 2007.
- GÖNÇER, Süleyman. *Afyon İli Tarihi*, C. I, İzmir-1971.
- GÖNÇER, Süleyman. *Afyon İli Tarihi*, C. II, Afyon-1991.
- GÖYÜNÇ, Nejat. *Türkler ve Ermeniler*, Yay. Haz., Kemal Çiçek, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara-2005.
- GÜREL, Ali. *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Azınlıklar*, Ankara-2007.
- GÜRÜN, Kamuran. *Ermeni Dosyası*, Mart 2001.
- Hoca Sadeddin Efendi. *Tâcü't-Tevârih*, C. III, Sadeleştiren: İsmet Parmaksızoğlu, Kültür Bakanlığı Yay., İstanbul-1979.
- HOCAOĞLU, Mehmet. *Belgelerle Yunan Barbarlığı*, İstanbul-1985.

- HORVATH, Bela. *Anadolu 1913*, Çev.Tarık Demirkan, Tarih Vakfı Yurt Yay. İstanbul-1996.
- HUART, M. Clement. *Mevleviler Beldesi Konya*, Çev. Nezhiz Uzel, İstanbul-1978.
- İnönü Ansiklopedisi*. C.I, Ankara-1946.
- JAESCHKE, Gotthard. *Kurtuluş Savaşı İle İlgili İngiliz belgeleri*, Çev. Cemal Köprülü, TTK Yay., Ankara-1991.
- KAFESOĞLU, İbrahim. *Selçuklu Tarihi*, Başbakanlık Kültür Müsteşarlığı Kültür Yayınları, 1.Baskı, İstanbul-1972.
- KARABEKİR, Kâzım. *İstiklâl Harbimiz*, Türkiye Yayınevi, İstanbul-1960.
- KARACA, Taha Niyazi. *Ermeni Sorununun Gelişim Sürecinde Yozgat'ta Türk Ermeni İlişkileri*, TTK Yay., Ankara-2005.
- KARACAKAYA, Recep. *Türk Kamuoyu ve Ermeni Meselesi (1908-1923)*, Toplumsal Dönüşüm Yayınları, İstanbul-2005.
- KARAL, Enver Ziya. *Osmanlı İmparatorluğunda İlk Nüfus Sayımı 1831*, Ankara-1943.
- . *Osmanlı Tarihi*, C. II, TTK., ty.
- . *Osmanlı Tarihi*, C. IV, TTK, ty.
- . *Osmanlı Tarihi*, C. V, TTK., ty.
- KARAZEYBEK, Mustafa - Polat Zelkif - İlgar Yusuf. *Afyonkarahisar Vakıf Eserleri* C. I (Merkez), AKÜ Yay., Afyonkarahisar-2005.
- KARPAT, Kemal H. *Osmanlı Nüfusu (1830-1914) Demografik ve Sosyal Özellikleri*, Çev.Bahar Tırnakcı, Tarih Vakfı Yurt Yay. İstanbul-2003.
- KASABA, Reşat. *Dünya, İmparatorluk ve Toplum (Osmanlı Yazıları)*, Çev. Banu Büyükkal, Kitap Yayınevi, İstanbul-2005.
- KINAL, Füzuzan. *Eski Anadolu Tarihi*, TTK Yay., Ankara-1987.
- KIRZIOĞLU, Fahrettin. *Kıpçaklar*, Ankara-1992.
- KOÇAŞ, M. Sadi. *Tarihte Ermeniler ve Türk Ermeni İlişkileri*, Kastaş Yay., İstanbul-1990.
- KÖPRÜLÜ, Fuad. *Osmanlı Devleti'nin Kuruluşu*, TTK Yay., Ankara-1988.
- KURMUŞ, Orhan. *Emperyalizmin Türkiye'ye Girişi*, Savaş Yay., Ankara-1982.
- KÜÇÜK, Cevdet. *Osmanlı Diplomasisinde Ermeni Meselesinin Ortaya Çıkışı 1878-1897*, İstanbul-1984.

- MARDİN, Şerif. *İdeoloji*, İletişim Yayınları, 4. baskı, İstanbul-1997.
- MAZICI, Nurşen. *Belgelerle Uluslar Arası Rekabette Ermeni Sorunu'nun Kökeni 1878-1918*, İstanbul-1987.
- McCARTHY, Justin. *Osmanlı Anadolu Topraklarındaki Müslüman ve Azınlık Nüfus, (Osmanlı Anadolu'sunun Son Dönemi)*, Çeviren:İhsan Gürsoy, T.C.Genelkurmay Başkanlığı Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı, Genelkurmay Basımevi, Ankara-995.
- Mehmed Ziya. *Bursa'dan Konya'ya Seyahat*, Haz. Mehmet Fatih Birgül-Levent Ali Çanaklı, Ankara-2008.
- MERÇİL, Erdoğan. *Müslüman-Türk Devletleri Tarihi*, İstanbul-1985.
- MOLTKE, Helmuth Von. *Moltke'nin Türkiye mektupları*, Çev. Hayrullah Örs, Remzi Kitabevi, İstanbul-1999.
- Müneccimbaşı Ahmet Dede. *Müneccimbaşı Tarihi*, C. I, Sadeleştiren: İsmail Erünsal, Tercüman 1001 Temel Eser, ty.
- Naimâ Mustafa Efendi. *Naimâ Târîhi*, C. IV, Çev. Zuhuri Danışman, Bahar Matbaası, İstanbul-1968.
- NEAVE Dorina L. *Eski İstanbul'da Hayat*, Çev. Osman Öndeş, Tercüman 1001 temel Eser, İstanbul-1978.
- Necib Asım-Mehmed Arif. *Osmanlı Tarihi*, Tarihi Osmani Encümeni Neşriyatı, İstanbul-1335.
- Olivier. *Türkiye Seyahatnamesi (1790 Yılında Türkiye ve İstanbul)*, çev. Oğuz Gökmen, Ayyıldız Matbaası, Ankara-1977.
- ORTAYLI, İlber. *Osmanlı Barışı*, Ufuk Kitap, İstanbul-2004.
- ÖZDEMİR, Haydar. *Afyon Vilâyeti Tarihçesi*, Afyon-1961.
- ÖZDEMİR, Hikmet-Kemal Çiçek-Ömer Turan-Ramazan Çalık-Yusuf Halaçoğlu. *Ermeniler: Sürgün ve Göç*, TTK Yay., Ankara-2005.
- ÖZDOĞAN, Günay Göksu - Üstel Füsün - Karakaşlı Karın - Kentel Ferhat. *Türkiye'de Ermeniler (Cemaat-Birey-Yurttaş)*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul- 2009.
- ÖZTÜRK, Nazif. *Türk Yenileşme Tarihi Çerçevesinde Vakıf Müessesesi*, Ankara-1995.

- PAKALIN, Mehmet Zeki. *Osmanlı Tarihi Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, C. III, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul-1971.
- PAMUKCIYAN, Kevork. *Ermeni Kaynaklarından Tarihe katkılar Zamanlar, Mekânlar, İnsanlar*, C. III, Yayına Haz. Osman Köker, Aras Yayıncılık, İstanbul-2003.
- PARDOE, Miss Julia. *Yabancı Gözüyle 125 Yıl Önce İstanbul (Sultanın Şehri ve Türklerin Aile Hayatındaki Gelenekleri)*, Çev. Bedriye Şanda, İstanbul-1967.
- SAKARYA. İhsan. *Belgelerle Ermeni Sorunu*, Genelkurmay, Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Askeri Tarih Yayınları, Ankara-1984.
- SARI, Mehmet. *Afyonkarahisar Edebiyatı ve Kültürü Üzerine Makaleler*, AKÜ Yay., Afyon-2003.
- SARIHAN, Zeki. *Kurtuluş Savaşı Günlüğü*, C. I, TTK Yay., Ankara-1993.
----- *Kurtuluş Savaşı Günlüğü*, C.IV, TTK Yay., Ankara-1996.
- SEVİM, Ali. *Genel Çizgileriyle Selçuklu-Ermeni İlişkileri*, TTK Yay., Ankara-1983.
- Simeon. *Tarihte Ermeniler*, Çev. Hrand D. Andreasyan, İstanbul-1999.
- Şemseddin Sami. *Kâmûsu'l A'lâm*, C. V, Mihran Matbaası, İstanbul-1314.
----- *Kâmûs-ı Türkî*, Çağrı Yayınları, İstanbul-1999.
- ŞİŞMAN, Adnan. *Tanzimat Döneminde Fransa'ya Gönderilen Osmanlı Öğrencileri (1839-1876)*, TTK Yay., Ankara-2004.
- TANSEL, Selahattin. *Mondros'tan Mudanya'ya Kadar*, C. II, Başbakanlık Basımevi, Ankara-1973.
- TEPEDELENLİOĞLU. Nizamettin Nazif, *Sultan İkinci Abdülhamit ve Osmanlı Devleti'nde Komitacılar*, Divan yay. İstanbul-1978.
- TEXIER, Charles. *Küçük Asya (Coğrafyası, Tarihi ve Arkeolojisi)*, C. II., Çev., Ali Suat, Enformasyon ve Dokümantasyon Vakfı Yay., Ankara-2002.
- TOGAN, Zeki Velidi. *Umumi Türk Tarihine Giriş*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, 3.Baskı, İstanbul-1981.
- TOPÇU, Nurettin. *Kültür ve Medeniyet*, Hareket Yayınları, İstanbul-1970
- TURAN, Osman. *Selçuklular Zamanında Türkiye*, İstanbul-1993.
- Türk İstiklal Harbi*. C. II, Batı Cephesi 5'nci Kısım 1'nci Kitap, Genel Kurmay Harp Tarihi Başkanlığı, Ankara-1972.

- UBICINI, M. A. *Türkiye 1850*, C. II, Çev.Cemal Karaağaçlı, Tercüman 1001 Temel Eser, ty.
- UBUCINI, J. H. A. *1855'de Türkiye*, C. I, Çev. Ayda Düz, Tercüman 1001 temel Eser, İstanbul-1977
- . *1855'de Türkiye*, C. II, Çev. Ayda Düz, Tercüman 1001 Temel Eser, İstanbul-1977.
- ULUÇAY, Çağatay. *İlk Müslüman Türk Devletleri*, İstanbul-1965.
- URAS, Esat. *Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi*, Belge Yayınları, İstanbul-1987.
- UZUNÇARŞILI, İsmail Hakkı. *Anadolu Beylikleri ve Akkoyunlu, Karakoyunlu Devletleri*, TTK Yay., Ankara-1988.
- . *Osmanlı Tarihi*. C. III, TTK Yay., ty.
- Yarbay Bekir Fikri. *Balkanlarda Tedhiş ve Gerilla Gebene*, Belge Yayınları, İstanbul ty.
- YEŞİLYURT, Süleyman. *Ermeni Yahudi Rum Asıllı Milletvekilleri*, Kültür Sanat Yayınları, Ankara-2005.

7. MAKALELER

- ALTINTAŞ, Ahmet. "Osmanlı Devleti'nin Tehcir Kararı Alması ve Uygulaması", *Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi –Ermeni Meselesi Özel Sayısı-*, C.VII, S.1, Haziran 200. s.73-94.
- ASLAN, Halide. "Arşiv belgeleri Işığında Tanzimat Döneminde Karahisar-ı Sahib'de İhtida Konusu Üzerine Bazı Değerlendirmeler", *VII. Afyonkarahisar Araştırmaları Sempozyumu Bildirileri*, Afyonkarahisar, 18-20 Nisan 2005. s. 555-561.
- DARKOT, Besim. "Karahisar", *İslâm Ansiklopedisi*, C. VI, İstanbul-1955.
- DAŞDEMİR, Latif. "Afyonkarahisar'da Mevlevilik", *Sultan Dîvânî ve Afyonkarahisar'da Mevlevilik*, Afyon Kocatepe Üniversitesi Yayını, Afyon-2002. s. 177-188.
- . "Afyonkarahisar'da Türk Yerleşim ve Nüfusu", *Afyonkarahisar Kütüğü*, C. I, Afyon Kocatepe Üniversitesi Yayını, Afyon-2001. (ss.)

- DREW-BEA, Thomas. “Grek ve Roma Dönemlerinde Afyonkarahisar”, *Afyonkarahisar Kütüğü*, C. I, AKÜ Yayını, Ankara-2001. s. 97-110.
- EMECEN, Feridun, “Afyonkarahisar”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. I, İstanbul 1998. s. 443-446.
- ENGİN, Vahdettin. “Osmanlı Devleti’nin Demiryolu Siyaseti”, *Türkler*, C. XIV, Ankara 2001. s. 462-469.
- ERKAL, Mehmet. “Cizye”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, C.8, İstanbul-1993. s. 42-45.
- ERSAN, Mehmet. “Kilikya Ermeni Krallığı,” *Adana Köprü Başı*, (Haz.Erman Artun-M.Sabri Koz), Yapı Kredi Yay., İstanbul.
- . “Kilikya Ermeni Krallığı’nın Türkiye Selçukluları’na Tabiyeti Meselesi,” *Prof.Dr. İsmail Aka Armağanı*, İzmir-1999.
- G.TCHERKEZIAN. “La Communauté Arménienne d’Afyon Karaisar”, *Paru dans le quotidien en langue arménienne “HARATCH”*, traduction Lise Nazarin, <http://www.eglise-apostolique-arménienne.com/tranche.htm> (bt.)
- GÖRKAN, Muzaffer. “Afyon Ermenileri”, *Özden Gazetesi*, Yıl 14, S.695, 5-11 Haziran 1984.
- . “Afyon Ermenileri”, *Özden Gazetesi*, Yıl 14, S.693, 22-28 Mayıs 1984.
- . “Afyon Ermenileri”, *Özden Gazetesi*, Yıl 14, S.696, 12-18 Haziran 1984.
- İLASLI, Ahmet. “İlk Yerleşimden Roma Dönemine Kadar Afyonkarahisar”, *Afyonkarahisar Kütüğü* C. I, AKÜ Yayını, Ankara-2001. s. 83-96.
- . “İlk Yerleşimden Türk Egemenliğine Kadar Afyon’da Sanat”, *Anadolu’nun Kilidi Afyon*, Afyon Valiliği yayını, Afyon-2004. s. 347-368.
- İLASLI, Ahmet. Mevlüt Üyümez, Fevzi Kaya, “Afyon’da Mimari”, *Anadolu’nun Kilidi Afyon*, Afyon Valiliği yayını, Afyon-2004. s. 188-230.
- İLGAR, Yusuf. “Afyonkarahisar Ermenilerinde Kültürel ve Dini Hayat”, *Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi –Ermeni Meselesi Özel Sayısı-*, C.VII, S.1, Haziran 2005. s. 226-255.
- . “Milli Mücadele Döneminde Afyonkarahisar’da Yunan Mezalimi”, *V. Afyonkarahisar Araştırmaları Sempozyumu Bildirileri*, (Yay.Haz.

- Mehmet Sarlık) Afyon Belediyesi Yayını, 13-14 Nisan 2000, Afyonkarahisar. s. 372-404.
- . “XX. Yüzyıl İlk Çeyreğinde Afyonkarahisar Şehrinde Eğitim-Öğretim”, *VI. Afyonkarahisar Araştırmaları Sempozyumu Bildirileri*, (Yay. Haz. Mehmet Sarlık), Afyonkarahisar, 10-11 Ekim 2002. s. 527-550.
- İNALCIK, Halil. “Osmanlılarda Cizye”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, C.8, İstanbul-1993. s. 45-48.
- . “Sened-i İttifak ve Gülhane Hatt-i Hümayûnu”, *Belleten*, C. XXVIII, S. 112, Ekim 1964. s. 328-355.
- İNBAŞI, Mehmet. “XVI. Yüzyıl’da Kayseri ve Civarında Ermeniler”, 21. Yüzyıla Gिरerken Tarihe Dostça Bir Bakış: *Türk-Ermeni İlişkileri Uluslar arası Sempozyumu*, Yay. Haz. Berna Türkdoğan, AKDITYK (Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu) Atatürk Araştırma Merkezi, 2000. (ss.47-62)
- KANTARCI, Şenol. "Tarih Boyunca Ermeni Sorunu", *Ermeni Sorunu El Kitabı*, Ankara-2002. s. 1-51.
- KARATAŞ, Ali İhsan. “Fethinden XIX Yüzyılın Sonlarına Kadar Bursa’da Ermeniler”, *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* C. 14, S. 2, 2005. s. 81-106.
- KARAZEYBEK, Mustafa. “Osmanlılar Döneminde Afyonkarahisar”, *Anadolu’nun Kilidi Afyon*, Afyon Valiliği yayını, Afyon-2004. s. 76-112.
- KESRİ, Salih. “Acı Günlerimizden”, *Taşpınar*, C. 3, S. 31, (9 Mayıs 1935)
- KÜÇÜK, Cevdet. “Osmanlılarda ‘Millet Sistemi’ ve Tanzimat”, *Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi*, C. IV, 1985.
- KÜPELİ, Özer. “Osmanlılar Döneminde Afyonkarahisar”, *Afyonkarahisar Kütüğü*, C. I, AKÜ Yay., Ankara 2001. s. 133-147.
- LIGHTFOOT, C. S. “III. Bizans Döneminde Afyonkarahisar”, *Afyonkarahisar Kütüğü*, C.I, AKÜ Yay., Ankara-2001. s. 113-124.
- MERCAN, İsmail Hakkı. “Şeriye Sicillerine Göre Balıkesir Ermenilerinin Sosyal Yaşantısı ve İhtida Eden Ermeniler”, *Hoşgörü Toplumunda Ermeniler* C. II, (Erciyes Üniversitesi I. Uluslararası Sosyal Araştırmalar Sempozyumu – Osmanlı Toplumunda Birlikte Yaşama Sanatı: Türk Ermeni İlişkileri Örneği-, Yayına Hazırlayanlar; M. Metin Hülagü, Şakir Batmaz, Gülbadi

- Alan, Süleyman Demirci, Erciyes Üniversitesi Yayını, Ocak 2007. s. 409-425.
- OĞUZ, Mustafa. “Afyon’un İşgal Günleri”, *Sebat Gazetesi*, S.1008, 11 Kasım 1960.
- OĞUZ, Mustafa. “Afyon’un İşgal Günleri”, *Sebat Gazetesi*, S.1009, 12 Kasım 1960.
- ORTAYLI, İlber. “Osmanlı Barışı”, *Türkiye Günlüğü*, S. 58, (Kasım-Aralık 1999). s. 12-17.
- ÖZGÜNDÜZ, Saadet. “Afyon’da Sivil Mimari”, *Tarih İçinde Afyon 1982*, Özen Matbaası, Afyon-1983. s. 58-62.
- ÖZPUNAR, Hasan. “Afyonkarahisar’ı Kül Eden Yangın-1902”, *Taşpınar*, S. 6, Ağustos 2011. s. 7-15.
- POLAT, Zelkif. “Milli mücadele Döneminde Afyonkarahisar’daki Azınlıklar ve Faaliyetleri”, *Milli Mücadele ve Büyük Taarruzda Afyonkarahisar*, Editör: Hasan Babacan, Afyon Kocatepe Ün. Yay., Afyonkarahisar-2010, s. 193-209.
- ŞAHİN, Gürsoy. “Amerikalı Bir Misyonerin XIX. Yüzyılın Ortalarında Türk-Ermeni Kültürel İlişkileri ile İlgili İzlenimleri Üzerine Bir Değerlendirme”, *Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi –Ermeni Meselesi Özel Sayısı-*, C.VII, S.1, Haziran 2005. s. 197-226.
- SARAY, Mehmet. “Ermenistan Yol Ayrımında,” *Kafkas Araştırmaları II*, İstanbul-1996.
- SARISAMAN, Sadık. “Cumhuriyetin İlk Yıllarında Afyonkarahisar’da Sosyal Hayat (Nüfus, Su, Temizlik ve Aydınlatma)”, *VII. Afyonkarahisar Araştırmaları Sempozyumu Bildirileri*, 18-20 Nisan 2005 Afyonkarahisar, Afyonkarahisar Belediyesi Yayını, Ankara-2007. s. 49-64.
- . “Afyonkarahisar’da Ermeniler 1910-1914 (Şeriyye Sicillerine Göre), *Hoşgörü Toplumunda Ermeniler* C. IV. Erciyes Üniversitesi Yay., Ocak 2007. s. 91-116.
- SONYEL, Salâhi R. “Tanzimat ve Osmanlı İmparatorluğu’nun Gayri-Müslim Uyrukları Üzerindeki Etkileri”, *Tanzimat’ın 150. Yıldönümü Uluslar arası Sempozyumu* Ankara 31 Ekim – 3 Kasım 1989, TTK, Ankara-1994. s. 339-351.

- TOPBAŞ, Ahmet. “Afyon Mermerleri”, *Tarih İçinde Afyon 1982*, Özen Matbaası, Afyon-1983. s. 26-32.
- TOROS, Taha. “Osmanlı İmparatorluğu’nda Gayrimüslim Azınlıklar”, *Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi*, C. 4, 1985.
- TÜRKMEN, Zekeriya. “Kurtuluş Savaşı Yıllarında Cephe Gerisine Gönderilen Gayr-ı Müslim Vatandaşların Aileleriyle Haberleşmeleri”, *Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Dergisi: Atatürk Yolu*, C. 6. S.22.
- ULUÇAM, Abdüsselâm. “Doğu Anadolu Mimarisinde Türk-Ermeni Kültür İlişkileri”, 21. Yüzyıla Girerken Tarihe Dostça Bir Bakış: *Türk-Ermeni İlişkileri Uluslar arası Sempozyumu*, Yay. Haz. Berna Türkdoğan, AKDITYK (Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu) Atatürk Aeaştırma Merkezi, 2000. s.167-177.
- VARLIK, Çetin. “Anadolu Beylikleri”, *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, C. VIII, Çağ Yay., İstanbul-1992.
- YEDİYILDIZ, Bahaeddin. “Klasik Dönem Osmanlı Toplumuna Genel Bir Bakış”, *Türkler*, C. X, Ankara-2001. s. 183-215.
- YEDİYILDIZ, Bahaeddin. “Sosyal Teşkilatlar Bütünlüğü Olarak Osmanlı Vakıf Külliyesi”, *Türk Kültürü*, CCXIX, Mart-Nisan 1981. s. 262-271.

8. TEZ ÇALIŞMALARI

- ALTINTAŞ, Ahmet. *Milli Mücadele Döneminde Afyon ve Havalisi (1919-1922)*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul-1990.
- ASLAN, Ahmet. *Sicill-i Ahvâl Defterlerine Göre Osmanlı Döneminde Afyonkarahisarlı Devlet Memurları, (1879-1909)* Muğla Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Muğla-2006.
- BULDUK, Üçler. *XVI. Asırda Kara Hisar-ı Sahib Sancağı*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Doktora Tezi, Ankara-1993.
- GÜNAY, Nejla. *Maraş Ermenileri (XIX. Yüzyıl)*, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yakınçağ Tarihi Anabilim Dalı, Basılmamış Doktora Tezi, Ankara-2007.

- GÜNEŞ, Mehmet. *XVIII. Yüzyılın İkinci Yarısında Karahisar-ı Sahib Sancağı* (Şer'iyye Sicillerine Göre), Gazi Üniv., Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, Basılmamış doktora tezi, Ankara-2003.
- KARAZEYBEK, Mustafa. *XVII. Yüzyılın İkinci Yarısında Afyonkarahisar Şehri: Fiziki, Sosyal ve Ekonomik Yapı*, Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, Basılmamış Doktora Tezi, Afyonkarahisar-2011.
- KAZAK, Zübeyde Tiryakioğlu. *XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Şer'iyye Sicillerine Göre Karahisar-ı Sahib Sancağı*, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yakınçağ tarihi Bilim Dalı, Basılmamış Doktora Tezi, Ankara-2003.
- POLAT, Zelkif. *XIX. Yüzyılın Son Çeyreğinde Afyonkarahisar'da Gayrimüslimler*, Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Afyon-2005.
- SARISAMAN, Sadık. *Golç Paşa ve XIII. Kolordu Harekâtı Dönemlerinde Osmanlı-İran İlişkileri (Ekim 1915-Nisan 1917)*, Atatürk Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi, Erzurum-1994.

EKLER DİZİNİ

- Ek Tablo 1.** Karahisar-ı Sahip'deki Ermeni erkek nüfusun 1266-1851 dönemi bir senelik doğum-ölüm tablosu.
- Ek Tablo 2.** Nüfus vukuat defterlerine göre Afyonkarahisar'daki Ermeni erkek nüfusun bir sene içinde mahallelere göre artış miktarı.
- Ek Tablo 3.** Nüfus Vukuat Defterlerine Göre Afyonkarahisar Ermeni Erkek Nüfusun Senelik Dilimde Mahalleler Bazında Bebek Ölüm Oranı.
- Ek Tablo 4.** Nüfus Vukuat Defterlerine Göre Afyonkarahisar Ermenilerinin Mahalleler Bazında Ortalama Hayat Süreleri.
- Ek Tablo 5.** 1303 Tarihli Hüdavendigâr Salnamesine göre Afyonkarahisar Sancağı Genel Nüfus Tablosu (yaş gruplarına göre).
- Ek Tablo 6.** Afyonkarahisar'daki Müslüman erkek nüfusun Bir Senelik Dilimde Mahalleler Bazında Nüfus Artış Miktarı.
- Ek Tablo 7.** Afyonkarahisardaki Müslüman Erkek Nüfus Kapsamında Mahallelere Göre Bebek ölüm Oranları.
- Ek Tablo 8.** Afyonkarahisar'da Müslüman Erkek Nüfusun Mahallelere Göre Ortalama Hayat Süresi.
- Ek Tablo 9.** Cizye Defterlerine Göre Afyonkarahisar'daki Ermeni Sülaleler.
- Ek Tablo 10.** Ermeni evlerinin genel özellikleri.
- Ek.Tablo 11.** Mahkeme Sicil defterlerindeki veraset davalarına göre Tehcir döneminde yerleştirildikleri bölgelerde hayatını kaybeden Afyonkarahisar'lı Ermeniler.
- Ek Tablo 12.** Sicil Defterlerine Göre Afyonkarahisar Ermenilerinin Ortalama Çocuk Sayıları
- Ek Tablo 13:** Terekelere göre Ermenilerin mal varlıkları
- Ek Tablo 14.** Salnamelere Göre Afyonkarahisar'da Gayrimüslimlerin görev aldığı mahalli meclis ve komisyonlar.

EKLER

Ek Tablo 1. Afyonkarahisar'daki Ermeni erkek nüfusun 1266-1267 dönemi bir senelik doğum-ölüm tablosu (BOA.ML.CRD.1343.)

	Mahalle	Doğum sayısı			Ölüm sayısı (bebek ölümleri dahil)		
		1265 66 nisan	Ka.sn-1266 66 Ağustos	1266 67 nisan	1265 Ka.sn-66 nisan	1266 Mayıs- 66 Ağustos	1266 Ka.sn-67 nisan
1	Nasara.	17	14	21	16	4	21
2	Ardıç.	5	2	3	4	2	10
3	Zaviye Sultan.	2	1	1	1	1	1
4	Hisarönü.	1	3	1	2	2	3
5	Kara katib.	1	7	1	4	1	1
6	Molla Bahşi.	1	1	1	1	-	3
7	Doğancı.	1	2	6	3	1	4
8	Tac Ahmet.	6	2	3	2	1	3
9	Yukarı Pazar.	3	3	3	1	-	2
10	Cami-i Kebir.	8	4	2	1	-	2
4 aylık toplamı		45	39	42	35	12	50
Senelik toplam		126			97		

Ek Tablo 2. Nüfus vukuat defterlerine göre Afyonkarahisar'daki Ermeni erkek nüfusun bir sene içinde mahallelere göre artış miktarı (BOA.ML.CRD.1343.)

	Mahalle	doğum	ölüm	Sayısal bazda artan nüfus
1	Nasara	52	14	38
2	Ardıç	10	5	5
3	Zaviye Sultan	4	-	4
4	Hisarönü	5	5	0
5	Kara katib	9	5	4
6	Molla Bahşi	3	2	1
7	Doğancı	9	3	6
8	Tac Ahmet	11	3	8
9	Yukarı Pazar	9	1	8
10	Cami-i Kebir	14	2	12
	Toplam	126	40	86

Ek Tablo 3. Nüfus Vukuat Defterlerine Göre Afyonkarahisar Erkek Ermeni Nüfusun Senelik Dilimde Mahalleler Bazında Bebek Ölüm Oranı (BOA.ML.CRD.1343.)

	Mahalle	Doğum(hayatta)	ölen bebek	Toplam doğum(hayatta+ölen)	Bebek ölüm oranı %
1	Nasara	52	27	79	34
2	Ardıç	10	11	21	52,3
3	Zaviye Sultan	4	3	7	42,8
4	Hisarönü	5	2	7	28,5
5	Kara katib	9	1	10	10
6	Molla Bahşi	3	2	5	40
7	Doğancı	9	5	14	35,7
8	Tac Ahmet	11	3	14	21,4
9	Yukarı Pazar	9	2	11	18
10	Cami-i Kebir	14	1	15	6,6
	Toplam	126	57	183	31,1

Ek Tablo 4. Nüfus Vukuat Defterlerine Göre Afyonkarahisar Ermenilerinin Mahalleler Bazında Ortalama Hayat Süreleri (BOA.ML.CRD.1343.)

(Bebek ölümleri hariç tutulmuştur)

	Mahalle (ölen sayısı)	Ölüm yaşı	Ölüm yaş ort.
1	Nasara Mahallesi (14 kişi)	65, 7, 60, 16, 65, 18, 26, 67, 15, 30, 50, 48, 20, 25.	36,5
2	Ardıç Mahallesi (5 kişi)	55, 32, 55, 50, 70	52,4
3	Zaviye Sultan Mahallesi	-	-
4	Hisarönü Mahallesi (5 kişi)	25, 19, 31, 5, 42,	24,5
5	Kara Katib Mahallesi (5 kişi)	36, 65, 7, 49, 68	45
6	Molla Bahşi Mahallesi (2 kişi)	2, 25	13,5
7	Doğancı Mahallesi (3 kişi)	62, 70, 36	56
8	Tac Ahmet Mahallesi (3 kişi)	55, 1, 40	32
9	Yukarı Pazar Mahallesi (1 kişi)	60	60
10	Cami-i Kebir Mahallesi (2 kişi)	50, 60	55
	Ölen 40 kişinin yaş toplamı ve ölüm yaş ortalaması	1582	39,5

Ek Tablo 5. 1303 Tarihli Hüdavendigâr Salnamesine göre Afyonkarahisar Sancağı Genel Nüfus Tablosu (yaş gruplarına göre) (HVS, tarih 1303, defa 13, s. 290-291).

Yaş grubu	İslâm		Rum		Ermeni		Toplam
	Topl.	%	Topl.	%	Topl.	%	
1-5	25.488	13,1	7	6	466	9,7	25.961
5-10	28.751	14,8	11	9,5	667	13,9	29.429
10-15	22.544	11,6	11	9,5	695	14,5	23.250
15-20	18.677	9,6	10	8,6	494	10,3	19.181
20-25	17.282	8,9	14	12	300	6,3	17.596
25-30	14.749	7,6	11	9,5	440	9,2	15.200
30-35	12.358	6,3	11	9,5	321	6,7	12.690
35-40	9.702	5	7	6	325	6,9	10.034
40-45	13.375	6,9	7	6	201	4,2	13.583
45-50	9.210	4,7	8	6,9	141	2,9	9.359
50-55	8.179	4,2	8	6,9	138	2,8	8.325
55-60	3.052	1,5	7	6	103	2,1	3.162
60-65	5.509	2,8	1	0,86	143	2,9	5.653
65-70	1.522	0,7	2	1,7	85	1,8	1.609
70-75	2.355	1,2	-	-	96	2	2.451
75-80	463	0,2	1	0,86	35	0,7	499
80-85	844	0,4	-	-	33	0,7	877
85-90	59	0,03	-	-	5	0,1	64
90-95	181	0,1	-	-	2	0,04	183
95-100	42	0,02	-	-	1	0,02	43
100-100+	2	0,001	-	-	-	-	2
Toplam	194.344		116		4.791		199.250

Ek Tablo 6. Afyonkarahisar'daki Müslüman erkek nüfusun Bir Senelik Dilimde Mahalleler Bazında Nüfus Artış Miktarı (BOA.Cevdet Dahiliye, 9101)

	Mahalle	doğan	ölen	artış		Mahalle	doğan	ölen	artış
1	Nasara Mah.	-	-	-	25	Medli Mah.	9	9	0
2	Hisarönü Mah.	-	-	-	26	Marulcu Mah.	17	9	8
3	Cami-i Kebir Mah.	14	16	-2	27	Hacı Mustafa Mah.	9	1	8
4	Yukarı Pazar Mah.	7	-	7	28	Hacı Nasuh Mah.	11	6	5
5	Tac Ahmet Mah.	8	15	-7	29	Nakilci Mah.	7	5	2
6	Ardıç Mah.	2	1	1	30	Sinan Halife Mah.	6	5	1
7	Kara katib Mah.	11	2	9	31	Kahil Mah.	5	9	-4
8	Doğancı Mah.	3	2	1	32	Hacı Abdurrahman M	12	2	10
9	Molla Bahşi Mah.	11	7	4	33	Gökçe Mah.	16	11	5
10	Zaviye Sultan Mah.	8	1	7	34	Cansız Mah.	5	9	-4
11	Kubbeli Mah.	12	9	3	35	Sinan Paşa Mah.	1	2	-1
12	Çavuşbaş mah.	7	9	-2	36	Hacı Nuh Mah.	16	3	13
13	Çavuşoğlu Mah.	20	4	16	37	Karamanoğlu Mah.	8	13	-5
14	Derunu Kala Mah.	1	2	-1	38	Dai Recep Mah.	9	4	5
15	Bedirik Mah.	17	11	6	39	Gündoğmuş Mah.	1	3	-2
16	Arap Mescidi Mah.	17	6	11	40	Voyvoda Mah.	2	11	-9
17	Efecik Mah.	10	5	5	41	Hacı Eyüb Mah.	8	4	4
18	Burmalı Mah.	8	3	5	42	Hacı Cafer Mah.	4	14	-10
19	Egeste Mah.	11	5	6	43	Kayadibi Mah.	3	8	-5
20	Hacı Eftil	21	17	4	44	Hacı Alioğlu Mah.	1	1	0
21	Akmescid Mah.	15	14	1	45	Nurcu Mah.	6	4	2
22	Hacı İsmail Mah.	-	1	-1	46	Hacı Mahmud Mah.	14	8	6
23	Fakih Paşa Mah.	9	2	7	47	Karaman Mah.	41	22	19
24	Hacı Yahya Mah.	5	6	-1					
Toplam							428	301	127

Ek Tablo 7. Afyonkarahisar'daki Müslüman Erkek Nüfus Kapsamında Mahallelere Göre Bebek Ölüm Oranları (BOA.Cevdet Dahiliye, 9101)

	Mahalle	Doğum(hayatta)	Doğup ölen bebek	Toplam doğum(hayatta+ölen)	Bebek ölüm oranı %
1	Nasara	-	-	-	-
2	Hisarönü	-	-	-	-
3	Cami-i Kebir	14	4	18	22,2
4	Yukarı Pazar	7	-	7	-
5	Tac Ahmet	8	-	8	-
6	Ardıc	2	-	2	-
7	Kara Katib	11	2	13	15,3
8	Doğancı	3	-	3	-
9	Molla Bahşi	11	2	13	15,3
10	Zavive Sultan	8	2	10	20
11	Kubbeli	12	1	13	7,7
12	Cavusbas	7	-	7	-
13	Cavusoğlu	20	2	22	9
14	Derunu Kala	1	-	1	-
15	Bedirik	17	2	19	10,5
16	Arap Mescidi	17	1	18	5,5
17	Efecik	10	2	12	16,6
18	Burmali	8	-	8	-
19	Egeste	11	2	13	15,3
20	Hacı Eftal	21	3	24	12,5
21	Akmescid	15	2	17	11,7
22	Hacı İsmail	-	-	-	-
23	Fakih Paşa	9	1	10	10
24	Hacı Yahya	5	4	9	44,4
25	Medli	9	-	9	-
26	Marulcu	17	8	25	32
27	Hacı Mustafa	9	-	9	-
28	Hacı Nasuh	11	-	11	-
29	Nakilci	7	1	8	12,5
30	Sinan Halife	6	-	6	-
31	Kahil	5	4	9	44,5
32	Hacı Abdurrahman	12	2	14	14,2
33	Gökce	16	4	20	20
34	Cansız	5	1	6	16,6
35	Sinan Paşa	1	1	2	50
36	Hacı Nuh	16	1	17	5,8
37	Karamanoğlu	8	-	8	-
38	Dai Recep	9	-	9	-
39	Gündoğmus	1	-	1	-
40	Vovvoda	2	-	2	-
41	Hacı Evüb	8	-	8	-
42	Hacı Cafer	4	1	5	20
43	Kavadibi	3	2	5	40
44	Hacı Alioğlu	1	3	4	75
45	Nurcu	6	-	6	-
46	Hacı Mahmud	14	6	20	30
47	Karaman	41	7	48	14,5
	Toplam	428	71	499	14,2

Ek Tablo 8. Afyonkarahisar'da Müslüman Erkek Nüfusun Mahallelere Göre Ortalama Hayat Süresi (yaşını doldurmamış ve ölü doğmuş bebek ölümleri hariç tutulmuştur) (BOA.Cevdet Dahiliye, 9101)					
Mahalle	Ölüm yaşı (ölenlerin yaşları toplamı/kişi sayısı)	ort.	Mahalle	Ölüm yaşı (ölenlerin yaş toplamı/kişi sayısı)	ort.
Nasara	-(Müslüman kaydı yok)	-	Medli	42,35,60,14,42,12,19,50,60 (334/9)	37,1
Hisarönü	-(Müslüman kaydı yok)	-	Marulcu.	60,6,3,55,15,35,30,50,63 (317/9)	35,2
Cami-i Kebir	70,50,60,3,70,40,40,80,60,35,55,70,16,51,60,40 (800/16)	50	Hacı Mustafa	14 (14/1)	14
Yukarı Pazar	-	-	Hacı Nasuh	35,8,60,60,7,16 (186/6)	31
Tac Ahmet	65,5,60,70,70,20,45,55,38,55,60,55,17,27,20 (662/15)	44,1	Nakilci	14,20,18,60,32 (144/5)	28,8
Ardıç	5 (5/1)	5	Sinan Halife	68,55,50,59,70 (302/5)	60,4
Kara katib	55,70 (125/2)	62,5	Kahil	46,32,7,70,10,65,40,50,62 (382/9)	42,4
Doğancı	5,5 (10/2)	5	H.Abdurrahman	25,50 (75/2)	37,5
Molla Bahşi	60,40,5,5,70,40,30 (250/7)	35,7	Gökçe	10,70,40,3,40,4,45,60,70,80,8 (430/11)	39
Zaviye Sultan	31 (31/1)	31	Cansız	17,42,1,9,65,25,11,55,5 (230/9)	25,5
Kubbeli	40,16,80,35,65,65,18,50,67 (436/9)	48,4	Sinan Paşa	50,50 (100/2)	50
Çavuşbaş	35,45,65,80,50,20,1,10,25 (331/9)	36,7	Hacı Nuh	65,60,58 (183/3)	61
Çavuşoğlu	50,35,50,1 (136/4)	34	Karamanoğlu	60,60,25,32,20,14,60,30,40,30,35,55,23 (484/13)	37,2
Derunu Kala	70,40 (110/2)	55	Dai Recep	70,65,7,10 (152/4)	38
Bedirik	15,6,40,3,40,40,60,45,37,40,9 (335/11)	30,4	Gündoğmuş	80,23,45 (148/3)	49,3
Arap Mescidi	14,22,22,45,35,60 (198/6)	33	Voyvoda	65,40,40,20,28,62,30,40,40,35,34 (434/11)	39,4
Efecik	25,45,70,13,18 (171/5)	34,2	Hacı Eyüb	55,65,45,1 (166/4)	41,5
Burmali	7,60,60 (127/3)	42,3	Hacı Cafer	60,7,35,35,35,70,5,40,70,31,60,5,12,12 (477/14)	34
Egeste	70,50,50,70,30 (270/5)	54	Kayadibi	60,50,60,7,7,30,13 (227/8)	28,3
Hacı Eftal	42,22,30,70,5,5,50,4,60,2,50,2,3,32,70,60,1,39 (565/17)	33,2	Hacı Alioğlu	35 (35/1)	35
Akmescid	60,40,80,25,7,42,22,60,65,25,65,60,60,21 (632/14)	45,1	Nurcu	44,50,45,60 (199/4)	49,7
Hacı İsmail	39 (39/1)	39	Hacı Mahmud	40,62,30,70,3,14,5,40 (264/8)	33
Fakih Paşa	60,2 (62/2)	31	Karaman	5,7,40,70,7,100,32,70,36,45,60,40,13,1,50,45,35,60,30,60,65,27 (898/22)	40,8
Hacı Yahya	18,50,70,25,22,55 (240/6)	40			
ölen 301 kişinin yaşları toplamı				11.716	
Ölenlerin ölüm yaş ortalaması (11.716/301)					38,9

Ek Tablo 9. Cizye Defterlerine Göre Afyonkarahisar'daki Ermeni Sülaleler
(BOA. ML.VRD.CMH.1276)

Sülale ismi	sayı	%	Sülale ismi	sayı	%	Sülale ismi	sayı	%
Papazoğlu	9	%4.3	Basmacıoğlu	1	%0.48	Kundakcıoğlu	1	%0.48
Avakoğlu	8	%3.8	Belaldıoğlu	1	%0.48	Kuruoğlu	1	%0.48
Kaplanoğlu	6	%2.9	Biroğlan	1	%0.48	Kutuz?oğlu	1	%0.48
Balı oğlu	4	%1.9	Bogosoğlu	1	%0.48	Lüleoğlu	1	%0.48
Kürkcüoğlu	4	%1.9	Botokoğlu	1	%0.48	Makacıoğlu	1	%0.48
Topaloğlu	4	%1.9	Cankatoğlu	1	%0.48	Markara oğlu	1	%0.48
Altunoğlu	3	%1.4	Cenaboğlu	1	%0.48	Martaranoğlu	1	%0.48
Badıkoğlu	3	%1.4	Cilveoğlu	1	%0.48	Matvos oğlu	1	%0.48
Divaroglu	3	%1.4	Cinkan?oğlu	1	%0.48	Mekrivosoğlu	1	%0.48
İñecioğlu	3	%1.4	Cakıroğlu	1	%0.48	Merdımatcıoğlu	1	%0.48
Manıkoğlu	3	%1.4	Calkaralı	1	%0.48	Merkırvos oğlu	1	%0.48
Mımaroğlu	3	%1.4	Camkıroğlu	1	%0.48	Mesroboğlu	1	%0.48
Tokatlıoğlu	3	%1.4	Cavlıanoğlu	1	%0.48	Muratcıoğlu	1	%0.48
Yoğurtcuoğlu	3	%1.4	Cevkiloğlu	1	%0.48	Mıncıoğlu	1	%0.48
Abdaloğlu	2	%0.96	Cıcekoğlu	1	%0.48	Moskofoğlu	1	%0.48
Asıloğlu	2	%0.96	Cökıloğlu	1	%0.48	Nığdelıoğlu	1	%0.48
Avrıoğlu	2	%0.96	Dabanoğlu?	1	%0.48	Öterbas	1	%0.48
Balgamoğlu	2	%0.96	Danlıoğlu	1	%0.48	Patlısoğlu	1	%0.48
Bovacıoğlu	2	%0.96	Dedeoğlu	1	%0.48	Patosoğlu	1	%0.48
Bursalıoğlu	2	%0.96	Dermanoğlu	1	%0.48	Sankalı oğlu	1	%0.48
Corcalıoğlu	2	%0.96	Dıncıloğlu	1	%0.48	Sekranoğlu	1	%0.48
Cercıoğlu	2	%0.96	Divarbelkırlıoğlu	1	%0.48	Sıvrıhısarlı	1	%0.48
Düğmecıoğlu	2	%0.96	Dürümcıoğlu	1	%0.48	Sahanoğlu	1	%0.48
Edveki?oğlu	2	%0.96	Ekıncıoğlu	1	%0.48	Sahbazoğlu	1	%0.48
Elızoğlu	2	%0.96	Ekızoğlu	1	%0.48	Satroğlu	1	%0.48
Evranoğlu	2	%0.96	Emsahıoğlu	1	%0.48	Takros?oğlu	1	%0.48
Gemcıoğlu	2	%0.96	Halkanoğlu	1	%0.48	Tekbacakıoğlu	1	%0.48
Hecıoğlu	2	%0.96	Hızıroğlu	1	%0.48	Tokatlıoğlu	1	%0.48
Karaoğlu	2	%0.96	Hobcanıoğlu	1	%0.48	Tomlakad?oğlu	1	%0.48
Marangozoğlu	2	%0.96	Hoseboğlu	1	%0.48	Topakıoğlu	1	%0.48
Ödeki oğlu	2	%0.96	Hotı oğlu	1	%0.48	Topsaloğlu?	1	%0.48
Pılavoğlu	2	%0.96	Iva oğlu	1	%0.48	Tötezoğlu	1	%0.48
Sırma oğlu	2	%0.96	İbranıoğlu	1	%0.48	Tüfenkıoğlu	1	%0.48
Sobacıoğlu	2	%0.96	İrı (Avrı)oğlu	1	%0.48	Türkmenoğlu	1	%0.48
Tosunoğlu	2	%0.96	İzmirli	1	%0.48	Usaklı	1	%0.48
Tüvlııoğlu	2	%0.96	Kablanoğlu	1	%0.48	Uzunoğlu	1	%0.48
Vasıloğlu	2	%0.96	Kadoğlu	1	%0.48	Vartanoğlu	1	%0.48
Yanlıoğlu	2	%0.96	Kalıncıoğlu	1	%0.48	Vıranecıoğlu	1	%0.48
Yeteroğlu	2	%0.96	Karagülleoğlu	1	%0.48	Yamahıoğlu	1	%0.48
Abacıoğlu	1	%0.48	Karaoğlıanoğlu	1	%0.48	Yamantosoğlu	1	%0.48
Abrıoğlu	1	%0.48	Karslı	1	%0.48	Yazıcıoğlu	1	%0.48
Amcanıkoğlu	1	%0.48	Kasdıoğlu	1	%0.48	Yılancıoğlu	1	%0.48
Amıs?oğlu	1	%0.48	Kavakcıoğlu	1	%0.48	Yorgancıoğlu	1	%0.48
Aravoğlu	1	%0.48	Kırcıoğlu	1	%0.48	Yürümezoğlu	1	%0.48
Avranoğlu	1	%0.48	Kırmadıoğlu	1	%0.48			
Avtıanoğlu	1	%0.48	Korkoroğlu	1	%0.48			

Ek Tablo 10. Ermeni evlerinin genel özellikleri															
Evin bulunduğu mahalle	1 katlı					2 katlı					3 katlı				
	oda	sofa	avlu	Kuyu- çeşme	ahır	oda	sofa	avlu	Kuyu- çeşme	ahır	oda	sofa	avlu	Kuyu- çeşme	ahır
Ardıç						2		1							
						1									
Cami-i Kebir						3		1		1					
Canbaba						1		1		1					
Devedede	1		1												
						2	1	1							
Doğancı	1		1												
	2		1												
	1		1												
						3				1					
Gül						2		1		1					
						6	1	1		2					
						2		1		1					
Günbatı					2		1								
Hacı Arab	2	1	1												
											4				2
Hacı Davud											7	2	1		
Hacı Murad											5			1	
											7	2	1	1	1
Hisaröntü						2		1							
İğneci						2		1		1					
Mecidiye						1									
						1									
						4				1					
Nasara											2		1		1
						1		1							
											3			1	1
						1				1					
						1				1					
					5		1		1						
					2		1								
Surb Toros						2				1					
Tâc Ahmed						2		1							
						1		1							
						1									
						2		1							
										3		1		1	
Zaviye						3	1	1		1					
											7		1	1	1
						2		1		1					
					3	1	1		1						

Kullanılan defter ve hüküm no: AŞS.nr. 567/120,142; nr. 569/267,302; 571/25,30,151; nr. 572/76,139; nr. 573/5, 11, 18, 61, 87, 139, 150, 154, 167; nr. 574/57, 118, 133, 169, 199; 598/143, 249; nr. 601/132, 151; nr. 604/35, 36, 44, 71, 89, 104, 250; nr. 605/117, 243; nr. 606/10; 612/47; nr. 618/125, 330.

Ek.Tablo 11. Mahkeme sicil defterlerindeki veraset davalarına göre Tehcir döneminde yerleştirildikleri bölgelerde hayatını kaybeden Afyonkarahisar'lı Ermeniler

Ölenin kimliği	Mahalle	Öldüğü yer	Ölüm tarihi
Toros Oğlu Heci Esteban veled-i Serkiz		Konya	15 Ağustos 1332
Çertanoğlu Bogos veled-i Esteban	Canbaba	Deyrızor	15 Eylül 1332
Nazret veled-i Bagum	Canbâbâ	Meskene	27 Nisan 1332
Nacakoğlu Heci Artin veled-i Heci Kigork	Devedede	Deyrızor	15 Temmuz 1332
Tekbacak oğlu Dikran veled-i Hayrebet	Gül	Meskene	10 Ağustos 1332
Mimarbaşyan Heci Agop	Gül	Meskene	10 Kan.sânî 1331
Şanka oğlu Avadis veled-i Serkiz	Günbatı	Deyrızor	1333
Mimâr Oğlu Kigork veled-i Agop	Hacı Arab	Deyrızor (hastanede)	21 Nisan 1332
Kosti Oğlu Nazret veled-i Maydiros	Hacı Davud	Deyrızor	1334
Havlucu Oğlu Esteban veled-i Serkiz	Hacı Davud	Deyrızor	15 Mayıs 1332
Papazoğlu Agob veled-i Heci Sahak kızı Agonik	Hacı Murad	Deyrızor	
Marilmanoğlu Serkiz zevcesi Hayrebet binti David	Hacı Murat	Deyrızor	20 Mart 1332
Kürkiyân Murat veled-i Bogos	Hacı Murat	Deyrızor	25 Ağustos 1332
Hanik Oğlu Papaz Mesrop Efendi	Hacı Murat	Deyrızor	1331
Tatlı oğlu Agob veled-i Ohannes	İğneci	Deyrızor	20 Temmuz 1332
Nersiz Oğlu Esteban	İğneci	Deyrızor	12 Mayıs 1332
Heci Haçek zevcesi Heci Horopsima	Kadınana	Deyrızor/(Meskene)	15 Kan.ev. 1333
Heci Oğlu Saatçi Ohannes	Kadınana	Deyrızor	
Kilyosoğlu Kilyos veled-i Kigorok	Kubbeli	Deyrızor	10 Kan.ev. 1332
Avakyan kerimesi Hayganuş bint-i Artin	Kubbeli	Halep (Katma Kazası)	25 Şubat 1331
Artin veled-i Kirkor	Mecidiye	Deyrızor	H.1336
Heci Agopyan Ohannes veled-i Artin	Mecidiye	Şam-ı Şerif	1 Mart 1334
Kigork veled-i Kigork	Mecidiye	Deyrızor	22 Şubat 1331
Hermiyân Heci Musin veled-i Isador	Mecidiye	Halep'de eceli ile	16 Nisan 1333
Subciyân Oğlu kerimesi Aksebet binti Murat	Molla Bahşi (Sürp Toros)	Deyrızor	15 Şubat 1331
Avakilyan Artin Efendi veled-i Ohannes	Nureddin	Deyrızor	H.1332
Tatyosoğlu Serkiz veled-i Tatyos	Sürp Toros	Deyrızor	H 1334
Mimaryan Bakkal Artin veled-i Avadik	Sürp Toros	Deyrızor	H 1332
Caçanoğlu Sürp veled-i Kirkor	Sürp Toros	Hama	
Makaryan Agob veled-i Heci Artin	Sürp Toros	Hama	15 Ağustos 1332
Hecioğlu Artin veled-i Nersis	Sürp Toros	Meskene	

Ek Tablo 12. Sicil Defterlerine Göre Afyonkarahisar Ermenilerinin Ortalama Çocuk Sayıları				
	Terke sahibi	Çocuk sayısı		
		K	E	toplam
1	Kasti oğlu Heci Agop veled-i Kirkor	-	-	-
2	Mimarbaşyan Hacı Agop veled-i Heci Kigorok			-
3	Avakilyan Artin Efendi veled-i Ohannes	1		1
4	Hece Maryem binti Heci Avadik	1	-	1
5	Heci Agopyan Ohannes veled-i Artin	1		1
6	Karabogos oğlu kerimesi Maryem binti Serkiz	1		1
7	Marunek binti Haçetor	-	1	1
8	Nikos oğlu Ohannes veled-i Nikos	1		1
9	Sünbül binti Kigork	-	1	1
10	Takohi binti Serkiz	-	1	1
11	Burun Oğlu Heci Kirkor	1	1	2
12	Cokil oğlu Mıgrırdiç veled-i Ohannes	2	-	2
13	Çalçeri oğlu Garabet veled-i Ohannes	-	2	2
14	Heci Kirkor veled-i Ohannes	1	1	2
15	Kalemkâr oğlu Haçator veled-i Ohannes	2	-	2
16	Kayana binti Mağes	1	1	2
17	Manuk Oğlu Avdis	1	1	2
18	Maryem		2	2
19	Maryem binti Heci Abraham	-	2	2
20	Mimaryan Bakkal Artin veldi Avadik	1	1	2
21	Ovakim'in zevcesi Serpuhi binti Nikos		2	2
22	Papas oğlu Heci Sahak veled-i Arakil	1	1	2
23	Papaz Oğlu Heci Oseb veled-i Arakil	1	1	2
24	Tüccardan Abrioğlu Agop veled-i Serkiz	2	-	2
25	Aksabet binti Serkiz	1	2	3
26	Artin	1	2	3
27	Bali oğlu Heci Bogos veled-i Kigork	1	2	3
28	Bursalı Heci Agop veled-i Mikail	1	2	3
29	Çarıkcı oğlu Heci Ohannes veled-i Heci Artin	1	2	3
30	Garabet	3	-	3
31	Hacıyan İsadör Ağa	1	2	3
32	Haçator veled-i Kigork	3	-	3
33	Kuyumcu Marangozoğlu Kalos veled-i Garabet	2	1	3
34	Marta binti Mosis	1	2	3
35	Maryem binti Sahabet	2	1	3
36	Meryem	1	2	3
37	Mimâr oğlu Manik veled-i Agob	2	1	3
38	Papas kızı Marita binti Ohannes	1	2	3
39	Sakal oğlu Artin veled i Serkiz	1	2	3
40	Serbuhi binti Kasber	2	1	3
41	Sırma oğlu Abraham bin Agob	1	2	3
42	Sünbül binti İstefan	2	1	3
43	Topal oğlu Kigork bin Heci Ohannes	2	1	3
44	Toros oğlu Heci Agop veled-i Toros	1	2	3
45	Toros Oğlu Takor veled-i Toros	2	1	3
46	Tüccârdan Basmacı oğlu Heci İsaî veled-i Agob	3	-	3
47	Yazıcı oğlu Heci Esteban veled-i Bedros	1	2	3
48	Altı Parmak oğlu Heci Mosis veled-i Heci Kigork	-	4	4
49	Avadik veled-i Artin	2	2	4
50	Biladoğlu Artin veled-i Mardiros	2	2	4
51	Kaplan Oğlu Heci Kirkor veled-i Esteban	2	2	4
52	Kuyumcu Heci Hayrebet veled-i Ohannes	4	-	4

53	Kuyumcu İsaı oğlu Mardir veled-i Kigork	2	2	4
54	Markara oğlu Agob	3	1	4
55	Mesku oğlu Heci Garabet veled-i Abraham	2	2	4
56	Oseb	2	2	4
57	Tokatlı oğlu Heci Kirkor	1	3	4
58	Vartan oğlu Heci Vartan veled-i Serkiz	2	2	4
59	Akşehirli Alyar oğlu Kigork veled-i Makon	2	3	5
60	Boyacı Artin veled-i Heci Kigork	3	2	5
61	Çarıkçioğlu Hacı Garabet veled-i Hacı Ohannes	2	3	5
62	Dirohi(?) binti Toros	3	2	5
63	Heci Agop Kızı Aksabet	4	1	5
64	Heci Artin veled-i Haçator	2	3	5
65	Heci Garabet	2	3	5
66	Heciyan Çakır İsadur	2	3	5
67	Hopcan oğlu Heci Artin veled-i İsadur	2	3	5
68	Kara oğlu Garabet veled-i Avadis	1	4	5
69	Kuyumcu Iran oğlu Garabet veled-i Sahak	2	3	5
70	Leb oğlu Heci Kigork veled-i Kirkor	3	2	5
71	Liye oğlu Heci Kigork veled-i Kirkor	4	1	5
72	Manuk Oğlu Avdis veled-i Agop	3	2	5
73	Sarraı oğlu Heci İsaı veled-i Heci Murat	4	1	5
74	Sarraıoğlu Heci Sahak veled-i Heci Murat	3	2	5
75	Şatıroğlu kızı Aksabet binti Ağya	3	2	5
76	Tosun oğlu Artin veled-i Ösib	4	1	5
77	Tüccardan Hobcan oğlu Heci Asador veled-i Kigork	2	3	5
78	Bezzaz Avak oğlu Heci Hayrebet veled-i Agop	2	4	6
79	Boyacı oğlu Agop veled-i Bogos	1	5	6
80	Çarıkçioğlu Heci Serkiz veled-i Heci Ohannes	2	4	6
81	Heci Serkiz	2	4	6
82	Meden oğlu Heci Kirkor veled-i Serkiz	4	2	6
83	Papas oğlu Kuyumcu Birehoron veled-i Agop	1	5	6
84	Serpohi binti Kigork	3	3	6
85	Tüccardan Gemci oğlu Serkiz veled-i Kigork	3	3	6
86	Çoskun oğlu Heci Kigork Ağa	3	4	7
87	Gül Toros oğlu Ohannes veled-i Toros	6	1	7
88	Maratman oğlu Heci Agop veled-i Esteban	1	6	7
89	Coşkunoğlu Heci Kigork veled-i Serkiz.	3	5	8
90	Eskici Avadik veled-i Garabet	6	2	8
91	İvah oğlu Heci Simon veled-i Kigork	6	2	8
92	Çokil oğlu Garabet veled-i Esteban	5	4	9
toplam		175	171	346
Ortalama çocuk sayısı		1,9	1,85	3,76

Ermeni ailelerin çocuk sayılarının tespiti için kullanılan defter ve hüküm numaraları; AŞS, 567/68, 118, 335, 336, 343, 355; AŞS, 569/56, 90, 198, 237, 261, 270, 299, 308, 312; AŞS, 571/148; AŞS, 572/15; AŞS, 573/14, 27, 77, 102, 103, 135, 162; AŞS, 574/43, 50, 91, 92, 93, 214; AŞS, 598/187, 251; AŞS, 604/6, 71, 228, 261, 261, 286, 308; AŞS, 605/96, 142, 176-1, 196, 205, 208, 215, 228, 259, 290, 314, 317; AŞS, 609/147, 179; AŞS, 611/38, 174; AŞS, 612/224, 286, 310; AŞS, 615/1, 11, 120, 135, 190, 191; AŞS, 616/168; AŞS, 618/134, 430; AŞS, 651/76, 86, 88, 92, 107, 108, 143, 194, 203, 205, 205, 217, 234, 237; AŞS, 653/15, 46, 48, 56, 77, 143, 162, 167;

Ek Tablo 13: Terekelere göre Ermenilerin mal varlıkları

Tereke sahibi	Tarih	Mahalle	Miktar (kuruş)
Asabil oğlu Heci Kadir veled-i İsayî	1865	?	112.476
Tonaz Oğlu Heci Esteban	1865	Ardıç (Hıristiyan)	1.817
Gemci oğlu Artin	1865		1.857
Yanboloz oğlu Kuyumcu Acı Hayrebet	1847		5.394
Eskici Avadik	1847	Câmi'-i Kebîr	4.424
Toros oğlu Heci Agop	1877	Can Baba	637.590
Akşehirli Kirkor	1865	Çavuşbaş	1.735
Yazicioğlu Heci Esteban	1864	Doğancı	99.046
Karaoğlu Garabet	1845		164
Boyacıoğlu Agop	1887	Gül	1.846
Balioğlu Heci Bogos	1877	Hacı Arap	10.860
Madanoğlu Heci Kigork	1887		43.714
Altıparmak oğlu Heci Mosis	1877	Hacı Murat	16.700
Tüccardan Martamanoğlu Heci Agop	1877		250.776
Bakırcı Mesrob oğlu Mesrob	1865	Hisarönü	3.790
Çevkiloğlu İstefan	1888	İğneci	6.316
Çokil oğlu Mıgırdıç	1887		2.616
Kasti oğlu Heci Agop	1875	Kadın Ana	16.800
Markara oğlu Agop	1883		235.224
Kuyumcu Iran oğlu Garabet	1878	Kırklar Makâmı	23.572
Heci Simon ibn-i Kigork	1883		1.041
Biladoğlu Artin	1875	Mecidiye	17.522
Sarrâfoğlu Heci Sahak			718.407
Coşkunoğlu Heci Kigork	1886		13.780
Papazoğlu Heci Oseb	1895		1.200
Kassabbaşıoğlu Heci Manik	1844		22.162
Mimâroğlu Manik	1844	11.448	
Basmacıoğlu Heci İsayî veled-i Agop	1844	Nasara	3.000
Basmacıoğlu Heci İsayî veled-i Ağbek	1844		16.862
Bezzaz Avak oğlu Heci Hayrebet	1844		16.185
Akşehirli Alyar oğlu Kigork	1844		2.113
Gemcioğlu Serkiz	1845		46.175
Papasoğlu Kuyumcu Birehoron	1845		3.958
Tosunoğlu Artin	1846		39.510
Boyacı Artin	1847		14.296
Kassabbaşıoğlu Heci Manik	1844		24.749
Liyeoğlu Heci Kigork	1877		12.730
Meskuoğlu Heci Garabet	1877	Surp Toros	9.190
Kalemkâroğlu Haçetor	1900		82.150
Meskuoğlu Heci Garabet	1877		3.283
Tüfenkci Avadis	1861	Tâc Ahmed	5.440
Tüfenkçi Kirkor	1865		14.602
Fermatoğlu Abraham	1865		4.276
Banikoğlu Heci Toros	1864		5.792
Çalçerioğlu Garabet	1875		5.530
Kuyumcu İsayioğlu Mardir	1848	Yukarı Pazar	17.446
Topaloğlu Kigork	1882	Zaviye	5.755
Mecdor veled-i Kigork	1847		1.866
Genel ortalama	2.597.185/48		54.108

Kullanılan defter ve dava numaraları: AŞS.nr. 567/89, 91, 336, 343, 346; nr. 569/56, 90, 198, 299, 312; nr. 571/148; nr. 572/15; nr. 573/102, 135, 162; nr. 574/43; nr. 587/26; nr. 590/5, 6, 12, 21, 76, 102, 142, 157, 170; nr. 604/71, 228, 261; nr. 605/96, 142, 176-1, 196, 208, 215, 228, 238, 259; nr. 612/224, 286, 310; nr. 615/1, 135, 190, 191; nr. 616/40; nr. 618/430; nr. 653/15.

Ek Tablo 14. Salnamelere Göre Afyonkarahisar’da Gayrimüslimlerin önemli oranda görev aldığı mahalli meclis ve komisyonlar

Meclis-i İdare-i Liva (HVS, sene 1314, defa 23, s.262-271)	
Üyeler (tabii)	Üyeler (seçim)
Naib Ef.	Taşkuyuluzade Hacı Ali Ef.
Müftü Ef.	Hacı Gazzar Ağa
Muhasebeci Ef.	Tütüncüyan Toros Ef.
Tahrirat Müdürü Bey	Toros Ef.
Murahhasa vekili Haçator Ef.	
Muhasebe Kalemi Merkez Katibi: Kigork Ef.	
Muhasebe Kalemi Sandık Emni: Maydiros Ef.	

Tarik Komisyonu azaları (HVS, sene 1303, defa 13, s.278-280)
Hacı Tevfik Bey
Hacı Mahmut Ef.
Bahtiyar Bey
Hacı Kigork Ağa

Belediye Dairesi Azaları (HVS, sene 1314, defa 23, s.262-271)
Kethüdazade Hacı Kamil Ef.
Hancızade Hasan Ef.
Kebabçızade Hacı Mehmet Ali Ağa
Nersisyan Maydiros Ef.
Altunyan Kigork Ef.
Dökmeciyan Kirekos Ağa
Avakyan Hacı Estepan
Ve ayrıca Belediye Eczacısı Simon Ef.

Menafi Vekilleri (HVS, sene 1303, defa 13, s.278-280)	
Çıracızade İshak Ef.	
Ohannes Ef.	
Taşkuyuluzade Memiş Bey	
Serkiz Ef.	

Mahkeme-i Bidayet Dairesi (HVS, sene 1314, defa 23, s.262-271)	
Hukuk Dairesi azaları	Ceza Dairesi azaları
Hacı Halit Bey	Hacı Molla Ef.
Isador Ef.	Agop Ef.
Aza Mulazımı Ahmet Selahattin Ef.	Aza Mulazımı İsmail Ef.
Diğeri Karebet Ef.	Diğeri Artin Ef.

Mahkeme-i Ticaret (HVS, sene 1303, defa 13, s.278-280)	
Reis: Ohannes Efendi	
Azalar (daimi)	Azalar (seçim)
Hayri Bey	Hacı Agob Ağa
Serkiz Efendi	Hacı Toros Efendi

Ticaret ve Ziraat ve Sanayi Odası Azaları (HVS, sene 1314, defa 23, s.262-271)	
Dostumzade Hacı Mehmet Ef.	
Akosmanzade Hacı Hüseyin Ef.	
Altunyan Hacı Kigork Ef.	
Hopcanyan Isador Ef.	
Işılyan Karnik Ef.	
Hancızade Hasan Ef.	
Taşkuyuluzade Rüşdü Bey	
Mimarbaşyan Agob Ef.	
Nersisyan Estepan Ef.	
Avakyan Hayrebet Ef.	

Tedarik-i Vesayit Nakliye-i Askeriye Komisyonu (HVS, sene 1314, defa 23, s.262-
Taşkuyuluzade Hacı Ali Ef.
Redif Kolağası Mehmet Emin Ef.
Meclis-i Belediye Azasından Hacı Kamil Ef.
Dökmeciyan Kirekos Ağa
Hancızade Hasan Ef.
Nersisyan Estepan Ef.

1325 Yılı Salnamesine göre Eşraf ve Muteberan (HVS, sene 1315, defa 19, s.178-
Mollazade Nuri Paşa
Turunçzade Hacı Tevfik Bey
Turunçzade Hacı Bahtiyar Bey
İşilyan İsayi Ef.
Tokatlıyan Agob Ef.

Afyonkarahisar Osmanlı Bankası Şubesi (HVS, sene 1325, defa 34, s.520)	
Birinci direktör :Mösyö Piyer	İkinci direktör :Mösyö Hanri Kerışdör
Veznedar :Karebet Oskanyan Ef.	Muhasebe Katibi : Mösyö Elis Varnaca
Muhasebe Katibi : Gilman Kasparyan Ef.	Diğer Muhasebe Katibi :Mösyö Apasinondas Liotitleyis
Diğer Muhasebe Katibi :Adolf Livok Ef.	Tahsildar : Haçator Oskanyan Ef.

Anadolu Karahisar-ı Sahip Demiryolu İdaresi (HVS, sene 1325, defa 34, s.520)	
Memur	Anastas Kopsidas Efendi
Ambar memuru	Kontopolos Efendi
Diğer ambar memuru	Gazeryan Efendi
Bilet memuru	Ağabyos Efendi
Kantarıcı	Apostal Efendi
Muavin	Çantayan Efendi
Başkatip	Ebsirlon Efendi
Acente	Tatyos Efendi
Kantarıcı	Mamcıyan Efendi

İzmir- Karahisar-1 Sahip Demiryolu İdaresi (HVS, sene 1325, defa 34, s.520)	
Memur	Filibh Efendi
Anbar memuru	Dikilyan Efendi
Bilet memuru	Endaki Efendi
Başçavuş	Mösyö Ris
Acente	Babaki Efendi

ÖZGEÇMİŞ

Ad SOYAD : Zelkif POLAT
Anabilim Dalı: Tarih

Kişisel Bilgiler

Doğum yeri ve yılı:: Bayburt 1970

Eğitim

Yüksek Lisans: Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü
Lisans: Selçuk Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü

İş/İstihdam

1993, Öğretmen, Çorum Milli Eğitim Müdürlüğü
1998, Okutman, Afyon Kocatepe Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi
Bölüm Başkanlığı

Mesleki Birlik/Dernek/Kuruluş Üyelikleri

.....

Alınan Burs ve Ödüller

.....

Yabancı Dil ve Puanı

ÜDS Ekim2008 55